

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2024 (№1/1)

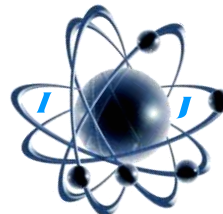
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRLOGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilimiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

№1/1

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori w.w.a.
Bas redaktor: PAZÍLOV A.

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.k., doc. **Abdiev A.** (Nókis);
 b.i.d., doc. **Ajiev A.** (Nókis);
 yu.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Ashirboev S.** (Tashkent);
 p.i.f.d. (PhD), doc. **Babaniyazova N.P.** (Tashkent);
 t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis);
 b.i.f.d., doc. **Begjanov M.** (Nókis);
 filos.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis);
 f-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis);
 p.i.k., doc. **Darmenov J.** (Nókis);
 e.i.b.f.d.(PhD), doc. **Eshimbetov U.** (Nókis);
 b.i.k., doc. **Eshmuratov R.** (Nókis);
 f.i.k., doc. **Eshniyazova E.** (Nókis);
 a/x.i.d., prof. **Jumamuratov A.** (Nókis);
 g.i.d., prof. **Jolıbekov B.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Ismailov Q.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis);

tex.i.d., doc. **Qayipbergenov A.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Karajanov S.** (Norvegiya);
 f.i.f.d. (PhD), doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis);
 t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Matchanov S.** (Tashkent);
 f-m.i.d., prof. **Metin Orbay** (Turkiya);
 f-m.i.d. (DSc), prof. **Otemuratov B.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), doc. **Palımbetov K.** (Nókis);
 f-m.i.d. (DSc), prof. **Prenov B.** (Nókis);
 tex.i.d., akad. **Reymov A.** (Nókis);
 t.i.d., doc. **Sarıbaev M.** (Nókis);
 f.i.k., doc. **Sapaeva F.** (Nókis);
 tex.i.d. (DSc), prof. **Seytnazarov Q.** (Nókis);
 g.i.d., prof. **Turdimambetov I.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Uteuliev N.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis);

D.Dogarova – juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator

Juwaplı redaktorlar:
 f.i.f.d., doc. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.f.d., doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
 Q.Bisenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Jámiyetlik máslahátshiler:

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis);
 t.i.d., prof. **Abdullaeva Ya.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Esimbetov A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis);
 b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis);
 f-m.i.k., doc. **Táńırbergenov S.** (Nókis);

Jurnal 1992-jıldan
«Qaraqalpaqstan muǵallımı»
atamasında shıǵarıla baslaǵan.
2004-jılda «Ilim hám jámiyet»
atamasına ózgeretilip, 01-022-
sanlı gúwalıq penen
Qaraqalpaqstan Respublikası
Baspasóz hám xabar agentligi
tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta
Ózbekstan Respublikası Prezidenti
Administratsiyası janındaǵı xabar
hám ǵalaba kommunikaciýalar
agentligi tárepinen qayta dizimge
alınıp, 1098-sanlı gúwalıq
berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan
Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı
Attestatsiya Komissiyası kollegiyasınıń qararı
menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim
doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar
járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine
kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

BAS MAQALA

ПЕДАГОГ МАҚОМИ – МАМЛАКАТИМИЗ СИЁСАТИНИНГ
АСОСИЙ ЙЎНАЛИШИГА АЙЛАНДИ

Қ.Қодиров – педагогика фанлари доктори (DSc)

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

«Хар бир инсон ҳаётда қандай ютуққа эришган бўлса, уларда қадрдон ўқитувчи ва устозларининг беқиёс ҳиссаси борлигини умрбод миннатдорлик билан эслайди. Шахсан мен ўқитувчи деганда – замон билан ҳамқадам бўлган жонқуяр, зиёли шахсни, мактаб деганда – билим ва маърифат ёдуси таралиб турадиган, Учинчи Ренессанс пойдевори қўйиладиган табаррук масканни кўз олдимга келтираман».

(Шавкат Мирзиёев - Ўзбекистон Республикаси Президенти)

Республикамызда Учинчи Ренессанснинг пойдеворини яратадиган, Янги Ўзбекистон ва Янги Қорақалпоғистонни дунёнинг энг илғор тараққий этган давлатлари қаторидан жой олиб, инсон манфаатлари улуғланган халқчил давлат бўлиши учун хизмат қиладиган келажак эгаларининг таълим-тарбияси бугунги устоз-педагогларнинг самарали фаолиятига боғлиқ.

Сўнгги йилларда таълим соҳасига қаратилаётган давлат даражасидаги эътибор, бу борада амалга оширилаётган ислохотларнинг туб замири ҳар томонлама маънавий етук авлодни тарбиялашга хизмат қилади.

«Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси» асосида соҳада кўп йиллардан буён тўпланиб қолган муаммолар ўз ечимини топиб, илм-фан ҳамда таълим ўзининг янги ривожланиш босқичига кўтарилмоқда. Айниқса, Президентимиз томонидан 2024 йил 1 февраль куни қабул қилинган «Педагогнинг мақоми тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни мамлакатимизда маърифатпарвар-зиёлилар ҳамда кенг жамоатчилик томонидан кўпдан буён улкан умидлар билан кутилаётган тарихий ҳужжат бўлди.

Қонун асосида мамлакатимизда таълим муассасаларида фаолият олиб борадиган педагогларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва улар фаолиятининг асосий кафолатлари белгиланди.

Жами 21 моддадан иборат бўлган Қонуннинг 3-моддаси «Педагогнинг мақоми» деб номланиб, унда Ўзбекистон Республикасида педагогнинг мақоми тан олинishi, уларнинг ўз касбий фаолиятини юритиши учун ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилиши, ижтимоий ҳимояси таъминланиши ва ҳуқуқлари амалга оширилиши учун кафолатлар берилиши белгиланди. Педагогнинг ҳуқуқлари, шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўси давлат ҳимояси остида бўлиши мустаҳкамлаб қўйилди.

Ушбу Қонунда «Педагог ким?» деган саволга аниқлик киритилиб, «Таълим ташкилотида қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ тузилган меҳнат шартномаси асосида таълим ва тарбия соҳасида касбий фаолиятни амалга оширувчи ҳамда тегишли маълумотга, касбий тайёргарликка ва маънавий-ахлоқий фазилатларга эга бўлган жисмоний шахс педагогдир», – деб кўрсатиб ўтилган.

Дунёнинг ривожланган давлатлари тажрибасига назар ташлайдиган бўлсак, уларда ҳам педагогларнинг фаолияти ва ҳуқуқлари қонуний тарзда ҳимоя қилинишини кўриш мумкин.

Шу жумладан, АҚШ, Канада, Германия, Италия, Португалия, Дания каби мамлакатларда ўқитувчилар давлат ходимлари ҳисобланади.

Олдимизга қўйган олий мақсадлардан келиб чиқиб қабул қилинган мазкур қонун нафақат педагоглар, шу билан бирга, халқимиз ҳаёти учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Шу ўринда яқин тарихимиздаги аччиқ бир ҳақиқат: бундан 7 йилча олдин жуда кам миқдордаги иш ҳақи билан диққат-эътибордан четда қолиб кетган юқори салоҳиятли устозлар турмуш ташвишлари, оила боқиш муаммолари билан бошқа соҳаларга ўтиб кетиб, ҳатто чет элларга мигрант сифатида кетганлари ҳам кам эмасди. Энг ёмони, мактаб битирувчилари орасида ўқитувчиликка бўлган қизиқиш ҳам кескин пасайиб кетди. Ёшлар катта даромадли соҳалар билан шуғулланиб, таълимга бўлган эътибор аянчли ҳолга келиб қолди.

Айтишимиз лозим, педагог-ўқитувчи касби эгалари – куз келса пахта теримига, баҳор келса ободонлаштириш ишларига, халқ орасида кўчама-кўча юриб мониторинг, ҳисоб-китоб ишларига жалб қилинадиган – умуман айтганда, мажбурий меҳнатдан энг кўп жабр чекаётган соҳага айланган эди. Бунинг оқибатида мамлакатимизда таълим сифати кескин тушиб кетди, таълимда тажрибали педагог кадрларга эҳтиёж юзага келди.

Давлатимиз раҳбарининг сиёсий иродаси билан бундай салбий ҳолатларга чек қўйилди. Таълим соҳаси кадрлари фақат ўзининг белгиланган вазифалари билан шуғулланадиган, келажак авлодлар таълим-тарбияси учун хизмат қиладиган муҳим бўғинга айлантирилди.

Бу эса, куни-кеча ўз тасдиғини топган «Педагогнинг мақоми тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида қуйидагича муҳрлаб қўйилди:

– педагогнинг касбий фаолиятига аралashiш, унинг фаолиятини асоссиз равишда текшириш, педагог томонидан таълим олувчиларнинг билимларини тўғри ва холис баҳолашга таъсир кўрсатиш, шунингдек унга ўз хизмат мажбуриятларини бажаришга тўсқинлик қилиш;

– педагогни касбий фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ишларга, шу жумладан ҳудудларни ободонлаштиришга ва қишлоқ хўжалиги ишларига жалб қилиш;

– педагогдан унинг касбий мажбуриятларига тааллуқли бўлмаган ҳисоботларни ва бошқа маълумотларни, шу жумладан аҳолининг солиқлар, коммунал тўловлар, кредитлар ва бошқа қарздорлиги тўғрисидаги маълумотларни, битирувчиларнинг бандлиги таъминланганлиги ҳақидаги ҳисоботларни шакллантиришини ва тақдим этишини талаб қилиш;

– педагогни ишга жойлаштирилмаган, таълим билан қамраб олинмаган ва профилактика ҳисобида турган вояга етмаганлар ҳисобини юритиш ҳамда уларнинг ижтимоий мослашувига қўмаклашиш ишларига жалб этиш;

– педагогнинг зиммасига товар ва хизматларни сотиб олиш мажбуриятини юклаш, шу жумладан иш ҳақидан унинг ёзма розилигисиз товар ва хизматлар учун маблағ ушлаб қолиш қатъиян тақиқланди.

Педагогни бирон-бир шаклда меҳнатга маъмурий тарзда мажбурлаш, шунингдек, педагогнинг касбий фаолиятига қонунга ҳилоф равишда аралashiш ёки унинг ўз хизмат мажбуриятларини бажаришига тўсқинлик қилиш қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка сабаб бўлиши белгилаб қўйилди.

Шу билан бирга, қонундан педагогларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, этика қоидалари,

уларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш, рағбатлантириш, ижтимоий ҳимоя қилиш, педагогларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш каби масалалар ҳам ўрин олди.

Бугун дунёда тез суръатлар билан ривожланиб бораётган глобализация жараёнида педагогларнинг мақомини тиклаш, кадр-қиммати ва шаънини улуғлаш – мамлакатимиз келажигига бўлган олий даражадаги эътибор намунаси сифатида кадрлаймиз. Чунки, биз Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси доирасида дунёнинг энг ривожланган давлатлари қаторига кириш учун юксак даражадаги тарихий ишларни амалга оширишимиз зарур. Биз бу мақсадимизга эришиш учун аввало, ватанпарвар, илм-маърифатли, ҳар томонлама билимли, креатив фикрлайдиган, дунё ёшлари билан рақобатлаша оладиган баркамол авлодни тарбиялашимиз лозим.

Бундай олий мақсадга етишимиз учун ҳамда Президентимиз, қолаверса, бугун халқимиз кутаётган бундай ёшларни тарбиялаш учун эса, албатта, уларга сифатли таълим берадиган педагог кадрларимизни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашимиз, уларга зарур шарт-шароитлар яратишимиз шарт. Муҳтарам Президентимиз томонидан имзоланган «Педагогнинг мақоми тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни эса, ушбу масалага ҳуқуқий асос бўлди.

Албатта, мазкур қонун асосида педагогларга юклатилган масъулият, вазифалар асосида ёшларни, бўлажак мутахассисларни Ўзбекистон тараққиётининг янги даври талаблари негизида ғоявий тарбиялаш, ҳар томонлама рақобатбардош кадрлар сифатида уларни мустақил касбий ҳаётга тайёрлаш – таълим-тарбия муассасаларининг барча бўғинларида фаолият кўрсатувчи ўқитувчи, устоз ва мураббийларнинг фаолиятига боғлиқдир.

Хулоса ўрнида таъкидлашимиз лозимки, дунёда ҳар томонлама глобаллашув авж олаётган бугунги замонда давлатимиз томонидан илм аҳлига, ўқитувчиларга, устоз ва мураббийларга – умуман, педагогларга қаратилган юксак даражадаги эътибор ва ғамхўрлик – ишонамизки, албатта ўз мевасини беради! Қолаверса, мазкур тарихий ҳужжат мамлакатимизнинг эзгу ниятлар билан бошлаётган III Ренессанс пойдеворини яратишда дастурил амал хизмат қилиши, сўзсиз.

ТАБИИЙ ҲАМ ТЕХНИКАЛІҚ ИЛИМЛЕР

Физика. Математика. Техника. Информатика

BETONNÍŇ MEXANIKALÍŖ BEKKEMLIGINE JERGILIKLI VOLLASTONIT QOSIMSHASINÍŇ TÁSIRI

M.J.Ayimbetov – texnika ilimleriniń kandidatı, docent

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

L.B.Қабulova – texnika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

A.A.Dastanova – magistrant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: beton, portland cement, wollastonit, beton mustahkamligi, kompozitsiya, kuydirilgan.

Ключевые слова: бетон, портландцемент, wollastonit, прочность бетона, композиция, обожженный.

Key words: concrete, portlandcement, wollastonite, concrete strength, composition, burned.

Ílaylı (glina) materiallardan tayarlangan toltırǵıshlar sanaatnıń kóplegen tarmaqlarında, atap aytqanda, qaǵaz, boyaw, jelim, keramika, kauchuk, linoleum, biriktiriwshi hám kompozit materiallar óndirislerinde keńnen qollanıladı. Bunnan yarım ásirdeń kóbirek waqıt aldın amerikalıq izertlewshi R.E.Grim aytıp ótkende, sanaatnıń rawajlanıw tendenciyasınan kelip shıqqan halda, saz ılay(glina)dan kóbirek paydalanıladı hám izertlewshilerdiń energiyasın bul mashqalaǵa baǵdarlaw kerek [1]. Bul usınıs búgingi kúnde, ásirese, eń kóp material talap etetuǵın qurılıs sanaatı hám qurılıs materialları sanaatı ushın aktual bolıp tabıladı. Mineral qosımshalardı biriktiriwshilerge qosıw, atap aytqanda, portlandcementke qosıw qurılıs materialların islep shıǵarıw hám olardan paydalanıwda resurs hám energiya tejew hám ekologiya máselelerin sheshiwdiń aktual baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı [2].

Betonlardıń suwǵa shıdamlıǵın asırıw ushın olardıń quramına qatılastırılshı zatlar menen birge quramında aktiv kremnezyomı bar arnawlı qosımshalardı kiritiw kerek boladı. Oraylıq Aziyada bunday qosımshalardıń joq ekenligi, bizlerde jergilikli shıyki zatlardan, sonnan wollastonitten arnawlı qosımsha retinde paydalanıw múmkinshiligin úyreniw pikirin tuwdırdı. Bunıń sebebi, mayda etip túyilgen wollastonit kislotası tásirinde kolloid halındaǵı kremniy kislotanıń gelin qosımsha muǵdarda bólinip shıǵıwı menen tarqaladı, bul óz gezeginde jańa payda bolǵan birikpeler menen birge materialdıń tesikleri hám kapilliyaların jawıp qoyadı hám ishki qatlamına kislotanı kırıwınıń aldın aladı [1].

Orta Aziyada 50 den artıq wollastonit zapasları bar ekenligi belgili. Sonnan eń iri káni Batis Ózbekistanda Qoytas káni bolıp (onda zapası 13,8 mln. tonnani quraydı), ol Qaraqalpaqstanńnıń Qaraózek rayonu Qızılsay káni, Qarataw posyolkasınıń qubla-arqa tárepinde (35 km) jaylasqan. Onıń Qaraqalpaqstandaǵı perspektivalı, ashılmaǵan zapasları bolıp, A+V+C₁, C₂ kategoriyaǵa kırıwshi rezervleri-kánlerdiń geologiyalıq bilim dárejesi; qattı halındaǵı paydalı qazılmalar kánleriniń isenimligi hám sanaat rawajlanıwına tayın kánler esaplanadı.

1-súwret. Qaraqalpaqstan Qızılsay káni wollastoniti

Vollastonitniń beti suw menen tásirleskende dispers wollastonitniń siltiligini támiyinlewshi kalcıy gidroksidin payda etip gidrolizlenedi.

Vollastonit mineral kislotalar, ásirese, duz kislotası hám geypara organikalıq kislotalar (qumırsqa, uksus, limon, sút kislotaları) tásirinde tarqaladı. Ol kislotada tolıq tarqalmaǵanda silikageldi payda etedi. Kalcıy ionlarınń shıǵıwı nátiyjesinde wollastonit kislotalı eritpelerde kúshli bufer tásirine iye boladı.

Vollastonitniń dúzilisi inyetayaqsha sıyaqlı uzın formada bolıp, olar bir oraydan ósip shıǵadı. Mikroskop astınan qaraǵanda kóp muǵdardaǵı tayaqshalardıń toplanıwı kórinedi. Bul iyne sıyaqlı tayaqshalardıń ólshemleri 2 mm ge shekem boladı, sonlıqtan bul mineral tas qatlam boladı. Izleniw ushın alınǵan Qızılsay jeri wollastoniti reńsiz, salıstırmalı awırılıǵı 2,9 g/sm³. Mineralogiyalıq quramı: wollastonit 50-54%, kalcit-23-25%, vezuvian-5-8% piroksen-5-7%, kvarc-2-6%, plagioklaz-2-4%, kaliyli dala shpatı-0,3-1%, muskovit-0,5%, biotit-0,5% minerallarınan ibarat.

2-súwret. x1700 úlkeytilgen wollastonitniń mikroinyetayaqshalar sıyaqlı dúzilisi

Tekseriw jumların alıp barıw ushın OOO «Qaraqalpaq-Cement» kárxanasınıń 400 markalı qosımshasız portlandcementleri paydalanıldı.

1-keste. Tábiyiy wollastonitniń B25 klassındaǵı betonniń mexanikalıq bekkemligine tásiriniń nátiyjeleri

№	Quramı, %			Suw-cement qatnası, S/C	Úlgilerdiń mexanikalıq bekkemligi, MPa, kún	
	Vollastonit	Cement	Qum		7	28
1	0	660	1437	0,50	25,4	31,8
2	5	627	1470	0,50	26,5	32,5
3	10	594	1503	0,50	27,4	33,0
4	15	561	1536	0,50	25,8	31,2
5	20	528	1569	0,50	23,5	30,8
6	25	495	1602	0,50	21,4	25,3

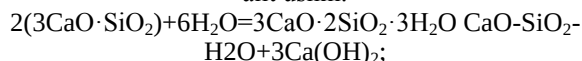
B 20 klasındaǵı beton ushın 10% vollastonit qosılǵanda 21,3 MPa hám 25%-17,4 MPa bekkemlikte jaqsı nátiyjeler alındı. B25 klasındaǵı beton ushın 10% vollastonit kiritilgende 27,4 MPa boldı. Keyinshelli bizler usı 10% vollastonit kiritilgen eki quramdaǵı kompoziciyası menen tájiriybeler ótkergende soǵan sáykes túrde klinker quramın hám janılıǵın sarplawın sezilerli dárejede kemeytiremiz. Eki quramdaǵı kompoziciyanı úyreniw nátiyjeleri 1-kestede kórsetiledi.

Alınǵan nátiyjeler tómendegilerge baylanıslı. Joqarı qattılıqqa iye dispers mineral qosımsha vollastonit uzaq waqıt dawamında saqlanǵan cement penen jaqsılap aralastırılǵanda onıń bóleksheleriniń beti jańalanıwǵa járdem beredi. Sonday-aq, bunday qosımsha cement tasınıń mikrobekkemleniwine (mikroarmirovanie), ondaǵı jariqlardıń tarqalıwın aldın aladı.

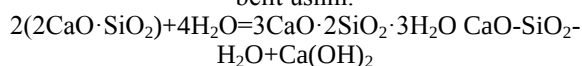
Qosımsha bóleksheleri betiniń energetikalıq tásiiri cementtiń gidrataciya procesine tásir etedi, bul óz gezeginde qatıp atırǵan sistemanıń jáne de tıǵız hám bekkem dúzilisin qalıplestiriwge úlesin qosadı. Solay etip, cement minerallarına ximiyalıq jaqtan inert kristall mineral vollastonit júdá mayda túyilgende cementtiń qattılısına jaqsı tásir etiwın kórsetiwı múmkin. Mineral qosımsha cement

tası C-S-H geliniń qalıplesiwine tásir etedi. Sonday-aq, mineral qosımsha vollastonit aktiv mineral qosımsha gliey sıyaqlı ápiwayı temperaturada suw menen biriktiriwshi qásiyetke iye birikpelerdi payda etip tásirlesedi. Biziń biliwimizshe, portlandcement qatıp atırǵanda tiykarǵı faza C-S-H yamasa tobermorit geli dep atalǵan amorf kolloid ólshemdegı hám anıq emes quramdaǵı kalciy gidrosilikatlar bóleksheleri bolıp esaplanadı. C-S-H geli hám qalıpleseıdi klinker mineralları alıt hám belitten kelip shıǵadı Alıt C-S-H gelin gidrataciyanıń dáslepki basqıshında, al belit bolsa gidrataciyanıń keshlew basqıshında qalıplestiredi. Reakciyalar tómendegi túrde baradı [3]:

alit ushın:

belit ushın:

Kalciy gidrosilikatlar cement tasınıń strukturasında tobermorit gelin payda etip, kóp muǵdardaǵı suwdı adsorbent sıpatında biriktiriw qábiletine iye. Tobermorit geli cement tasınıń tiykarǵı komponenti bolıp, onıń 50-75% quram bólimin iyeleydi. Joqarıdaǵılardan, izertlew ushın isletilgen tábiyiy vollastonit kremnezemniń tetraedr shınjırlarınıń qalıplesiwin tezlestiretuǵın qosımsha sıpatında sáykes keledi degen juwmaqqa keliwimiz múmkin. Vollastonitniń kiritiliwi menen úlgiardiń bekkemliginiń asırıv vollastonitniń bekkemlewshi qásiyeti menen túsindiriledi.

Fizikalıq-ximiyalıq kózqarastan qaraǵanımda bekkemlewshi effekti vollastonitniń beti joqarı xemosorbciyalıq qásiyetine iye hám vollastonitniń kristalları aralaspanıń bóleksheleri menen baylanıstırıw orayı bolıp tabıladı.

Tábiyiy vollastonitniń inertligin kemeytiriw ushın onıń portlandcementke baylanıslı aktivligin asırıw hám vollastonitni 400, 500 hám 600°C temperaturalarda kúydiriw tájiriybelerin ótkerdik.

2-keste. M300 B25 betonniń mexanikalıq bekkemligine kúydirilgen vollastonitniń tásiiri

№	Quramı, %			Kúydiriw temperaturası, °C	Úlgilerdiń bekkemligi, MPa, kún	
	Vollastonit	Cement	Qum		7	28
1	10	594	1503	400	28,5	35,2
				500	29,3	34,8
				600	31,1	36,7
2	25	495	1602	400	23,4	25,9
				500	24,9	26,8
				600	26,8	28,7

Betonǵa kúydirilgen vollastonitni kúydirmegen jaǵdaydaǵı muǵdardaǵıday etip qosıldı. 2-kestedegi maǵlıwmat, 600°C optimal temperaturada nátiyjeler joqarı ekenligi kórsetiledi. Solay etip, 10% vollastonit kiritilgen (1-quramdaǵı) 28 kúnlık qattılısında 36,7 MPa, al kúydirmegeni 33,0 MPa bekkemligi quraydı. Al 25% kúydirilgen vollastonit qosılǵanda (2 quramdaǵı) bekkemligi 28,7 MPa kúydirmegenin vollastonit qosılǵanda 25,3 MPa quradı.

Kúydirilgen hám kúydirmegen vollastonit qosılıp alınǵan betonniń optimal kompoziciyanıń fazalıq quramın úyreniw ushın biz rentgenofazalıq hám mikroskopiyalıq analiz usıllarınan paydalandıq.

Qosımsha cement tasınıń mikroqattılısıwın támiyinlep, onda jariqlardıń tarqalıwına jol qoymaydı. Qosımshanıń bóleksheleri betiniń energetikalıq tásiiri cementtiń gidrataciya procesine tásir etedi, bul óz gezeginde qattılıswı sistemaniń jáne de tıǵız hám bekkem strukturanı qalıplesiwine járdem beredi.

Rentgenogrammada alınǵan nátiyjeler: cement tasınıń gidratlangan úlgielerinde kalciy gidrosilikatlarına tiyisli sıızqlar CSH (B) – $\text{CaO} \cdot \text{SiO}_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$ (B) $d=0,303; 0,182 \text{ nm}$; C_3AH_6 $d=0,353; 0,327; 0,206 \text{ nm}$ hám portlandcementte portlanditni sıızqları $\text{Ca}(\text{OH})_2$ $d=0,492; 0,263; 0,198 \text{ nm}$ payda bolǵanı baqlandı. $\beta\text{-C}_2\text{S}$ muǵdarı ádewir tómén. $\text{Ca}(\text{OH})_2$ bolıwı úsh kalciyli silikattiń gidrataciyası hám gidroliz haqqında guwalıq etedi hám aqırında onıń hár túrli tiykarlı gidrosilikatlar menen birigiwin kórsetedi. Tiykarǵı faza C-S-H faza (50-70%) bolıp esaplanadı [3].

Tábiyiy vollastonit qosımshası bar portlandcementniń mikrosúwretinde kalciy gidrosilikatlar, kalciy gidroalyuminatlar hám kalciy alyumoferritler anıq sáwlelengen.

Súwrette vollastonitniń talshıqları yamasa cement tasları boylap buzılıw xarakterı kórinedi, eń bekkem kontakt zonası talshıqcement bolıp, bul $\text{Ca}(\text{OH})_2$ aktiv adsorbciyası menen túsindiriledi hám bunnan tısqarı dáslepki basqıshlarda xemosorbciyalıq xarakterde bolıp, qatıw waqtında shógiwi hám de $\text{Ca}(\text{OH})_2$ karbonizaciyası esabınan strukturasınıń tıǵızlanıwınan boladı.

Klinker minerallarınıń gidrataciyası waqtında hár qyılı quram hám strukturaǵa iye kalciy gidrosilikatlar, gidroalyuminatlar, gidroalyumoferritler hám olardıń qattı eritpelerinen ibarat kompleks birikpeleri qalıpleseıdi. Bunda birikpelerdiń bir bólimi jasırın kristallı – gel sıyaqlı halında kórinedi.

Betonđı effektiv bahalaw 100x100x100 mm 6lshemdegi 6lgilerde 6yrenildi (3-keste).

3-keste. Alınğan betonnıń qasıyeti

№	Qosumsha	Beton ıralaspası			Cementte jemligi, %	Materallardıń jumshalwı						Qısılgandagı 6kkemligi, kg/sm ³ , kún		
		Cement massasınan, %, kg	Ağıwshańlıgı	S/C		cement	qum	sheben	vollastonit	suv	kg/m ³	7	28	
1	Úlgi M-250 B20	-	-	15	0,37	-	18,94	40,8	33,0	-	7,15	2385 2380	235	268
2	Vollastonit M-250 B20	25	112	18	0,58	-	13,50	39,7	34,3	4,44	7,94	2280 2275	160	187
3	Vollastonit M-250B20 + super-plastifikator (SP-1)	0,6	5,7	18	0,50	-	13,50	39,7	34,3	4,44	7,15	2350 2360	185	260

3-kestede B20 klass 250 markalı betonğa sáykesligi k6rinip turıptı. 6tkerilgen izleniw jumslarında puccolan reakciyada cement tasınan hákti biriktiriw qábiletine iye tábiyiy vollastonitti qosımsha sıpatında paydalanıw m6mkınshılıgı k6rsetildi. Bunday reakciya nátiyesinde C-S-H fazasınń qosımsha muǵdarı payda boladı, strukturasında kremniy kislorodlı anionlardan diortosilikatlardıń qalıplesiwi k6rinedi.

Biriktiriwshiniń tejemligi hám joqarı texnologiyalıq qasıyetke iye 250 markalı beton alındı. Bul nátiyje vollastonittiń qopál beti cement tası hám betonnıń strukturasınń qalıplesiwine tásirı menen túsindiriledi.

Adebiyatlar

1. Рахимов Р.З., Рахимова Н.Р. Строительство и минеральные вяжущие прошлого, настоящего и будущего. // Строительные материалы. 2013. №1. -С. 124-128.

2. Исходжаев Б.А., Ходжаев Н.Т. Минерально-сырьевая база Республики Узбекистан для получения композиционных материалов /Композиционные материалы. – Т.: №3. 2003. – С. 58-60.

3. Бердов Г.И. Влияние волластонита на прочность цементного камня из длительного хранившегося портландцемента. Г.И.Бердов, Л.В.Ильина // Строительные материалы: научно-технический и производственный журнал. 2011. № 1. -С. 48-49.

REZYUME. Maqolada puttsolan reaksiyada sement toshidagi ohakni biriktirib oladigan mineral qo'shimcha sifatida tabiiy vollastonitidan foydalanish imkoniyati yoritilgan va tasdiqlandi. Bu reaksiya natijasida C-S-H fazasining qo'shimcha miqdori paydo bo'ladi, sababi qattiqlashtiruvchi tsement toshining asosiy fazasi (50-70%) C-S-H fazasidir, uning tuzlashida kremniy-kislorodli anionlaridan diortosilikat yoki pentamer hosilalari ajralib chiqadi. Vollastonit qo'shimchalar asosidagi betonning qattiqlashishi paytida yaxshi natija ko'rsatadi. Bu samara vollastonit sirtining sement toshi va betonning fazoviy tarkibini shakllantirishga ta'siri bilan izohlaydi.

РЕЗЮМЕ. В статье показана и подтверждена возможность применения природного волластонита в роли минеральной добавки, способной связывать в пуццолановой реакции известь цементного камня. В результате такой реакции образуется дополнительное количество фазы C-S-H, так как основной фазой (50-70%) твердеющего цементного камня является фаза C-S-H, в структуре которых выделяются диортосиликатные или пентамерные образования из кремнекислородных анионов. Добавка на волластонитовой основе проявляет положительный эффект при твердении бетона. Этот эффект объясняется воздействием поверхности волластонита на формирование фазового состава цементного камня и бетона.

SUMMARY. The article shows and confirms the possibility of using natural wollastonite as a mineral additive capable of binding lime in cement stone in the pozzolanic reaction. As a result of this reaction, an additional amount of the C-S-H phase is formed, since the main phase (50-70%) of the hardening cement stone is the C-S-H phase, in the structure of which diorthosilicate or pentameric formations of silicon-oxygen anions are distinguished. The wollastonite-based additive exhibits a positive effect during concrete hardening. This effect is explained by the influence of the wollastonite surface on the formation of the phase composition of cement stone and concrete.

КРАЕВАЯ ЗАДАЧА С КОНОРМАЛЬНОЙ ПРОИЗВОДНОЙ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЭЛЛИПТИЧЕСКОГО ТИПА ВТОРОГО РОДА

Х.Исламов – катта ўқитувчи

Термезский государственный педагогический институт

Таянч сўзлар: конормал хосила, бузилиш чизиги, каср тартибли дифференциал оператор, иккинчи тур тенглама, Гельдер шартı, гипергеометрик функция.

Ключевые слова: конормальное производные, линия вырождения, оператор дробного дифференцирования, условия Гёльдера, уравнения второго рода, гипергеометрическая функция.

Key words: conormal derivative, deterioration line, fractional orcler differential operator, Gelder terms, hypergiometrive function.

В настоящей работе изучается краевая задача с конормальной производной для уравнения эллиптического типа второго рода с одной линией вырождения.

Рассмотрим уравнение

$$y^m u_{xx} + u_{yy} = 0 \quad -1 < m < 0. \quad (1)$$

Пусть D -конечная односвязная область в плоскости (x, y) ограниченная при $x > 0$ $y > 0$ кривой σ с концами в точках $A(0, 0)$ и $B(1, 0)$ отрезками AB оси Ox ов. Введем обозначения

$$J = \{(x, y) : 0 < x < 1, y = 0\}, \quad \partial D = \overline{\sigma} \cup \overline{AB} \quad 2\beta = \frac{m}{m+2}$$

$$\text{пчем} \quad -\frac{1}{2} < \beta < 0 \quad (2)$$

В области D уравнения (1) исследуем следующую задачу.

Задача СК. Найти функцию $u(x, y)$ обладающую следующими свойствами;

1) $u(x, y) \in C(\overline{D}) \cap C^1(D \cup \sigma \cup J)$, пчем u_x и u_y соответственно могут обращаться бесконечность

порядка меньше единицы в -2β в точках $A(0,0)$ и $B(1,0)$,

2) $u(x, y)$ - дважды непрерывно дифференцируемое решение уравнения (1) в области D

3) $u(x, y)$ удовлетворяет краевым условиям :

$$(\delta(s)A_s[u] + \rho(s)u)_{|_{\sigma}} = \varphi(s), \quad 0 \leq s \leq l, \quad (3)$$

$$a_0(x)u_y(x, 0) + \sum_{j=1}^n a_j(x)D_{0x}^{\alpha_j} u(x, 0) + a_{n+1}(x)u(x, 0) = b(x), \quad (0, x) \in J, \quad (4)$$

где $\delta(s), \rho(s), \varphi(s), a_0(x), a_j(x) (j = \overline{1, n})$ заданные функции, причем

$$b(0) = 0, a_0(0) \neq 0, \delta^2(s) + \rho^2(s) \neq 0, \quad \forall x \in [0, l]. \quad (5)$$

$$\sum_{i=0}^{n+1} a_i^2(x) \neq 0 \quad 0 \leq x \leq 1. \quad (6)$$

$$\delta(s), \rho(s), \varphi(s) \in C[0, l] \quad (7)$$

$$a_j(x), b(x) \in C(\overline{J}) \cap C^2(J) \quad j = \overline{0, n+1}, \quad \text{здесь}$$

$$A_s[\] \equiv y^m \frac{dy}{ds} \cdot \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \cdot \frac{\partial}{\partial y} \quad (8)$$

$D_{0x}^{\alpha_j}$ - оператор (в смысле Римана-Лиувилля) дробного дифференцирования порядка $\alpha_j \{ \alpha_j \in (-1, 0) \cup (0, 1), (j = \overline{1, n})$, задаваемого формулой [1]

$$\text{Пусть } \alpha = \max\{\alpha_j\} \quad (j = \overline{1, n}) \text{ причем } \alpha \leq 1 - 2\beta \quad (9)$$

Единственность решение задачи СК.

Пусть $\alpha_j \in (-1, 0) \quad \delta(s) \neq 0, \quad \forall s \in [0, l]$ имеет место

Теорема 1. Если выполнены условия (2), (5), (6) и

$$\delta(s)\rho(s) \geq 0, \quad \frac{a_{n+1}(x)}{a_0(x)} \leq 0 \quad \left[\frac{a_j(x)}{a_0(x)} \right]' \geq 0, \quad \frac{a_j(1)}{a_0(1)} \leq 0 \quad (10)$$

то задачи СК в области D не может иметь более одного решения.

Замечание. Единственность решения задачи СК при $\rho(s) \neq 0 \quad \forall x \in [0, l]$ доказывается с помощью принципа экстремума [3].

Существования решения задачи СК при $\rho(s) \neq 0$.

Задача DK. Найти решение $u(x, y)$ уравнения (1) в области D из класса

$C(\overline{D}) \cap C^1(D \cup \sigma \cup J) \cap C^2(D)$, удовлетворяющие условиям (3) и

$$u(x, 0) = \tau(x) \quad x \in \overline{J}. \quad (11)$$

где $\tau(x)$ - заданная функция причем $\tau(x)$ удовлетворяет условию Гельдера с показателем $\gamma_0 > 1 - 2\beta$ в интервале $(0, 1)$ и представляется в виде

$$\tau(x) = \int_x^1 (t-x)^{-2\beta} T(t) dt, \quad (12)$$

где функция $T(t)$ непрерывна $(0, 1)$ и интегрируема в $[0, 1]$

С помощью функция Грина решение задачи DK для уравнения (1) в области D представим в виде [5].

$$u(x, y) = \int_0^1 \tau(t) \frac{\partial G_2(\xi, 0; x, y)}{\partial y} dx + \int_0^l \frac{\varphi(s)}{\delta(s)} G_2(\xi, \eta; x, y) ds, \quad (13)$$

где $G_2(\xi, \eta, x, y)$ функция Грина решение задачи DK для уравнения (1)

и её можно представить в виде [2]

$$G_2(\xi, \eta, x, y) = G_{02}(\xi, \eta, x, y) + H_2(\xi, \eta, x, y), \quad (14)$$

$G_{02}(\xi, \eta, x, y)$ - функция Грина задачи Дирихле для уравнения (1) для нормальной области D_0 , ограниченной отрезком $\overline{AB}$ в нормальной

$$\text{кривой } \sigma_0: \left(x - \frac{1}{2}\right)^2 + \frac{1}{(m+2)^2} y^{m+2} = \frac{1}{4},$$

$$H_2(\xi, \eta, x, y) = G_2(\xi, \eta, x, y) - G_{02}(\xi, \eta, x, y) =$$

$$\int_0^l \lambda_2(s; \xi, \eta) \left\{ A_s [G_{02}(\xi(s), \eta(s); x, y)] + \frac{\rho(s)}{\delta(s)} [G_{02}(\xi(s), \eta(s); x, y)] \right\} ds, \quad (15)$$

где $\lambda_2(s; \xi, \eta)$ решение интегрального уравнения

$$\lambda_2(s; \xi, \eta) + \int_0^l \lambda_2(s; \xi, \eta) \cdot \left\{ A_s [G_{02}(\xi(s), \eta(s); x, y)] + \frac{\rho(s)}{\delta(s)} q_2(\xi(s), \eta(s); x, y) \right\} ds = -2q_2(\xi(s), \eta(s); x, y)$$

а $q_2(x; y, x_0, y_0)$ - фундаментальное решение уравнения (1)

Функциональное соотношение между $\tau(x)$ и $\nu(x)$ на линии вырождения J перенесенное из D в виде

$$\nu(x) = k_2 \int_0^1 |t-x|^{2\beta-2} \tau(t) dt - k_2 \int_0^1 \frac{\tau(t) dt}{(t+x-2tx)^{2-2\beta}} + \int_0^1 \tau(t) \frac{\partial H_2(t, 0; x, 0)}{\partial \eta \partial y} dt + \int_0^l \chi(s) \frac{\partial q_2(t, \eta; x, 0)}{\partial y} ds, \quad (16)$$

где $\chi(s)$ - есть непрерывное решение интегрального уравнения

$$\chi(s) + 2 \int_0^l \left\{ A_s [q_2(\xi(t), \eta(t); x(s), y(s))] + \frac{\rho(s)}{\delta(s)} q_2(\xi_1(s), \eta_1(s); x, y) \right\} \chi(t) dt = 2 \frac{\rho(s)}{\delta(s)} \quad (17)$$

Справедливы следующие Леммы.

Лемма 1. Пусть $\tau(x)$ функция принадлежит к классу $C^{(1, \gamma_1)}(0, 1), \gamma_1 \geq -2\beta$, тогда на $(0, 1)$ справедливо тождества $(0 < -2\beta < 1)$:

$$\int_0^x (x-t)^{2\beta-2} \tau(t) dt = \frac{1}{2\beta(2\beta-1)} \frac{d^2}{dx^2} \int_0^x (x-t)^{2\beta} \tau(t) dt \quad (18)$$

$$\int_x^1 (x-t)^{2\beta-2} \tau(x) dt = \frac{1}{2\beta(2\beta-1)} \frac{d^2}{dx^2} \int_0^x (x-t)^{2\beta} \tau(t) dt \quad (19)$$

Пусть $\tau(x)$ функция принадлежит к классу $C^{(1,\gamma_1)}(0,1)$, $\gamma_1 \geq -2\beta$, и представимо в виде.

$$\frac{t}{x} \left(\frac{1}{t-x} - \frac{1}{t+x-2xt} \right) = \frac{1}{t-x} + \frac{1-2t}{t+x-2xt},$$

а затем, переходя к пределу $\varepsilon \rightarrow 0$, получим функциональное соотношение между $T(x)$ и $\nu(x)$, перенесенное из области D на J

$$\begin{aligned} \nu(x) = & k_2 \int_0^1 |t-x|^{2\beta-2} \tau(t) dt - k_2 \int_0^1 \frac{\tau(t) dt}{(t+x-2tx)^{2-2\beta}} + \int_0^1 \tau(t) \frac{\partial H_2(t,0;x,0)}{\partial \eta \partial y} dt + \\ & + \int_0^1 \chi(s) \frac{\partial q_2(t,\eta;x,0)}{\partial y} ds, (x,0) \in J \end{aligned} \quad (20)$$

На интервале J получим функциональное соотношение между $\tau(x)$ и $\nu(x)$:

$$\nu(x) = -\frac{a(x)}{b(x)} \int_x^1 (t-x)^{-2\beta} T(t) dt + \frac{a(x)}{b(x)}$$

$x \in J$

$$\begin{aligned} & \frac{a_0(x)k_2}{1-2\beta} \frac{d}{dx} \left[-\int_0^x (x-t)^{2\beta-1} \tau(t) dt + \int_x^1 (t-x)^{2\beta-1} \tau(t) dt \right] - \\ & - a_0(x)k_2 \int_0^1 (x+t-2xt)^{2\beta-2} dt + \\ & + a_0(x) \int_0^1 \chi(t,x) \tau(t) dt + a_0(x) \Phi(x) + \sum_{j=1}^n a_j(x) D_{0x}^{a_j} \tau(x) + a_{n+1}(x) \tau(x) = \psi(x) \end{aligned}$$

$$\chi(t,x) = \frac{\partial^2 H_2(t,0;x,0)}{\partial y \partial y_0} = \int_0^1 \frac{\partial \lambda(s,x,0)}{\partial y} \frac{\partial}{\partial y_0} A_s^* [G_{02}(\xi,\eta;x_0,0)] ds \quad (21)$$

$$\begin{aligned} A_s^* [G_{02}(\xi,\eta;x,0)] = & A_s [q_2(x(s),y(s);x_0(t),y_0(t))] + \\ & + \frac{\rho(s)}{\delta(s)} q_2(x(s),y(s);x(t),y(t)) \end{aligned}$$

Не нарушая общности в дальнейшем будем считать, что $\tau(0) = 0$.

Далее, принимая во внимание тождеств [2] из (20)

$$\begin{aligned} \text{имеем} \quad \tau(x) - \gamma_2 \int_0^1 \left(\frac{x}{t} \right)^{1-2\beta} \left(\frac{1}{t-x} - \frac{1}{t+x-2tx} \right) \tau(t) dt - \\ - \int_0^1 k(x,t) \tau(t) dt = \Phi(x) \end{aligned} \quad (22)$$

$$\text{где} \quad \gamma_2 = \frac{1}{\pi} ctg \beta \pi,$$

$$K(x,t) = \begin{cases} K_1(x,t), 0 \leq t \leq 1 \\ K_2(x,t) + K_3(x,t), 0 \leq t \leq x, \\ 0, x \leq t \leq 1 \end{cases} \quad (23)$$

$$\Phi(x) = \frac{(1-2\beta)\gamma_2}{\gamma_1} \left[\int_0^x (x-t)^{-2\beta} b(t) dt - \int_0^x (x-t)^{-2\beta} dt \int_0^1 \chi(s) \frac{\partial q_2(\xi(s),\eta(s);x,0)}{\partial y} ds \right] \quad (24)$$

Переходим к исследованию ядра и правой части уравнения (21)

Имеет место

Лемма 2. При $0 < x < 1, 0 < t < 1$ имеет место неравенство

$$\left| \frac{\partial^2 H_2(t,0,z,0)}{\partial y \partial z_0} \right| < C_1 (x+t-2tz)^{2\beta-1},$$

где C_1 - постоянная, зависящая только от области D .

В силу оценки гиперболической функции Гаусса.

$$|K_1(x,t)| \leq C_2 x^{1-2\beta} (x+t-2tz)^{2\beta-1} \quad (25)$$

Теперь оценим правую часть (21) несколькими вычислениями и получим

$$|\Phi(x)| \leq C_{11} x^{1-2\beta} B(1; 1-2\beta) + C_{10} x^{1-2\beta} \frac{\Gamma(1)\Gamma(1-2\beta)}{\Gamma(2-2\beta)} (F(1, 2\beta, 2-2\beta; x))$$

или

$$\bar{T}(x) - \gamma_3 \int_0^1 \left[\frac{1}{t-x} - \frac{1-2t}{t+x-2tx} \right] \bar{T}(x) dt - \int_0^1 K(x,t) \bar{T}(t) dt = F(x) \quad (26)$$

Исследуем ядро и правой части сингулярное интегральное уравнение (26)

Имеет место

Лемма 3. Пусть $0 < x < 1, 0 < z < 1$

$$\left| \frac{\partial^2 H_2(z,0,x,0)}{\partial \eta \partial y} \right| < C_1 (x+z-2xz)^{2\beta-1}$$

где C_1 - постоянная только зависящая в области D

Поведение функции $F(x)$ можно посмотреть из равенства

$$(x) = \frac{(2\beta-1)\gamma_3 x^{-2\beta}}{k_2} \left[\frac{b(x)}{a_0(x)} - k_2 \int_0^1 \frac{\eta(s)\chi(s)}{\left[(\xi(s)-t)^2 + \frac{4}{(m+2)^2} \eta^{m+2}(s) \right]^{1-\beta}} ds \right].$$

Отсюда видно, что функция $F(x)$ -имеет производные любого порядка в интервале $(0,1)$.

Закключаем что $F(x) \in C(J)$ $F(x)$ обращается в бесконечность порядка меньше $2\beta+1$ при $x \rightarrow 1$, а при $x \rightarrow 0$ обращается в бесконечность порядка меньше $4\beta+1$. с учётом гипергеометрическая функция Гаусса

Так как $c-a-b = \frac{3}{2} - 1 - \beta - \frac{1}{2} = -\beta > 0$, то используя

оценку из последней

неравенство получим

$$\begin{aligned} |F_1| & < C_8 (x^2 + \delta^2)^{-\beta-\frac{1}{2}} + O(1) < C_9 x^{-2\beta-1} + O(1), \\ |F_1| & < C_8 x^{-2\beta-1}, \end{aligned} \quad (27)$$

Если достаточно мало, то аналогично находим

$$|F_1| < C_9 (1-x)^{-1-2\beta} \quad (28)$$

В силу (9), (27), (28) $|F(x)| < C^1(J)$ (29)

и функция $F(x)$ функция обращается в бесконечность порядка меньше $2\beta+1$ при $x \rightarrow 1$, а при $x \rightarrow 0$, обращается в бесконечность порядка меньше $4\beta+1$.

Производя замену переменных $\zeta = \frac{t^2}{1-2t+2t^2}$.

$z = \frac{x^2}{1-2x+2x^2}$. Приведём уравнение (26) к виду

$$\omega(z) + \gamma_3 \int_0^1 \frac{\omega(\zeta) d\zeta}{\zeta - z} - \int_0^1 \bar{K}(z, \zeta) \omega(\zeta) d\zeta = \bar{F}(z), \quad (30)$$

$$\omega(z) = (1-2x+2x^2)\bar{T}(x), \bar{F}(z) = (1-2x+2x^2)F(x),$$

$$\bar{K}(z, \zeta) = \frac{1-2t+2t^2}{2t(1-t)(1-2x+2x^2)} K(x, t),$$

$$x = \frac{\sqrt{z}}{\sqrt{z} + \sqrt{1-z}}, t = \frac{\sqrt{\zeta}}{\sqrt{\zeta} + \sqrt{1-\zeta}},$$

Так как $1 + \gamma_3^2 \neq 0$ то уравнение (30) является нормального типа. Его индекс равен нулю в классе $h(0,1)$ [3] функций $\omega(z) \in H(0,1)$, неограниченных на концах интервала $(0,1)$.

К уравнению (30) применим метод регуляризации Карлемана –Векуа [1] развитой М.М.Смирновым [5], и получим интегрального уравнение Фредгольма второго рода, разрешимость которое следует из единственности решения задачи CK . Следовательно, из обозначения $\bar{T}(x) = x^{-2\beta}T(x)$, $\omega(x) = (1-2x+2x^2)\bar{T}(x)$ находим функцию $T(x)$, где функция $T(x)$ непрерывна в $(0,1)$ и интегрируема в $[0,1]$.

Подставляя решение $T(x)$ интегрального уравнения (26), найдём $\tau(x)$. Далее зная функцию $\tau(x)$ решение задачи CK для уравнение (1) в области D восстановим как решения задачи DK для уравнения (1) с условиями (3) и (10).

Таким образом, существование решение задачи CK при $\delta(s) \neq 0$ доказано.

Литература

1. Смирнов М.М Уравнения смешанного типа. -М.: «Высшая школа», 1985. –С. 304.
2. Трикоми Ф. Лекция по уравнениям в частных производных. -М.: Ин.лит, 1957. –С. 443.
3. Бицадзе А.В. Некоторые классы уравнений в частных производных. -М.: «Наука», 1981. –С. 488.
4. Салохитдинов М.С. Уравнения смешанно-составного типа. – Ташкент: «Фан», 1974. –С.156.
5. Салохитдинов М.С. Исломов Б. Уравнения смешанного типа с двумя линиями вырождения. 2009. –Ташкент: «Мумтоз сўз», -С. 264.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бузилиш чизигига эга бўлган эллиптик типдаги иккинчи тур тенглама учун конормал ҳосилалари масала ечимининг мавжудлиги ва ягоналиги исботланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье доказано теорема единственности и существования задачи конормальной производной для вырождающиеся эллиптического уравнения второго рода.

SUMMARY. In this article, the existence and uniqueness of the solution is proved by the conormal differential problem for equations of second order of elliptic type on the line of degeneracy.

ОБ ОБОБЩЕНИЯХ ВЕРХНЕЙ ПОЛУПЛОСКОСТИ В МНОГОМЕРНОМ КОМПЛЕКСНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Б.Т.Курбанов – кандидат физико-математических наук, доцент

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Ж.Б.Каримбоев – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: йўқори ярим тексликнинг умумлашлари, кўп ўлчамли комплекс фазо, Пуанкаре сфераси, кўп ўлчамли умумлаштириш.

Ключевые слова: обобщения верхней полуплоскости, многомерное комплексное пространство, сфера Пуанкаре, многомерное обобщение.

Key words: generalization of the upper half-plane, multidimensional complex space, Poincaré sphere, multidimensional generalization.

Многие задачи анализа, поставленные для единичного круга на плоскости, можно перенести на верхнюю полуплоскость при помощи преобразования Кэли

$$w = \frac{i(1+z)}{1-z}.$$

Два естественных обобщения единичного круга из комплексной плоскости $\mathbb{C}$ – шар и поликруг в $\mathbb{C}^n$ связаны с двумя во многом различными методами развития многомерного комплексного анализа на основе классической теории функций комплексного переменного. В поликруге доминирующей является структура прямого произведения, которая во многом

определяет «покоординатные» методы исследования [1]. В шаре [2] тоже естественно возникают хорошие интегральные представления, которые вместе с богатой группой автоморфизмов дают мощный аппарат исследования голоморфных функций. В настоящее время, в связи с более глубокими изучениями голоморфных функций в многомерных областях, возникла необходимость исследования задач голоморфного продолжения функций с границ и интегральных формул Бергмана, Коши-Сеге, Пуассона в неограниченных областях [3-7]. Поэтому является актуальным нахождение многомерных аналогов формулы для реализации типа "единичный круг -

верхняя полуплоскость". В этой статье мы рассмотрим многомерные обобщения верхней полуплоскости в виде реализации поликруга и единичного шара из $\mathbb{C}^n$.

1. *Неограниченная реализации полукруга из $\mathbb{C}^n$.*

Пусть Π^n — неограниченная область в $\mathbb{C}^n$ вида

$$\Pi^n = u = (u_1, \dots, u_n) \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_k > 0, k=1, \dots, n,$$

которая представляет собой декартово произведение n верхних полуплоскостей

$$\Pi^n = u_k \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_k > 0.$$

Остовом этой области является множество

$$X^n = u \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_k = 0, k=1, \dots, n,$$

Известно, что мера Лебега dx на X^n записывается в виде

$$dx = dx_1 \wedge dx_2 \wedge \dots \wedge dx_n,$$

где $x_k = \operatorname{Re} u_k$.

Далее, пусть U^n — единичный поликруг в $\mathbb{C}^n$

$$U^n = z = (z_1, \dots, z_n) \in \mathbb{C}^n : |z_k| < 1, k=1, \dots, n$$

и

$$T^n = z \in \mathbb{C}^n : |z_k| = 1, k=1, \dots, n$$

его остов.

Рассмотрим отображение вида

$$\varphi = (\varphi_1, \dots, \varphi_n) : \mathbb{C}_z^n \rightarrow \mathbb{C}_u^n, \text{ где}$$

$$u_k = \varphi_k(z) = i \cdot \frac{1+z_k}{1-z_k}, k=1, \dots, n. \quad (1)$$

Лемма 1. Отображение φ является биголоморфным отображением U^n на Π^n , при этом T^n переходит в X^n .

Теорема 1. Пусть ψ произвольный автоморфизм области Π^n и $\psi(I) = b$. Тогда существует унитарное преобразование ψ_U вида (2), для которого

$$\psi_b = \psi_U \circ \varphi^{-1}. \quad (3)$$

Лемма 2. Справедливо соотношение

$$P_{U^n}(\varphi^{-1}(u), \varphi^{-1}(b)) dm_n(\varphi^{-1}(u)) = P(x, b) dx,$$

где dm_n — нормированная мера Лебега на T^n , которая имеет вид

$$dm_n(w) = \frac{1}{(2\pi i)^n} \frac{dw_1}{w_1} \wedge \dots \wedge \frac{dw_n}{w_n}.$$

2. *Обобщение верхней полуплоскости в виде неограниченной реализации единичного шара из $\mathbb{C}^n$*

Пусть D неограниченная область в $\mathbb{C}^n$ вида

$$D = \{u = (u_1, \dots, u_n) \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_1 > |u|^{12}\},$$

где $|u|^{12} = |u_1|^2 + \dots + |u_n|^2$. Ее граница называется сферой Пуанкаре ([3], [9]):

$$\partial D = \{u \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_1 = |u|^{12}\}.$$

Мера Лебега на ∂D записывается следующим образом:

$$d\mu(u) = \left(\frac{i}{2}\right)^{n-1} dx_1 \wedge du' \wedge d\bar{u}',$$

где

$$x_1 = \operatorname{Re} u_1, du' = du_2 \wedge \dots \wedge du_n, d\bar{u}' = d\bar{u}_2 \wedge \dots \wedge d\bar{u}_n.$$

Обозначим через B_n единичный шар в $\mathbb{C}^n$

$$B_n = \{z \in \mathbb{C}^n : |z|^2 = |z_1|^2 + \dots + |z_n|^2 < 1\},$$

а через S_n его границу

$$S_n = \{z \in \mathbb{C}^n : |z|^2 = 1\}.$$

Далее, через $\varphi = (\varphi_1, \dots, \varphi_n)$ обозначим преобразование $\mathbb{C}_z^n \rightarrow \mathbb{C}_u^n$, где

$$u_1 = \varphi_1(z) = \frac{i(1-z_1)}{1+z_1}, u_k = \varphi_k(z) = \frac{z_k}{1+z_1}, \quad (5)$$

$$k=2, \dots, n$$

Теорема 2. Отображение φ является биголоморфным отображением шара B_n на область D .

Как известно (см. напр. [2]), автоморфизм φ_α единичного шара B_n , переставляющий точки a и $0 = 0, \dots, 0$ имеет явный вид:

$$\varphi_\alpha(z) = \frac{a - \langle z, \bar{a} \rangle \frac{a}{|a|^2} - \sqrt{1-|a|^2} \left(z - \langle z, \bar{a} \rangle \frac{a}{|a|^2} \right)}{1 - \langle z, \bar{a} \rangle}$$

где $\langle z, \bar{a} \rangle = z_1 \bar{a}_1 + \dots + z_n \bar{a}_n$.

Используя отображения φ и φ_α мы можем, как это сделано в предыдущем пункте, выписать автоморфизм области D , переводящий точку $b = \varphi(a)$ в точку $I = (i, 0, \dots, 0)$, в виде композиций:

$$\psi_b = \varphi \circ \varphi_a \circ \varphi^{-1}.$$

Если φ_U — унитарное преобразование единичного шара B_n , сохраняющий точку $0 = (0, \dots, 0)$, то $\psi_U = \varphi \circ \varphi_U \circ \varphi^{-1}$ определяет унитарное преобразование области D , сохраняющий точку $i = (i, 0, \dots, 0)$.

Теорема 3. Пусть ψ произвольный автоморфизм, области D и $\psi(I) = b$. Тогда существует унитарное преобразование ψ_U области D , для которого

$$\psi_b = \psi_U \circ \psi^{-1}$$

Это утверждение доказывается аналогично теореме 1, с использованием соответствующего представления для автоморфизмов единичного шара B_n .

В [10] приведен конструктивный вид ядра Сеге для областей Зигеля 2-го рода и с помощью этого ядра определено ядро Пуассона для этих областей. Так как область D является областью Зигеля 2-го рода (см. [11]), мы можем выписать в явном виде ядра Сеге и Пуассона для области D .

Теорема 3. Ядро Сеге для области Димеет вид:

$$S(u, b) = \frac{c}{[i(b_1 - \bar{u}_1) + 2\langle b, \bar{u} \rangle]^n}, \quad (7)$$

где $c = -\frac{2^{n-2}(n-1)!}{\pi^n}$, $\langle b, \bar{u} \rangle = b_1 \bar{u}_1 + \dots + b_n \bar{u}_n$, ($u \in \partial D$, $b \in D$)

Пусть $u = \varphi(z)$, $b = \varphi(a)$.

Лемма 3. При отображении φ ядро Пуассона P_b и мера Лебега, dm_n примут вид:

$$1) P_b \varphi^{-1}(u), \varphi^{-1}(b) = c_p |i + u_1|^{2n} P(u, b), \quad \text{где}$$

$$c_p = \frac{(-1)^{n-1} \pi^n}{2^{n-2} (n-1)!};$$

$$2) \quad dm_n(\varphi^{-1}(n)) = \frac{c_m}{|i + n_1|^{2n}} d\mu(n), \quad \text{где}$$

$$c_m = \frac{(-1)^{n+1} 2^{2n-2} (n-1)!}{\pi^n}.$$

В настоящее время, в связи с более глубокими изучениями голоморфных функций в многомерных областях, возникла необходимость исследования задач голоморфного продолжения функций с границ и интегральных формул Бергмана, Коши-Сеге, Пуассона в неограниченных областях ([3-7]). В этой статье мы рассмотрели обобщение верхней полуплоскости в виде реализации единичного шара из $\mathbb{C}^n$.

Литература

1. Рудин У. Теория функций в поликруге. -М.: «Мир», 1974.
2. Рудин У. Теория функций в единичном, шаре из $\mathbb{C}^n$. -М.: «Мир», 1984.
3. Мысливец С.Г. Граничная теорема Мореры на сфере Пуанкаре. Комплексный анализ и дифференциальные операторы. Сб. научных трудов. -Красноярск: КрасГУ, 2000. -С. 97-102.
4. STEIN E.M. Boundary behavior of holomorphic functions of several complex variables. Princeton: Princeton Univ. Press. 1972.
5. Худайберганов Г., Курбанов Б.Т. Об одной реализации классической области первого типа. // Узбекский математический журнал, 2014, №1, -С. 126-129.
6. Зигель К. Автоморфные функции нескольких комплексных переменных. -М.: ИЛ, 1954.
7. Владимиров В.С., Сергеев А.Г. Комплексный анализ в трубе будущего. // Современные проблемы математики. Фундаментальные направления. -М.: «Винити», 1985. Т. 8. -С. 191-266.
8. Владимиров В.С. Обобщенные функции в математической физике. -М.: «Наука», 1979.
9. Шабат Б.В. Введение в комплексный анализ. Ч. 2. -М.: «Наука», 3-е изд., 1985.
10. Koranyi A. The Poisson integral for generalized half-planes and bounded symmetric domains. // Ann. Math. 1965. V. 82, N 2. P. 332-350.
11. Пятецкий—Шапиро И.И. Геометрия классических областей и теория автоморфных функций. - М.: «Наука», 1961.

РЕЗЮМЕ. Ушбу маколада чегараси Пуанкаре сферасидан иборат бўлган йўқори ярим текисликнинг кўп ўлчамли умумлашмасида таҳлил ярим масалалари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. Работа посвящена изучению некоторых задач анализа на одном многомерном обобщении верхней полуплоскости, границей которой является сфера Пуанкаре.

SUMMARY. The work is devoted to the study of some problems of analysis on one multidimensional generalization of the upper half-plane, the boundary of which is the Poincaré sphere.

OVOZNI TANIB OLISH TIZIMLARI

P.B.Nurimov – texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali

Tayanch so'zlar: ovoz signali, ovozni tanib olish, ovozli yordamchilar, ovozni tanib olish algoritmi.

Ключевые слова: речевой сигнал, распознавание голоса, голосовые помощники, алгоритм распознавания голоса.

Key words: speech signal, voice recognition, voice assistants, voice recognition algorithm.

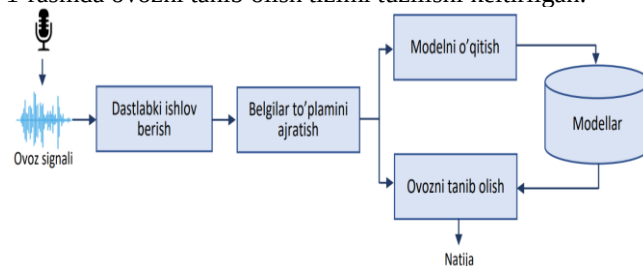
Bugungi kunda ovozni tanib olish texnologiyasi aloqa, xavfsizlik va boshqaruv tizimlari sohasidagi rivojlanishning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Sun'iy intellekt va avtomatlashtirishga qiziqish ortib borayotganligi sababli, ovozni tanib olish tizimlari kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylanmoqda. Biroq, ushbu texnologiyaning ulkan salohiyati bilan bir qatorda, maxfiylik va ma'lumotlar xavfsizligi, shuningdek, noto'g'ri foydalanish bilan bog'liq xavflar ham mavjud. Shunga qaramasdan ovozni tanib olish tizimlari ko'pchilik sohalarida keng qo'llanilmoqda.

Ovozni tanib olish – bu inson nutqidan yozib olingan audioni matn yoki buyruqlarga aylantirish jarayoni. Ovozni tanib olish tizimlari turli maqsadlarda, jumladan, matnni o'qib berish, ovozli buyruqlar yordamida qurilmalarni boshqarish, audio yozuvlarni transkripsiya qilish va boshqa maqsadlarda ishlatiladi [1].

Ovozni tanib olishning turli usullari, jumladan, statistik modellar, neyron tarmoqlar va chuqur o'rganishga asoslangan usullari mavjud. Ushbu usullar tanib olishning aniqligini oshirishi va ovoz tizimlari bilan yanada tabiiy o'zaro aloqalarni ta'minlashi mumkin.

Ovozni tanib olishning keng tarqalgan vositalaridan biri bu Googlening nutqni tanib olish tizimi bo'lib, u turli til va dialektlarni taniy oladi [2]. Bundan tashqari, turli ilovalarda foydalanish mumkin bo'lgan boshqa tijorat va ochiq manbali ovozni tanib olish tizimlari mavjud.

Ovozni tanib olish tizimlari - bu kompyuter yoki boshqa qurilmaga ovozli ma'lumotlarni qayta ishlash va talqin qilish imkonini beruvchi dasturiy yoki apparat vositalari. Ular turli maqsadlarda, jumladan, nutqni avtomatik aniqlash, shaxsni ovozi orqali tanib olish, ovozni boshqarish va boshqa vazifalar uchun ishlatiladi. Quyidagi 1-rasmda ovozni tanib olish tizimi tuzilishi keltirilgan.

1-rasm. Ovozni tanib olish tizimi tuzilishi

Ovozni aniqlash algoritmi quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Ovoz signalini yozib olish: Ovozli signal (ovoz) mikrofon yoki boshqa audio qurilma yordamida yozib olinadi.

2. Ovozni oldindan qayta ishlash: Ovozli signalni tanib olish aniqligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan shovqin yoki fon tovushlarini olib tashlash uchun oldindan ishlov berish amalga oshiriladi.

3. Belgilar to'plamini ajratish: Ovoz to'liqlarining chastotasi, davomiyligi va intensivligi kabi xususiyatlar audio signaldan olinadi. Bu xususiyatlar ovozni sonli formatda ifodalaydi [1, 5].

4. Modelni o'qitish: Olingan belgilar to'plami ovozni tanib olish modelini o'qitish uchun ishlatiladi. Ushbu bosqichda model xususiyatlarni aniq so'zlar yoki iboralar bilan bog'lashni o'rganadi [6, 7].

5. Ovozni tanib olish: Olingan belgilar to'plami o'qitilgan ovozni tanib olish modeli bilan taqqoslanadi. Oldindan o'qitilgan model qaysi so'z yoki ibora aytilish ehtimolini hisoblaydi.

6. Teskari aloqa va tuzatish: Ovoz noto'g'ri tanib olingan taqdirda, tizim foydalanuvchiga aytilganlarni takrorlashni taklif qilishi yoki tanib olingan matnni tuzatish imkoniyatini berishi mumkin.

7. Buyruqning bajarilishi: tanib olingan matn buyruq bilan bog'liq muayyan harakatlarni bajarish uchun ishlatilishi mumkin. Misol uchun, agar tanib olingan matnda "*Chiroqlarni yoqish*" buyrug'i mavjud bo'lsa, tizim tegishli harakatni amalga oshirishi mumkin.

Bu algoritm ovozni tanib olishning asosiy algoritmi hisoblanib, u maxsus ilovalar ishlatiladigan usullar va texnologiyalarga qarab farq qilishi mumkin.

Ovozni tanib olish keng ko'lamli ilovalarga ega, jumladan ovoqli yordamchilar, nutqni avtomatik kuzatish va tarjima tizimlari, xavfsizlik tizimlari va boshqalar bunga misol bo'la oladi. Shu sababli ovozni tanib olish tizimlari bugungi kunda juda muhim va dolzarb texnologiyaga aylandi.

Ovoqli yordamchilar

Ovoqli yordamchilar – bu buyruqlarni bajarish va foydalanuvchiga ma'lumot berish uchun ovozni tanib olish va tabiiy tildan foydalanadigan dasturiy yordamchilar bo'lib, ular smartfonlar, planshetlar, aqlli dinamiklar va boshqa gadjetlar kabi turli xil qurilmalarda ishlaydi.

Ovoqli yordamchilar foydalanuvchilarga ovoqli buyruqlar yordamida qurilmalar va ilovalar bilan muloqot qilish imkonini beradi. Ular ma'lumot qidirish, taqvimingizni boshqarish, xabarlar yuborish, musiqa tinglash, eslatmalarni o'rnatish, ob-havo ma'lumotlarini taqdim etish va boshqalar kabi turli vazifalarni bajarishi mumkin.

Ovoqli yordamchilardan ba'zilariga Apple'ning Siri, Google'ning Google Assistant, Amazonning Alexa va Microsoftning Cortanasini misol keltirish mumkin. Bu yordamchilar turli funksiyalarga ega va o'z kompaniyalarining ekotizimlari bilan integratsiyalashgan bo'lib, foydalanuvchilarga shaxsiylashtirilgan ma'lumotlarni olish hamda boshqa qurilmalar va xizmatlar bilan o'zaro aloqada bo'lish imkonini beradi.

Ovoqli yordamchilar tobora ommalashib bormoqda va kundalik hayotda keng qo'llanilmoqda. Ular texnologiya bilan aloqa qilishni osonlashtiradi va foydalanuvchilarga ovoqli buyruqlar yordamida ma'lumotlarga kirish va vazifalarni bajarish imkonini beradi, bu ularni qulay va samarali vositalarga aylantiradi.

Nutqni kuzatish va tarjima qilishning avtomatik tizimlari

Nutqni avtomatik tanib olish va tarjima qilish tizimlari kompyuter va dasturiy ta'minot yordamida nutqni bir tildan ikkinchi tilga o'tkazish uchun ishlatiladi. Ular og'zaki nutqning avtomatik tarjimasini ta'minlash uchun ovozni tanib olish va mashina tarjimasi texnologiyalarini birlashtiradi.

Bunday tizimlarning ishlash jarayoni odatda quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Nutqni tanib olish: Tizim og'zaki nutqning audio signalini tanib oladi va matn shakliga o'zgartiradi. Buning uchun turli xil algoritmlar va modellar, jumladan statistik modellar va neyron tarmoqlarga asoslangan modellar qo'llaniladi [1,8].

Mashina tarjimasi: Nutqni tanib olish, natijasida olingan matn boshqa tilga tarjima qilinadi. U avtomatik ravishda matnni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish uchun ishlatiladigan mashina tarjimasi usullaridan foydalanadi.

Nutq sintezi: Ba'zi hollarda matnni boshqa tilga tarjima qilgandan so'ng, tizim foydalanuvchiga tarjima qilingan matnning audio versiyasini taqdim etish uchun ushbu tildagi nutqni sintez qilishi mumkin.

Nutqni kuzatish va tarjima qilishning avtomatik tizimlari multimediya tarjimonlari, telefon ovoqli tizimlari, real vaqtda subtitrlar, xalqaro konferensiya tarjimonlari va boshqalarni o'z ichiga olgan keng ko'lamli ilovalarga ega. Ular turli tillarda gaplashadigan odamlar o'rtasidagi muloqotni soddalashtiradi va hayotning turli sohalarida til to'siqlarini yengishga yordam beradi.

Xavfsizlik tizimlarida qo'llaniluvchi ovozni tanib olish tizimlari

Ovozni tanib olish tizimlari xavfsizlik tizimlarida keng ko'lamli ilovalarga ega. Quyida shulardan ba'zilariga misollar keltirilgan:

Biometrik autentifikatsiya: Ovozni tanib olish foydalanuvchilarni biometrik autentifikatsiya qilish uchun ishlatilishi mumkin. Har bir inson o'ziga xos ovoz xususiyatlariga ega va shu noyob xususiyatlar orqali ovozni tanib olish tizimlari shaxsni tekshirish va qo'riqlanuvchi binolarga, kompyuter tizimlariga yoki boshqa manbalarga kirishni nazorat qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Avtomatik tahdidni aniqlash: Ovozni tanib olish tizimlari tahdidlar va noto'g'ri xatti-harakatlarni avtomatik ravishda aniqlash uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, tizim ovoqli ma'lumotlarni tahlil qilishi va stress, tajovuz yoki boshqa xavfli vaziyatlar belgilarini aniqlashi mumkin. Bu jamoat joylarida, transportda yoki qo'riqlanadigan hududlarda xavfsizlikni ta'minlash uchun foydali bo'lishi mumkin.

Suhbatni kuzatish va tahlil qilish: Ovozni tanib olish xavfsizlik maqsadlarida suhbatlarni kuzatishi va tahlil qilish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, tizim muayyan tahdidlar yoki taqiqlangan xatti-harakatlar bilan bog'liq kalit so'zlar, iboralar yoki intonatsiyalarni avtomatik ravishda taniy oladi. Bu shubhali faoliyatni aniqlashga yoki jinoyatlarning oldini olishga yordam beradi.

Ovoqli signalizatsiya tizimlari: Xavfsizlik tizimlarida ovoqli signalizatsiya tizimlari favqulodda vaziyatlarda muhim ma'lumotlar va ko'rsatmalarni yetkazish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, ular yong'in, evakuatsiya, yaqinlashib kelayotgan xavf va boshqalar haqida ogohlantirishi mumkin. Ovozni tanib olish bizga matnni avtomatik ravishda nutqqa aylantirish va uni dinamiklar yoki boshqa audio tizimlar orqali yuborish imkonini beradi.

Xavfsizlik tizimlarida ovozni tanib olish texnologiyasi rivojlanishda davom etmoqda, odamlar va resurslarning xavfsizligi, himoyasini ta'minlash uchun yangi ilovalarni ishlab chiqish davom etmoqda.

Ovozni tanib olish orqali tilni aniqlash

Ovozni tanib olish foydalanuvchi gapirgan tilni aniqlash uchun ishlatilishi mumkin. Ushbu texnologiya tilni qo'lda ko'rsatmasdan yoki dastlabki sozlashlarni amalga oshirmasdan turib, matn yoki nutq qaysi tilda aytilishini aniqlash imkonini beradi [9]. Tilni aniqlash quyidagi ilovalarda ishlatilishi mumkin:

Ko'p tilli tizimlar: Ovozni tanib olish ko'p tilli tizimlarda foydalanuvchi gapiradigan tilni avtomatik tanib olish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, ovoqli yordamchilar yoki avtomatik nutqni kuzatish va tarjima tizimlarida. Bu tizimga avtomatik ravishda kerakli tilga o'tish va ma'lumotlarni taqdim etish yoki tegishli tilda buyruqlarni bajarish imkonini beradi.

Kontentni filtrlash: Tilni aniqlash kontentni til asosida filtrlash uchun foydalanish mumkin. Masalan, ota-ona ruxsatini nazorat qilish yoki kontentni boshqarish

tizimlarida. Agar tizim tilni aniqlay olsa, foydalanuvchi talablari yoki cheklovlariga muvofiqligini ta'minlash uchun tegishli filtrlash yoki moderatsiya qoidalarini qo'llashi mumkin.

Lingvistik tadqiqotlar: Tilni aniqlash lingvistik tadqiqotlar va til ma'lumotlarini tahlil qilishda ham foydali bo'lishi mumkin. Tadqiqotchilar katta hajmdagi ma'lumotlarda tilni aniqlash va tillar o'rtasidagi lingvistik xususiyatlar yoki farqlarni tahlil qilish uchun avtomatik ovozni tanib olishdan foydalanishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ovozni aniqlash texnologiyasi hayotimizning turli sohalariga katta hissa qo'shishi mumkin bo'lgan istiqbolli texnologiya hisoblanadi. U aloqa, xavfsizlik va boshqaruv tizimlari samaradorligini oshirish uchun ulkan salohiyatga ega. Biroq, maxfiylik va

ma'lumotlar xavfsizligi bilan bog'liq bo'lgan xavflarni, shuningdek, ushbu texnologiyadan noto'g'ri foydalanish ehtimolini hisobga olish kerak. Shu sababli ushbu sohada kelgusidagi izlanishlar foydalanuvchilarning qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda keng ko'lamli ilovalarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan ishonchli va xavfsiz yechimlarni yaratishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Kelajakda ovozni tanib olish texnologiyasining muvaffaqiyati va keng qo'llanilishini ta'minlash uchun ushbu sohada tadqiqot va ishlanmalarni davom ettirish kerak. Foydalanuvchi ma'lumotlarining ishonchiligi va himoyasini ta'minlash, shuningdek, jamiyatdagi real muammolarni hal qilish uchun texnologiyani qo'llashning yangi usullarini ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar

1. Beigi H. Fundamentals of speaker recognition. Springer US, 2011.
2. <https://assistant.google.com/>
3. J.Lindh and G.S.Morrison. Humans versus machine: forensic voice comparison on a small database of swedish voice recordings. In Proceedings of ICPhS, volume 17. Citeseer, 2011.
4. Матвеев Ю.Н. Технологии биометрической идентификации личности по голосу и другим модальностям. // Вестник МГТУ им. Н.Э.Баумана. Сер. Приборостроение. 2012.
5. Маматов Н.С., Нуримов П.Б., Самижонов А.Н. Нутқ сигналларида овоз фаоллигини аниқлаш алгоритмлари. «Ахборот коммуникация технологиялари ва дастурий таъминот яратишда инновацион ғоялар» Республика илмий-техник конференцияси 17-18 май 2021.
6. Рабинер Л.Р. Скрытые марковские модели и их применение в избранных приложениях при распознавании речи: обзор // Труды ин-та инженеров по электротехнике и радиоэлектронике. 1989. Т. 77. № 2. -С. 86-120.
7. Ниёзматова Н.А., Нуримов П.Б., Юлдошев Ю.Ш., Абдуллаев Ш.Ш. Автоматическая идентификация диктора по голосу с использованием векторного квантования. Халқаро илмий-амалий анжуман, Андижон давлат университети. -Андижон: 2019. 69-71-б.
8. Mamatov N., Samijonov A., Nurimov P., Niyozmatova N. Karakalpak speech recognition with CMU sphinx. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering8(10), 2019. -P. 2446-2448.
9. Adeyanju I.A., Bello O.O., Adegboye M.A. Machine learning methods for sign language recognition: A critical review and analysis, Intelligent Systems with Applications, Volume 12, November 2021, 200056.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada ovozni tanib olish texnologiyasi inson – kompyuter aloqasini yaxshilash, boshqaruv tizimlarining xavfsizligi va samaradorligini oshirish uchun ulkan salohiyatga ega istiqbolli rivojlanish yo'nalishi sifatida ko'rib chiqiladi. Kelajakda texnologiyaning muvaffaqiyati va keng qo'llanilishini ta'minlash uchun foydalanuvchi ma'lumotlarining ishonchiligi va himoyasiga alohida e'tibor qaratgan holda tadqiqot va ishlanmalarni davom ettirish taklif etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье технология распознавания голоса рассматривается как перспективное направление развития с большим потенциалом для улучшения коммуникации человека с компьютером, повышения безопасности и эффективности систем управления. Чтобы обеспечить успех и широкое использование технологии в будущем, рекомендуется продолжить исследование и разработки, уделив особое внимание надежности и защите пользовательских данных.

SUMMARY. In this article, voice recognition technology is considered as a promising direction of development with great potential for improving human-computer communication, increasing the safety and efficiency of control systems. To ensure the success and widespread use of the technology in the future, it is recommended that research and development continue, with particular attention to reliability and protection of user data.

ELEKTR ENERGIYASINI UZATISH TARMOQLARIDAGI XARAJATLARNI MINIMALLASHTIRISHNI MATEMATIK MODELLASHTIRISH

A.B.Orinbaev – *tayanch doktorant*

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Z.N.Axunbetova – *magistrant*

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: elektr energiyasi, taqsimlash, optimizatsiya, chiziqli dasturlash.

Ключевые слова: электроэнергия, распределение, оптимизация, линейное программирование.

Key words: electric power, distribution, optimization, linear programming.

Elektr energiyasini uzatish, taqsimlash tarmoqlari, bugungi o'sib borayotgan energiya talablarini qondirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ushbu tarmoqlar energiyaga bo'lgan talablarning ortishi va turli energiya manbalarining integratsiyasi tufayli tobora murakkablashib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, energiyani samarali yetkazib berishni ta'minlash, energiya yo'qotishlarni minimallashtirish va tizimning umumiy ish faoliyatini yaxshilash uchun taqsimlash tarmoqlarini optimallashtirish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ushbu sohada turli olimlar tomonidan keng ko'lamli tadqiqot ishlari olib borilgan. K.R.Devabalaji, A.M.Imran, T.Yuvaraj va K.Ravilar tomonidan radial taqsimlash tarmoqlarida elektr quvvati yo'qotishlarini minimallashtirish masalalari va umumiy tizim samaradorligini oshirish strategiyalari tadqiq qilingan [1].

Wahyuda, B.Santosa va A.Rusdiansyah kabi olimlar elektrostansiyalardagi yuklanishlarni taqsimlash masalasini

minimumlashtirishda ko'p bosqichli iqtisodiy taqsimlash modelini taklif qilishadi [2]. Ushbu mualliflarning boshqa bir ishida esa, yo'qotishlarni tahlil qilishda yangi, takomillashtirilgan dinamik iqtisodiy taqsimlash modeli taklif qilinadi [3]. Shunga o'xshash, [4] ishda yuklanishlar iqtisodiy taqsimlash masalasini yechishda yangi optimizatsiya metodlari qaraladi.

M.B.Nappu va A.Arief muallifligidagi ishda energotizimdagi yo'qotishlarni hisobga olgan holda optimal narxlarni taklif qilish masalalari qaraladi [5]. T.Soaes, F.Pereira, H.Morais va Z.Valelarning tadqiqotlarida esa, energiya resurslarini hisobga olgan holda taqsimlash tarmoqlaridagi yo'qotishlarni modellashtirish bo'yicha ishlari olib borilgan [6].

Elektr energetika sohasida olib borilayotgan birqancha ilmiy tadqiqotlarga qaramasdan, elektr energiyasi yo'qotishlari bilan bo'g'liq xarajatlarni minimallashtirish masalalari to'liq o'rganilmagan.

Shu sababli, ushbu ishda xarajatlarni minimallashtirish bo'yicha matematik modellash va model yordamida hisoblash tajribalarini o'tkazish masalalari qaraladi.

Masalaning matematik modeli. Taklif etilayotgan matematik model podstansiyalar, transformatorlar va elektr energiyasi iste'molchilari kabi tarmoq elementlari orqali elektr energiyasini uzatishdagi yo'qotishlari bilan bog'liq xarajatlarni minimallashtirish masalasini yechishga qaratilgan. Shunga o'xshash model [7] ishda ham qaralgan bo'lib, u yerda transport masalasining matematik apparatidan foydalanilgan. Lekin u yerda elektr uzatish liniyalarning o'tkazuvchanlik qobiliyatlarini hisobga olinmagan.

Aytaylik, elektr tarmoqlari I podstansiyadan, J transformatorlardan va K elektr energiyasi iste'molchilaridan tashkil topgan bo'lsin. Unda masalaning maqsad funksiyasi podstansiyalardan transformatorlarga va transformatorlardan iste'molchilarga elektr energiyasini uzatish bilan bog'liq xarajatlar yig'indisini minimallashtirishdan iborat va u quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$\sum_{j=1}^J \sum_{i=1}^I z_{ij}^{(1)} x_{ij}^{(1)} + \sum_{k=1}^K \sum_{j=1}^J z_{jk}^{(2)} x_{jk}^{(2)} \rightarrow \min \quad (1)$$

bu yerda $z_{ij}^{(1)}$ – elektr energiyasini i - podstansiyadan j - transformatorga uzatishdagi xarajatlar, $z_{jk}^{(2)}$ – elektr energiyasini j - transformatorlardan k - iste'molchiga uzatishdagi xarajatlar, $x_{ij}^{(1)}$ – i - podstansiyadan j - transformatorga uzatiladigan elektr energiyasi miqdori, $x_{jk}^{(2)}$ – j - transformatorlardan k - iste'molchiga uzatiladigan elektr energiyasi miqdori.

Elektr energiyasini uzatishda liniyalarning o'tkazuvchanligini ham hisobga olish zarur. Agarda uzatilayotgan elektr energiyasi liniyaning o'tkazuvchanlik chegarasidan oshib ketsa, unda elektr energiyasi yo'qotishlari ham oshadi. Shuningdek, liniyalar shikastlanishi va ekspluatatsiya davrining kamayishiga ham olib kelishi mumkin. Shu sababli quyidagi cheklavlarni modelga kiritamiz:

$$x_{ij}^{(1)} \leq L_{ij} \quad (2)$$

$$x_{jk}^{(2)} \leq L_{jk} \quad (3)$$

bu yerda L_{ij} va L_{jk} elektr energiyasini mos ravishda i - podstansiyadan j - transformatorga va j - transformatorlardan k - iste'molchiga uzatishdagi liniyalarning o'tkazuvchanlik qobiliyatini bildiradi.

Podstansiyalar va transformatorlarning xavfsiz va samarali ishlashi uchun ularning yuqori chegaralari mavjud bo'lib, ishlash quvvati ushbu cheklavlardan ortib ketsa, favqulodda holat yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun quyidagi cheklavlarni hisobga olishimiz zarur:

$$\sum_{j=1}^J x_{ij}^{(1)} \leq S_i \quad (4)$$

$$\sum_{i=1}^I x_{jk}^{(2)} \leq T_j \quad (5)$$

bu yerda S_i va T_j mos ravishda podstansiyalar va transformatorlarning maksimal ishlash quvvatlarini ifodalaydi.

Elektr energiyasi tarmoqlarini modellashda Kirxgorf qonunlariga asosan quvvat balans tenglamalarini kiritish zarur. Ya'ni, j - transformatorga kiruvchi elektr quvvati, ushbu transformatorlardan chiquvchi elektr quvvatiga teng bo'lishi, shuningdek, k - iste'molchiga kiruvchi elektr quvvati, ushbu iste'molchining talabiga teng bo'lishi kerak:

$$\sum_{i=1}^I x_{ij}^{(1)} = \sum_{k=1}^K x_{jk}^{(2)} \quad (6)$$

$$\sum_{j=1}^J x_{jk}^{(2)} = D_k \quad (7)$$

bu yerda D_k – k - iste'molchining talabi.

Uzatiladigan elektr quvvatlari bir yo'nalish bo'ylab yuradi deb hisoblaymiz va shu sababli ular manfiy bo'lmashligi kerak:

$$x_{ij}^{(1)} \geq 0, x_{jk}^{(2)} \geq 0 \quad (8)$$

(1)-(8) masalalarni yechish uchun Lagranj funksiyasidan foydalangan holda unga ikkilamchi bo'lgan masala tuzamiz. Ikkilamchi masalani tuzish va optimallik shartlarini aniqlash masalasi [8] ishda qaralgan. Ikkilamchi masala quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$\sum_{i=1}^I S_i u_i + \sum_{j=1}^J T_j v_j + \sum_{k=1}^K D_k w_k + F(y^{(1)}, y^{(2)}) \rightarrow \min$$

$$(9) u_i + v_j + y_{ij}^{(1)} + t_j \geq -z_{ij}^{(1)}$$

$$(10)$$

$$w_k - y_{jk}^{(2)} - t_j \geq -z_{jk}^{(2)} \quad (11)$$

$$u_i \geq 0, v_j \geq 0, y_{ij}^{(1)} \geq 0, y_{jk}^{(2)} \geq 0 \quad (12)$$

bu yerda

$$F(y^{(1)}, y^{(2)}) = \sum_{j=1}^J \sum_{i=1}^I L_{ij} y_{ij}^{(1)} + \sum_{k=1}^K \sum_{j=1}^J L_{jk} y_{jk}^{(2)}$$

$y_{ij}^{(1)}, y_{jk}^{(2)}, u_i, v_j, t_j, w_k$ lar mos ravishda (2)-(7) cheklavlarni bilan bog'liq ikkilik o'zgaruvchilari.

Hisoblash tajribalari. Elektr tarmoqlari P1, P2, P3 podstansiyalardan, T1, T2, ..., T6 transformatorlardan va I1, I2, ..., I18 elektr energiyasi iste'molchilaridan iborat. Podstansiyalar va transformatorlarning maksimal ishlash quvvatlari, podstansiyadan transformatorlarga va transformatorlardan iste'molchilarga elektr energiyasini uzatishdagi yo'qotishlar bilan bog'liq xarajatlar, iste'molchilarning elektr energiyaga bo'lgan talablari 1 va 2-jadvallarda berilgan.

1-jadval. Podstansiyalar va transformatorlar quvvatlari va elektr energiyasini uzatishdagi xarajatlar.

Podstansiya quvvatlari (MVt soat)		Transformator quvvatlari (MVt soat)					
		T1	T2	T3	T4	T5	T6
		300	250	250	350	200	300
1 MVt soat elektr energiyasini uzatishdagi xarajatlar (so'm)							
P1	600	1500	1800	2100	1900	2300	3000
P2	500	2300	1900	1500	2300	1900	1500
P3	600	1900	2300	2900	1500	1800	2100

2-jadval. Iste'molchilar talablari va elektr energiyasini uzatishdagi xarajatlar.

Iste'molchi talablari (MVt soat)		Transformatorlar					
		T1	T2	T3	T4	T5	T6
		1 MVt soat elektr energiyasini uzatishdagi xarajatlar (so'm)					
I1	80	2800	1500	2300	2700	3000	2900
I2	80	3200	1500	2000	3000	2900	2600
I3	100	1900	1500	2100	2100	2300	2400
I4	90	2200	1500	1800	2400	2200	2100
I5	70	2500	1500	1500	2500	2100	1800
I6	80	2000	1900	2400	1500	1800	2700
I7	85	3000	1900	1500	2400	1800	1600
I8	75	2300	2300	2100	1500	1600	2100
I9	90	2600	2200	1800	1800	1500	1800
I10	65	2900	2300	1500	2100	1600	1500
I11	75	3000	2800	2500	1600	1500	1900
I12	85	3300	2700	2400	1900	1500	1600
I13	90	1500	2600	3100	2200	3100	3400
I14	80	1700	2500	2900	2000	2900	3200
I15	70	1900	2600	2700	1800	2700	3000
I16	60	2100	2800	2900	1600	2500	2800
I17	95	2300	3000	3100	1600	2300	2600
I18	75	2500	3200	3300	1800	2200	2500

Hisoblash tajribalarini amalga oshirish maqsadida Python dasturlash tilida dastur ichlab chiqildi. Hisoblashlarni amalga oshirish uchun, dasturga 1 va 2-jadvallarda keltirilgan ma'lumotlar kiritiladi. Ma'lumotlar to'liq kiritilganidan so'ng, hisoblashlarni amalga oshirish mumkin. Dastur natijasini 3 va 4-jadvallarda ko'rish mumkin.

3-jadvaldagi hisoblash natijalari bo'yicha P1 podstansiyasidan T1,T2 transformatorlariga jami 500 MVt soat, P2 podstansiyadan T3,T6 transformatorlariga jami 485 MVt soat, P3 podstansiyasidan T4,T5 transformatorlariga jami 460 MVt soat elektr energiyasi uzatilishi kerakligi aniqlandi va podstansiyalardan transformatorlarga elektr energiyasini uzatish uchun jami 2275500 so'm xarajat sarflanishi aniqlandi.

3-jadval. Podstansiyalardan transformatorlarga uzatiluvchi elektr energiyasi miqdori.

Podstansiya-lar	Transformatorlar					
	T1	T2	T3	T4	T5	T6
	Podstansiyalardan transformatorlarga uzatilgan elektr energiyasi miqdori (MVt soat)					
P1	250.0	250.0	0.0	0.0	0.0	0.0
P2	0.0	0.0	250.0	0.0	0.0	235.0
P3	0.0	0.0	0.0	350.0	110.0	0.0

4-jadval. Transformatorlardan iste'molchilar uzatiluvchi elektr energiyasi miqdori.

Iste'molchi-lar	Transformatorlar					
	T1	T2	T3	T4	T5	T6
	Transformatorlardan iste'molchilarga uzatilgan elektr energiyasi miqdori (MVt soat)					
I1	0.0	80.0	0.0	0.0	0.0	0.0
I2	0.0	80.0	0.0	0.0	0.0	0.0
I3	10.0	90.0	0.0	0.0	0.0	0.0
I4	0.0	0.0	90.0	0.0	0.0	0.0
I5	0.0	0.0	70.0	0.0	0.0	0.0
I6	0.0	0.0	0.0	80.0	0.0	0.0
I7	0.0	0.0	85.0	0.0	0.0	0.0
I8	0.0	0.0	0.0	40.0	35.0	0.0
I9	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	90.0
I10	0.0	0.0	5.0	0.0	0.0	60.0

Iste'molchilar	Transformatorlar					
	T1	T2	T3	T4	T5	T6
	Transformatorlardan iste'molchilarga uzatilgan elektr energiyasi miqdori (Mvt soat)					
I11	0.0	0.0	0.0	0.0	75.0	0.0
I12	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	85.0
I13	90.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
I14	80.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
I15	70.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
I16	0.0	0.0	0.0	60.0	0.0	0.0
I17	0.0	0.0	0.0	95.0	0.0	0.0
I18	0.0	0.0	0.0	75.0	0.0	0.0

Shuningdek, 4-jadval bo'yicha transformatorlardan iste'molchilarga jami 1445 Mvt soat elektr energiyasini uzatish uchun jami 2319500 so'm xarajat sarflanishi aniqlandi. Shunday qilib, elektr energiyasini 3 ta podstantsiyadan, 6 ta transformatorga va undan so'ng 18 ta iste'molchiga uzatishning optimal elektr tarmoqlari aniqlangan bo'lib, elektr energiyasini uzatish uchun jami 4595000 so'm xarajat sarflanishi aniqlandi.

Xulosa. Ushbu maqolada elektr energiyasini optimal taqsimlash orqali, uni uzatishdagi yo'qotishlar bilan bog'liq xarajatlarni minimumlashtiruvchi yangi matematik model taklif qilindi. Ushbu model orqali sonli tajribalar o'tkazildi. Tajribalardan olingan natijalar zamonaviy energetika tizimlaridagi elektr energiyasini taqsimlash tarmoqlarining iqtisodiy samaradorligini o'rnatishini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Devabalaji K.R., Imran A.M., Yuvaraj T., Ravi K. Power Loss Minimization in Radial Distribution System, Energy Procedia, vol. 79, 2015, -P. 917 – 923.
2. Wahyuda, Santosa B., Rusdiansyah A. "Load allocation of power plant using multi echelon economic dispatch" in AIP Conference Proceedings, 2017, vol. 1902. DOI:10.1063/1.5010624.
3. Wahyuda, B.Santosa and A.Rusdiansyah. "Cost analysis of an electricity supply chain using modification of price based dynamic economic dispatch in wheeling transaction scheme" IOP Conf. Ser. Mater. Sci. Eng., 2018. DOI: 10.1088/1757-899X/337/1/012009.
4. Parouha R.P., Das K.N. A novel hybrid optimizer for solving Economic Load Dispatch problem. Int. J. Electr. Power Energy Syst., vol. 78, 2016, -P. 108–126.
5. Nappu M.B., Arief A. Network Losses-based Economic Redispatch for Optimal Energy Pricing in a Congested Power System. Energy Procedia, vol. 100, no. September 2016, -P. 311– 314.
6. Soares T., Pereira F., Morais H., Vale Z. Cost allocation model for distribution networks considering high penetration of distributed energy resources. Electr. Power Syst. Res., vol. 124, 2015, -P. 120–132.
7. Uteuliev N.U., Orinbaev A.B. Elektr energiyasini taqsimlash masalasini yechishning dasturiy ta'minotini ishlab chiqish. //«Fan va jamiyat» № 1.2023. 26-29- b.
8. Uteuliev N.U., Orinbaev A.B., Axunbetova Z.N. Optimization of electricity transmission costs using a deterministic model. "The II International Scientific Conference the Scientific Basis for Raising the Use of Information Technologies to a New Level and Modern Problems of Automation". 19-20 may. –Tashkent: 2023, -P. 292-300.

REZYUME. Maqolada elektr energiyasini taqsimlash va uzatishdagi elektr energiyasi yo'qotishlari bilan bog'liq xarajatlarni minimallashtiruvchi yangi matematik model taklif qilinadi. Shuningdek, matematik model yordamida sonli tajribalar o'tkazilib, optimal yechimlar olingan.

РЕЗЮМЕ. В статье предложена новая математическая модель, позволяющая минимизировать затраты, связанные с потерями электроэнергии при распределении и передаче электроэнергии. Также с помощью математической модели были проведены численные эксперименты и получено оптимальное решение.

SUMMARY. The article proposes a new mathematical model that allows minimizing costs associated with electrical losses during the distribution and transmission of electrical energy. Also, using a mathematical model, numerical experiments were carried out and optimal solutions were obtained.

ULUG' ALLOMA AL-BERUNIYNING MATEMATIK MEROSLARI HAQIDA

Abu Rayhon Beruniyning 1050-yilligiga bag'ishlanadi

B.B.Prenov – fizika-matematika fanlari doktori, dotsent
Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: matematika, geometriya, arifmetika, astronomiya, geometrik jismlar, sferik shakllar, trigonometriya.

Ключевые слова: математика, геометрия, арифметика, астрономия, геометрические фигуры, сферические формы, тригонометрия.

Key words: Mathematics, Geometry, Arithmetic, Astronomy, geometric figures, spherical shapes, trigonometry.

Jahon ilm-faniga katta hissa qo'shgan olimlardan biri bo'lgan Abu Rayhon Muhammad Ibn Ahmad Beruniy 973-yilning 4-sentabrida Xorazmning qadimiy Kat (hozirgi Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy tumani) shahrida dunyoga kelgan. Beruniy bochlang'ich ta'limni qishloqdagi maktabda olgan, so'ngra yirik munajjim va matematik Abu Nasr Ibn ta'lim-tarbiyasida ulg'aygan.

Unda yoshlik davridan astronomiya, matematika, geodeziya, geografiya va mineralogiya fanlariga juda katta qiziqish bo'lgan. Beruniy 17 yoshda yosh munajjim olim sifatida tanildi va Xorazm, fors, arab, yunon, sanskrit, yaxudiy tillarini puxta o'rgangan.

Beruniy uzoq yillar davomida Hindistonda yashadi va Hind tili sanskritni o'rgandi hamda bu xalq bo'yicha ma'lumotlar to'play boshladi. Qadimgi yunon klassik ilmi bilan tanishdi, astronomiya, geografiya, botanika, matematika, geologiya, tarix va etnografiya, falsafa va filologiya sohalarini chuqur egallagan yirik olim bo'lib yetishdi. U o'z zamonasining mashhur olimi Abu Nasr Mansur Ibn Iroq qo'lida ta'lim oladi. Abu Nasr Ibn Iroq astronomiya, geometriya va matematikaga oid bir qancha asarlar yozib, shulardan 12 tasini Beruniyga bag'ishlaydi. U Beruniyning Evklid geometriyasi va Ptolemeyning astronomik ta'limoti bilan tanishtiradi.

U 160 dan ortiq kitoblari yozgan bo'lib, shuning bizga 35 ga yaqini yetib kelgan [3,6]. Ular orasida bizgacha yetib kelganlaridan eng muhimlari: «Hindiston», «Yodgorliklar», «Qonuni Ma'sudiy», «Geodeziya» va «At-tafhim» lardir. Uning qolgan asarlarini quyidagicha guruhlariga bo'lish mumkin: astronomiyaning ba'zi masalalariga doir asarlari-32 ta; astronomiya asboblari haqidagi asarlari -10 ta; matematikaga doir asarlari-22 ta; astrologiya doir asarlari-21 ta; turli fanlar (fizika, mineralogiya, adabiyot, tarix va boshqalar)ga taalluqli asarlari-38 ta; tarjima asarlari-21 ta.

Uning ijodi haqida akademik I.Y.Krachkovskiy shunday deydi: «Beruniy qiziqqan sohalarni sanab chiqishdan ko'ra, qiziqmagan sohalarni sanab chiqish osonroqdir».

Beruniyning matematikaga doir eng muhim asarlaridan:

1. «Vatarlar»-Doira vatarini unga ichki chizilgan ichki chiziqlarning hossasi yordamida aniqlash haqida risola.
2. «Rashika»-Hind rashiklari haqida risola.
3. «Proeksiyalash»-Yulduzlar turkumlarini tekislikka proyeksiyalash va (yerdagi) joylarni tasvirlash haqida.
4. «Sfera»-Sfera sirtida sodir bo'ladigan (shakllar) haqida astronomiya kaliti kitobi.
5. Abu Rayhonning Abu Saidga xati.
6. Sfera sirti haqida marvarid kitob.
7. Fikr va aql uchun mashq.
8. «At-tafhim» savol-javob.
9. «Qonuni Ma'sudiy» [2].

Beruniyning matematika oid asarlarida quyidagi tushunchalar bayon etilgan:

- Arifmetika va algebraning asosiy masalalariga ta'rif beradi. Butun va kasr sonlar ustida amallar, chiziqli, kvadrat va kub tenglamalarni taqribiy yechish usullari;

- Geometrik miqdorlarni son deb qarash bilan ular ustida arifmetik amallarni bajarishda son tushunchasini musbat haqiqiy sonlarga kengaytiradi.

- Evklidning asosiy geometrik tushunchalar va geometrik figuralarga bergan ta'riflarini to'ldirib, ularga teng kuchli bo'lgan ta'riflar beradi.

- Planimetriya teoremlarini astronomiyaga tatbiq qilishda: joyning kengligini aniqlash, quyoshning anogeyini aniqlash va boshqalarni aniqlaydi.

- Doiraga ichki chizilgan muntazam ko'pburchaklarning tomonlarini hisoblaydi. Bunda ko'pburchaklarning tomonlarini hisoblashda uchinchi darajali tenglamaga keltiradi va tenglamani taqribiy yechish usullarini keltiradi.

- Stereometriya, ko'pyoqlar, aylanma jismlar, konus kesmalari, muntazam ko'pyoqliklarga ta'rif beradi va stereometriyaning asosiy tushunchalarni bayon etadi.

- Tekis va sferik trigonometriyadagi asosiy masalalar asosida mustaqil sistematik trigonometriyani tuzadi. Trigonometrik chiziqlar orasidagi munosabatlarni, sferik kosinuslar teoremasiga teng kuchli teoremani isbotlaydi.

Matematikaga doir «At-tafhim» asarining bir qismi, asosan arifmetika, algebra, geometriyaning asosiy tushunchalariga ta'riflar beriladi.

Uning «Qonuni Ma'sudiy» nomli geometrik figuralardan doira, diametr, vatar, uchburchak, uning turlari va elementlari, burchak va ularning turlari, parallel to'g'ri chiziqlarning ta'riflari berilgan. Aylana, doira, doiraga ichki chizilgan muntazam ko'pburchaklarning tomonlarini hisoblash qoidalari, iqtiyoriy burchakni teng uch qismga bo'lish kabi masalalar qaralgan [1].

Beruniy 1030-yilda mashhur «Hindiston» nomli katta ko'lamdagi kitob yaratdi. Beruniy keyinchalik o'rta asrlarda sharqda va Yevropada juda ma'shur bo'lgan «Hind rashklari» nomli asarni yaratdi. Bu asar «uch qiymat qoidasi» arifmetikasiga bag'ishlab yozilgan. Uch qiymat qoidasi yoki uchlik qoidasi deb ham yuritilib, bunda noma'lum X miqdorni topishdan iborat.

$$a : b = c : x$$

Beruniy bu qoidani hindlar qanday qo'llaganini quyidagicha tushuntiradi:

1-misol. $5:15=3:x$ noma'lum x ni topish kerak. Buning uchun ikkita kesishuvchi chiziqli chiziladi va bu raqamlarni to'rt o'ringa quyidagicha joylashtiriladi.

$$\begin{array}{r|l} 15 & 5 \\ \hline & 3 \end{array}$$

Beruniy deb yozadi- jadvaldagi bo'sh joyga o'n beshni yozib, unga qarshi bo'lgan 3 ga ko'paytib, ko'paytmani beshga bo'lamiz va to'qqiz kelib chiqadi. Demak, to'qqiz soni bo'sh katakchada joylashishi kerak bo'lgan noma'lum son ekan.

Beruniy «beshta qiymat qoidasi»ga keladigan masalalarni uchlik qoidasini ikki marta qo'llash orqali yechilishini keltirib o'tgan:

$$\frac{a}{x} = \frac{b}{c} \cdot \frac{d}{e}, \text{ yoki } x = \frac{ace}{bd}.$$

Beruniyning yuqorida bayon etilgan matematikaga doir ilmiy faoliyatining natijasi, hozirgi zamon matematikasining asosini tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Юшкевич А.П. История математики в средние века. -М.: «Физматгиз», 1961.
2. Abduraxmanov A., Narmanov A., Narmuratov N. Matematika tarixi. O'quv qo'llanma, «Fan va texnologiya», - Toshkent: 2016.
3. Халидов А.Б., Завадовский Ю.Н., Эрман В.Г. Абу Райхан Беруни. «Индия», Научно-издательский центр «Ладомир», -Москва: 1995.
4. Сираждинов С.Х., Матвиевская Г.П. «Абу Райхан Беруни и его математические труды» пособие для учащихся. -Москва: «Просвещение» 1978.
5. Абу Рейхан Беруний (973-1048). Избранные произведения I. -Ташкент: «Фан», 1968.
6. Пренов Б., Отениязов Е. «Абу Райхон Беруний ҳам ҳазирги заман математикаси». // «Илим ҳам жамийет», 2023, № 2/1, 22-23-б.
7. Prenov B., Oteniyazov E. Abu Rayhon Beruniy va hozirgi zamon matematikasi. Abu Rayhon Beruniyning pedagogik ta'limotidan foydalanish imkoniyati: muammolar va yechimlar mavzusida xalqaro miqyosida ilmiy-amaliy anjuman. 27-28 aprel, 2023, 46-48-b.

РЕЗЮМЕ. Maqola markaziy Osiyoning atoqli olimi Abu Rayhon Beruniyning 1050 yilligi va uning matematikada olib borgan ilmiy faoliyatiga bag'ishlab yozilgan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена 1050-летию со дня рождения известного среднеазиатского ученого Абу Райхана Беруни и его научной деятельности в области математики.

SUMMARY. The article is dedicated to the 1050th anniversary of the famous Central Asian scientist Abu Rayhan Beruni and his scientific activities in mathematics.

UDK: 004.4:556+528.7

YER OSTI SUVLARINI MONITORING QILISHDA AEROKOSMIK TASVIRLARGA RAQAMLI ISHLOV BERISH

K.K.Seitnazarov – texnika fanlari doktori, dotsent

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali

A.M.Dosimbetov – texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Nukus innovatsion instituti

D.X.Turdishov – katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: masofadan zondlash, impulsli shovqin, chastota, kosmik tasvir, filtrlash, tasvir spektri, algoritm, funksiya, matritsa, yer osti suvlari.

Ключевые слова: дистанционное зондирование, импульсный шум, частота, космическое изображение, фильтрация, спектр изображения, алгоритм, функция, матрица, подземные воды.

Key words: remote sensing, impulse noise, frequency, space image, filtering, image spectrum, algorithm, function, matrix, groundwater.

Dunyo haqidagi bilimlarning aksariyati empirik ma'lumotlardan olinadi. Axborotni qayta ishlash va ma'lumotlarni tahlil qilish vazifalarining muhim qismi tasvirlar bilan bog'liq. Masalan, sun'iy yo'ldoshlardan olingan Yerni masofadan zondlash ma'lumotlarini qayta ishlash va tahlil qilish yer osti suvlari bo'yicha ko'pchilik ma'lumotlarni olishga imkon beradi. Kosmik tasvirlar (Yerni masofadan zondlash ma'lumotlari) olishda ko'pincha shakllanish yoki uzatish bosqichlarida hosil bo'ladigan shovqin bilan buzilgan tasvirlar topiladi. Tasvirlarni shovqindan tozalash natijasida ma'lumotlar aniqligini oshirish mumkin [3,4,5].

Zamonaviy interaktiv dasturiy vositalar impulsli shovqin va chiziqlar kabi shovqinlarni samarali bartaraf etishga imkon bermaydi va filtrlash vaqtida tasvirning o'zini sezilarli darajada buzadi. Shuning uchun bu shovqinlarni filtrlash algoritmlarini ishlab chiqish vazifasi dolzarbdir.

Tasvirni ikki o'lchovli f_{ik} funksiyasi sifatida aniqlash mumkin, bunda $i=1,2,\dots,M$ va $k=1,2,\dots,N$ tekislikdagi koordinatalar. Koordinatalar juftligi (i,k) tomonidan berilgan istalgan nuqtadagi f qiymati bu nuqtadagi tasvirning intensivligi bo'lib hisoblanadi.

f_{ik} funksiyasining chastota ko'rinishi quyidagicha ifodalanadi

$$f_{ik} = \frac{1}{4\pi^2} \int_{-\pi}^{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} F(u, v) e^{juv} e^{jvk} du dv \quad (1)$$

Bu yerda e^{juv} va e^{jvk} asosiy funksiyalar (funksiyalar Fure asosida ifodalanadi), u va v argumentlari aylana chastotalari bo'lib, i va k argumentlarining o'zgarishi f_{ik} funksiyasidagi o'zgarishlarning davriyligini (siklikligini) aks ettiradi.

Fure konvertatsiyasi $F(u,v)$ vazn funksiyasi sifatida ishlatilishi mumkin [1,2]:

$$F(u, v) = \sum_{i=1}^M \sum_{k=1}^N f_{ik} e^{-juv} e^{-jvk} \quad (2)$$

Parseval tenglamasiga asoslanib, tasvir energiyasi yig'indi sifatida ifodalanishi mumkin:

$$\sum_{i=1}^M \sum_{k=1}^N f_{ik}^2 = \frac{1}{4\pi^2} \int_{-\pi}^{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} |F(u, v)|^2 du dv = \sum_{r=1}^{R_x} \sum_{m=1}^{R_y} P_{\Omega_{r,m}} \quad (3)$$

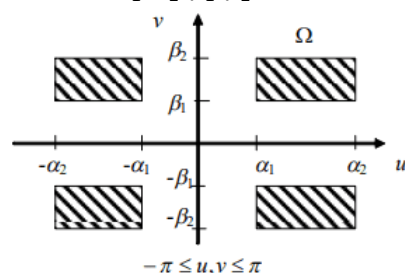
bu yerda ikki o'lchovli chastotali Ω_{ik} domenidagi f_{ik} ikki o'lchovli signalning $P_{\Omega_{r,m}}$ energiya ulushining qiymati:

$$P_{\Omega_{r,m}} = \frac{1}{4\pi^2} \iint_{(u,v) \in \Omega_{ik}} |F(u, v)|^2 du dv \quad (4)$$

Ω_{ik} sohasi sifatida chastota tekisligining quyidagi markaziy simmetrik mintaqasi hisoblanadi (rasm-1):

$$\Omega_{ik}: \{\Omega_{ik}(u, v) | (u \in [\alpha_1, \alpha_2], v \in [\beta_1, \beta_2]) \cup (u \in [\alpha_1, \alpha_2], v \in [-\beta_1, -\beta_2]) \cup (u \in [-\alpha_1, -\alpha_2], v \in [-\beta_1, -\beta_2]) \cup (u \in [-\alpha_1, -\alpha_2], v \in [\beta_1, \beta_2])\} \quad (5)$$

Bunda: $0 \leq \alpha_1, \alpha_2, \beta_1, \beta_2 \leq \pi$

Rasm-1. Chastota tekisligi markaziy simmetrik mintaqasi

Agar (4) ifodaning o'ng tomoniga (2) almashtirilsa, qayta ishlangandan so'ng biz quyidagi munosabatni olishimiz mumkin:

$$P_{\Omega_{ik}} = \text{tr}(A^T \cdot F \cdot V \cdot F^T) \quad (6)$$

Bu yerda $A = (a_{i_1 i_2})$ va $B = (b_{k_1 k_2})$ matritsa elementlari quyidagicha hisoblanadi:

$$a_{i_1 i_2} = \begin{cases} \frac{\sin(\alpha_2(i_1 - i_2)) - \sin(\alpha_1(i_1 - i_2))}{\pi(i_1 - i_2)}, & i_1 \neq i_2 \\ \frac{\alpha_2 - \alpha_1}{\pi}, & i_1 = i_2 \end{cases}$$

$$b_{k_1 k_2} = \begin{cases} \frac{\sin(\beta_2(k_1 - k_2)) - \sin(\beta_1(k_1 - k_2))}{\pi(k_1 - k_2)}, & k_1 \neq k_2 \\ \frac{k_2 - k_1}{\pi}, & k_1 = k_2 \end{cases} \quad (7)$$

Bu yerda F -chiquvchi tasvir, tr -matritsa izi.

Chastotali tasvirlar asosida tasvirlarni tahlil qilish imkoniyati grafik ma'lumotlarda ko'pincha ko'rsatilgan jarayonlarning kvazi-davriyligi kuzatilishi bilan belgilanadi.

Tavsiya etilgan filtrlash usuli quyidagicha:

Birinchi bosqichda rasm chegara usuli yordamida qayta ishlanadi. Ushbu qadamni bajarish zarurati impulsli shovqinning bir qismi "toza" tasvirning o'zi bilan bir xil chastota sub-mintaqalarida joylashganligi bilan bog'liq. Bu, ayniqsa, shovqin piksellarining intensivligi "toza" tasvirning piksel intensivligidan katta miqdorda farq qilganda kuchli namoyon bo'ladi. Chegara funktsiyasi bu intensivlik farqini yumshatishga yordam beradi, bu esa chastota filtridan samarali foydalanishga imkon beradi.

Quyidagi chegara funktsiyasini kiritamiz:

$$f_{ik}^* = \begin{cases} f_{ik}, & \text{bilan } \frac{|\sigma - f_{ik}|}{\sigma} < \rho \\ \sigma, & \text{bilan } \frac{|\sigma - f_{ik}|}{\sigma} \geq \rho \end{cases} \quad (8)$$

bu yerda f_{ik} - joriy nuqtadagi intensivlik qiymati, f_{ik}^* - joriy piksel intensivligining yangi qiymati, ρ -chegara, σ -qo'shni piksellarning o'rtacha intensivligi:

$$\sigma = \frac{(f_{(i+1)(k-1)} + f_{i(k-1)} + f_{(i-1)(k-1)} + f_{(i-1)k} + f_{(i-1)(k+1)} + f_{i(k+1)} + f_{(i+1)(k+1)} + f_{(i+1)k})}{8}$$

Chegara ρ interfaol usulda beriladi.

Ikkinchi bosqichda ishdan olingan filtr ishlatiladi. Ω chastota domenidagi F tasvirining F^* filtrlash natijasini topish ifodasi quyidagicha:

$$F_{\Omega}^* = A^T F B \quad (9)$$

bu yerda A va B matritsalarining elementlari (7) formula bo'yicha hisoblanadi.

Bunday yechimlarda hisoblash murakkab hisoblanadi. Hisob-kitoblarni qisqartirish uchun ishdan olingan quyidagi protseduralar amalga oshiriladi (xuddi shu narsa rasm uchun, ya'ni ikki o'lchovli holat uchun amalga oshiriladi):

1. A va B matritsalarining xos raqamlari va xos vektorlari

$$(\bar{q}_i^A = (q_{1i}^A, q_{2i}^A, \dots, q_{Mi}^A), i = 1, 2, \dots, M, \bar{q}_j^B = (q_{1j}^B, q_{2j}^B, \dots, q_{Nj}^B), j = 1, 2, \dots, N)$$

hisoblanadi.

2. Q_A va Q_B matritsalarini mavjud bo'lib ularning ustunlari pastki chiziqli matritsalarining xos vektorlaridan iborat:

$$Q_A = (\bar{q}_{A1}, \bar{q}_{A2}, \dots, \bar{q}_{AM}), Q_B = (\bar{q}_{B1}, \bar{q}_{B2}, \dots, \bar{q}_{BN})$$

3. Xos raqamlardan kvadrat diagonal matritsa tuziladi:

$$L_A = \text{diag}(\lambda_{A1}, \lambda_{A2}, \dots, \lambda_{AM}), L_B = \text{diag}(\lambda_{B1}, \lambda_{B2}, \dots, \lambda_{BM})$$

4. Xos sonlarni kamayish tartibida

joylaymiz:

$$\lambda_{A1} \geq \lambda_{A2} \geq \dots \geq \lambda_{AM}, \lambda_{B1} \geq \lambda_{B2} \geq \dots \geq \lambda_{BM}$$

Shunga ko'ra, xos vektorlarining tartibi ham o'zgaradi.

5. Mavjud A va B matritsalarining xos sonlarining minimal

$$\text{indekslari: } J_a = 2 \left\lfloor \frac{M}{2R_a} \right\rfloor + 2, \quad J_b = 2 \left\lfloor \frac{N}{2R_b} \right\rfloor + 2,$$

bu yerda [ifoda] operatsiyasi "ifoda" ning butun qismini olish operatsiyasini anglatadi va R_a va R_b qiymatlari quyidagi nisbatlardan iborat:

$$R_a = \frac{\pi}{\alpha_2 - \alpha_1}, \quad R_b = \frac{\pi}{\beta_2 - \beta_1}$$

6. Qiymati berilgan chegaradan past bo'lgan xos raqamlar e'tiborga olinmaydi.

7. Filtrlash quyidagi ifoda orqali amalga oshiriladi:

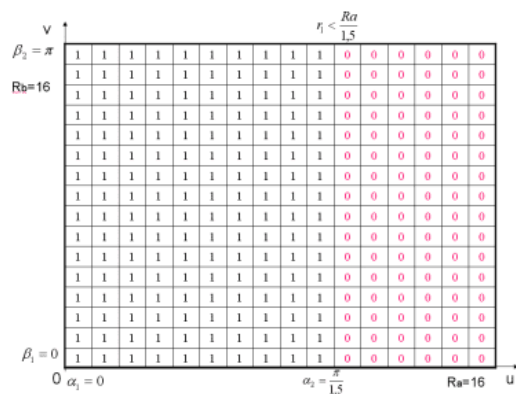
$$F_{\Omega}^* = Q_A L_A Q_A^T F Q_B L_B Q_B^T \quad (10)$$

bu yerda Ω filtrlash amalga oshiriladigan ikki o'lchovli chastota mintaqasi (subinterval). Ω teng elementar to'rtburchaklar pastki domenlarga bo'linadi - chastota intervallari $\Omega(r_1, r_2)$, $r_1=1, 2, \dots, R_a$, $r_2=1, 2, \dots, R_b$.

Qiymatlari ma'lum bir chegaradan past bo'lgan xos raqamlarini e'tiborsiz qoldirish orqali hisob-kitoblarning murakkabligini kamaytirishga erishiladi. Shunday qilib, dasturiy ta'minotni amalga oshirishda integratsiyalar soni sezilarli darajada kamaydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, qolgan impuls shovqinlari va diapazonlari yuqori chastotali mintaqada joylashgan. Yuqori chastotalarni bostirish uchun $R_a \times R_b$ o'lchamlari bilan C chastota intervallari matritsasi tuziladi, uning elementlari nolga teng.

1-Jadval. Chastota oralig'i matritsasi yordamida yuqori chastotalarni bostirish

$$\tilde{F} = \sum_{i=1}^{R_a} \sum_{k=1}^{R_b} F_{\Omega_{ik}}^* \quad (11)$$

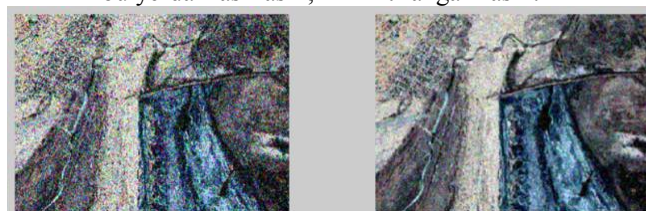
Dastlabki tadqiqotlar o'tkazildi va mavjud zamonaviy dasturiy vositalar bilan taqqoslash amalga oshirildi, bu tavsiya etilgan filtrlash algoritmi "toza" tasvirni eng kam (shovqinsiz) buzishini ko'rsatdi. Rasm-2 da filtrlangan rasm keltirilgan.

Chizmalardan ko'rinib turibdiki, Gaus filtr ko'p impulsli shovqin nuqtalari kattaroq obyektlarga birlashtirildi. Mediana filtr dasturi deyarli barcha begona piksellarni yo'q qildi. Ammo shu bilan birga, butun tasvirning intensivligi o'zgardi (kontrast oshdi) va obyektlarning chegaralari juda yuvilgan.

Filtrlarning nisbiy o'rta darajali xatosi 2-jadvalda keltirilgan va quyidagicha hisoblangan:

$$\delta = \sqrt{\frac{\sum (f_{ik} - f_{ik}^*)^2}{\sum f_{ik}^2}} \quad (12)$$

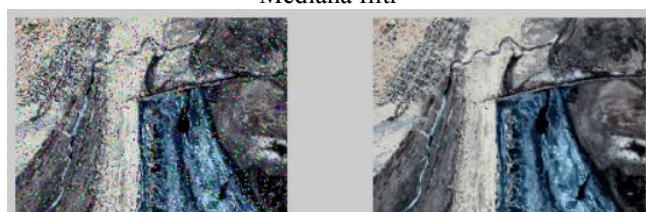
bu yerda f -asl rasm; f^* -filtrlangan rasm.

Gaus filtr

Mediana filtr

Tavsiya etilayotgan filtr

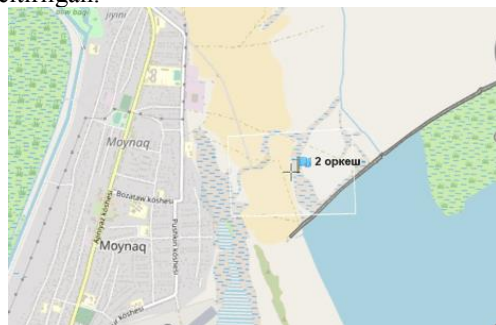
Rasm-2. Gaus filtr, Mediana filtr va tavsiya etilgan usul bilan impulsli shovqinni yo'q qilish

Jadval-2. Filtrlash nisbiy o'rtacha xatolik jadvali.

Filtratsiya usuli	O'rtacha xatoliklar
Tavsiya etilgan filtr	0,004241
Gaus filtr	0,004323
Mediana filtr	0,01734

Xatolikni tasvirning shovqin bo'lmagan qismida hisoblab chiqish natijasida filtrlar "toza" rasmni qanchalik buzishi baholandi. Tavsiya etilgan filtr tasvirning vizual ko'rinishini yaxshilash nazaridan ham, tasvirni keyingi tahlil qilish imkoniyati nazaridan ham yaxshi natijalarni ko'rsatdi.

Filtrlangan kosmik tasvirni ERDAS IMAGINE da qayta ishlash natijasida olingan ranglar xususiyati bo'yicha tasvirlar koordinatalarini aniqlashda GAT (geoaxborot tizim) da xaritalar bilan taqqoslash o'z samarasini berishi aniq [6,7]. GAT tizimida belgilangan hudud xaritasi rasm-3 da keltirilgan.

Rasm-3. Hudud GAT xaritasi

Yer osti suvlarini aniqlash, monitoring qilishda kosmik tasvirlarni qayta ishlash natijasi muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot olib boriish hududi yer osti suvlarini modellashtirishda yerni masofadan zondlash usulida kiritilgan ma'lumotlar sifatini yaxshilashi natija ishonchligini oshirish imkoniyatini beradi. Yer osti suvlarini modellashtirish uchun kirish manbasi sifatida masofaviy zondlash usuli samarali hisoblanadi [8,9].

Aerokosmik tasvirlarini qayta ishlash bir qancha sohalarida, shu jumladan yer osti suvlarini o'rganishda qaror qabul qilish uchun samarali vosita hisoblanadi. Yer va suv bilan bog'liq bo'lgan mavzular bo'yicha ma'lumotlarni taqdim etishning asosiy manbalaridan biri masofadan turib qabul qilingan ma'lumotlardir. Kosmik tasvirni filtrlash natijasida hosil bo'lgan tasvir spektri ma'lum ikki o'lovli chastota oralig'ida filtrlangan tasvir spektridan eng kichik o'rta darajali og'ishiga egaligi, bu usul kosmik tasvirlarni kichik xato bilan yaxshilashga imkon berishi va keyingi qayta ishlashlarda aniq natijalar olish imkonini oshiradi.

Adabiyotlar

1. Федотов А.А., Акулов С.А., Акулова А.С. Методы компьютерной обработки биомедицинских изображений в среде MATLAB. –Самара: Издательство СГАУ 2015.
 2. Гонсалес Р., Вудс Р. Цифровая обработка изображений. -М.: «Техносфера», 2006.
 3. Кашкин В.Б. Дистанционное зондирование Земли из космоса. Цифровая обработка изображений. / В.Б.Кашкин, А.И.Сушин. – М.: «Логос», 2008.
 4. Жиликов Е.Г. Оптимальная фильтрация изображений на основе частотных представлений. / Е.Г.Жиликов, А.А.Черноморец. // Вопросы радиоэлектроники. Сер. ЭВТ. 2008. Вып.1. – С.118- 132.
 5. Ярославский Л.П. Введение в цифровую обработку изображений. – М.: Сов. радио, 1979. –С. 312.
 6. Гарбук С.В. Космические системы дистанционного зондирования Земли. / С.В.Гарбук, В.Е.Гершензон. - М.: Сканэкс, 1997. –С. 296.
 7. Трифонов Т.А. Геоинформационные системы и дистанционное зондирование в экологических исследованиях. – М.: Академический проект, 2005. – С. 252.
 8. Seitnazarov K.K., Dosimbetov A.M., Aytanov A.K. Strategy for Organization of Computational Experiments of the Functioning of Underground Water Inlets Using a Fuzzy Multiple Approach/ 2020 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT). –Tashkent: «Uzbekistan», 2020.
 9. Seitnazarov K.K., Dosimbetov A.M., Aytanov A.K., Omarova X. Software Principles for Mapping the Relative State of Groundwater // European Journal of Molecular & Clinical Medicine. ISSN 2515-8260. Volume 7, Issue 11, 2020. -P. 319-323
- REZYUME.** Maqolada yerni masofadan zondlash asosida yer osti suvlarining raqamli modelini tuzish maqsadida, asosan aerokosmik tasvirlarini qayta ishlash Qoraqalpog'iston Respublikasi Mo'ynoq tumani misolida keltirilgan. Sun'iy yo'ldoshlardan olingan yerni masofadan zondlash ma'lumotlarini qayta ishlash va tahlil qilish yer osti suvlari bo'yicha ko'pchilik ma'lumotlarni olishga imkon beradi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен пример Муйнакского района Республики Каракалпакстан с целью создания цифровой модели подземных вод на основе дистанционного зондирования земли, преимущественно обработки аэрофотоснимков. Обработка и анализ данных дистанционного зондирования со спутников позволяет получить большую часть информации о подземных водах.

SUMMARY. The article presents an example of Muiynak district of the Republic of Karakalpakstan in order to create a digital model of groundwater based on remote sensing of the Earth, mainly processing aerial photographs. Processing and analysis of remote sensing data from satellites allows you to get most of the information about groundwater.

DYNAMICS OF CHANGES IN BLOOD PRESSURE DISEASES ON THE TERRITORY OF UZBEKISTAN DUE TO WEATHER CHANGES

Z.D.Tillyakhodjaeva – teacher

I.V.Dergacheva – teacher

Z.E.Quranboyeva – teacher

N.R.Mirvaliyeva – teacher

Hydrometeorological scientific research institute

A.Jumamuratov – doctor of agricultural sciences

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

O.G.Sultashova – teacher

Karakalpak state university named after Berdakh

Tayanch so'zlar: O'zbekiston hududi, meteosezuvchanlik, kasalliklar, qon bosimi, ob-havoga ta'sirchanlik, iqlimiy o'zgarishlar.

Ключевые слова: территория Узбекистана, метеочувствительность, болезни, кровяное давление, чувствительность к погоде, климатические изменения.

Key words: the territory of Uzbekistan, weather sensitivity, diseases, blood pressure, sensitivity to weather, climatic changes.

Introduction. Currently, climate change and global air temperature increases are one of the pressing problems. In the same sentence, "does the weather affect blood pressure?", experts answer: "often weather changes increase fatigue, worsen the quality of sleep (some fall

asleep in motion, others, on the contrary, are disturbed by insomnia), lead to an exacerbation of chronic diseases."

Often, people are bothered by headaches or abdominal pain when the weather changes, and sometimes by a slight increase in body temperature for no apparent reason.

However, it should be noted that when the weather changes, people's blood pressure often increases. Sudden changes in weather can become a serious stress for people with cardiovascular disease, as changes in atmospheric pressure and air temperature have been found to cause circulatory disorders, increasing the risk of vascular complications. For patients with diabetes mellitus, vegetative-vascular diseases, the effect of weather changes is also felt. There is evidence that the production of insulin by the pancreas can be impaired in some people, therefore, in patients with diabetes mellitus, the amount of sugar in the blood suddenly increases, and these days it is advisable to have them under control. It has also been observed that a person's blood pressure rises in the heat of the air, if we stop from raising or lowering blood pressure in hot weather. During heat, especially if it comes suddenly, the walls of blood vessels decrease in elasticity, which, together with the fact that a person lacks oxygen, causes a worse flexibility to high air temperatures in a person. In hot weather, the body becomes dehydrated, and this leads to an increase in blood viscosity. As a result of hot weather, often a sharp and sudden rise in blood pressure, throat attacks or simply nausea and dizziness may begin.

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha aholi zichligi
2022-yil 1-yanvar holatiga, 1 kv.km.ga to'g'ri keladigan aholi soni, kishi

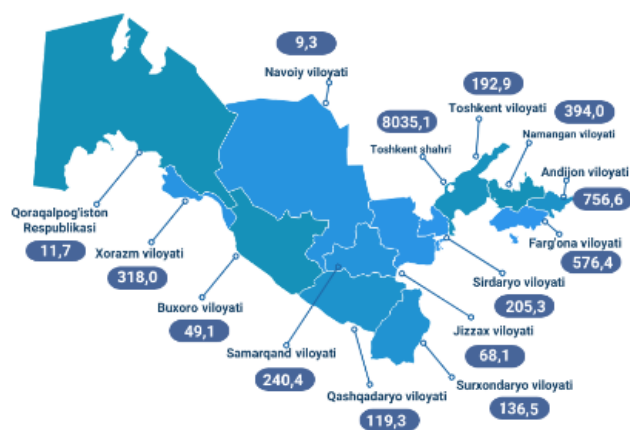

Figure 1. The population density is in the cross-section of the provinces. [8]

Relevance of the research topic. Global climate change today is not only reflected in the rise in air temperature, but also manifested in the rapid development of Hydrometeorological risks such as scorching hot days, drought, floods and floods, strong winds. Weather and climate-related natural disasters are causing many negative consequences, such as human health, reduced food production, water and environmental pollution. Due to this, the conclusion of the inter-governmental expert

group(IPCC) that global warming in the next hundred years in a wide range can bring many natural and economic problems requires special attention [2]. According to him, the hottest decade observed in our century corresponds to the last 2011-2021 period. In the northern hemisphere, record-breaking (third-hottest) temperatures began to be observed in 2021, after land surface temperatures of 2016 (first-hottest) and 2020 (second-hottest). During these years, temperatures reached 1.51°C above the 20th-century average. [2,3] in the past decades and in the near future, an increase in global temperature can directly affect the hydrological cycle, including changes in precipitation and an increase in extreme events. In our arid region, there are many days and months of heat and high air temperatures, and now its return and duration are stretched due to climate change. After staying in the open sun due to these changes, a person with arterial hypertension may experience headaches, heart palpitations with heart rhythm disturbances, shortness of breath, darkening of the eyes, pain in the heart area. The effect of rainy weather on blood pressure is also not uncommon. With sudden or frequent changes in atmospheric pressure, people who are sensitive to the weather feel bad: they experience headaches, dizziness, joint pain, jumps in blood pressure[4]. With the arrival of the cyclone, that is, with the onset of rainy and cloudy weather, atmospheric pressure decreases and air humidity increases, and this can also affect the work of the cardiovascular system. At worst, such changes are tolerated by people with hypotension, that is, those whose blood pressure indicators usually fluctuate at the level of 100/60 mm. In such weather, blood vessels expand, blood circulation slows down, and the body receives less oxygen. During a cyclone, in bad weather, hypotonic blood pressure decreases even more: they have dizziness and headaches, disorders in the gastrointestinal tract, discomfort when breathing can occur[5].

Objectives and objectives of the study. Taking into account the above scientific research work, a research work has been carried out throughout the territory of Uzbekistan on the change in blood pressure disease of the population over the past 10 years. The main purpose of the work is to assess the trend of change in the blood pressure disease of the population between the 2010-2020 period throughout the territory of Uzbekistan in the conditions of global warming, during the period of climatic changes. The study was conducted on the basis of statistics of the Republic of Uzbekistan.

Results and their discussion. During the study, the population's blood pressure in the cross section of the regions of the Republic of Uzbekistan was observed and compared among the regions. The results of the study show that there is an increase in the population of cassalians with high blood pressure (tables 1.1 and 1.2, Figure 2).

Table 1.1. Table of the population of the Republic of Uzbekistan with high blood pressure diseases

Year	Qoraqalpogiston	Andijon	Buxoro	Jizzax	Qashqadaryo	Navoiy	Namangan
2010	6123	5091	8690	3718	11791	4880	4414
2011	6235	5230	7806	3727	14258	4161	4470
2012	7243	6073	8998	3983	12053	4045	6422
2013	8693	9894	10586	5700	13068	4294	10304
2014	7506	8867	15473	11964	12673	5488	10830
2015	9456	9913	10948	11495	15541	5674	9171
2016	10000	11458	11027	18425	18041	6214	9387
2017	10261	11775	15324	16129	12455	7371	7246
2018	11701	12933	15265	15658	18072	8812	6652
2019	12646	13936	11047	10508	20403	8659	6440
2020	14623	22970	17795	7073	30030	10028	10521

Table 1.2.

Year	Samarqand	Surxondaryo	Sirdaryo	Toshkent	Farg'ona	Xorazm	Toshkent shahri
2010	13165	4772	2760	12777	30222	12046	11307
2011	11871	4819	3012	12182	22821	11544	9231
2012	10876	7186	3638	12529	45674	10961	11684
2013	15046	7100	4780	13336	28951	9770	10269
2014	16199	11611	8591	14252	29581	9642	16815
2015	18565	14510	8608	14609	32405	19332	19714
2016	26946	13956	9271	15012	37290	18848	26832
2017	32016	7716	6634	20114	40166	19641	23254
2018	30244	12191	6750	15211	39313	18403	19435
2019	25357	13610	9507	12913	57349	254	22016
2020	35598	15443	11513	23380	45912	26828	54378

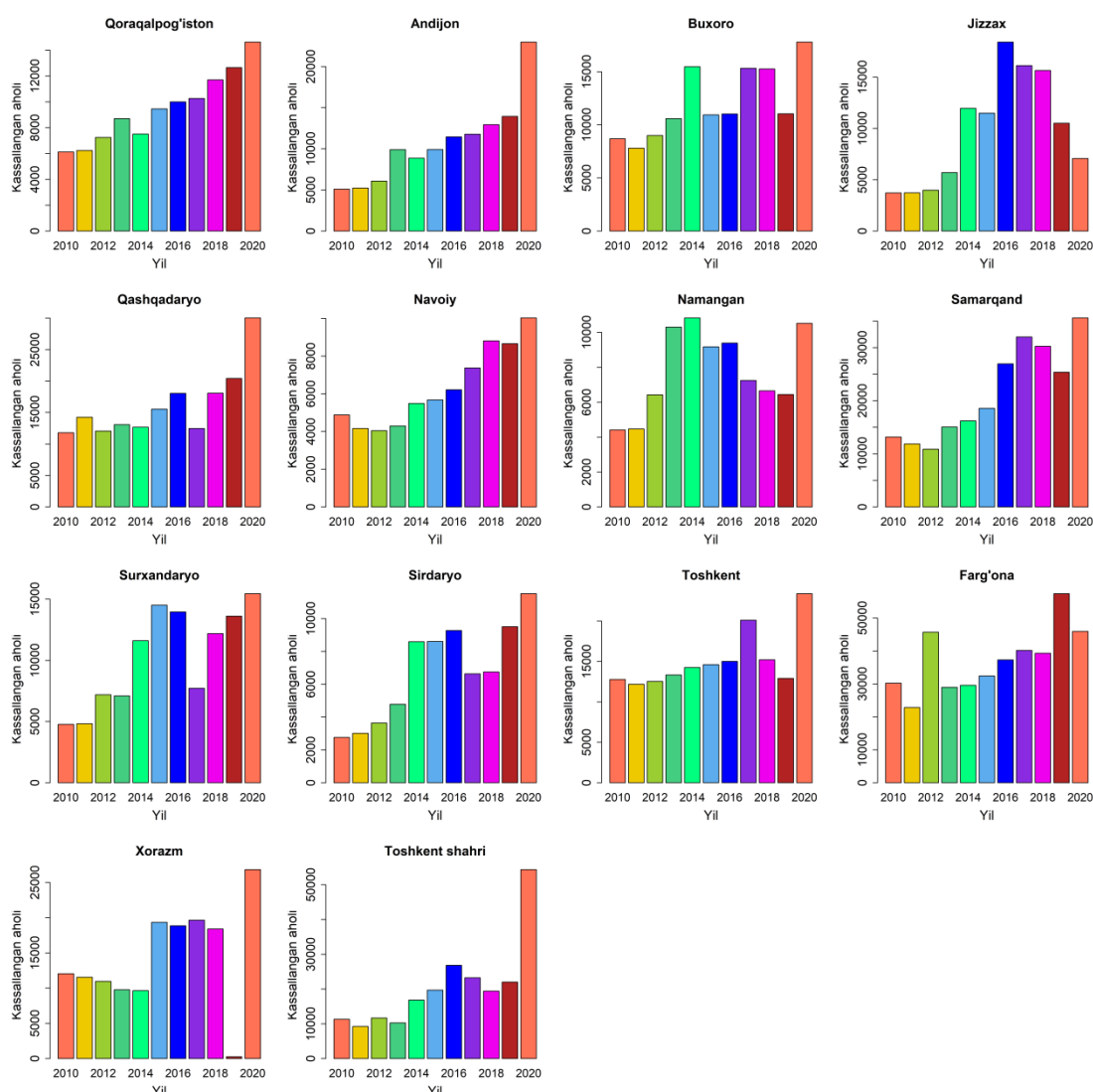

Figure 2. Changes in the cross-section of regions of the population with high blood pressure diseases for the period 2010-2020 in the Republic of Uzbekistan

Conclusion. According to the results of the study, the trend of blood pressure disorders among the population is growing in the Republic of Karakalpakstan, Andijan, Navoi regions. In this case, in Andijan, 5091ming people were affected by this disease, in the Republic of Karakalpakstan in 2010 it is 6123 thousand people, and in Navoi it is 4880

people. The smallest blood pressure disease incidence was observed in Jizzakh in 2010, in which only 3,718 were affected. But in Jizzakh as of 2016 it was 18,425 people, in Karakalpak Republic by 2016 the population affected was 10,000 people and in Andijan 11,458 people. In Namangan, Surkhandarya and Syrdarya regions, the

number of people suffering from blood pressure disorders doubled in 2020 compared to 2010, but in these regions, the total blood pressure in the Republic was found to be lower than the incidence rates. In the Tashkent region, it is possible to observe the constancy of the growth rate of the cash register. 2010 in Tashkent City. – 11307 people, 2020. – 54378 people are infected with high rates similar to it only in Fergana (2010 y. – 30222kishi, 2020. – 45912 people) as well as Samarkand (2010. – 13,165 people, 2020. – 35598 people) were observed in the regions. In general, it can be noted that an increase in the number of people affected by this disease is observed throughout the Republic.

Health experts point out that patients with arterial hypertension should always remember that hot weather is a period of increased risk of hypertensive crisis and cardiovascular complications, reporting the following for patients with arterial hypertension and hypotension:

✓ In the period of instability of the weather, the simplest recommendations will help to overcome discomfort: light physical activity, healthy eating, giving up bad habits. Even if a person gives up coffee and strong tea for a while, it has been established that the effect of the weather on blood pressure can be reduced, the body reacts less painfully to meteorological factors;

✓ Vitamin-rich food, a sufficient amount of vegetables and fruits make the body better prepared for weather changes;

✓ If unusual hot weather has been observed for a long time, in this case, patients with arterial hypertension and hypotension should be very careful about their well-being;

✓ In hot weather with hypotension, doctors should drink a glass of still water every half to two hours;

✓ If it is necessary to go outside in hot weather, drink lemon water;

✓ To improve well-being by taking a contrast shower; this procedure increases vascular tone and the pressure normalizes;

✓ Light loads; (any physical force in the heat forces the heart and blood vessels to work intensively);

✓ A person should avoid poorly ventilated rooms;

✓ Also, people with hypotension should not starve themselves (light food helps to maintain health);

✓ Since blood pressure rises in hot weather, patients should not be in the open sun from 11.00 to 16.00;

✓ If possible, it is necessary to limit spicy and fatty foods, minimize the use of salt;

✓ Before leaving the house, of course, it is necessary to check the presence of drugs prescribed by the doctor to quickly lower blood pressure.

References

1. Kolpakova A. F., Sharipov R. N., Volkova O. A. O svyazi saxarnogo diabeta 2-go tipa s zagryazneniyem vozduxa vzveshennymi chastitsami // Problemy endokrinologii. – 2018. – 64 (5): 329–335. URL: www.probl-endojournals.ru
2. IPCC Sixth Assessment Report, Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/>
3. World Meteorological Organization (WMO) <https://public.wmo.int/en>
4. Hoppe P. Aspects of human biometeorology in past, present and future //Int J Biometeorol. – 1997. – Feb; 40 (1): 19–23.: pubmed.ncbi.nlm.nih.gov.
5. Tedeeva M. Ye. Meteoavisimost: kak ona vliyayet na zdorovye cheloveka. URL: foodandhealth.ru.
6. Meteoavisimost: simptomy, prichiny, kommentarii eksperta.: style.rbc.ru.
7. <https://ifyoucare.ru/arterialnaya-gipertoniya/vliyanie-pogody-na-arterialnoe-davlenie-cheloveka>
8. <https://kun.uz/uz/15318535>

REZYUME. Hozirgi kunda aholini ob-havoga ta'sirchanligini va sezgirlik darajasini o'rganish muhim masalalardan biri sanalib, ushbu masalada aholi qon bosimi kasalliklari yuzasidan O'zbekiston Respublikasi bo'ylab so'nggi 10 yil ichida, aholining qon bosimi kasalligining o'zgarishi o'rganilgan. Natijalarga ko'ra, O'zbekiston hududi bo'yicha aholini qon bosimi kasalliklari viloyatlar orasida turlicha bo'lib, ularning ko'rsatkichlari o'sayotgani qayd etilmoqda.

РЕЗЮМЕ. На сегодняшний день одним из важных вопросов является изучение чувствительности населения к погодным условиям, в данном исследовании было изучено, изменение заболеваемости артериальным давлением населения по всей Республике Узбекистан за последние 10 лет. Согласно полученным результатам, по территории Узбекистана население имеет различные нарушения артериального давления в разных регионах, показатели которых регистрируются как повышающиеся.

SUMMARY. To date, one of the important issues is the study of the sensitivity of the population to weather conditions, in this study, the change in the incidence of blood pressure of the population throughout the Republic of Uzbekistan in the past 10 years was studied. According to the obtained results, the population in Uzbekistan has various blood pressure disorders in different regions, the indicators of which are registered as increasing.

DASTURLASH ASOSLARINI O'RGANISHDA O'ZARO BAHOLASH USULIDAN FOYDALANISH VA QO'LLASHNING ASOSIY MEZONLARI

Sh.A.Umarzoda – o'qituvchi

Termiz davlat universiteti

Tayanch so'zlar: talabalar, algoritmik tillar, dasturlash asoslari, innovatsiya, fanni o'qitishdagi o'ziga xos xususiyatlar, yangilanish.

Ключевые слова: студенты, алгоритмические языки, основы программирования, инновация, особенности научного образования.

Key words: students, algorithmic languages, fundamentals of programming, innovation, specific features in science education.

Kirish. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy islohotlar, fan-texnika va texnologiyalarning yuqori sur'atlarda o'sib borishi kabi ko'plab omillar uzluksiz ta'lim tizimini, jumladan, oliy ta'lim muassasalari talabalariga ta'lim-tarbiya berishda zamon talablari asosida ilg'or zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda mashg'ulotlarni tashkil etishni taqozo etmoqda. Bunday yondashuvlar, ayniqsa algoritmik tillar va dasturlash asoslari kabi zamonaviy fanlarni o'qitishda juda muhim rol o'ynaydi. Ta'kidlash joizki, dasturlash texnologiyalari fanini o'qitishda yangi usul, vositalarni ishlab chiqish, takomillashtirish birinchi navbatda o'rganilayotgan muammoning mazmun mohiyatini nazariy-metodologik tahlil qilishni talab qiladi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotchilar E.S.Semenkin va A.A.Shabalovning ta'kidlashicha, o'zaro ko'rib chiqish va

jamoaviy loyihalash usulidan foydalanish barcha talabalarning bir-birining ishiga kirishini va o'qituvchining bir guruh talabalar ishini boshqarish qobiliyatini ta'minlashni nazarda tutadi. Bunda ishlab chiqilgan dasturiy mahsulotlarga keyingi kirish uchun ularni joylashtirish zarurati paydo bo'ladi [1:89]. Shu bilan birga, ma'lum bir doiradagi shaxslar uchun kirish faqat tahrirlash yoki ko'rish imkoniyati bilan ta'minlanishi mumkin. Talabalarga dasturlashni o'rgatishni tashkil etish tabaqalashtirilgan kirishni ta'minlash orqali dasturiy mahsulotni yaratish, tahrirlash va nashr etish, uni saqlash, baholash va tarqatish imkoniyatini ta'minlashi kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, o'qitishning bunday tashkil etilishi talabalarga o'quv materiallari bilan birga jamoaviy loyihada ham auditoriya yoki tashqarida ham ishlashga imkon beradi, o'qituvchi esa talabalarning jamoaviy ishini va umuman o'quv faoliyatini boshqarib boradi [1:70-73].

Algoritmik tillar va dasturlash asoslari fanini o'qitishning xususiyatlarini tahlil qilishda o'quv faoliyatini boshqarish usullariga e'tibor qaratish juda muhimdir. Bu borada L.V.Shkerinaning yondashuvlarini keltirish mumkin. Muallifga ko'ra, o'quv faoliyatini boshqarish talabaga ushbu faoliyatning obyekti yoki subyekti sifatidagi ta'siri bo'lib, uning natijalarini obyektiv tahlil qilishga asoslanadi va to'g'ridan-to'g'ri fan maqsadiga erishishga qaratilgan bo'ladi.

Tadqiqotchi J.Gilbrezning ta'kidlashicha, o'quv faoliyatini boshqarish talabaga maqsadli ta'sir ko'rsatish bo'lib, uning asosiy tarkibiy qismlari assimilyatsiya sifatini nazorat qilish va xatolarni tuzatish hisoblanadi [2:28-33]. Shunga o'xshash talqin M.V.Bulanova asarlarida ham uchraydi: «...o'quv jarayoniga nisbatan boshqaruv - bu o'qituvchining talabalar guruhiga va shaxsga maqsadli, tizimli ta'siri hamda talaba kerakli ta'lim natijalariga erishishidir» [3:31]. E.I.Ignatova yuqoridagi ta'rifga asoslanib, quyidagi fikrlarni keltiradi: "ta'sir" atamasi "o'quv faoliyatini boshqarish" tushunchasini tavsiflash uchun ishlatiladi. Ammo yangi ta'lim paradigmasi va shaxsiy-faoliyat yondashuvi doirasida ta'lim faoliyatini boshqarish o'qituvchi va talabaning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi, bu teng huquqli hamkorlik orqali qo'yilgan bilim maqsadlariga erishishga qaratilgan bo'ladi. Shu bilan birga, o'qituvchining asosiy vazifasi samarali qo'shma, jamoaviy faoliyatni tashkil etishdan iborat bo'lib, uning davomida har bir talaba faoliyatda o'z shaxsiy imkoniyatlarini maksimal darajada oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi [4:136].

Shunday qilib, yuqoridagi ta'riflarga asoslanib, talabalarining o'quv faoliyatini boshqarishda, fanni o'zlashtirish jarayonida, talabalarda kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan kompetensiyalarni shakllantirish uchun sharoit yaratishda o'qituvchining faolligini tushunamiz. Yoxannesburg universiteti Kompyuter texnologiyalari fakulteti tadqiqotchilari L.Gusen va D. Van Herdenning yozishicha algoritmik tillar va dasturlash asoslari kabi fanlarni o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalar va o'qitish usullaridan foydalanish zarurati bulutli texnologiyalar, virtual ta'lim muhiti kabi zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishga qaratilgan bo'ladi. Shu asosda dasturiy ta'limni tashkil etish va talabalarining o'quv faoliyatini boshqarish vositalarini tanlashda quyidagi jihatlarni hisobga olish kerak:

- texnologik jihat (axborotni saqlashni tashkil etish va unga umumiy kirishni ta'minlash, shuningdek, o'quv jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi aloqa imkoniyatlarini hisobga olish);

- tashkiliy-uslubiy jihat (texnologik jihat doirasida o'quv jarayonini tashkil etish). Ta'kidlash joizki, zamonaviy texnologiyalarda foydalangan holda o'qitishni tashkil etish, uning samaradorligini oshirish fanni o'zlashtirish jarayonida zamonaviy kompetensiyalarni shakllanishiga zamin yaratib boradi. Quyida ayni shu yo'nalish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarining tahlilini keltirib o'tamiz.

O.L.Mnasakanyan, F.Nikolaeva, B.E.Starechenkolarga ko'ra, ta'limni tashkil etishda zamonaviy axborot texnologiyalarining o'rni oshib bormoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoq xizmatlari hozirgi vaqtda eng mashhur bo'lib, o'quv jarayonida jamoaviy ish shakllaridan foydalanishga imkon beradi.

A.Kvilinskiy ilmiy izlanishlarida elektron ta'lim muhitida tarmoq xizmatlari yordamida talabalarining dasturlash asoslari kursi doirasida mustaqil ishlarini tashkil qilish masalalarini keltiradi. Muallifning fikricha, bu borada "Moodle" ta'limni boshqarish tizimi faol qo'llanilmoqda. E'tiborlisi ushbu muhit ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarining o'zaro ta'siri asosida o'qitishni tashkil etish uchun yaratilganligi bilan bog'liq. Yana bir muhim jihati - Moodle tizimida o'qituvchi kursni ishlab chiqadi va keyinchalik uni o'rganayotgan talabalarga bog'laydi [4:64].

R.J.Ventaynning ilmiy ishlari o'qituvchi va talabalar o'rtasida turli xil aloqa shakllarini amalga oshirish va ularning birgalikdagi ishlarini tashkil qilish uchun vosita sifatida "Google" xizmatlaridan foydalangan holda o'rganishni tashkil etishga bag'ishlangan. Ta'limni tashkil etishda tez-tez foydalaniladigan "google" xizmatlariga - "google" hujjatlari va blogger.com kiradi. Ular o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarining birgalikdagi ishini to'liq tashkil etish va talabalarining loyiha faoliyati natijalariga kirishni ta'minlash imkonini beradi [5:47-51]. Demak, texnologik va tashkiliy-uslubiy jihatlaridan hamda talabalarining jamoaviy mehnat shakllaridan foydalangan holda o'qitishni tashkil etish va ularning o'quv faoliyatini boshqarish uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ularni o'rganishni va tahlil qilishni taqazo etadi.

Tadqiqotchi Y.Kravchenkning so'zlariga ko'ra, virtual ta'lim muhiti - bu masofaviy ta'lim jarayonini kompleks uslubiy va texnologik qo'llab-quvvatlashni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadigan axborot resurslari majmui, shu jumladan o'quv jarayonini o'qitish va boshqarish texnologiyasidir [6:120-124].

Texnologik nuqtayi nazardan virtual ta'lim muhiti deganda, ta'lim jarayoni ishtirokchilarining o'zaro ta'siri uchun ma'lum bir axborot maydoni tushuniladi. Bu makon kompyuter vositalari va texnologiyalari majmuasidan tashkil topgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda yaratilgan bo'lib, bu o'z navbatida ta'lim muhiti mazmunini va ishtirokchilari muloqotini boshqarish imkonini beradi. S.Agadjanovanning ilmiy ishlarida keltirilishicha, virtual (bulutli) ta'lim muhitining asosiy funksiyalari ishlab chiqilgan bo'lib, ularga:

- axborot va o'qitish (o'quv materialini turli shakllarda taqdim etish imkoniyati);

- muloqot (ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari o'rtasidagi muloqotda o'qitishni tashkil qilishni ta'minlaydi);

- nazorat va ma'muriy (boshqarish uchun bilim, ko'nikma va kompleks chora-tadbirlarni nazorat qilish imkonini beradi).

Ta'kidlash kerakki, dasturlash bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etishda virtual o'quv muhiti o'qituvchiga o'quv materialini joylashtirish va undan foydalanish imkoniyatini berishi, shuningdek, talabalarining o'quv faoliyatini nazorat qilish va boshqarish imkonini berishi kerak. Talaba uchun muhit uni o'quv fanini muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga imkon beradigan tarkibiy qismlar bilan to'ldirish imkoniyatini berishi kerak. Bundan kelib chiqadiki, virtual ta'lim muhitini qurish talabaning o'quv qiziqishlari va ehtiyojlariga qaratilgan bo'lishi talab etiladi. Yuqorida aytilganlar virtual ta'lim muhiti bilan o'zaro bog'langan shaxsiy bulutli ta'lim muhitini ko'rib chiqish zarur degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

Elektron ta'lim muhitalari (keyingi o'rinlarda ETM) ta'limni boshqarish tizimi - Learning management system (LMS) ga muqobildir. LMS bilan solishtirganda ETMdan foydalanishning o'ziga xos xususiyati va asosiy ustunligi shundaki, bulutli xizmatlarga asoslangan muhit foydalanuvchiga keng imkoniyatlarni, o'quv jarayonining tarkibiy qismlarini yaratish va qo'llab-quvvatlash uchun vositalarning boy tanlovini taqdim etadi.

YuNESKO tomonidan e'lon qilingan tahliliy eslatmada ta'lim sohasidagi ijtimoiy xizmatlar orasida bloglar eng ko'p ommalashgani qayd etilgan. Ularning fikriga ko'ra, o'qituvchilar orasida bloglarga bo'lgan qiziqish uni yaratish va saqlashning soddaligi, shuningdek, LMS uchun talab qilinadigan serverni sotib olish zarurati yo'qligi bilan bog'liq hisoblanadi. Bugungi kunda jamiyatimizda dasturlash sohasiga nisbatan qiziqishlarning oshib borish tendensiyasi aynan elektron ta'lim muhitining rivojlanib borishi bilan bevosita bog'liq deb hisoblash mumkin.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni ta'kidlaymizki, bunday qurilmalarning to'liq imkoniyatlarini tushunishning asosiy nuqtalari kasbiy bilimlarni qo'llash asosida ish jarayonini shakllantirish imkoniyatlarini bilish, shuningdek, ish jarayoni davomida mashg'ulotlarni amalga oshirishdir. Bu potensial elektron ta'lim muhitini rivojlantirishga imkon beradi va shu bilan turli qurilmalar va interfeyslardan foydalangan holda turli kontekstlarda dasturlashni o'rganishga kirishishni osonlashtiradi. Shu bilan bir qatorda, ba'zi qarashlarga ko'ra, virtual ta'lim va aloqa texnologiyalaridan foydalanish talabalarni dasturlash bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etishning muqobil bo'lmagan variantidir. Tarmoq xizmatlari guruhi yordamida shakllantirilgan ta'lim muhiti

o'quv jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etish, talabalarining o'quv ishlarining jamoaviy shakllaridan foydalanish va o'qituvchi tomonidan ularning mustaqil ishi va loyiha faoliyatini boshqarish imkoniyatini ta'minlash imkonini beradi. Yuqoridagi tahlillarga asoslanib ushbu faslga doir quyidagi xulosalar keltiriladi:

Dasturlash asoslarini o'rganishda o'zaro baholash usulini qo'llashning asosiy faktori talabalar tomonidan birlarining faoliyati natijasida yaratilgan mahsulotlarni baholashni o'rganish hamda jamoaviy loyiha ustida ishlash jarayonida talabalar o'zaro mas'uliyatlarini to'g'ri anglashi bilan belgilanadi.

Adabivotlar

1. Семенкин Е.С., Шабалов А.А. Система автоматизированного проектирования коллективов интеллектуальных информационных технологий для задач анализа данных. // Программные продукты и системы. 2012. №. 4. –С. 70-73.
2. Galbreath J. Knowledge management technology in education: An overview. // Educational Technology. 2000. T. 40. №. 5. –С. 28-33.
3. Буланова М.В. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. / под ред. М.В.– Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2002. –С. 311.
4. Игнатъева Е.Ю. Педагогическое управление учебной деятельностью студентов в современном вузе: Монография – СПб.: Издательство «ЛЕНА». 2012. – С. 136.
5. Ventaven R. J. M. et al. Usability evaluation of google classroom: Basis for the adaptation of gsuite e-learning platform //Asia Pacific Journal of Education. Arts and Sciences. 2018. T. 5. №. 1. –С. 47-51.
6. Kravchenko Y. et al. Evaluating the effectiveness of cloud services //2019 IEEE International Conference on Advanced Trends in Information Theory (ATIT). – IEEE, 2019. – P. 120-124.

REZYUME. Mazkur maqolada talabalarga algoritmik tillar va dasturlash asoslari fanini o'qitishning umumiy xususiyatlari, shu bilan birga dasturlash asoslari ta'limida metodik innovatsiyalarning mazmun-mohiyati haqida fikrlar yuritilgan. Algoritmik tillarga oid manbalarning nazariy va amaliy aspektlari atroflicha tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье подробно рассмотрены общие особенности преподавания студентам алгоритмических языков и основ программирования, а также содержание и сущность методических инноваций в обучении основам программирования, а также теоретические и практические аспекты тщательно анализируются ресурсы, связанные с алгоритмическими языками.

SUMMARY. In this article, the general features of teaching algorithmic languages and the basics of programming to students, as well as the content and essence of methodological innovations in the education of programming basics, are discussed in detail, and the theoretical and practical aspects are thoroughly analyzed resources related to algorithmic languages.

ПРИМЕНЕНИЕ НЕЧЕТКОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ДЛЯ МОНИТОРИНГА И УПРАВЛЕНИЯ ПАРАМЕТРАМИ ГАЗОПРОВОДА

Б.У.Шомирзаев – старший преподаватель

Андижанский государственный университет

Таянч сўзлар: нокатий мантик, бошқарув тизими, газ қуриви, ростлаш, қарор қабул қилиш, босим, сарф

Ключевые слова: нечеткая логика, система управления, газопровод, регулирование, принятие решения, давление, расход.

Key words: fuzzy logic, control system, gas pipeline, regulation, decision making, pressure, consumption.

В последнее время в мире в газовой промышленности, в частности, в процессе хранения и транспортировки газа в подземных газохранилищах интенсивно ведутся исследования по совершенствованию существующих технологий, повышению эффективности производства и мощности технологических агрегатов. Одной из наиболее актуальных задач в стремительном развитии этих и других областей является использование современных информационных технологий для управления реальными технологическими объектами, что позволяет повысить качество процессов управления и повысить эффективность при малых затратах энергии и ресурсов. В частности, одной из приоритетных задач является создание интеллектуальных систем управления на основе достижений современных информационных технологий, позволяющих учитывать различные неопределенности, возникающие при использовании подземных хранилищ газа [1].

В мире большое внимание уделяется решению теоретических задач создания системы управления технологическими процессами подземного хранения газа на основе методов интеллектуальных технологий в условиях информационной неопределенности и их практического применения в различных сферах. Использование интеллектуальных технологий на основе нечеткой логики при управлении технологическими процессами в условиях различной

случайности и неопределенности обеспечивает решение широкого круга задач грубого и гибкого управления.

Постоянное усложнение технологий хранения, транспортировки, подготовки газа и газового конденсата требуют разработки высокоэффективных методов и алгоритмов управления технологическими процессами с применением достижений современных информационных технологий и технических средств в условиях неопределенности [2].

В процессах хранения и транспортировки природного газа имеются неопределенности в исходных данных, которые значительно осложняют задачи математического моделирования этих процессов.

В математических моделях достоверность и неопределенности исходных данных процесса могут быть учтены либо с помощью вероятностных моделей, либо методом теории нечетких множеств.

Обычно на практике реальные параметры магистрального трубопровода, близки к значениям, указанным в проектных документах, но иногда могут отличаться от них. Недостоверность некоторых параметров в системе транспортировки газа также имеет скорее расплывчатый вид, нежели вероятностный [3,4]. Поэтому недостоверность информации желательно описать в виде нечетких множеств, также называемых нечеткими числами.

Разработка математических моделей управления сложными многомерными технологическими объектами связана с динамикой регулируемых и возмущающих параметров системы. Например, в процессе транспортировки газа из подземных хранилищ в магистральный газопровод регулировка меняется в 2-3 раза в зависимости от давления и расходной нагрузки на технологическом участке. Расчет параметров настройки типовых наладчиков для объектов этого класса по известным методикам требует корректировки при вводе в эксплуатацию и нестационарных режимах работы объекта из-за воздействующих на объект шумов и возмущений. Существует достаточное количество методов, позволяющих автоматически корректировать настройки регуляторов и выбирать оптимальные параметры для их настройки. В последнее время получили распространение системы автоматической настройки со сложным настройщиком, в состав которого входит фильтр-наблюдатель Кальмана. К ним относятся системы автоматического регулирования (САР) с неопределенным регулированием. Сравниваем и анализируем работу сложных и нечетких наладчиков при управлении сложными технологическими объектами.

Мы используем программный пакет Simulink (Matlab), чтобы сделать моделирование САР удобным.

Настройка сложного регулятора в производственных условиях – дело непростое, поскольку регулятор имеет сложную структуру: он включает в себя: I-регулятор, фильтр Кальмана и многомерную пропорциональную связь с матричным коэффициентом усиления k .

Конкретный выход управляемого процесса в виде дискретного сигнала $u(t)$ подается на вход системы через контур обратной связи, где дискретное задание $g(t)$ сравнивается в элементе сравнения. Ошибка $e(t)$, при необходимости ее производная $e'(t)$, $e''(t)$... ($\sum e_i(t)$) является интегралом от ошибки, в виде точных сигналов регулятора (или регулятор) подается на вход. Последний включает фаззификатор некоторых сигналов $e(t)$, $e'(t)$, $\sum e_i(t)$ и других в нечеткое множество $e^*(t)$, $e'^*(t)$, $\sum e'^*(t)$ и другие предназначены для трансформации.

Механизм вывода принимает эти нечеткие сигналы, используя базу данных, где хранятся функции, описывающие эти сигналы, относящиеся к нечетким множествам, и базу знаний, где хранятся правила нечеткого сопоставления, контроллер для получения нечеткого выходного сигнала $U^*(t)$ делает логический вывод [5]. Поскольку сигнал точного управления U поступает на вход управляемого процесса через орган настройки исполнительного механизма, элемент

(дефаззификатор) преобразует нечеткое управление u' в сигнал точного управления.

В последнее время в автоматическом управлении в широком классе динамических объектов успешно применяются системы, называемые системами нечеткого управления. Последние представляют собой качественно новые классы систем управления, которые успешно применяются в сложных нелинейных недетерминированных динамических процессах, поскольку классические детерминированные и стохастические регуляторы не могут быть использованы. Нечеткие контроллеры, с другой стороны, являются контроллерами, основанными на знаниях, в которых нечеткая логика используется для получения знаний и логического вывода.

Необходимо проанализировать эффективность нечеткого регулятора для системы автоматического нечеткого управления параметрами процесса транспортировки газа. Для этого мы создаем шаги фаззификации и базу правил или таблицу лингвистических переменных.

Правило нечетких регуляторов основано на следующих правилах:

IF $e(t)$ NB, AND $e'(t)$ mf1, THEN $U_e(t)$ PB;

IF $e(t)$ PB AND $e'(t)$ mf3, THEN $U_e(t)$ NB;

Мы определили ошибку набора неопределенности $e(t)$, $e'(t)$ скорость изменения и эффект управления $u(t)$.

Показанные выше нечеткие множества записываются с использованием лингвистического языка, где лингвистические переменные или терммножества: (NB - отрицательное большое, NS - отрицательное среднее, Z - ноль, PS - положительное среднее, PB - большое положительное) [6].

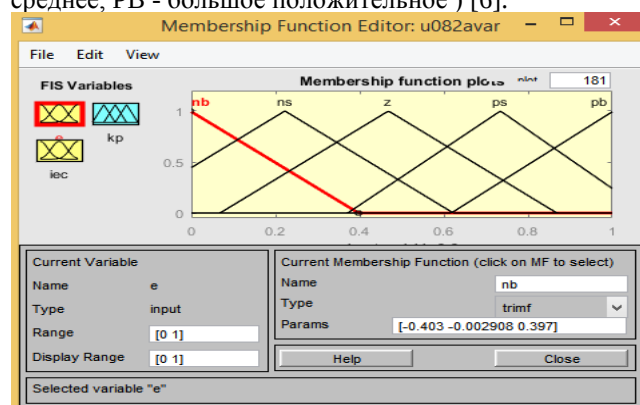

Рисунок 2. Функция принадлежности ошибки регулирования давления газа.

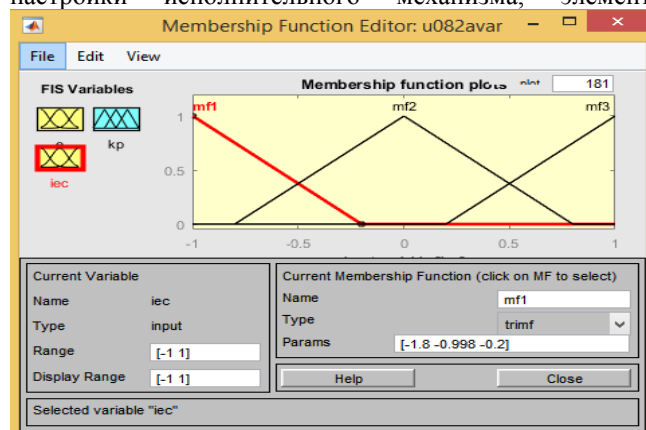

Рисунок 3. Функция принадлежности скорости возникновения ошибок.

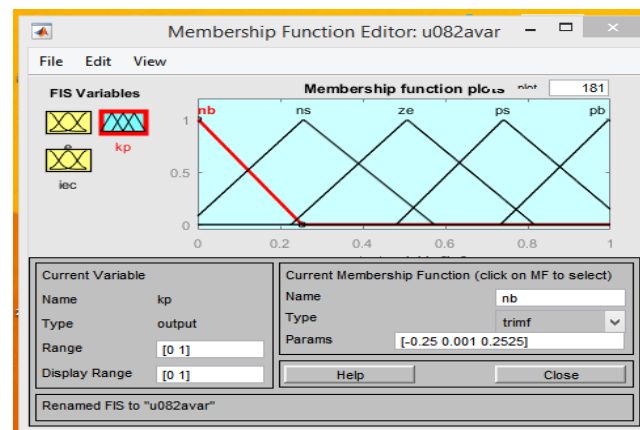

Рисунок 4. Лингвистические переменные управления регулятором.

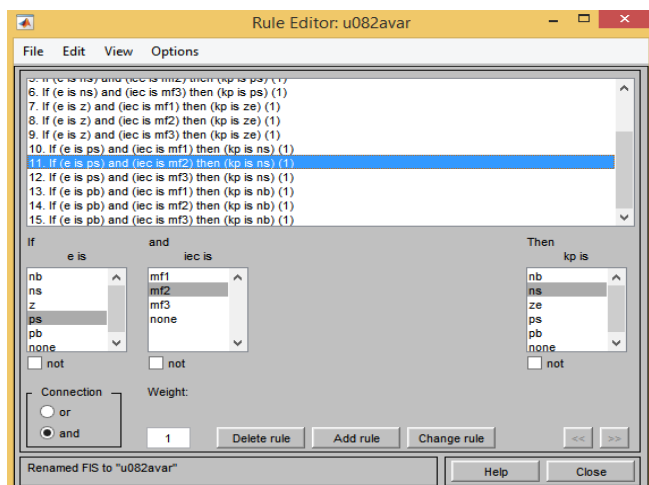

Рисунок 5. Окно структурированной базы знаний.

Таблица лингвистических правил

Отклонение $e(t)$	Производное отклонения $e'(t)$		
	mf1	mf2	mf3
	$U_e(t)$		
NB	PB	PB	PB
NS	PS	PS	PS
Z	Z	Z	Z
PS	NS	NS	NS
PB	NB	NB	NB

Апробация эффективности базы правил нечеткого регулятора с объектом управления проводилась в программе Simulink. Процесс переходного процесса

Литература

1. Shomirzaev B.U. Application of Fuzzy Logic in the Gas Transportation Control System // Universum: технические науки. Россия 2021, Выпуск: 5(86), Часть 6, -С. 12-15.
2. Кулик В.С. Оптимизация режимов транспортировки природного газа по системам магистральных газопроводов в условиях неопределённости исходных данных: Дис. кан. тех. наук – Москва: 2015, - С.181.
3. Siddikov I.X., Shomirzaev B.U. Gas Pressure and Flow Control Algorithm in Main Gas Pipelines Using the Fuzzy Logic Apparatus // International journal of advanced research in science, Engineering and technology. India 2019, Vol. 6, Issue 8, August 2019.
4. Штовба С.Д. Проектирование нечетких систем средствами MatLAB/ С.Д.Штовба – М.: Горячая линия. Телеком, 2007. – С. 288.
5. Алтунин А.Е., Семухин М.В. Модели и алгоритмы принятия решений в нечетких условиях: Монография. Т.: Издательство Тюменского государственного университета, 2000. –С.352.
6. Сиддииков И.Х., Шомирзаев Б.У. Создание динамических моделей технологических процессов для подземных хранилищ газа. // Вестник ТашГТУ. –Ташкент: №1. 2019, – С.9-13.

РЕЗЮМЕ. Маколада газ қувирунинг технологик параметри-газ босимини нокатъй контроллёр ёрдамида бошқариш тизимини яратиш, назорат ва бошқаришни автоматлаштиришнинг интеллектуал технологиялари усулларидан фойдаланган ҳолда технологик параметрларни автоматик бошқарув тизимларини яратиш муаммосини ҳал қилишнинг долзарблиги ҳақида гап боради. Қувирдаги параметрнинг оғиш катталиги бўйича фаззификациялаш учун муаллиф бешта шартдан иборат тегишлилик функциясининг учбурчак шаклидан фойдаланишни таклиф қилди ва 15 (ўн беш) коидадан иборат коидалар базасини тузди. Муаллифнинг ҳуллосасига кўра, нокатъий мантикка асосланган бошқарув тизимидан фойдаланиш газ қувирунинг ўзгарувчан ишлашига яхшироқ мослашиш имконини беради ва ПИД-ростлагич коэффицентларини доимий танлашни талаб қилмайди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены вопросы создания системы управления технологическим параметром газопровода - давлением газа с помощью нечеткого контроллера, актуальность решения проблемы создания систем автоматического управления с использованием методов интеллектуальных технологий для автоматизации контроля и управления технологическими параметрами. Для фаззификации по величине отклонения параметров в трубопроводе авторами предложено применение треугольной формы функций принадлежности пяти термов и составлена база правил, состоящая из 15 (пятнадцати) правил. По заключению авторов использование системы управления, основанного на нечеткой логике, позволяет лучше адаптироваться к переменному режиму работы газопровода и не требует постоянного подбора коэффициентов ПИД-регулятора.

SUMMARY. The article deals with the creation of a control system for a technological parameter of a gas pipeline - gas pressure using a fuzzy controller, the relevance of solving the problem of creating automatic control systems using the methods of intelligent technologies for automating the control and management of technological parameters. For fuzzification by the magnitude of the deviation of parameters in the pipeline, the authors proposed the use of a triangular form of membership functions of five terms and compiled a rule base consisting of 15 (fifteen) rules. According to the conclusion of the authors, the use of a control system based on fuzzy logic makes it possible to better adapt to the variable operation of the gas pipeline and does not require constant selection of the PID controller coefficients.

показан на рисунке 6. Анализ процесса показывает, что при одинаковых условиях работы нечеткий регулятор не имеет задержки и имеет меньшие значения перерегулирования по сравнению с обычным регулятором.

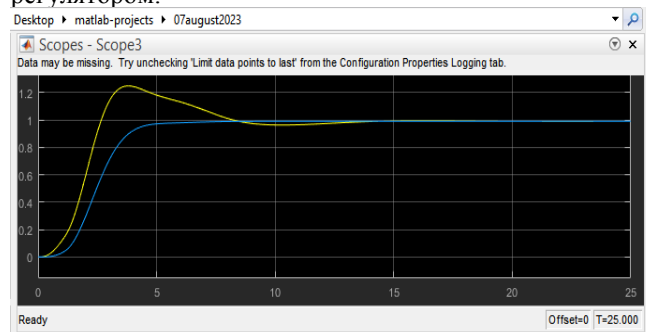

Рисунок 6. Процессы в системах управления: цифровой классический ПИД-регулятор в желтом цвете, нечеткий регулятор в синем.

Можно отметить, что преимущества предлагаемой системы заключаются в том, что она преодолевает недостатки традиционной системы. Упрощение и надежность системы, а также увеличение срока ее службы были достигнуты за счет положительного решения недостатков системы с использованием правил нечеткой логики. Система нечеткого управления повышает точность управления. Использование простых в использовании микроконтроллеров обеспечивает обширный контроль и непрерывный мониторинг системы.

НАҲАЙИ ҶАЛАЯТИ ИЙТ *CANIS LUPUS FAMILIARIS* ЛЕРИ ЦЕСТОДА КЛАСЫ ГЕЛЬМИНТЛЕРИНИҶ ЗАМАНАҒӨЙ ТҮР ҚҰРАМЫ

Ш.А.Абдурахмонов – магистрант

А.С.Бердибаев – биология илимлари бойинша философия докторы, доцент

Эжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: гельминтологик, тиббиёт, ветеринария, зооантропоноз, экологик.

Ключевые слова: гельминтологический, медицинский, ветеринарный, зооантропоноз, экологический.

Key words: helminthological, medical, veterinary, zoonthroposes, environmental.

Соңғы он жыллыкта үй ийтлери хэм адамлардың өз ара тәсири сезилерли дәрежеде асты хэм бүгинги күнде үй ийтлери популяциялары ең көп үй хайўанларынан есапланады. Соның менен бирге, үй ийтлери хәр түрли экто хэм эндопаразитлер менен кеселлениўи мүмкин, олардың айырымлары зоонотик потенциалға ийе. Адамлар үй ийтлериниң сыртқы жүн қатламы, азық аўқатлық өнимлери ямаса суўлары менен тиккелей байланыста болыўы арқалы хәр-түрли гельминтоз кеселликлер менен кеселлениўи мүмкин. Және бир глобал ден саулық машқалаларынан бири бул қоршаған орталықтың үй хэм ийесиз ийтлердиң дәреті менен патасланыўы. Үй хэм ийесиз ийтлердиң хәр түрли гельминтоз кеселликлер менен кеселлениўи өз нәубетинде инсан саламатлығы ушында кәуипли болған, хәттеки өлимге алып келиўи мүмкин болған паразитар кеселликлерди жуқтырыўда үлкен орынды ийелейди. Сонлықтан ийтлер гельминтофаунасы ҳаққындағы теориялық хэм әмелий билимлерди билиў үлкен әҳәмиетке ийе. Соның ушын биз усы изертлеўде Наўайи җалааты аўыл хэм қала шараятларында үй хэм ийесиз ийтлер гельминтофаунасының хәзирги жағдайын хэм зооантропоноз түрлердиң салмағын бахалаўды мақсет қылып алдық [4].

Изертлеў жумыслары 2022-2023-жыллар даўамында Өзбекстан Республикасы Науайи җалааты аўыл хэм қала шараятында хәр түрли мәўсимде маршрутлы алып барылды. Тийкарынан академик К.И.Скрябинниң толық хэм толық болмаған гельминтологик жарып көриў усылынан пайдаланып 14 нуска үй хэм ийесиз ийтлер тексерилди [3].

Изертлеў даўамында анықланған трематода, цестода хэм акантоцефала класына тийисли гельминт түрлери дистирленген суўда 3-4 мәрте жуўылып соңынан 70%, 96% спиртте фиксация қылынды, нематода класына

тийисли гельминтлерди дистирленген суўда 2-3 мәрте жуўылып соңынан Барбагалло суйықлықларында фиксация қылынды хэм этикеткилер жабыстырылды.

Гельминтлерди анықлаў жумыслары Эжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты Улыўма биология лабораториясында хэм айрым лаборатория изертлеў жумыслары Наўайи җалааты хэм районларындағы Ветеринария лабораторияларында әмелге асырылды. Гельминтлерди үйрениў ушын сүт кислотасы хэм глицеринниң 1:1 салыстырма араласпасынан пайдаланылды. Гельминтлерди өлшеў дәрежелерге бөлінген окуляр линейка жәрдемінде орынланды. Тоталь хэм ўақтыншалық препаратларды таярлаў улыўма қабыл етилген методлар тийкарында әмелге асырылды [1,2, 3].

Изертлеў нәтижелерине көре Наўайи җалааты аўыл хэм қала шараятында хәртүрли аймақларда гельминтологик тексерийден өткерилген 14 үй хэм ийесиз ийтлерде 7 түрдеги цестода класына тийисли гельминтлер анықланған болып, олар 1 тип, 1 класс, 1 отряд, 3 туқымлас, 5 туўысқа тийисли екени анықланды (1-кесте). Анықланған гельминт түрлериниң барлығы өз хожайыниң жиңишке бөлим ишеклеринде паразитлик ете билиўи гүзетилди. Гельминтлердиң раўажланыў циклинде аралық хожайын ўазыйпасын бүргелер, үй хэм жабайы хәр түрли туяқлы хайўанлар, кенелердиң хәр түрли ўәкиллери, үй хэм жабайы қоянлар атқарады [1,2].

Ийт гельминтлериниң дерлик барлық түрлери экологиялық тәрәптен омыртқалы хайўанлардың барлық класс ўәкиллери менен аралық ямаса резервуар хожайын сыпатында байланыста болады. Ийт гельминтлери хэм басқа омыртқалылар ортасындағы байланыслар ветеринария хэм медицина әмелияты көзқарасында айрықша әҳимийетке ийе [1].

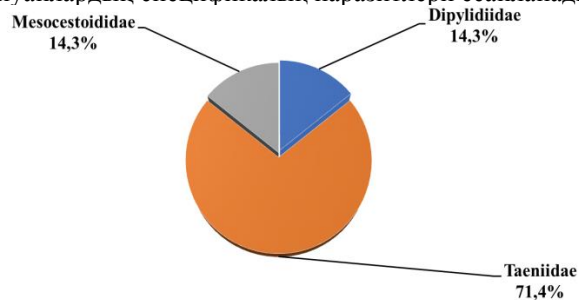
1-кесте. Наўайи җалааты ийт гельминтлериниң таксономик дүзилиси

Отряд	Туқымлас	Туўыс	Түр
Cyclophillida	Dipylidiidae	<i>Dipylidium</i>	<i>Dipylidium caninum</i>
	Taeniidae	<i>Taenia</i>	<i>Taenia hydatigena</i>
			<i>Taenia ovis</i>
			<i>Taenia pisiformis</i>
	Mesocestoididae	<i>Multiceps</i>	<i>Multiceps multiceps</i>
		<i>Echinococcus</i>	<i>Echinococcus granulosus</i>
		<i>Mesocestoides</i>	<i>Mesocestoides lineatus</i>
1	3	5	7

Изертлеўлер нәтижелерине қарап Dipylidiidae туқымласына тийисли *Dipylidium caninum* 14,3%, Taeniidae туқымласына тийисли *Taenia hydatigena*, *Taenia ovis*, *Taenia pisiformis*, *Multiceps multiceps*, *Echinococcus granulosus* 71,4% хэм Mesocestoididae туқымласына тийисли болған *Mesocestoides lineatus* 14,3% гельминт түрлери менен зиянланыўи гүзетилди (1-сүўрет).

Ийтлерде гельминтлер менен зиянланыўи максимал көрсеткиш *Taenia pisiformis* цестодасы 42,8%ти қураған болса минимал зиянланыўи 7,1%, *Dipylidium caninum* цестодасына туўры келди қалған түрлерде болса бул көрсеткиш 14,3% тен 28,5% ти қурады. Анықланған гельминтлердиң инвазия интенсивлиги бойынша 1 ден 21 нухаға шекемгини қурады. Ийтлерде анықланған

барлық түрлер, жабайы жыртқыш сүт емизйўши хайўанлардың спецификалык паразитлери есапланады.

1-сүўрет. Ийт гельминтлериниң туқымласлар кесиминде бөлистрилиўи.

Taeniidae тукумласына тийисли гельминтлер менен ийтлердин зыянланыуының инвазия экстенсивлик хэм интенсивлик көрсеткишлеринин жокары болууы түрлер санының көп болууы менен жәнede аралык хэм резервуар хожайындар популяциялары ийтлер популяциясына жақын болууына байланыслы болууы мүмкин [1].

Науайы ўалаяты аймағында ийтлерде анықланған гельминтлердин медицина ушын әхмийетли *Taenia hydatigena*, *Echinococcus granulosus*, *Multiceps multiceps* түрлери хэм ветеринария ушын *Dipylidium caninum*, *Taenia hydatigena*, *Taenia pisiformis*, *Multiceps multiceps*, *Echinococcus granulosus*, *Mesocostoides lineatus* түрлери әхмийетли екенлиги анықланды [1].

Ийтлердин зооантропоноз гельминтозлар таркалуындағы роли көп жыллардан бери ден саулықты сақлау хэм ветеринария профилиндеги биологлар хэм паразитологлардың итибарын тартып келген [1, 4].

Әдебиятлар

1. Бердибаев А.С. Қорақалпоғистон йирткич сүт әмизувчилари (Mammalia: Carnivora) гельминтлари.: Дисс. ... био. фан. фалсафа. докт. (PhD). – Нукус: 2021. –С. 156.
2. Козлов Д.П. Определитель гельминтов хищных млекопитающих СССР. -М.: «Наука», 1977.
3. Скрябин К.И. Методы полных гельминтологических вскрытий позвоночных, включая человека. М.: МГУ, 1928. –С 45.
4. Alisher Safarov, Andrei D. Mihalca, Gab-Man Park, Firuza Akramova, Angela M. Ionică, Otayorjon Abdinabiev, Georgiana Deak and Djalaliddin Azimov. // A survey of Helminths of Dogs in Rural and Urban Areas of Uzbekistan and the Zoonotic Risk to Human Population. Pathogens 2022, 11, 1085. (Pathogens 2022, 11, 1085. <https://doi.org/10.3390/pathogens11101085> <https://www.mdpi.com/journal/pathogen>)

РЕЗЮМЕ. Мақолада Навоий вилояти кишлок ва шаҳар шароитида ҳар турли жойлардаги дайди ҳамда уй итларида ўтказилган гельминтологик текширишлар натижалари баён этилган. Шунингдек, гельминт турларининг паразитлик этиш жойлари, ривожланиш цикли, оралик хўжайинлари тўғрисида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье описаны результаты гельминтологических исследований, проведенных на бродячих и домашних собаках в сельских и городских условиях Навоийской области. Также приводятся сведения о местах обитания видов гельминтов, цикле развития, промежуточных хозяевах.

SUMMARY. The article describes the results of helminthological studies conducted on stray and domestic dogs in rural and urban conditions of the Navoi region. Information about the habitats of helminth species, development cycle, and intermediate hosts is also provided.

SHOHIMARDONSOY DARYO HAVZA LANDSHAFTIDAGI MELIORATIV HOLAT, GEOEKOLOGIK VAZIYAT VA ULARNI YAXSHILASH MASALALARI

S.M.O'ktamova – mustaqil tadqiqotchi

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: sizot suvlar hajmi, sho'rlangan yerlar, meliorativ holat, ekologik vaziyat, geoeologik tarmoqlar, sug'orish nosoz hudud, xo'jalik tarmoqlari.

Ключевые слова: сизот объём вод, засоленные земли, мелиоративное состояние, экологическая ситуация, геозоологические сети, орошение неисправная территория, отрасли хозяйства.

Key words: sizot water volume, saline lands, reclamation, ecological situation, geoeological networks, irrigation defective territory, farm networks.

Jahonda tabiiy resurslarning cheklanganligi va antropogen landshaftlar maydonining kengayib borishi, iqlim va yer osti hamda yer usti suvlaridan oqilona foydalanish, iqlim ko'rsatkichlari, daryo suv rejimining sifat o'zgarishini, landshaftlarga kompleks ta'sirini baholash hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan hisoblanadi [2]. Bu muammolarni oldini olish, ularga qarshi kurashish bo'yicha xalqaro tashkilotlar, jumladan, BMTning 2030-yilgacha barqaror rivojlanish dasturining 15-bandida "Quruqlik ekosistemalarini muhofaza qilish va tiklash, ulardan oqilona foydalanishga ko'maklashish va ortga qaytarish, bioxilma-xillikni yo'qolib ketishi jarayonini to'xtatish"ga qaratilgan vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarni yechishda daryo geoeologik va meliorativ holatini baholash dolzarb ahamiyat kasb etadi [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son «2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi»ni tasdiqlash to'g'risidagi farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 20-oktabrdagi 841-son "2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori mazkur maqolani yozishga asos bo'ladi.

«O'zbekiston Respublikasini 2017-2021-yillarda yanada rivojlantirish bo'yicha «Harakatlar strategiyasi»da «Atrof-tabiiy muhit, aholi salomatligi va genofondiga zivon yetkazadigan ekologik muammolarni oldini olish» yuzasidan muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu borada mahalliy aholining tabiatdan foydalanish tajribalari asosida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ijtimoiy-ekologik muammolarni oldini olishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

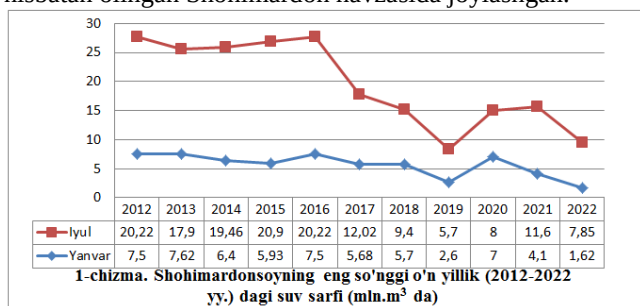
Shohimardon daryo havzasidagi geoeologik va meliorativ o'zgarishlar muammolarini o'rganishning nazariy-uslubiy asoslari xorijiy olimlardan K.Runge C.Conrad, M.Rahmann, M.Machwitz, J.Ahern, Starr S.Frederick, R.P.Morgan, A.S.Kostrowiki, V.A.Nikolayev, E.O.Neef, J.Mc-Closkey va boshqalarning ishlarida keltirilgan.

MDH olimlaridan A.N.Kashtanov, F.N.Lisitskiy, G.I.Shvebs, M.SH.Ishanqulov, K.A.Drozdov, V.N.Bevz hamda o'zbekistonlik olimlardan L.N.Babushkin, N.A.Kogay, A.Abulqosimov, N.P.Vasikovskiy, V.N.Veber, V.M.Chetirkin, N.A.Gvozdetskiy, T.V.Zvonkova, Yu.Sultonov, V.Isaqov, K.M.Boymirzayev, O.M.Qo'ziboyeva, A.A.Nazarov, A.N.Nigmatov, I.Abdug'aniyev, R.Xoliqov tadqiqotlarida uchraydi.

Shohimardon daryo havzasini landshaft holati to'g'risida tadqiqotlar olib borishda majmualiy yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, bu tadqiqotlarni bir vaqtning o'zida tabiiy hamda ijtimoiy mohiyatga egadir. Tadqiqotda yechimini kutayotgan muammolarning katta qismi tabiiy-ekologik xarakterdadir. Shuning uchun tadqiqot ishida majmualiy qarashlarni o'zida mujassamlagan tarixiy hamda ekotizimli yondashuvlarga alohida e'tibor qaratiladi.

Hozirgi kunda Farg'ona vodiysi, xususan, Shohimardon havzasi hududlarida tuproqlarning meliorativ holatini yaxshilash, daryo suvining tarkibiy holatini yanada yaxshilash, iqlimidagi geoeologik vaziyatni samarali ijobiy holatga olib kelish binobarin, qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini oshirish, tuproq qoplamini holatini yaxshilash, daryo suvi tarkibini tozalash mumkin. V.Yu.Isoqov va U.B.Mirzayevlar Markaziy Farg'ona va Shohimardonsoy yoyilmasini shimoliy qismlarida tarqalgan sho'xli, gipsli tuproqlar xossalari o'rganish jarayonida, sizot suvlari o'rtacha 2,5-3,0 metrdan chuqur bo'lgan hududlar tuproqlarini quyi qismlarida kalsiy va magniy karbonatlari, o'rta qismlarida gips, ko'pincha karbonatlar bilan arziq shaklida to'planganligini ta'kidlaydilar [4]. Gips va arziqlarni hosil bo'lishini yer osti suvlari oqimi past, botiqli hududlarda karbonatlarni va suvda oson eruvchi tuzlarni cho'kmaga tushib to'planishi hisobiga va sizot suvlari yer osti suvlari bilan birga ko'tarilishi natijasida, tuproqning yuqori qatlamlarida gipsni mayda zarrachalari to'planib (cho'kmaga tushib), natriy sulfat va kalsiy karbonatlar bilan qattiq qatlamlarni hosil qilishi va gips miqdori 30-50% ga yetishi mumkinligini aniqlaganlar.

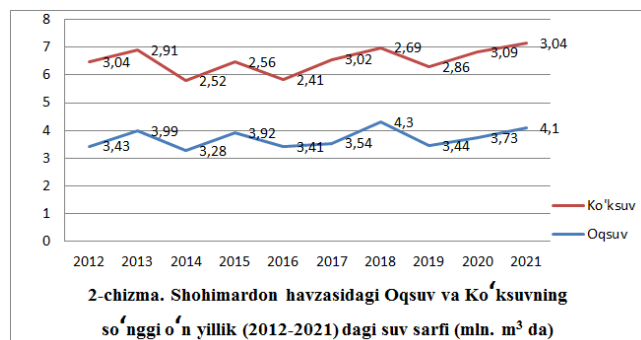
Hozirgi vaqtda Shohimardon havzasida joylashgan Farg'ona tumanida 3816 gektar yer maydoni sug'oriladigan ekin maydonidir. Bundan meliorativ barqarorlikni saqlab qolgan ekin maydonlar 180 gektar maydonni egallaydi. Qadimdan bu yerda sug'orma dehqonchilik shakllangan. Hozirgi kunda hosildorlikni oshirish yuzasidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida paxta hosildorligi 33,3 % ga, g'alla 29,4 % ga oshgan. Bu ko'rsatkich so'nggi o'n yilga nisbatan olingan Shohimardon havzasida joylashgan.

Hududda o'tkazilayotgan meliorativ holatni yaxshilash natijasida sizot suvlari oqibatida sho'rlangan yerlar 2020-yilda 293 gektarni, 2021-yilda esa 293 gektarni tashkil etdi. (1-chizma). Hududning geoeologik va meliorativ holatini yanada yaxshilashga erishilmoqda, zarur chora-tadbirlar natijasida suv tanqisligi yoki yetishmasligi, sug'orish tarmoqlari nosozligi bartaraf etilmoqda [6]. Foydalanilmaydigan yerlar miqdori kamaymoqda.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi 754-XII-son Qonuni. <http://lex.uz/pages/getpage...>

Shohimardon daryosi rejimi o'zgarishida antropogen omillarning ham roli kattadir.

Daryo elementlarini insonlar tomonidan o'zgartirilishi suv oqimini o'zgarishiga olib keluvchi sabablardan biridir.

Aholining asta sekinlik bilan daryo yoqalariga tushib kelishi bu yerlarning o'zlashtirilishi, kishilar tomonidan turli xil gidroqurilmalar; suv charxpalagi, sun'iy cho'milish suv havzalari, sug'orish maqsadida suv olish uchun moslangan ariqlar, sun'iy sharsharalar daryo o'zanini birmuncha torayishiga, suv oqimiga qarshilik ko'rsatuvchi sun'iy inshootlarning paydo bo'lishiga olib keldi. (2-chizma) Bu holat daryoning suv oqimiga to'sqinlik qiladi.

Aholi tomonidan daryo qayirlari turli maqsadlarda o'zlashtirildi. Bu bir tomondan daryo oqimini biroz sekinlashuviga olib kelsa, ikkinchi tomondan, daryoga tashlanayotgan turli chiqindilar miqdori oshishiga sabab boldi [5].

Insoniyat asrlar davomida tabiatga, uning landshaftlariga davomiy ta'sir o'tkazib kelgan [3]. Ayniqsa, taraqqiyotning yuksak cho'qqisi hamda fan-texnika inqilobi natijasida landshaft komplekslari kengayishi yaqqol ko'rindi. Ekin maydonlari kengayishi, shahar va qishloqlarning ko'payishi va rivojlanishi, avtomobil va temir yo'llari egallagan maydonlarning kengayishi, sanoat korxonalari egallagan hududlar maydoni keskin darajada ortib borishi oqibatida tabiiy landshaftlar o'rnini insoniyat barpo etgan landshaftlar egalladi. Oqibatda jamiyat bilan tabiat o'rtasida o'zaro ta'sir va aloqadorlik ko'lamini kengaytdi, modda va energiya almashinish jarayonida turli-tuman buzilishlar sodir bo'ldi.

Shohimardonsoy daryo havza landshafti tabiatidan foydalanishning geografik asoslarini ishlab chiqish, hudud tabiatiga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, tabiiy resurslarni muhofaza qilishni tashkil etishda quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

- Farg'ona vodiysi tabiatini, uning muhofazasi, geografik oqibatlarini o'rganib, zarur chora-tadbirlar ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish;
- Shohimardon daryo havza landshaftlarini o'rganib, uning iqtisodiy rivojlanishdagi rolini ochib berish;
- Shohimardon daryo havza geokomplekslarida ilmiy tadqiqotlar olib borishni kengaytirish, rivoj topishi uchun maxsus ekspeditsiyalar tashkil etish, mintaqada mavjud landshaft-ekologik muammolarni bartaraf etish yuzasidan vodiy olimlarining hamkorligini mustahkamlash;
- vodiy landshaftlaridan oqilona foydalanish chora-tadbirlari rejasini ishlab chiqish.

Farg'ona vodiysi landshaftlarining tashkil topishida va rivojida vodiy ichki suvlarining ahamiyati beqiyos [7]. Farg'ona vodiysining tog' va tog'oldi terassalarida, adir orti tekisliklarida, konussimon yoyilmalari, qayir va qayir usti terassalarida qadimdan sug'orma dehqonchilikning ravnaq topishi bunga misoldir. Ichki suvlar geokomplekslarning ajralmas, eng muhim tarkibiy qismi bo'libgina qolmasdan, ular tabiiy va antropogen landshaftlar shakllanishida va rivojlanishida faol ishtirok etadi.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 07.06.2019 yildagi «Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlar to'g'risida»gi F-5742-sonli Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5621189>
3. Abulqosimov A., Qo'ziyoyeva O. O'zbekistonning konussimon yoyilma landshaftlarining melioratsiya ta'sirida o'zgarishi. //Geografiya tarixi: xotira va qadriyatlar. -Namangan, 2005, 20-21-b.
4. Isaqov V. Farg'ona vodiysi sug'oriladigan tuproqlarining xossalari, ekologik-meliorativ holati va mahsuldorligi//monografiya. – Toshkent: 2009. 282-295-b.
5. Pimazarov R. Farg'ona viloyati o'rta tog' va adirlar mintaqasidagi tabiiy geografik jarayonlarning tekislik landshaftiga ta'siri. Tog' va tog' oldi hududlardan foydalanishning geografik asoslari ilmiy-amaliy anjumani. –Toshkent: 2002.
6. Starr, S. Frederick Fergana Valley. The Heart of Central Asia /S. Frederick Starr. - New York: M.E. Sharpe, 2011. –P. 442.
7. Mirzamedov I.K. Qo'qon vohasi landshaftlarini ekologik optimallashtirish. Phd. diss. –Samarqand: 2021.

REZYUME. Maqolada global iqlim o'zgarishi sharoitida Shohimardonsoy daryo havzasi landshaftidagi meliorativ o'zgarishlar va geoeologik vaziyat ko'rib chiqilgan. Hozirgi paytda "tabiat-inson-xo'jalik" sistemasi rivoji uchun daryo havza landshaftida ushbu holatlarni yaxshilash masalalari aks ettirilgan. Shohimardon daryo havzasining landshaft holati to'g'risida tadqiqotlar olib borishda majmualiy yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi, sababi, bu tadqiqotlarni bir vaqtning o'zida tabiiy hamda ijtimoiy mohiyatga ega ekanligi haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены мелиоративные изменения и геоэкологическая ситуация в ландшафте бассейна реки Шохимардонсай в контексте глобального изменения климата. В настоящее время вопросы улучшения этих условий отражены в ландшафте бассейна реки для развития системы "природа-человек-хозяйство". Особое значение приобретает комплексный подход к исследованию ландшафтного состояния бассейна реки Шохимардон, обусловленный тем, что эти исследования имеют одновременно природный и социальный характер.

SUMMARY. The article are considered in the context of Global climate change, reclamation changes in the landscape of the Shohimardonsoy River Basin and the geoeological situation. Currently, for the development of the "nature-man-farm" system, the issues of improving these conditions are reflected in the river basin landscape. A complex approach is of particular importance when conducting research on the landscape condition of the shahimardon River Basin, the reason is that these studies have a natural and social essence at the same time.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТӘБИЙИЙ ФЛОРАСЫНДА ҚУРАМАЛЫГҮЛЛИЛЕР -*ASTERACEAE DUMORT* ТУҚЫМЛАСЫ ЎЎКИЛЛЕРИНИҢ ТАРҚАЛЫҒЫ

О.Темирбеков – биология илимлериниң кандидаты, доцент

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мураккаб гулдошлар, артишок, чўчка картошка, махсар, сачиратки, Қизилкум, Устюрт, Амударё соҳили.

Ключевые слова: сложноцветные, артишок, топинамбур, сафлор, цикорий, Кизилкум, Устюрт, Низовья Амударьи.

Key words: asteraceae, artichoke, Jerusalem artichoke, safflower, chicory, Kyzylkum, Ustyurt, Lower Amu Darya.

Қурамалыгүллілер - *Asteraceae Dumort* туқымласы үлкен туқымлас болып, ол жер жүзінің барлық жерлеріне тарқалған. Бул туқымласқа хәр түрлі экологиялық орталықларда: тауларда, шөлистанларда, тоғайларда, отлақлы далаларда, кумлы, таслақлы, дузлы топырақларда өсе беретугын, тийкарынан шөп денели, айырымлары шала пута, пута, лиан хәм дарак көринисиндеги өсимликлер киреди. Қурамалыгүллілердің шала пута, пута, лиан хәм дарак көринисиндеги тиришилиқ формалары субтропикалық хәм тропикалық ықлымда өседі. Бул туқымластың жер жүзінде 1300 туысы, 20 мыңға жақын түрі ушырасады [4]. Өзбекстан флорасында 137 туыс хәм 580 нен артық түрі ушырасып, өсимликлер дүньясының шама менен 15 % ин курайды [8].

Бул туқымластағы көпшилиқ түр өсимликлер жүдә әхмийетли ауыл-хожалығы өсимликлери есапланады. Салат (*Lactuca sativa* L.), артишок (*Cynara scolymus* L.), кардон (*Cynara cardunculus* L.), топинамбур (жер алмурты) (*Helianthus tuberosus* L.), скорзонера (*Scorzonera hispanica* L.) хәм т.б. аўқатқа ислетилсе, жуўсан (*Artemisia vulgaris* L.), мың жапырақ (*Achillea nobilis* L.), пижма (*Tanacetum santolina* G. Winkl.) хәм т.б. эфир майлы есапланып, парфюмерияда хәм медицинада колланылады. Айырым түрлерден: сафлор (*Carthamus gypsicola* Iljin.), айғабағар (*Helianthus annuus* L.), хәм т.б. туқымынан аўқатқа ислетилетугын май алынады. Қойма-ғошқарма (*Taraxacum officinalis* Web.), лактук (*Lactuca tatarica* (L.) CAM.), козлец (қоян тобык) (*Scorzonera gagloides* Boiss.), тау-сагиз (*Scorzonera tausaghys* Lipsch. Et Bosse.), kok-сагиз (*Taraxacum kok-saghys* Rodin.) лердің ширесинде каучук болады.

Шашыратқыда (*Cichorium intybus* L.) запас углеводлар инулин түрінде топланады.

Қурамалыгүллілер туқымласының көпшилиқ ўәкиллери: бузноч (*Helichrysum arenarium* (L.) Moench), кара андыз (*Inula helenium* L.), буймодорон, мыңжапырақ (*Achillea millefolium* L.), ийт тикенек (*Bidens tripartite* L.), марал тамыры (*Rhaponticum carthamoides* (Willd.) Iljin, кундызай (*Echinops ritro* L.), ана хәм өгей ана (*Tussilago farfara* L.), майшешек (*Matricaria recutita* L.), тырнакгүл (*Calendula officinalis* L.) дәрилик өсимликлер сыпатында белгили [1.2.5].

Бул туқымластың көпшилиқ түрлери декоратив өсимликлер сыпатында ханаларда, аўыл хәм қала көшелеринде зейин ашатуғын хош тәбиятты пайда етиў ушын қолланылады. Буларға картошка гүл-георгина (*Dahlia variabilis* Desf.), хризантема (*Chrysanthemum carinatum* S c h o u s b.), космея (*Cosmos bipinnatus* C a v.), гайлардия (*Gaillardia pulchella* F o u g.), тырнак гүл (*Calendula officinalis* L.), кашқаргүл (*Callistephus chinensis* (L.) N e e s) коңыр гүлидовид (*Tagetes patula* L.), қоқангүл-цинния (*Zinnia elegans* J a c q, эригерон (*Erigeron canadensis* L.) андыз (*Inula helenium* L), ботакөз (*Centaurea montana* L.) хәм т.б. киреди [3].

Егинлер арасында өсип, харам шөплер сыпатында мәдени өсимликлерге зыян беретугын өсимликлер бул туқымласта көплеп ушырасады. Оларға мысал ретинде кекирени (*Acroptilon repens* (L.) DC.), ошағанды (*Xanthium strumarium* L.), ақбасты (*Karelinia caspia* (Pall) L e e s.) хәм т.б. атап өтсе болады.

Қарақалпақстан Республикасы тәбийиқ флорасында бул туқымластың 53 туысы 109 түрі өседі [6.7.9]. (1 кесте).

Кесте 1. Қарақаралпақстанның тәбийий флорасында ушырасатугын қурамалыгуллилер туқымласының тууыслары хám оларға киретуғын түрлер.

№	Тууыс	Түр
1.	Триполиум-Tripolium Nees.	1. Қәдимги триполиум- <i>T. vulgare</i> Nees.
2.	Мелколепестник-Erigeron L.	1. Канада мелколепестниги (куурай-сыйыр-куйрық- <i>E. canadensis</i> L.)
3.	Карелиния-Karelinia Less.	1. Каспий карелиниясы(ақ бас) <i>K. Caspia</i> (Pall.) Less.
4.	Эвакс-Evax Gaern.	1. Кум эваксы- <i>E. Arenaria</i> Smoljan. 2. Жабник таризли эвакс- <i>E. filaginoides</i> Kar. et Kir.
5.	Бессмертник - өлмес шөп - Helichrysum Mill.	1. Кум өлмес шөби- <i>H. arenarium</i> (L.) Moench.
6.	Девясил -андыз-Inula L.	1. Каспий андызы- <i>I. caspica</i> Blume. 2. Көп пақаллы андыз- <i>I. Multicaulis</i> Karel.
7.	Пентанема-Pentanema Cass.	1.Тарбайған пантанема (пантанема растопыренная)- <i>P. Divaricatum</i> Cass.
8.	Блошница-Pulicaria Gaertn.	1. Сушнице тәризли блошница – <i>P. gnaphalodes</i> (Vent). Boiss. 2.Әпиуайы блошница- <i>P.vulgaris</i> Gaertn.
9.	Дурнишник (ошаған)-XanthiumL.	1. Әпиуайы ошаған- <i>X. strumarium</i> L.
10.	Черёда-Bidens L.	1.Үшке бөлінген черёда- <i>B.tripartita</i> L.
11.	Мыңжапырақ-Achillea L.	1.Хасыл жапырақ- <i>A. nobilis</i> L.
12.	Майдабас)-Microcephala Pobed.	1.Пластинкалы мелкоголовник- <i>M.lamellata</i> Pobed.
13.	Триплеуроспермум-Tripleurospermum Sch-Bip.	1. Ийисиз триплеуроспермум- <i>T.inodorum</i> (L.)Sch-Bip.
14.	Пижма-Tanacetum L.	1.Сантолинли пижма- <i>T. Santolina</i> G.Winkl.
15.	Полынь (жуўсан)-Artemisia L.	1.Бир жыллық жуўсан- <i>A.annua</i> L. 2. Кум жуўсаны- <i>A. Arneria</i> DC. 3. Ақ жуўсан- <i>A. Diffusa</i> Krasch. 4. Дуз сүйиўши жуўсан- <i>A.halophita</i> Krasch. 5. Ситник тәризли жуўсан- <i>A.jncea</i> Kar.et Kir. 6. Келлер жуўсаны- <i>A. kelleri</i> Krasch. 7. Ақшыл жуўсан- <i>A. leucodes</i> Schrenk. 8. Аз гүлли жуўсан- <i>A. pauciflora</i> Webb. 9. Жер баўырлаўшы жуўсан- <i>A. repens</i> Pall. 10. Сантолинли (камфорлы) жуўсан- <i>A. santolina</i> L. 11. Шренк жуўсаны- <i>A. schrenkiana</i> Ledeb. 12. Сипсе тәризли жуўсан(қурай) – <i>A. scoparia</i> Woldst.et Kit. 13. Кеш жуўсан- <i>A. serotina</i> Bunge 14. Жунгар жуўсаны- <i>A. songarica</i> Schrenk. 15. Суўлы жуўсан- <i>A. Succulenta</i> Ledeb. 16. Ақ жуўсан, томар жуўсан- <i>A. terrae-albae</i> Krasch. 17. Турнефора жуўсаны (қурай)- <i>A. tournefortiana</i> Reicheb. 18. Туран жуўсаны (қара жуўсан) – <i>A. turanica</i> Krasch. 19. Қәдимги жуўсан (қурай, сасық қурай)- <i>A. vulgaris</i> L.
16.	Мавзолея-mausolea Bunge	1. Бужыр мийўели мавзолея- <i>M.ericarpa</i> (Bunge) P.Por.
17.	Крестовник-Senecio L.	1. Сарыбас шөп- <i>S. subdentatus</i> Ledeb.
18.	Мордовник-Echinops L.	1.Дубянский мордовниги - <i>E. dubianskyi</i> Iljin. 2.Мейер мордовниги- <i>E.meyeri</i> Iljin
19.	Акантолепис-Acantholepis Less.	1.Шығыс акантолеписи - <i>A. Orientalis</i> Less.
20.	Репей-Arctium L.	1. Жапырақ, жалаңаш туқымлы репей- <i>A. leiospermum</i> Juz.
	Кузиния-Cousinia Cass.	1. Тууысқан кузиния- <i>C.affinis</i> Schrenk 2. Қанатлы кузиния- <i>C. alata</i> Schrenk 3. Айры тәризли кузиния- <i>C.dichotoma</i> Bunge 4. Узын шақалы кузиния- <i>C. Dolichoclada</i> Juz. 5. Евгения кузиниясы- <i>C. eugeni</i> Kuhl. 6. Гамада кузиниясы- <i>C.hawadae</i> Juz.

21.		7. Майда кузиния- <i>C. minuta</i> B o i s s. 8. Согдина кузиниясы- <i>C.sogdiana</i> B o r n m. 9. Исик бас кузиния- <i>C. strobiloeepala</i> T s c h e r n. et V v e d. 10. Сексеул кузиниясы- <i>C. sylvicola</i> B u n g e
22.	Липскиелла- <i>Lipskyella</i> J u z.	1. Бир жыллык липскиелла- <i>L.annua</i> (C.W I n k l.) J u z.
23.	Соссюрея- <i>Soussurea</i> DC.	1.Кебир соссюреясы- <i>C.salsa</i> (B i e b) S r e n g.
24.	Политаксис- <i>Polytaxis</i> B u n g e	1. Леманн политаксиси- <i>P. Lehmanii</i> B u n g e
25.	Наголоватка- <i>Jurinea</i> C a s s.	1.Көгис гүлли наголоватка- <i>J. cyanoides</i> DC. 2.Дердерие тәризли наголоватка- <i>J. derderioides</i> C. W i n k l. 3.Көп гүлли наголоватка- <i>J. multiloba</i> I l j i n 4.Уқас наголоватка- <i>J.persimilis</i> I l j i n 5.Пакалы қанатлы наголоватка- <i>J. pteroclada</i> I l j i n
26.	Бозтикен(бодяк)- <i>Cirsium</i> M i l l.	1. Сарғышқабыршақлы бозтикен (бодяк) қәлуен- <i>C. ochrolepideum</i> J u z.
27.	Татарник- <i>Onopordon</i> L.	1. Қәдимги татарник- <i>O. acanthium</i> L.
28.	Ромашка- <i>Matricaria</i> L.	1.Қыркылғанромашка- <i>M recurrita</i> L. (<i>M.chamomilla</i> L.)
29.	Василек(ботакос)- <i>Centaurea</i> L.	1.Қысылған василек (ботакос)- <i>C. adpress</i> L e d e b. 2.Жақсы василек- <i>C. pulchella</i> L e d e b. 3.Тарбайған василек (кекире) - <i>C. squarrosa</i> W i l l d.
30.	Большоголовник- <i>Rhaponticum</i> L u d w.	1. Жылтырақ большоголовник- <i>Rh. nitidum</i> F i s c h. ex DC.
31.	Горчак- <i>Acroptilon</i> C a s s.	1. Жер баўырлаўшы горчак (кекире) <i>A. repens</i> (L.) DC.
32.	Амбербоа- <i>Amberboa</i> L e s s.	1.Келте бойлы амбербоа- <i>A. nana</i> I l j i n 2.Туран амбербоасы- <i>A. turanica</i> I l j i n
33.	Шишкиния- <i>Schischkinia</i> I l j i n	1.Ақ тикенли шишкиния- <i>Sch.albispina</i> (B u n g e) I l j i n
34.	Олигохета- <i>Oligochaeta</i> C. K o c h.	1. Введенский олигохетасы- <i>O. vvedenskyi</i> (M.P o p) T s c h e i n.
35.	Цикорий- <i>Cichorium</i> L.	1.Шашашыраткы (эпиуайы цикорий) – <i>C. intybus</i> L
36.	Кельпиния- <i>Koelpinia</i> P a l l.	1.Пышықтырнақ, ғарғатырнақ- <i>K. Linearis</i> P a l l. 2.Жиңишке кельпиния- <i>K. tenuissima</i> N. P a v l. 3.Туран кельпиниясы- <i>K.turanica</i> V a s s.
37.	Гетерация- <i>Heteracia</i> F i s c h et M e y.	1) Сович гетерациясы- <i>H. szovitsii</i> F i s c h et M e y.
38.	Козлобродник(ешки сақал) - <i>Tragopogon</i> L.	1.Жийекленген ешки сақал- <i>T. marginifolius</i> N. P a v l. 2.Кум ешки сақалы- <i>T. sabulosus</i> K r a s c h.
39.	Козелец- <i>Scorzonera</i> L.	1.Бунге козелеци- <i>S. Bungei</i> K r a s c h. et L i p s c h. 2.Қоян тобық- <i>S. circumflexa</i> K r a s c h. 3.Қоян тобық- <i>S. gageoides</i> B o I s s. 4.Майда гүлли козелец- <i>S. parviflora</i> J a c q. 5.Қоянтобық- <i>S. sericeolanata</i> K r a s c h. et L i p s c h. 6.Жүдә кишкене козелец- <i>S.pusilla</i> P a l l.
40.	Эпилязия- <i>Epilasia</i> B e n t h. et H o o k.	1.Жоқарысы түкли эпилязия- <i>E. acrolasia</i> (B u n g e) C. B. C l a r k 2.Ярым түкли эпилязия- <i>E. hemilasia</i> (B u n g e) C. B. C l a r k e
41.	Птереотека- <i>Pterotheca</i> C a s s.	1. Арал птеротекасы- <i>P. aralensis</i> B u n g e
42.	Гетеродерис- <i>Heteroderis</i> B o i s s.	1. Майда гетеродерис- <i>H. pusilla</i> B o i s s.
43.	Хондрилла- <i>Chondrilla</i> L.	1.Алдаўшы хондрилла- <i>Ch. ambigua</i> F i s c h. 2.Қабыршақлы хондрилла- <i>Ch. squamata</i> I l j i n
44.	Скариола – <i>Scariola</i> F.W. S c h m i d t.	1. Шығыс скариоласы- <i>S. orientalis</i> (B o i s s.) S o j a k

45.	Сары гул- Қойма- ғошқарма (одуванчик)- <i>Taraxacum Wigg.</i>	1.Бессараб қойма-ғошқармасы- <i>T. bessarabicum (Hornem) Hand.-Mazz.</i> 2. Еки шақлы одуванчик (қойма-ғошқарма)- <i>T. bicornе Dahlst.</i> 3. Жолдас қойма-ғошқарма (одуванчик)- <i>T. comitans S. Koval.</i> 4.Үлкен жабыұшы жапырақлы қойма-ғошқарма- <i>T. monochlamydeum S. Koval.</i> 5. Бир жабыұшы жапырақлы қойма-ғошқарма- <i>T. monochlamydeum Hand-Mazz.</i>
46.	Гетерохена- <i>Heterochaena Fresen.</i>	1. Попов гетерохенасы- <i>H. popovii (Krasch) S. Koval.</i>
47.	Рабдотека- <i>Rhabdotheca Cass.</i>	1. Коровин рабдотекасы- <i>Rh. Korovini (M. Pop.) Kirp.</i>
48.	Микроринхус- <i>Microrynchus Less.</i>	1. Алдамшы микроринхус- <i>M. fallax Jau b. et Spach.</i>
49.	Осот- <i>Sonchus L.</i>	1.Түкли осот- <i>S. asper Hill.</i>
50.	Латук- <i>Lactuca L.</i>	1.Глауцис жапырақлы латук - <i>L.glaucfolia Boiss.</i> 2.Шығыс латуги- <i>L. orientalis Boiss.</i> 3.Жабайы латук- <i>L. serriola L.</i> 4.Татар латуги- <i>L. tatarica (L) C.A. Mey.</i> 5.Толқынлы латук- <i>L. undulata Ledeb.</i>
51.	Цимболена – <i>Micropus L. (Cymbolaena Smoljan)</i>	1.Узын жапырақлы цимболена- <i>M. longifolia Boiss (M. erectus auct, Cymbolaena longifolia Boiss. et Reut.)</i>
52.	Сафлор- <i>Carthamus L.</i>	1. Гипс сүйиуши сафлор- <i>C.gipsicola Iljin</i>
53.	Гарадиолус- <i>Garhadiolus Jau b. et Spach</i>	1.Айдарлы гарадиолус- <i>G. papposus Boiss. et Buhse.</i>

Қарақалпақстан флорасында құрамалы гүллілердің көп тарқалғаны Қызыл кум шөлістаны есапланады. Онда Республикамыздың табиғий аймағында тарқалған барлық құрамалыгүллі өсімліктер түрінің 36,8% ти ушырасады. Кейінгі орынды Үстирт ийелеп, ол 21,1% ти курады. 13,7% құрамалыгүллілер Әмударья алабында ушырасады.

Құрамалыгүллілердің 16.6% ти Қызылқум хәм Үстирт аймағында тарқалып, 7,3% өсімлік түрі Әмударья алабы, Үстирт кеңіслігі хәм Қызылқумда, яғнай Қарақалпақстанның үш ботаникалық-географиялық районында да өсетуғынлығы анықланды. 2,7% өсімлік тек Әмударья алабы, Қызылқум шөлістанында, ал 1,8% өсімлік Әмударья алабы хәм Үстирт шөлістанында ушырасатуғынлығы белгилі болды (Кесте2).

Кесте-2 Құрамалыгүллілер тұқымласы үккілдерінің Республикамыздың ботаникалық-географиялық районлары бойынша тарқалығы.

№	Ботаникалық-географиялық районлар	Саны	Пайызда %
1	Әмударья, Қызылқум, Үстирт	8	7,3
2	Әмударья, Қызылқум	3	2,7
3	Әмударья, Үстирт	2	1,8
4	Қызылқум, Үстирт	18	16,6
5	Әмударья алабы	15	13,7
6	Қызылқум	40	36,8
7	Үстирт	23	21,1
	Жәми	109	100

Солай етип, құрамалыгүллі өсімліктердің тиришилигі ушын Қызылқумның экологиялық орталығы унамлы тәсір жасағанлықтан, өсімліктердің тарқалығы көрсеткіші басқа экологиялық орталыққа қарағанда екі есеге шамалас жоқары екенлігі анықланды.

Әдебиетлар

- Бахиев А., Даулетмуратов С. Қарақалпақстанның дәрилік өсімліктері хәм олардың колланылығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
 - Гаммерман А.Ф., Кадаев Г.Н., Шупинская М.Д., Яценко-Хмелевский А.А. Лекарственные растения. -М.: «Высшая школа», 1967.
 - Головкин Б.Н., Китаева Л.А., Немченко Э.П. Декоративные растения СССР. -М.: «Мысль», 1986
 - Губанов И.А., Крылова И.Л., Тихонова В.Л. Дикорастущие полезные растения СССР. -М.: «Мысль», 1976.
 - Ережепов С. Основные дикорастущие лекарственные растения Каракалпакии. –Нукус: «Қарақалпақстан», 1971.
 - Ережепов С. Флора Каракалпакии, ее хозяйственная характеристика, использование и охрана. –Ташкент: «Фан», 1978.
 - Коровина О.Н., Бахиев А., Таджитдинов М.Т., Сарыбаев Б. Иллюстрированный определитель высших растений Каракалпакии и Хорезма. Том II. –Ташкент: «Фан», 1983.
 - Сахобиддинов С.С. Ұсімліклар систематикаси. Том II. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1966.
 - Хамидов А., Набиев М., Одилов Т. Ўзбекистон ўсімліклари аниқлагичи. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1987.
- РЕЗЮМЕ.** Мақолада Қарақалпақистон Республикаси табиғий флорасида Asteraceae Dumort турларнинг таркиби ва оиланинг ботаника ва географик минтақалари бўйлаб тарқалиши муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрен состав видов Asteraceae Dumort в природной флоре Республики Каракалпақстан и распространение семейства по ботанико-географическим регионам.

SUMMARY. The article discusses the composition of Asteraceae Dumort species in the natural flora of the Republic of Karakalpakstan and distribution of the family across botanical and geographical regions.

POYTEXT SHAHARLARNING GEOGRAFIK JOYLASHUVIDA RELYEFNING AHAMIYATI

X.M.Bayqabilov – geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: poytaxt, shahar, shahar aholi punktlari, ma'muriy markaz, ekologiya, relyef.

Ключевые слова: столица, город, городские поселения, административный центр, экология, местность.

Key words: capital, city, urban settlements, administrative center, ecology, relief.

Fanning kuchi nimada?, degan savolga fransuz qomusi olimi Anri Puankarye: uning kuchi izlanishda, zabardast rus yozuvchisi Lev Nikolayevich Tolstoy amaliyotda qo'llanilishida deb javob bergan edi [1]. Biz quyidagi maqolada jahon poytaxt shaharlarining geografik joylashuvida relyefning ahamiyati hamda ko'chirilishida ekologiyaning roli haqida sharhlashni lozim topdik.

Barchamizga ma'lumki, poytaxt shaharlar mamlakatlar hayotida muhim rol o'ynaydi, ular nafaqat siyosiy (davlat boshqaruvi), balki iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy, harbiy-strategik funksiyalarni ham bajaradi. Har qanday poytaxtning o'zagini shahar tashkil qilishini inobatga olgan holda xalqaro miqyosda shaharlar taraqqiyoti bo'yicha bugungi kunda olib borilayotgan o'zgarishlarni quyidagi faktlarda ko'rishimiz mumkin.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasining 2015- yilning 27- sentabrida Barqaror rivojlanish bo'yicha o'tkazilgan Sammitida qabul qilingan 70-son rezolyutsiyasiga muvofiq "2030-yilgacha bo'lgan davrda BMT Global kun tartibining Barqaror rivojlanish maqsadlari"dir. Unda BMTga a'zo davlatlar uchun mazkur masala bo'yicha 17 ta maqsad va 169 ta vazifa tavsiya etilgan. Dasturning 11-maqsadi aynan "barqaror shaharlar va aholi yashash joylari"ga tegishlidir [2].

Har bir fanning nazariy hamda amaliy asoslari takomillashib, rivojlanib borgan sari uning obyekti,

predmeti, vazifalari aniqlanib boradi. Tabiiyki, taraqqiyot davomida har bir fanda fanlararo integratsiya hamda differentsiatsiya jarayonlari kechadi, jahon poytaxt fani ham bundan mustasno emas. Biz bu jihatni poytaxt shaharlar misolida aniq aytishimiz mumkin. Boisi poytaxt shaharlar tadqiqiga bag'ishlangan tadqiqot ishimizda tarixiy poytaxtshunoslik bilan iqtisodiy-ijtimoiy geografiya o'z navbatida shaharlar ekologiyasi bilan uzviy bog'liq.

Tabiiy sharoitni shaharsozlik nuqtayi nazardan o'rganishning ilmiy-uslubiy asoslarini poytaxt shaharlar misolida ishlab chiqish va umumiy xulosalar berish kelajakda poytaxt shaharlarni joylashtirishda ahamiyati katta. Shaharlar rivojlanishining tabiiy geografik jihatlari bilan rus olimlaridan V.V.Pokshishevskiy (1952, 1963), Y.G.Saushkin (1953), V.V.Vladimirov, A.S.Kryukov (1963), A.M.Kolotiyevskiy (1962), mamlakatimizda N.V.Smirnov, T.Raimov, A.Soliyev, G.Pardayev, A.Sosatov, P.Qurbonov, M.Egamberdiyeva va boshqalar shug'ullanishgan. Ularning ilmiy ishlarida ayrim shaharlar shakllanishiga tabiiy geografik tavsif, shaharlarning geomorfologiyasi va mikroiqlimiga ta'rif berilgan [6,7]. Ammo O'zbekistonda poytaxt shaharlar bo'yicha ilmiy ishlar mukammal darajada yakunlanmagan. Biroq, mamlakatimizda bir guruh shaharshunos olimlarimiz tomonidan shaharlar tarixiy taraqqiyoti davomida ilmiy meros yaratilgan (1-jadval).

1-jadval. 2002-2019-yillar oralig'ida O'zbekistonda shaharshunos tadqiqotchilarning ilmiy merosi

T/p	Shaharshunos tadqiqotchilar	Ilmiy merosi
1	Abdug'aniyev I., Abdug'aniyev O.	Shahar sistemalarini loyihalashtirishga geografik yondashuv (2002)
2	Atajanova U. Kadirov M.A.	Shaharlarni ijtimoiy-geografik o'rganishning ba'zi bir masalalari (2003) Shaharlar geografiyasi (2019)
3	Artikova F.Y., Mirsaidova S.K.	Система городской ирригации и условиях Ташкента – столицы Узбекистана (2010)
4	Bo'riyeva X.O.	Toshkent tarixiga oid tadqiqotlar (2003)
5	Mavlonov M.A.	Suv resurslarining shaharlar taraqqiyotiga ta'siri (2008)
6	Nuranov M.Z.	Qoraqalpog'iston Respublikasi poytaxti – Nukus shahri shakllanishi va rivojlanishining ba'zi masalalari (2012)
7	Egamberdiyeva M.M.	Poytaxt shaharlar iqtisodiy geografik obyekti sifatida
8	Po'latov X.	Shaharsozlik tarixi (2008)
9	Qurbonov P.R.	Tabiiy sharoit va tabiiy resurslarning shaharlar shakllanishidagi ahamiyati (2010)

*Izoh: jadval manbalar asosida muallif X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan.

Shuningdek, xorijiy mamlakatlarda Davidovich V.G "Shahar va rayonlar planirovkasi" (1964), Vladimirov V.V., Mikulina YE.M., Yargina Z.N. "Shahar va landshaft: (muammolari, konstruktiv topshiriqlari va yechimlari)" (1986), Xorev B.S. Shaharlarning muammolari (1975), Legget R. Shaharlar va geologiya (1976), Kabakova S.I. "Shaharsozlikda shaharlar hududining baholanishi" (1973), Litvinskiy B.A. "O'rta Osiyoning qadimgi shaharlari (joylashuv an'analari va zamonaviy modellari)" (1973) asarlarida shaharsozlikka oid ilmiy ma'lumotlar keltirilgan [8].

Tadqiqot metodologiyasi. Tog', tog'oldi va tekislik (cho'l)larda joylashgan poytaxt shaharlar ham mavjud bo'lib, noqulay tog' sharoiti va issiqlikning meyoridan ortiq olishi bilan belgilanadi.

Afrika qurg'oqchilik girdobida qolgani haqida ko'p gapiriladi. Biroq bu qit'aga ham suv toshqinlari xavf solmoqda ekan. Ayniqsa, Gambia poytaxti Banjul suv

toshqinlari bilan to'qnash keladigan birinchi shahar ekani aytiladi. Okean sathi ko'tarilishi xavfi bois hukumat hozirdanoq sohil bo'yini mustahkamlashga kirishmoqda. Sohil hududlarini yo'qotish Gambiyaga juda ham qimmatga tushadi. Chunki mintaqada sholizorlar, baliqchilik markazlari va sayyohlar uchun diqqatga sazovar joylar joylashgan. "Forbes" jurnali Banjul shahrini 2100 yilgi "arvoh shaharlar" ro'yxatiga kiritdi.

Poytaxt shaharlarning cho'kish sm hisobida:

1. Jakarta yiliga 2 – 5 sm; 2. Bangkok yiliga 3 – 4 sm; 3. Dakka yiliga 5 sm; 4. London yiliga 30 mm gacha; 5. Monako yiliga 10 – 12 mm; 6. Lagos yiliga 15 mm gacha cho'kayapti.

Shaharlarning cho'kish sabablari:

1. Yerning epeyrogenik davriy harakati; 2. Shaharlarning kengayishi ostki qismining bo'shligi; 3. Shahar ostidan vaqtida turli ma'danlarni qazib olinishi; 4. Yer osti suvlari ta'sirida; 5. Yomg'ir suvlari orqali

surilmalarning vujudga kelishi; 6. Yer osti metro qurish va kommunikatsiya ishlari; 7. Koinotni o'zlashtirish va kosmik kema uchirilishi va hokazo.

Afrikaning eng qadimgi davlatlaridan biri Efiopiyaning poytaxti tez-tez o'zgarib turgan. Poytaxt 1883-yilda Avstraliyadan evkalipt daraxtlari olib kelingandan buyon o'zgarmay kelmoqda. Evkalipt juda tez o'sadigan daraxt. Avvallari qayerda ko'p bo'lsa, o'sha joy poytaxt bo'lgan. Daraxtlar o'tinga kesilib ketavergach, ya'ni daraxt tugagach, poytaxt ham o'zgargan. Avstraliyadan Evkalipt daraxtlari olib kelinib, Addis-Abebagga ekilavergan. Daraxt bu yoqdan kesilib, u yoqdan o'savergan. Daraxt tugamagach, poytaxt ham o'zgarmay qolavergan [3]. Odatda mamlakat ishgo'ol qilinganida yoki saltanat parchalanganida poytaxt shahar ham o'zgargan. Ayniqsa, o'tgan asr boshlariga kelib ko'pgina davlatlarda poytaxtlar o'zgara boshladiki, tez orada bu siyosiy amaliyot odatiy tus oldi. Xo'sh, nega shunday bo'ldi? Nima uchun kattagina mablag' sarflagan holda davlat organlarini yangi joyga

ko'chirishga zarurat tug'ildi? Yangi shaharni tanlash orqali poytaxtning muammolarini hal qilish mumkinmi? Poytaxtni o'zgartirgan davlatlar ko'zlagan maqsadlarining bariga erisha olganmi? Keling ana shu savollarga javob qidirib ko'ramiz. Poytaxtning ko'chirilishiga bir necha sabablardan kelib chiqqan holda qaror qilingan. Ularning asosiylaridan ekologik sabab tufayli o'zgargan poytaxt shaharlarni quyida sanab o'tamiz:

Birinchisi, 1961-yilda Xati dovuli Britaniya Gondurasi poytaxti Beliz shahriga juda katta zarar yetkazdi. Tabiiy ofat natijasida ko'plab davlat hujjatlari yo'q bo'ldi. 1970-yilda poytaxtni mamlakatning markaziy qismida joylashgan Belmopan shahriga ko'chirishga qaror qilindi. 1973-yilda Markaziy Amerikadagi ushbu kichkinagina davlatning nomi Britaniya Gondurasidan Belizga o'zgartirildi, 1981-yilda esa mustaqillikka erishdi [5]. Quyida poytaxti o'zgargan mamlakatlar ro'yxati XX asrning boshlaridan to hozirgi davrimizgacha poytaxti o'zgargan mamlakatlar (2-jadval).

2-jadval. Poytaxti o'zgargan mamlakatlar ro'yxati

№	Sobiq poytaxtlar	O'zgarish sanasi	Hozirgi poytaxtlar nomi	Mamlakat nomi
1	Melburn	1908-yil	Kanberra	Avstraliya
2	Kalkutta	1911-yil	Dehli	Hindiston
3	Sankt-Petrburg	1919-yil	Moskva	Rossiya
4	Smolensk	1919-yil	Minsk	Belarus
5	Istanbul	1923-yil	Anqara	Turkiya
6	Kristianiya	1924-yil	Oslo	Norvegiya
7	Zinder	1926-yil	Niamey	Niger
8	Samarqand	1930-yil	Toshkent	O'zbekiston
9	Xarkov	1934-yil	Kiyev	Ukraina
10	Kaunas	1940-yil	Vilnyus	Litva
11	Sen-Lui	1958-yil	Nuakshot	Mavritaniya
12	Rio de-Janeyro	1960-yil	Brazilia	Braziliya
13	Karachi	1969-yil	Islomobod	Pokiston
14	Beliz	1970-yil	Belmopan	Beliz
15	Dor us-Salom	1973-yil	Dodoma	Tanzaniya
16	Abijan	1983-yil	Yamusukro	Kot-d'Ivuar
17	Bonn	1990-yil	Berlin	Germaniya
18	Lagos	1991-yil	Abuja	Nigeriya
19	Alma-Ata	1997-yil	Astana	Qozog'iston
20	Rangun (Yangon)	2005-yil	Neypido	Myanma
21	Jakarta	2024-yildan	Nusantaroy	Indoneziya

*Izoh: jadval manbalar asosida muallif X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan.

Umuman olganda, tabiiy sharoit va tabiiy resurslar shaharlar shakllanishi va rivoilanishining eng asosiy omili hisoblanadi. Qadim zamonlarda ham shaharsozlikda joyning tabiiy sharoiti hisobga olingan. Shahar manzilgohlari voki qo'rg'onlar harbiy strategik ihatdan qulay bo'lgan tepaliklarda, qattiq tog' jinslaridan iborat bo'lgan daryo qirg'oqlarida, serhosil alluvial tuproqli yerlarda, sug'orma dehqonchilik madaniyati bilan bog'liq shaharlar daryolarning quvilish qismida iovlashgan. Ana shunday tabiiy sharoiti qulay bo'lgan hududlarda iovlashgan shaharlarga zamonlar silsilasiga dosh berib, hozirgi kungacha rivoilanib kelmoqda. Shaharsozlik nuqtayi nazardan, eng avvalo relyef va gidrografik to'ring ahamiyati katta. Bevosita shaharlarning shakllanishi va rivoilanishida, ularning loviha – qurilishida, eniga va bo'viga o'sishida joyning yer usti tuzilishi (relyefi), sevmik faolligi va boshqa geomorfologik xususiyatlari katta mazmunga ega. Bunda joyning baland-pastligi va qiyaligi kabilar e'tiborga olinadi. Relyef bilan hududning geologik xususiyatlariga bog'liq shakllangan mineral

xom-ashyo resurslari shaharsozlikning eng faol omili hisoblanadi. Jumladan, Robert Legget shaharsozlikda joylarning topografiyasi va geologik tuzilishiga katta ahamiyat beradi. U dunyoning, asosan Shimoliy Amerika va Yevropa mamlakatlari qadimiy shaharlari misolida shaharlar joylashishiga yer usti tuzilishi, iqlim, gidrogeologiya kabi tabiiy omillarning ta'sirini qiziqarli ma'lumotlar asosida keltirilgan.

Xulosalab aytishimiz mumkin-ki, mamlakatlarning mustaqillikka erishishi va muayyan davlatlarning bo'linib, alohida davlat maqomiga ega bo'lishi suveren davlatlar sonining ortishiga, yoki aksincha, orollarda joylashgan ba'zi mamlakatlarning suv ostida qolishi (tabiiy ofatlar sababli) hamda mamlakatlarning o'zaro birlashuvi (siyosiy sabablarga ko'ra) tufayli ular sonining kamayishiga olib keladi. Demak mamlakatlar soni suveren davlatlar sonidan hamisha ko'p va dinamik (o'zgaruvchan) xususiyatga egaligi bilan izohlanadi. Bu o'zgarish albatta poytaxt shaharlarni ham chetlab o'tmaydi, albatta.

Adabiyotlar

1. To'xlijev N. Bozorga o'tishning mashaqqatli yo'li. – T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2003, 180-b.
2. Arzikulova D. Zamonaviy shaharlar. - T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2019, 80-b.
3. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 7-жилд. Парчин–Солик. –Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» ДИН, 2004.704-б.
4. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. Госиздат ин. и нац. словарей. -М.: 1953.

5. Зыкина О.В., Бурлуцкая Л.А., Гальперина Г.А., Иванова Н.В. Все столицы мира. – М.: “Вече”, 2004. –С. 592 с. (илл 16).

6. Горкин А. Дунё мамлакатлари. Энциклопедия. -Т.: «Давр нашриёти», 2013. 296-б.

7. Мамадалиев Р. Дунё мамлакатлари. -Т: «Muharrir», 2012. 500-б.

8. Нигматов А.Н., Байкабилов Х.М. Жаҳон мамлакатлари номларининг географик ва топонимик асослари. Монография. - Қарши: “Насаф” НМИУ, 2021. 156-б.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada jahon poytaxt shaharlarining geografik joylashuvida relyefning ahamiyati haqida soʻz boradi. Shuningdek, poytaxt shaharlar tadqiqiga bagʻishlangan tadqiqot ishimizda tarixiy poytaxtshunoslik bilan iqtisodiy-ijtimoiy geografiya oʻz navbatida shaharlar ekologiyasi bilan uzviy bogʻliqligi asoslangan.

РЕЗЮМЕ. В статье излагается информация о значении рельефа в географическом расположении мировых столиц. Также в нашей исследовательской работе, посвященной изучению столичных городов, установлено, что историческое капиталоведение и экономико-социальная география, в свою очередь, неразрывно связаны с экологией городов.

SUMMARY. The article presents about the importance of relief in the geographical location of world capital cities. Also, in our research work dedicated to the study of capital cities, it was established that historical capital studies and economic-social geography, in turn, are inextricably linked with the ecology of cities.

ҚИЗИЛҚУМДА СОДИР БЎЛГАН ИҚЛИМ ЎЗГАРИШЛАРИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

М.Б.Жалилов – таянч докторант

Навоий давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: Лавлакони, плювиал, Устюрт, Бўкантов, Томдитов Копеттоғ, Окчадарё, Жанадарё, Кувондарё, Қозали бўғози, Эчкиликсой, Гужайли, Моҳондарё, Тайқир.

Ключевые слова: Лавлакони, плювиал, Устюрт, Бокантов, Томдитов Копеттоғ, Окчадарья, Джанадарья, Гувондарья, Қозали Бўзоғи, Эчкилсой, Гужайли, Моҳондарья, Тайқир.

Key words: Lavlakon, pluvial, Ustyurt, Bokantov, Tomditov Kopettog, Okchadarya, Janadaryo, Guvondarya, Kazali Bogozi, Echliksoy, Gujayli, Mokhondaryo, Tayqir.

Чўл ҳудудларида, жумладан, қуйи Зарафшон, Амударёнинг ўрта ва қуйи оқимлари ҳудудларида, Орол денгизи атрофларида ва Каспий бўйларида сўнгги музлик даври ва эҳтимол, ундан кейинги даврларда ҳам унча илиқ бўлмаган, нисбатан нам, ярим қуруқ табиий шароитлар ҳукмрон бўлган.

Маълумки, сўнгги палеолитнинг (милоддан аввалги 40-12 минг йилликлар) охирига келиб замонавий одамлар деярли барча табиий зоналарни эгаллаганлар. Аксинча, охириги уч-тўрт минг йилликларда жиддий континентал иқлим ўзгаришлари туфайли Қизилқумнинг қумли ҳудудларида одамлар гавжум тарзда яшамайдиган бўлди. Ушбу ҳудудларда кейинги даврларда кам сонли аҳолининг доимий ёки мавсумий яшаши қорвачилик, тоғ саноати (мис, феруза ва ҳ.к. казиб олиш), қаровон йўлларида хизмат кўрсатиш ва ҳ.к. билан боғлиқдир.

Иқлим ҳўжаликнинг хусусиятларига энг кучли таъсир кўрсатадиган асосий омиллардан биридир. У бевосита (совуқ, илиқ, қуруқ, намгарлик) эмас, балки овчилик ва овчиликнинг асосий омиллари бўлган ўсимликлар олами ва ҳайвонот дунёси орқали таъсир этади. Одамнинг ушбу компонентларга тобелиги тарих қадимийлашган сари кучайиб боради [1]. Иқлимнинг ёки ландшафтлар ўзгаришининг муҳим белгиси ибтидоий маданиятларнинг тарқалиши ареалларининг қисқариши ёки кенгайиши билан белгиланади. Иқлим ўзгаришларининг яна бир белгиси маданиятлар характерининг ўзгариши билан ҳам белгиланади [2].

Зарафшон ҳавзаси табиати тарихи Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги ландшафтлар ҳосил бўлиши билан бевосита боғлиқдир. Музлик даврдан кейин бир мартагина иқлим ўзгариши содир бўлган. Бу даврда иқлим анчайин исийди ва бу исийш 2 минг йил давом этган (милоддан аввалги V-III минг йиллик). Ўрта Осиё ҳудуди тахминан 10300 йиллар муқаддам ёғингарчиликнинг кўпайиши сабабли намлик фазаси бошланади. Аммо, 3800 йиллар бурун яна қуруқ давр бошланиб, бу иқлим шароити кичик ўзгаришлар билан ҳозирги қунгача давом этиб келмоқда [3].

Археолог А.Виноградов Қизилқум ҳудудида мезолит (милоддан аввалги 12-7 минг йилликлар) даврига оид ёрқин ёдгорликларнинг учрамаслигига (сўнгги мезолит даври материаллари бундан мустасно) ва аксинча, неолит даври материалларининг кўпчилигига асосланиб ибтидоий одам учун ноқулай бўлган шароитлардан қулай Лавлакони плювиали босқичидаги иқлим шароитларига ўтиш даври хронологиясини милоддан аввалги 8-7 минг йилликлар билан белгилган.

Совуқдан қуруқ ҳамда илиқ иқлим ва нисбатан нам шароитларига ўтиш бундан 8 минг йиллар бурун бошланган. Лавлакони плювиалининг ландшафт-иқлимий шароитлари Қизилқум ва Устюртда ибтидоий одамнинг кенг тарқалишига олиб келди. Лавлакони қўли соҳилларида мезолит ва бронза даврларига оид юздан зиёд ҳамда шу ва ундан кейинги даврларга оид 300 дан зиёд пунктлар аниқланган [4]. Ўттиздан зиёд топилма жойлар Бўкантов, Томдитов ва Копеттоғ ҳудудларида аниқланган [5]. Ушбу топилма жойларнинг материаллари хронологик жиҳатдан милоддан аввалги VI-V минг йилдан II минг йилликларгача бўлган йирик даврларни ўз ичига олади.

Амударёнинг Окчадарё, Қорақамиш ва Оролбўйи, Сирдарёнинг Жанадарё, Кувондарё, Қозали бўғози, Зарафшоннинг Эчкиликсой ва Дарёсой ўзандлари ҳамда жанубда Гужайли, Моҳондарё, Тайқир бўғозлари бўлганлиги аниқланган. Ўрта Осиё ҳудудлари қадимги гидрографик тизимининг ўзгаришининг асосий сабаби дарёлар суви микдорининг ўзгаришидир ва бу ўзгаришлар, албатта, иқлим шароитлари билан боғлиқдир. Дарёлар кетидан одамлар ҳам кўчиб борганлар [6]. Сўнгги плейстосеннинг иккинчи ярмида Каспийбўйи ҳудудларида совуқ ҳамда қуруқ иқлим шароитлари ҳукмрон бўлади. Бу даврда денгиз сатҳининг пасайиши қуруқликдан оқиб тушадиган сув оқимларининг камайиши ва парланишнинг кучайиши билан боғлиқ бўлган. Милоддан аввалги III-II минг йилликларда замонавий типдаги қуруқ ҳамда иссиқ иқлим шароитлари қарор топади. Иқлим шароитларининг ёмонлашуви қўлларнинг йўқолиши ёки шўрлашуви, йирик дарёлар системасининг тушқунликка учраши билан Қизилқум ҳамда Устюрт ҳудудларида аҳоли сонининг камайишига олиб келди. Бу даврнинг иқлими монотон ўта қурғоқ ҳолатида бўлмасдан, у ёки бу даражада қурғоқчиликлар бўлиб турганлиги аниқланган.

Ўрта асрларга келиб XIII асрдан XIX асрнинг биринчи ярми Европа ва Шимолий Америкада “кичик музлик даври” номи билан машҳур. Кичик музлик даврида Ўрта Осиё тоғларидаги совиш музликлар узунлиги ва майдонининг катталашувида ўз аксини топди ва бу XIX асрнинг биринчи ярмига келиб ўзининг кульминацион нуктасига етди [7]. Ўрта Осиёнинг текисликларида совиш, парланишнинг камайиши ва эҳтимол, атмосфера чўқиндиларининг кўпайиши табиий жараёнлардаги кўплаб ва турли туман ўзгаришларга сабаб бўлди. Дарёларда сув ҳажми кўпайди. Сирдарё Оролга ҳозиргидан кўра икки марта

кўп сув куйган. Амударёнинг сувлари Сарикамиш ва Ассак-Аудан ботиғини босиб кетган (57-58м), натижада Ўзбой бўйлаб яна Каспийга сув оқиб туша бошлади.

Каспий денгизининг сатхи 6-6,5м га кўтарилди. XIX асрнинг ўрталарида замонавий типдаги иқлим шароитлари қарор топади. XX асрнинг охирига келиб иқлим шароитлари кескинлаша борди. Натижада тоғлардаги музликлар ҳажми кичрайди, кўплаб майда кўллар йўқолиб кетди ва чўллашиш жараёнлари кучайиб борди. XXI аср бошланишида инсоният олдида турган энг жиддий экологик ва ижтимоий-иқтисодий муаммолардан бири, бу чўлланиш муаммосидир. Чўлланиш, асосан арид минтақа учун хос бўлиб, ер, сув, ўсимлик ва бошқа ресурсларнинг дегератациялашувидир (фр.деградацион – аста-секин ёмонлашуви).

Чўлланиш деганда, табиий географик ва антропоген жараёнларнинг ўзаро таъсири йиғиндиси бўлиб, арид ҳудудлардаги экосистемаларни емирилиши, органик ҳаёт шакллариининг дегерациялашуви ва бу ҳудудларнинг табиий иқтисодий имкониятларининг пасайиши тушунилади. Чўлланиш жараёни оқибатида экологик вазиятнинг ёмонлашуви Марказий Осиё мамлакатлари, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудуди учун ҳам нихоятда муҳим ва долзарб муаммодир.

Инсон хўжалик фаолиятининг кучли таъсири натижасида Ўзбекистон ҳудудининг 60%дан кўпроқ майдонида ҳар хил даражада чўлланиш жараёнини кузатиш мумкин. Чўлланиш жараёнининг шиддатли бориши кўпгина ижтимоий-иқтисодий ва экологик оқибатларга олиб келмоқда. Ўзбекистон ҳудудида чўлланиш жараёни чуқурлашиб ва кенгайиб бормоқда.

Адабиётлар

1. Лазуков Г.И. Взаимоотношение географической среды и палеолитического человека. В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М.: «Наука», 1974. –С. 19.
2. Бадер О.Н. Проблема смещения ландшафтных зон в голоцене и археология. – в кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М.: «Наука», 1974. –С. 225-229.
3. Орловский Н.С. Механизм опустынивания и его последствия. // Опыт борьбы с опустыниванием в СССР. –М.: «Наука». 1988. –С. 364.
4. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Первобытный льялакан. Этапы древнейшего заселения и освоения внутренних Кызылкумов. – М.: «Наука». 1975. –С. 234-255.
5. Мамедов Э. Д. Палеоэкология человека каменного века в пустынях Средней Азии. – в кн.: Культура и искусства древнего Хорезма. – М.: «Наука». 1981. –С. 82
6. Мамедов Э.Д. Изменения климата Среднеазиатских пустынь в голоцене. В кн. Колебания увлажнения Арало-каспийского региона в голоцене. –М.: «Наука». 1980. –С. 170-175.
7. Герасимов В.А. Тенденция развития горных ледников северного полушария в послеледниковое время. – в кн.: Труды высокогорного геофиз. Ин-та, вып. 18. Снег и снежные лавины. –Л.: Гидрометеоздат, 1972. –С. 132.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қадим замонлардан бўён инсоният томонидан ўзлаштирилиб, ҳаёт кечириб келган Қизилқум чўлининг табиати ва иқлим шароитлари хусусида сўз боради. Маълумки, инсоният қадимдан ҳар қандай шароитда ҳам яшаш учун курашиб келган. Мазкур жараён, айниқса, ёзи жазирама, киши қаҳратон бўлган чўл минтақасида янада оғир эканлиги мақола давомида очиқ берилган. Иқлим ўзгаришлари хўжаликнинг хусусиятларига энг кучли таъсир кўрсатадиган омил эканлиги баён этилган. Мақола экологик муаммолар таъсирида рўй берган салбий оқибатлар, айниқса, чўллашиш даражасининг ошиб кетганлиги ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается о природе и климатических условиях пустыни Кызылкум, которая была заселена человечеством с древнейших времен. Известно, что с незапамятных времен человечество боролось за выживание в любых условиях. В статье показано, что этот процесс особенно затруднен в пустынном регионе с жарким летом и суровой зимой. Изменение климата считается фактором, оказывающим наиболее сильное влияние на характеристики ферм. В ходе статьи приводятся сведения о негативных последствиях экологических проблем, особенно возросшем уровне опустынивания.

SUMMARY. This article talks about the nature and climatic conditions of the Kyzylkum desert, which has been inhabited by mankind since ancient times. It is known that since time immemorial mankind has been struggling to live in any conditions. The article reveals that this process is especially difficult in the desert region with hot summers and harsh winters. Climate change is said to be the factor that has the strongest impact on farm characteristics. During the article, information is given about the negative consequences of environmental problems, especially the increased level of desertification.

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASIDA AHOLIGA XIZMAT KO'RSATISH SOHALARINI HUDUDIIY TASHKIL ETISH MASALALARI

Sh.B.Qurbonov – *geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

A.A.Atabayev – *magistrant*

O'zbekiston milliy universiteti

K.K.Uzakbaev – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: aholi, xizmat ko'rsatish sohalari, pullik xizmatlar, chakana savdo, ta'lim tizimi, sog'liqni saqlash, tibbiy xizmat, maishiy xizmat, hududiy tashkil etish, transport xizmati, ijtimoiy sohalari.

Ключевые слова: население, сфера услуг, платные услуги, розничная торговля, система образования, здравоохранение, медицинское обслуживание, бытовое обслуживание, территориальная организация, транспортное обслуживание, социальная сфера.

Key words: population, service sector, paid services, retail trade, education system, healthcare, medical care, consumer services, territorial organization, transport services, social sphere.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etish va ularning faoliyat darajasini kengaytirish bugungi kunning muhim muammolaridan biriga aylangan. Bu masalani hal qilish uchun ma'lum qonuniyat va omillarni hisobga olish, maishiy xizmatga bo'lgan ehtiyojning hududiy tafovutlari va ularning talab darajasi, shuningdek, aholi joylashuvining tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, demografik sharoitidan kelib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki yillaridanoq, aholining turmush darajasini oshirishga, unga xizmat ko'rsatuvchi sohalarni tubdan isloh qilish, yangi boshqaruv shaklining bozor iqtisodiyoti talablari asosida shakllantirish

va rivojlantirish masalalariga jiddiy e'tibor qaratildi. Bu borada respublika hukumati tomonidan ijtimoiy sohalari rivojiga oid maxsus dastur, ko'rsatma, qaror va farmonlar ishlab chiqilib, amaliyotga tadbiiq etilayotgani ijobiy natijalar bermoqda. Jumladan, 1997-yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan har bir yilga o'zgacha ramziy nom berilishi va shu asosda mazkur yil nomiga xos va mos sohalarni ustuvor darajada rivojlantirish an'anaga aylangan. Ko'pchilik yil nomlari aynan ijtimoiy sohalarga: onalar va bolalar, shifokorlar, murabbiylar, qariyalar, homiylar, barkamol avlod, shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ham o'z

mohiyatiga ko'ra ko'proq ijtimoiy faoliyat turiga to'g'ri keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonining 1-ilova "IV. Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish" bo'limi 37-70 maqsadlarining barchasida respublikamiz hududlarida ijtimoiy sohalarini jadal rivojlantirish bo'yicha aniq maqsad va vazifalar belgilangan [2].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2022-2026-yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasi hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida Qoraqalpog'iston Respublikasi hududlarida sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmatlar sohasining kelgusi besh yildagi istiqbollarini hamda har bir tuman va shaharning «o'sish nuqtalari»ni belgilash, ijtimoiy sohani rivojlantirish orqali aholi salomatligi hamda turmush darajasini yanada yaxshilash chora-tadbirlari ko'rsatib berilgan [3].

Ma'lumki, har qanday iqtisodiy rivojlanish pirovard maqsadda ijtimoiy manfaatlarni nazarda tutadi. Bizning mamlakatimizda olib borilayotgan siyosat ham, Respublika Prezidenti tomonidan ilgari surilayotgan asosiy maqsadlaridan biri ham aynan shu masalalarga qaratilgan.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Yangi O'zbekistonni o'z hayotidan rozi, baxtli insonlar mamlakatiga, har tomonlama rivojlangan ijtimoiy makonga aylantirish ushbu yo'nalishdagi islohatlarimizning asosiy maqsadidir. Biz ushbu jabhadagi egzu ishlarimizni davom ettirib, ijtimoiy adolat tamoyili asosida aholining yordamga muhtoj qatlamlarini qo'llab-quvvatlash, kambag'allikni bartaraf etishni davlat siyosati darajasiga ko'tardik. O'zbekiston tarixida ijtimoiy soha bo'yicha bunday keng ko'lamli ishlar ilgari hech qachon bo'lmagan" [1:199].

Qoraqalpog'iston Respublikasida aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tashkil etilishi, mazkur tarmoqning so'nggi yillardagi rivojlanish omillarini o'rganish ishning maqsadi hisoblanadi. Maqsaddan kelib chiqqan holda, quyidagi tadqiqot vazifalarni bajarish ko'zda tutilgan: 1) Qoraqalpog'iston ma'muriy birliklarida aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining joylashuv xususiyatlarini o'rganish; 2) Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlanishi ko'rsatkichlarini statistik tahlil qilish.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirish pog'onasimon, ierarxiyalı, tizimli tashkil etiladi. Bunda, eng avvalo, aholi joylashuvi, aholi manzilgohlarining kattakichligi, ularning funksiyasi va transport bilan ta'minlanish darajasi asosiy o'rin egallaydi. Bu V.Kristallarning *"markaziy joylar"* g'oyasiga binoan, mayda aholi punktlarida xizmat ko'rsatishning eng quyi bosqichi joylashadi, kattalashib borgan sari ularda tashkil etilgan bu sohalariga tegishli obyektlar ham kattalashib boradi.

Masalan, ta'lim tizimida aholi punktlarining kattalashib borishi bilan maktablar soni, turi va to'ri o'zgarib boradi: maktabgacha ta'lim boshlang'ich maktab, o'rta maktab, kasb-hunar maktablari, kollejlari, texnikumlar va akademik litseylar, oliy o'quv yurtlari va akademiyalar shaklida bo'lishi mumkin. Shunga o'xshash, sog'liqni saqlash tizimida, odatda, tibbiy punkt – qishloq vrachlik punktlari (QVP), poliklinika, tuman kasalxonasi, tug'ruqxona ko'rinishida bo'ladi. Ixtisoslashgan kasalxonalar va tashxis markazlari esa ko'proq shaharlarda tashkil etiladi [5]. Aholiga savdo xizmatini ko'rsatish ham shu tarzda, ya'ni pog'onasimon (ierarxiya ko'rinishida) hududiy tashkil etiladi.

Mazkur tarmoqning asosiy vazifasi aholiga zarur barcha xizmat turlarini ko'rsatish va uning turmush darajasi,

yashash sharoitini yaxshilashga qaratilgan. Biroq aholi sonining ortib borishi bilan birgalikda unga xizmat ko'rsatishni rivojlantirish muammolari ham kengayib boradi. Xususan, tuman markazlarida ushbu soha nafaqat shaharning o'zi uchun, balki qolgan qishloq tumanlari va shahar aholisi uchun ham zarurdir. Bu esa o'z navbatida, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini shahar hosil qiluvchi ahamiyatini yanada oshiradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, markaziy joylar g'oyasining amalga oshishida aholi soni, joylashuvi bilan bir qatorda hududning tabiiy (relyef), iqtisodiy shart-sharoitlari, transport infratuzilmasi bilan ta'minlanganligi ham katta rol o'ynaydi. Shulardan kelib chiqqan holda, Qoraqalpog'iston Respublikasi geodemografik vaziyati va ijtimoiy sohalar rivojlanishi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ijtimoiy sohalar rivojlanishida, ayniqsa, aholiga pullik xizmat, chakana savdo ham katta ahamiyatga ega. Jami xizmatlar ko'rsatishda umumiy qonuniyat shundan iboratki, respublika poytaxti, yirik shaharlar yoki poytaxtga tutash ma'muriy birliklarda – qishloq tumanlarda ijtimoiy sohalar ko'rsatkichlari past darajada bo'lishi mumkin. Chunki aholi mazkur sohalaridagi ehtiyojlarini bevosita tanlash imkoniyati yuqori bo'lgan, o'zlariga yaqin bo'lgan "markazlarda" qondiradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida 2022-yilda 10421,9 mlrd so'm hajmda pullik xizmatlar ko'rsatilgan. Bu borada Qoraqalpog'istonning mamlakatdagi ulushi 2,9 % ni tashkil etadi va hududlar orasida faqat Jizzax va Navoiy viloyatlaridan oldinda turadi. Pullik xizmatlar tarkibida eng katta ulush transport xizmatlari (27,2 %), savdo xizmatlari (21,7 %), moliyaviy xizmatlarga (21,4 %) to'g'ri keladi. Shuningdek, ta'lim sohasidagi xizmatlarning ulushi (6,5 %) ham nisbatan yuqori. Pullik xizmatlarning hududiy tarkibida Nukus shahri (42,1 %), Qo'ng'iro't (14,8 %), To'rtko'l (7,7 %) va Amudaryo (5,2 %) tumanlari yuqori ulushga ega. Bo'zatov va Sho'manay tumanlarining bu boradagi ulushi esa juda past.

Aholi jon boshiga hisoblaganda, pullik xizmatlar hajmi 5310,8 ming so'mni tashkil etgan. Mazkur ko'rsatkich Nukus shahrida 13233,9 ming so'm, Bo'zatov tumanida esa 2531,2 ming so'mga teng.

Qoraqalpog'iston Respublikasida 2022-yil yakunlari bo'yicha 10803,0 mlrd so'mlik chakana savdo tovar aylanmasi qayd etilgan (O'zbekistondagi salmog'i 3,4%; hududlar orasida 13-o'rin). Nukus shahrining jami chakana savdo tovar aylanmasidagi salmog'i 29,9 % ni tashkil qiladi. Qishloq tumanlaridan To'rtko'l (13,2 %), Beruniy (9,2 %), Xo'jayli (8,8 %) va Amudaryo (6,2 %) tumanlarining ko'rsatkichlari nisbatan yuqori. Eng past ko'rsatkich esa Mo'yynoq, Bo'zatov va Sho'manay tumanlariga tegishli [7].

Ta'kidlash joizki, bunday turdagi xizmatlarning asosiy qismi bozorlar orqali tashkil etilgan. Bozorlar bu mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganlik darajasini, aholining iqtisodiy ahvolini ko'rsatuvchi asosiy mezonlardan biridir. O'tgan davrlarda ham bozorlarni ko'rish, o'rganish orqali yurtga, mamlakatga, hududga baho berilgan.

Aholi jon boshi hisobiga chakana savdo tovar aylanmasi Qoraqalpog'iston bo'yicha 5505,0 ming so'mni tashkil etgan. Faqatgina Nukus shahri (9737,1 ming so'm), To'rtko'l (6410,7 ming so'm) va Xo'jayli (7540,5 ming so'm) tumanlarining ko'rsatkichlari respublika o'rtachasidan yuqori. Bo'zatov tumanining bu boradagi ko'rsatkichi (1989,9 ming) o'rtacha darajadan uch martaga yaqin past.

Ma'lumki har bir mamlakat, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida uning ta'lim tizimi alohida mavqega ega. Chunki, mamlakat istiqboli, yosh avlod kelajagi, ularning intellektual salohiyati bevosita ta'lim tizimiga bog'liq.

Qoraqalpog'istonda 2022-yil holatiga ko'ra, 546 ta maktabgacha ta'lim tashkilotlari mavjud bo'lgan. Ularda tarbiyalanuvchilar soni 93258 ta, o'rta hisobda bitta maktabgacha ta'lim tashkilotiga 171 tadan mos keladi. 3-6 yoshdagi bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinishi 79,7 % teng (respublika bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 62,0 % tashkil qiladi). Bu borada mintaqa respublika hududlari orasida peshqadam hisoblanadi.

2022/2023-o'quv yili boshida Qoraqalpog'istonda 746 ta umumta'lim muassasalari (3 tasi nodavlat) faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ulardan 17,7 % bir smenada, 81,9 % 2 smenada va 0,4 % i 3 smenada ishlaydi. Eng ko'p umumta'lim muassasalari Amudaryo tumanida (86 ta), Ellikqal'a (73 ta), Beruniy (72 ta) va To'rtko'l (69 ta) tumanlarida joylashgan. Poytaxt Nukus shahrida ularning soni 60 ta. Maktab o'quvchilari soni 326,5 ming nafar, bitta maktabga o'rtacha hisobda 438 ta o'quvchi to'g'ri kelgan. Ayni paytda, Nukus shahri maktablarida 64,6 mingta o'quvchilar bo'lib, shaharda bitta maktabga o'rtacha 1077 ta o'quvchi to'g'ri keladi. Ko'rilayotgan o'quv yilida o'quvchilarga 38,2 ming o'qituvchilar saboq berishgan. Jami o'qituvchilarning 93,7 % (35,7 mingtasi) oliy ma'lumotli. Ta'lim tillari kesimida olganda, 156,9 ming nafar o'quvchi o'zbek, 129,2 ming nafar o'quvchi qoraqalpoq, 45,9 ming nafar o'quvchi rus, 19,7 ming nafar o'quvchi qozoq, 10,6 ming nafar o'quvchi turkman sinflarida tahsil olgan [7].

Qoraqalpog'istonda 5 ta akademik litsey mavjud bo'lib, ularning 4 tasi Nukus shahrida, 1 tasi Chimboy tumanida joylashgan. Ularda jami 1,9 ming nafar o'quvchi tahsil olgan. Shuningdek, Qoraqalpog'istonda 22 ta kasb-hunar maktabi (10,0 ming o'quvchi), 14 ta kasb-hunar kolleji (8,3 ming o'quvchi) va 15 ta texnikum (7,7 ming o'quvchi) faoliyat ko'rsatgan.

Ta'lim tizimini samarali olib borishda ularga yetuk, malakali qadrlar yetkazib berish dolzarb masala hisoblanadi. Bu jihatdan 2022/2023-o'quv yili boshida Qoraqalpog'istonda 10 ta oliy ta'lim tashkiloti faoliyat ko'rsatgan. Jumladan, Nukus shahrida Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus davlat pedagogika instituti, Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti, Qoraqalpog'iston tibbiyot instituti, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Nukus filliali faoliyat ko'rsatmoqda. Respublika OTMlaridagi talabalar soni 57503 nafar, ularga 2382 nafar professor-o'qituvchi mashg'ulot olib borishadi. Nukus shahrida O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Qoraqalpog'iston bo'limi mavjud.

Aholining ta'lim olishi, mehnat qilishi bevosita uning sog'lig'i bilan bog'liq. Bu esa mamlakatimizda sog'liqni saqlash tizimi faoliyati, davlat tomonidan bu sohaga qaratilgan siyosatda o'z aksini topgan. Shu bilan birga, aholining o'rtacha umr ko'rish darajasi har qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganligini ko'rsatuvchi asosiy indikatorlardan biri hisoblanadi. Bu esa, bevosita aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishning miqdori va sifat jihatidan to'g'ri hududiy tashkil etilganligi bilan bog'liq.

Qoraqalpog'istonda 2022-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, 66 ta shifoxona mavjud bo'lib, ulardan 21 tasi Nukus shahrida joylashgan. Shuningdek, Ellikqal'a tumanida 7 ta, Chimboyda 5 ta, Qo'ng'iro't, Nukus va Taxiotosh tumanlarida 4 tadan mavjud. Umuman olganda, barcha tuman markazlarida markaziy shifoxonalar mavjud. Shifoxonalarda koykalar o'rni 7998 ta (40,1 % i Nukus shahrida), har 10 ming kishiga hisoblaganda esa 40,5 tani tashkil qiladi (Nukus shahrida 96,7 ta). Ambulator-poliklinika muassasalari soni 421 taga teng bo'lgan holda, 120 tasi (28,5 % i) Nukus shahrida, 35 tasi (8,3 % i) To'rtko'l, 34 tasi (8,1 % i) Amudaryo tumanlarida faoliyat ko'rsatadi. Shifokorlarning umumiy soni 5420 nafar, o'rta tibbiyot xodimlari 24827 nafar. Har 10 000 aholiga nisbatan

27,4 nafar shifokor, 125,6 nafar o'rta tibbiyot xodimi to'g'ri keladi.

Tabiiyki, aholi salomatligini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri bu - aholi orasidagi umumiy kasallanish hisoblanadi. Qayd etish lozimki, o'rganilayotgan hududda har 100 ming kishiga kasallanganlar soni 2022-yilda 48,8 ming kishini tashkil etgan holda, oldingi yilga nisbatan bu ko'rsatkich biroz kamaygan.

Ta'kidlash joizki, tibbiyot muassasalari har bir hududning ichki xususiyati, ya'ni kasalliklarning turi va tarqalganligiga mos holda tashkil etiladi. Quyi Amudaryo mintaqasida bevosita ekologiyaga bog'liq holda buyrak, siydik-ayirish tizimi kasalliklari, jigar-o't qobig'i, shuningdek, suyak-muskul, ruhiy buzilishlar kasalliklari ko'proq uchraydi. Taqqoslash natijalari ko'rsatishicha, ovqat hazm qilish organlari kasalliklari Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq tumanlarida eng ko'p uchraydi. Bu, o'z navbatida, noto'g'ri ovqatlanish hamda hazm qilishi qiyin bo'lgan non va non mahsulotlarini ko'plab iste'mol qilish bilan bog'liq [4].

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalaridan yana biri *transport xizmati* bo'lib, u shahar rivojlanishining asosini tashkil qiladi. Binobarin, aynan passajir transportini rivojlantirish va harakat tezligini oshirish "transportda charchash"ni kamaytiradi, bu esa turli kasalliklarning oldini oladi, pirovardida mehnat unumdorligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Qoraqalpog'iston hududidan O'zbekistonni Rossiya bilan bog'lovchi Qo'ng'iro't-Beynov-Aleksandrov Gay temir yo'li o'tadi. Shu bilan birga, Nukus-Chimboy, Uchquduq-Miskin-Nukus, Buxoro-Miskin temir yo'llarining ishga tushirilishi nafaqat Qoraqalpog'iston balki, mamlakatimiz transport xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Respublikada 2022-yil davomida 33,7 mln tonna yuk tashilgan bo'lib, barchasi avtomobil transporti hissasiga to'g'ri kelgan. Yuk aylanmasi 865,8 mln tonna kmni tashkil etgan. Tashilgan yuk bo'yicha yetakchi o'rinni Nukus shahri (8062,4 ming t.) egallaydi. Shu bilan birga, nisbatan yuqori ko'rsatkichlar To'rtko'l (6450,2 ming t. va Amudaryo (3659,0 ming t.) tumanlariga ham tegishli.

Tashilgan yo'lovchilar soni 140,2 mln nafarga teng bo'lib, yo'lovchi aylanmasi 4119,6 mln yo'lovchi kmni tashkil qiladi. Yo'lovchi tashishda ham vaziyat yuk tashishga o'xshab ketadi. Bu borada Nukus shahri (51047,9 ming kishi) yetakchilik qiladi. Shu bilan birga, To'rtko'l (14227,3 ming kishi) va Beruniy (13006,2 ming kishi) tumanlari ham yuqori ko'rsatkichlarga ega.

Aholining yashash sharoiti ko'p jihatdan ijtimoiy infratuzilma shaxobchalarining qay darajada rivojlanganligiga bog'liq. Bu borada, ayniqsa, aholining toza ichimlik suvi, gaz va muntazam elektr energiya bilan ta'minlanishi katta mazmun kasb etadi.

2022-yil holatiga ko'ra, Qoraqalpog'istonda aholining toza ichimlik suvi bilan ta'minlanganlik darajasi 71,6 % tashkil qilgan. Mazkur ko'rsatkich Nukus shahrida (93,3 %), Taxiotosh (86,5 %), Xo'jayli (83,7 %) va Qonliko'l (81,9 %) tumanlarida nisbatan yuqori, aksincha, Beruniy (41,0 %) va Amudaryo (41,7 %) tumanlarida ancha past. Shuningdek, tabiiy gaz bilan ta'minlanganlik Qoraqalpog'istonda 70,7 %ni tashkil qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi katta turistik va rekreatsiya imkoniyatlariga ham ega. Hozirgi paytda Qoraqalpog'iston hududida ko'plab arxeologik-qidiruv ishlari olib borilmoqda. Jumladan, Yangi qal'a - shaharlar xarobalar ostidan qazib olinib, o'rganilmoqda. Respublikada Sulton Uvays bobo, To'rtko'l tumanidagi Qalandardog', Xo'jayli tumanidagi Mazlumxon suluv va Mizdakxon, Qo'ng'iro't tumanidagi Beleuli, Dovud ota maqbarasi, Mo'ynoq tumanidagi Hakim ota maqbarasi va qabristoni, Ellikqal'a tumanidagi Ayozaqal'a, Kechirmas

bobo, Norinjon bobo yodgorliklari mavjud bo'lib, ular turistlar diqqat markazida bo'lgan muhim markazlar hisoblanadi. Bu yerdagi mavjud turistik resurslar nafaqat mahalliy, balki xorijiy mamlakatlar sayyohlarini ham qiziqtirishi mumkin. Ammo, hozirda bunday imkoniyatlardan foydalanish talab darajasida emas [5:6-93].

Ijtimoiy sohalar inson hayot faoliyati bilan birlamchi darajada bog'langanligi barobarida, ular mamlakat, mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganlik darajasini aks ettiruvchi, aholining kundalik hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Qoraqalpog'iston hududida aholi juda notekis joylashgan, uning asosiy qismi Amudaryo deltasida, dehqonchilik maqsadida foydalaniladigan yerlarda o'rnatilgan. Respublikaning katta qismini egallab yotgan Ustyurt platosi, Qizilqum cho'li va Orol dengizining qirgan qismi – Orolqum cho'lida esa deyarli doimiy aholi manzilgohlari mavjud emas. Ushbu hududda aholi faqatgina magistral temir yo'l va qazilma konlariga yaqin shaharchalarda, shuningdek, qisman cho'llarda mavsumiy chorvadorlar yashaydi. Shu bois Qoraqalpog'iston Respublikasida ijtimoiy soharlarni tabiiy sharoitga mos va xos holda hududiy tashkil etish talab qilinadi.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021. 464-б.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “2022–2026-yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasi hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Qarori.
4. Солиев А.С. Ўзбекистон географияси (Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси). – Тошкент: Университет, 2014. 404-б.
5. Курбанов Ш.Б. Ўзбекистон қишлоқ туманлари ижтимоий-иқтисодий географияси. Монография. – Т.: «Мумтоз сўз», 2019. 226-б.
6. Қорақалпоғистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегияси. // и.ф.д.А.М.Содиқовнинг умумий таҳрири остида. -Тошкент: IFMR, 2013. 252-б.
7. www.stat.uz

РЕЗЮМЕ. Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tashkil etilishi ko'rib chiqilgan. Statistik ma'lumotlar asosida aholiga pullik xizmatlar ko'rsatish, chakana savdo, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlari, shuningdek, aholini toza ichimlik suvi, elektr energiyasi va tabiiy gaz bilan ta'minlash ko'rsatkichlari tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается территориальная структура сферы обслуживания в Республике Каракалпакстан. На основе статистических данных проанализированы показатели платных услуг, розничной торговли, системы образования и здравоохранения, а также обеспечение населения чистой питьевой водой, электро-энергией и природным газом.

SUMMARY. The article examines the territorial structure of the service sector in the Republic of Karakalpakstan. Based on statistical data were analyzed the indicators of paid services, retail trade, education and health care systems, as well as the provision of clean drinking water, electricity and natural gas to the population

ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИК ТАДКИКОТЛАРДА АХОЛИ ТУРМУШ ТАРЗИ КАТЕГОРИЯСИНИ ЎРГАНИШНИНГ БАЪЗИ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Х.А.Облақулов – география фанлари бўйича фалсафа доктори
Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: турмуш тарзи, турмуш сифати, турмуш даражаси, турмуш шароити, кундалик ҳаёти, ҳўжалик фаолияти.

Ключевые слова: образ жизни, качество жизни, уровень жизни, условия жизни, повседневная жизнь, экономическая деятельность.

Key words: lifestyle, quality of life, standard of living, living conditions, daily life, economic activity.

Инсоният таракқиёти асрлар давомида турли хил фанлар ва уларнинг ютуқлари асосида шаклланиб, ривож топиб келган. Шу нуктаи назардан фанлар тизимида география фани ҳам ўз мавқеига эга ва унинг ривожига кўплаб янги-янги тадқиқот ва изланишлар бўлиши табиий. Хусусан, кейинги йилларда мустақил республикамизда анъанавий иқтисодий географиянинг ижтимоий ва унинг кенг маънодаги ижтимоий география фанига айланиши юз бермоқдаки, бу албатта, ижобий жараёндир.

"Турмуш тарзи" атамаси кўпинча фалсафа, социология ва бошқа фан вакиллари, жумладан географлар томонидан кенг қўлланилади. У фундаментал ижтимоий-фалсафий тушунчалар каторига киради ва инсонлар ҳаётининг энг умумий хусусиятларини ўзида акс эттиради. Бу мураккаб ва кўп қиррали тушунчадир, шунинг учун ҳам у илмий муомала ва кундалик мулоқотимизда турли маънода қўлланилади.

Аҳолининг турмуш тарзи инсоннинг кундалик ҳаёт кечиришини ифодаловчи тушунча ҳисобланади. Аҳолининг кундалик ҳаёт тарзи унинг яшаётган табиий ва техноген муҳити, ҳўжалик машғулотлари, турмуш даражаси, этник маданияти (яъни, миллий урф одатлари, қадриятлари, анъаналари), диний қадриятларига боғлиқдир.

Тадқиқотчилар томонидан "турмуш тарзи" тушунчаси турлича таърифланган. Хусусан, Г.Е.Глезерманнинг фикрига кўра, турмуш тарзи жамият, миллат, ижтимоий гуруҳ ва индивидларнинг

маълум бир ижтимоий-иқтисодий муносабатлар таъсирида шаклланган ҳаёт тарзи ва ҳаёт фаолиятига оид энг муҳим белгиларни ифода этади [5:282-283]. Бунда муаллиф ўз тадқиқотида ижтимоий гуруҳ деганда, асосан, деҳқон ва ишчилар синфларини назарда тутган.

Таниқли социолог И.В.Бестужев-Лада ўз асарларида турмуш тарзини ўзига хос бўлган инсон ҳаёти, шахси, яшаш муҳити, оиласи, маданий қизиқишлари билан боғлиқ ижтимоий-фалсафий ҳодиса сифатида таърифлайди [3:14]. Олим турмуш тарзига ижтимоий-сиёсий тузум таъсири борлигини таъкидлайди, бинобарин, ижтимоий турмуш тарзи турли тузумлардаги турмуш тарзи маънавий ва маданий жиҳатдан фарқ қилишини эътироф этади. Шунингдек, олим "турмуш тарзи" категорияси борасида "етук ва ниҳоясига етган тамойил ёки моделлар ҳанузгача кашф этилмаган", деган хулосага келган [2:4].

Файласуф В. Толстихнинг фикрига кўра, аҳоли турмуш тарзи кишиларнинг индивидуал ва рухий ҳаётини фаолиятини ифодаловчи ижтимоий-фалсафий категориядир [8:27].

Иқтисодчи Л.Капустин турмуш тарзининг атрибути ижтимоий-иқтисодий қимматга эга бўлган уй-жой, асбоб-ускуналар, яшаш шарт-шароитлари эканини эътироф этади ва турмуш тарзи тушунчасини ижтимоий-иқтисодий категория, деб таъкидлайди [6:19-26].

Т.Абдуллаевнинг илмий тадқиқотларида турмуш тарзи инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини

қондириш, уларнинг структураси ва ривожланиш динамикаси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, қундалиқ ҳаёти, меҳнат фаолияти, оилавий алоқалар, ҳулқ-атвор меъёрларини ҳам ўз ичига олган тушунча сифатида қўлланилган [1].

Тадқиқотчи П.Т.Худайбергенова турмуш тарзини маълум бир ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнида шаклланган этномаданий хусусиятларга эга бўлган кишиларнинг яшаш, турмуш кечириш, ўз ҳаётини ўзи ташкил қилиш усули, деб таърифлайди [9:25]. Бунда тадқиқотчи миллий турмуш тарзининг этномаданий генезиси, социодинамик хусусиятларига кўпроқ эътибор қаратади.

Россиялик ижтимоий географ Н.А.Щитова турмуш тарзи - бу асосий инсоний эҳтиёжларни қондиришга қаратилган, маълум маданий-тарихий шароитда ривожланган, ҳар куни такрорланиб борадиган шахслар фаолиятини ташкил этишнинг энг типик тизими, деб таъриф беради [10:14]. “Турмуш тарзи” тушунчаси таърифида изчиллик, маданий-тарихийлик, ўзига хослик ҳамда фаолият ва эҳтиёжлар билан боғлиқ ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсатади.

Н.Н.Клинцованинг фикрича эса, турмуш тарзи қундалиқ ҳаётда, меҳнатда, ижтимоий-сиёсий соҳада ҳамда дам олиш ва маданий-маърифий қадриятларни истеъмол қилишда инсонларнинг ҳаётини фаолиятида доимо қўлланиладиган усулларни ифода этади [8]. Муаллиф турмуш тарзига аҳолининг дам олиш, маънавий қадриятларининг сифат жиҳатларига кўпроқ эътибор қаратган. Бу ерда олима турмуш тарзига эмас, турмуш сифати тушунчасига кўпроқ урғу беради.

Юқорида келтирилган “турмуш тарзи” тушунчасига берилган таърифларни ўзаро таққослаб ва асосий жиҳатларини умумлаштирган ҳолда, унинг қуйидагича таърифини шакллантирдик:

Турмуш тарзи, комплекс ижтимоий категория бўлиб, аҳолининг меҳнат ва хўжалик фаолияти, қундалиқ турмушидаги ҳулқ-атвори, дам олиш усуллари, маданий урф-одат ва анъаналарининг тарихан шаклланган ҳамда ўзгариб борадиган одатий ҳолатидир.

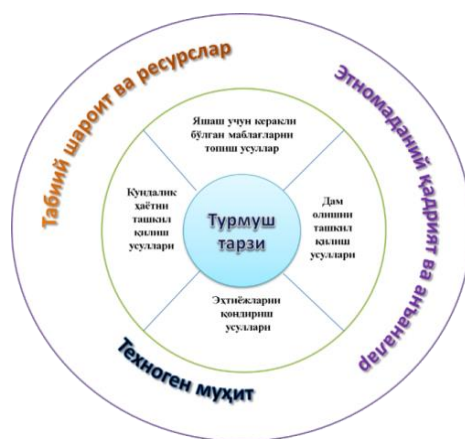
Турмуш тарзи кўп қиррали ижтимоий ҳодиса бўлиб, у бир қатор таркибий элементлар бирикмасини ўз ичига олади (1.1-расмга қаранг).

1.1-расм. Турмуш тарзи элементлари
(Расм муаллиф томонидан ишланган)

Демак, турмуш тарзи инсон ҳаётининг ранг-баранг жабҳаларини ифода этувчи ижтимоий ҳодисадир. Шу боис ҳам, турмуш тарзи, бир томондан, инсон ҳаёти ва фаолиятининг микдорий ва сифат кўрсаткичларини ифодаласа, иккинчи томондан, хўжалик ва меҳнат усуллари бирлигини ифодалайди.

Турмуш тарзи структураси кишиларнинг яшаш учун керакли бўлган маблағни топиш (тирикчилик) усуллари, қундалиқ турмуш тарзини ташкиллаштириш усуллари, дам олишни ташкиллаштириш усуллари ҳамда эҳтиёжларни қондириш усулларида иборат (1.2-расмга қаранг).

1.2-расм. Турмуш тарзи ифода топадиган ҳаракатлар ва уларга таъсир этувчи асосий омиллар
(Расм муаллиф томонидан ишланган)

Турмуш тарзини, биринчи навбатда, инсон яшаш учун зарур бўлган маблағларга эга бўлиш усуллари белгилайди. Кўпинча бу меҳнат фаолияти орқали амалга оширилади. Бугунги кунга келиб, меҳнат фаолияти улкан ўзгаришларга дуч келмоқда. Хусусан, мамлакатимизда 1990-йиллар бошигача давлат корхоналаридаги маълум белгиланган иш ҳақи асосий даромад манбаи ҳисобланган бўлса, ҳозирда бошқа усуллар билан даромад топадиган ижтимоий гуруҳлар ҳам шаклланган. Аҳолининг маълум қисми учун шахсий томорқа хўжалиги муҳим даромад манбаи бўлса, бошқалар учун кичик чакана савдо билан шуғулланиш, ёлланма ишчи бўлиб ишлаш, ҳар хил хизматлар кўрсатиш ва бошқа фаолият турлари моддий таъминотнинг асоси ҳисобланади. Кичик, ўрта ва йирик тадбиркорлик иқтисодий фаолиятнинг янги турларига айланди, натижада, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда янги, ўзини-ўзи иш билан таъминлаш концепцияси пайдо бўлди. Шу билан бирга, ҳар хил турдаги ижтимоий ва хайрия тўловлари, нафақалар айрим оилаларнинг даромадлари таркибида муҳим ўрин эгаллайди. Инсон пул ишлашнинг бир неча усулларини бирлаштириши мумкин, аммо ҳар доим унинг турмуш тарзини белгилайдиган етакчиси ажралиб туради.

Турмуш тарзининг иккинчи муҳим соҳаси инсоннинг ўзи ва унинг оила аъзолари учун озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, даволаниш, таълимга бўлган эҳтиёжни қондириш билан боғлиқ. Бунда болаларни тарбиялашга ва оилавий мажбуриятларни бажаришга қаратилган репродуктив хатти-ҳаракатларнинг турли шакллари табиий равишда бир-бирига боғланган. Инсонлар уй вазибаларини ўз зиммаларига оладилар, уларни оила аъзолари ўртасида тақсимлайдилар ёки бошқа шахслар ва ихтисослашган корхоналар хизматларидан фойдаланадилар.

Учинчи блокда инсоннинг жисмоний ва маънавий қудратини тиклаш билан боғлиқ бўлмаган кўнгилочар тадбирларни ташкил этиш йўллари акс эттирилган. Шунингдек, рекреацион фаолият, турли хил дам олиш, кўнгилочар машғулоти, спорт, туризм турларини ўз ичига олади.

Маънавий ҳаёт соҳаси ижтимоий, сиёсий, маданий, диний, экологик фаолиятни бирлаштиради ва у инсоннинг маънавий ва ахлоқий моҳиятини ривожлантиришдаги эҳтиёжини қондириш билан боғлиқ. Ушбу блок ўзининг меҳнатини сотиш зарурати ва моддий қизиқишлардан ҳоли бўлган фаолиятни ўз ичига олади.

Турмуш тарзи тушунчасининг мазмунини тўлароқ идрок этишда у билан ўзаро боғлиқ бўлган “турмуш даражаси”, “турмуш сифати”, “турмуш шароити” каби категорияларнинг мазмунини аниқлаб олиш зарур (1.3-расмга қаранг).

“Турмуш даражаси” тушунчаси аҳолининг моддий эҳтиёж ва талаблари қай даражада қондирилганлигига баҳо беришда қўлланилади. У аниқ иқтисодий кўрсаткичларга эга бўлиб, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача даромад, ойлик иш ҳақи, пенсия миқдори, киши бошига ўртача тўғри келадиган истеъмол қилинадиган товар ва хизматларнинг миқдори, кишиларнинг озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, соғлиқни сақлаш, моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг қондирилиши каби кўрсаткичларни ўз ичига олади.

1.3-расм. Турмуш тарзи ва унга турдош бўлган тушунчаларнинг мазмун-моҳияти (Расм муаллиф томонидан ишланган)

Турмуш тарзи ва турмуш даражаси ажралмас алоқада бўлиб, ижтимоий борлиқнинг турли жиҳатларини ҳамда сифат ва миқдорий хусусиятларини акс эттиради. Турмуш даражаси турмуш тарзининг миқдорий асосидир. Шу билан бирга, турмуш тарзининг бундай таркибий қисмини истеъмол сифатида тавсифлашда турмуш тарзининг сифатли томонини кўриб чиқиш муҳимдир.

“Турмуш сифати” тушунчаси аҳолининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирилганлиги сифати, унинг маълум намуналарга (стандартларга) мос

келишини ифодаловчи ижтимоий категориядир. Турмуш сифати бевосита миқдорий ўлчаш имкони бўлмаган талаб ва эҳтиёжларнинг қондирилиш даражасини кўрсатади. Овқатланиш, кийим-кечак, соғлиқни сақлаш сифати, уй-жой қулайлиги, умуман, атроф-муҳитнинг ҳолати, хизмат кўрсатиш соҳаси ҳолати, меҳнат ва дам олишнинг мазмуни, ўзаро мулоқот, билимлар, ижтимоий соҳалардаги эҳтиёжларнинг қондирилиши кабилар турмуш сифати кўрсаткичлари жумласига киради [4:57]. Турмуш сифати”, аниқроқ қилиб айтганда, турмуш тарзининг сифатли томони, энг аввало, “ижтимоий эркинлик даражаси ҳамда шахснинг камол топиши шарт-шароитларида унинг маънавий ва маданий бойликлари ифодалади” [4:60].

“Турмуш шароити” тушунчаси “атроф-муҳит” тушунчасига жуда яқин агарда, у атроф-муҳитни шакллантириш учун зарур бўлган ҳамоҳанг, элемент ва омиллар мажмуаси сифатида талқин этилса ва айни пайтда аҳолининг соғлом ва яхши ҳаёт кечириши учун замин яратади. Турмуш шароит, табиийки, инсонлар фаолиятини белгилашда муҳим ўрин тутаети. Турмуш шароити инсонлар ҳатти-ҳаракатини тартибга солишида таъсир ўтказиб туради. Бироқ кишилар фаолиятига таъсир кўрсатадиган табиий ва ижтимоий шарт-шароитларнинг барчасини механик равишда турмуш шароити киритиш мувофиқ эмас. Чунки турмуш шароити тушунчаси тизимли хусусиятга эга бўлган, таркибан тугалланмаган жиҳатлар йиғиндисидир. Турмуш шароити бутун табиий, иқтисодий-ижтимоий, маънавий муҳит ифодасидир [11].

Шундай экан, турмуш тарзи инсоннинг кундалик ҳаётидаги турли мақсадларга қаратилган фаолиятини ифодаласа, турмуш шароити кишиларнинг яшаш муҳитининг ҳолатини акс эттиради. Ўз навбатида, турмуш даражаси деганда, кишилар эҳтиёжларининг моддий жиҳатдан қондирилганлик ҳолати тушунилса, турмуш сифати эса аҳоли турмушининг моддий ва маънавий жиҳатларини узвий боғлиқ равишда баҳоланишини, уларнинг маълум стандартларга мос ёки мос эмаслигини аниқлашни назарда тутаети.

Адабиётлар

1. Абдуллаев Т.У. Национальное и интернациональное в сфере быта. – Т.: “Фан”, 1991. –С. 173.
2. Бестужев-Лада И.В. Методологические проблемы измерения и моделирования образа жизни. // Проблемы измерения и моделирования образа жизни. - М.: 1978. - С. 4-5.
3. Бестужев-Лада И.В. Образ жизни как философско-социологическая категория. // Слово лектора. 1975. №3. - С. 14-19.
4. Бестужев-Лада И.В. Проблемы и черты образа жизни. – М.: “Мысль”, 1977. – С. 22-57.
5. Глезерман Г.Е. Исторический материализм и развитие социалистического общества. – М.: Политиздат, 1973. –С. 352.
6. Капустин Л. Социалистический образ жизни как социально-экономическая категория. // Вопросы экономики 1997. №12. - С. 19-26.
7. Ковалёв С., Ташбеков Э., Валиева Р. География сельского населения и населённых пунктов Самаркандской и Бухарской областей. - Т.: Изд-во АН УзССР, 1962. –С. 184.
8. Толстых В.И. Образ жизни. Понятие. Реальность. Проблемы. - М.: “Мысль”, 1975. –С. 184.
9. Худайберганава П.Т. Миллий турмуш тарзи, унинг мустикаллик йилларида тараққий хусусиятлари. Фал. фан. ном. ... дис. – Т.: 2005. 169-б.
10. Щитова Н.А. География образа жизни: теория и практика регионального исследования. Дис. док. геогр. наук. – М.: 2005. –С. 324.
11. Юлдашева Г.К. Нурота воҳаси аёлларининг анъанавий кийим ва тақинчоқлари. Тарих фан. ном. ... дис. - Т.: 1995. 146-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада аҳоли турмуш тарзининг мазмун-моҳияти ва намоён бўлиш шакллари кўп ҳолатда уларнинг турмуши, меҳнати, соғлиги ва ҳатто хулқ-атвори сингари бир қанча жиҳатлар билан ифодаланиши кўрсатиб ўтилган. Аҳоли турмуш тарзи билан бевосита илмий изланишлар олиб борган узок хориж ва рус олимларининг, шунингдек Ўрта Осиёда яшаб, ижод қилган алломаларнинг бу хусусдаги қарашлари таҳлил этилган ва шу асосда муаллифларнинг ўз фикрлари ҳам ёритиб берилган. Шунингдек, турмуш тарзи ва унга турдош бўлган тушунчаларнинг фарқли жиҳатларини ҳамда мазмун-моҳияти ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье показано, что сущность и формы проявления образа жизни населения выражаются в нескольких аспектах, таких как их быт, труд, здоровье и даже поведение. Проанализированы взгляды зарубежных и российских учёных, непосредственно проводивших научные исследования об образе жизни населения, а также учёных, живших и работавших в Средней Азии, а также на этой основе выделено собственное мнение авторов. Также объясняются различные аспекты и сущность образа жизни и связанных с ним понятий.

SUMMARY. In the article, it is shown that the essence and forms of manifestation of the population's lifestyle, in many cases it is expressed by several aspects, such as their life, work, health and even behavior. The views of foreign and Russian scientists who directly conducted scientific research on the lifestyle of the population, as well as scholars who lived and worked in Central Asia, were analyzed, and the authors' own opinions were also highlighted on this basis. Also, different aspects and essence of lifestyle and related concepts are explained.

QORAQALPOG'ISTON HUDUDINING GEOGRAFIK O'RGANILISH TARIXI

M.Ya.Radjabov – katta o'qituvchi

U.X.Eshimbetov – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Aginiyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: madaniy hayot, tabiat, jamiyat, ma'naviyat va madaniyat, arxeologiya, tarix, ekspeditsiya, geografik ma'lumot.

Ключевые слова: культурная жизнь, природа, общество, духовность и культура, археология, история, экспедиция, географические сведения.

Key words: cultural life, nature, society, spirituality and culture, archaeology, history, expeditions, geographical information.

Xalqning ma'naviyati va madaniyati, uning haqiqiy tarixi o'ziga xosligi qayta tiklanayotgan jamiyatimizni yangilash va taraqqiy ettirish yo'lidan muvaffaqiyatli ravishda olg'a siljitishda xal qiluvchi ta'bir joiz bo'lsa belgilovchi ahamiyatga egadir.

Amudaryoning hozirgi qadimiy deltasida madaniy hayot juda erta boshlangan. Shu sababdan respublikamizda qadimiy arxitektura yodgorliklari, qadimgi odamlar yashagan makonlar juda ko'plab uchraydi.

Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra Qoraqalpog'iston Respublikasining hududida eramizdan avvalgi yillarning boshlaridayoq ibtidoiy odamlar ovchilik, chorvachilik, xatto dehqonchilik bilan shug'ullangan. O'lkamizning geografik o'rganilish tarixi ikki yarim ming yildan ortiq vaqtni o'z ichiga oladi. Buyuk grek olimlari Gerodot, Arrian, Strabon va Ptolomey o'z asarlarida Orol bo'yi tabiati, relefi, daryolari, ko'llari va aholisi to'g'risida dastlabki ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Qoraqalpog'iston hududining tabiati haqidagi geografik bilimlarning rivojlanib borishida o'rta asrlarda yashagan arab sayyohlari Ibn Xurdodbek, Ibn Rustad, Al-Ma'sudiy, Istaxriy, Yoqut ibn Batuta va boshqalar yozib qoldirgan ma'lumotlar diqqatga sazovor. Arab geografi va sayyohi Ibn Xurdodbek o'zining «Masofalar va mamlakatlar kitobi» asarida Amudaryo bo'ylaridagi karvon yo'llari haqida yozib qoldirgan. Quyi Amudaryo vohasida, uning deltasida zax va botqoqlik yerlari, ko'llari, Amudaryoning Orolga quyilishi va Ustyurt chinklari to'g'risida geografik ma'lumotlarni arab sayyohi Ibn Rustad asarlarida uchratish mumkin.

Qoraqalpog'iston tabiati to'g'risida eng qadimiy ma'lumotlarni Abu Xasan Al Ma'sudiy yozib qoldirgan. U Amudaryoning baland tog'lardan boshlanib, Orol ko'liga yana bir daryo Sirdaryoning quyilishini to'g'ri ko'rsatgan. Arab sayyohi va geografi Istaxriy «Iqlimlar kitobi» asarini Orolbo'yining karta sxemasini tuzgan. Bunda Amudaryo va Sirdaryoning Orol ko'liga quyilishi aniq tasvirlangan. Arab sayyohi Yokut ibn Abdulla Turkistonga bir necha marta sayohat tashkil qilib, o'lkamizda bo'lgan. U o'zining «Mamlakatlarning alfavit ro'yxati» nomli asarida Orolbo'yi shaharlari, karvon yo'llari, kanallari va tabiati haqida ko'p ma'lumotlar bergan. Mashxur arab sayyohi va geografi Ibn Batutta Ustyurt, Qizilqum va Quyi Amudaryo tabiati shu o'lka aholisi va shaxarlari to'g'risida ma'lumotlar to'plab, o'lkamizni geografik tadqiq etishning eng yuqori cho'qqisini egalladi. Hozirgi Qoraqalpog'iston hududidagi o'zi yashagan davr bo'yicha ko'pgina ma'lumotlarni O'rta asrlardagi mashxur Xorazm olimlari Xorazmiy va Beruniylarning asarlarida uchratish mumkin.

Qoraqalpog'istonda tabiiy geografik ma'lumotlarning rivojlanib borishida buyuk qomusiy olim, hamyurtimiz Abu Rayxon Beruniyning xizmatlari katta. U astronomiya, fizika, matematika, geografiya, geologiya, mineralogiya, kartografiya, etnografiya, botanika, tarix, adabiyot va boshqa fanlarning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan va shu sohalarga bog'liq 150 dan ortiq asarlar yozgan. Shulardan «Hindiston», «Mineralogiya», «Kartografiya» va boshqa bir qancha asarlar bizgacha yetib kelgan. Hamyurtimiz dunyoda birinchilardan bo'lib quyosh yer atrofida emas, balki aksincha Yer quyosh atrofida aylanadi deb Kopernikdan 500- yil oldin geliotsentrik nazariyasiga asos solish bilan birga o'z o'qi atrofida g'arbdan sharqqa qarab aylanishini isbotlab bergan.

Beruniyning tabiiy geografiya sohasidagi yaratgan buyuk kashfiyotlaridan biri dunyoda birinchi bo'lib Martin Bexaymdan 500-yil avval 995-yili ilmiy globus yasaganligi

bo'lib hisoblanadi. Uning globusida meridian va parallellar bo'lib ular yordamida geografik joylarning koordinatalarini aniq topish mumkin. U o'zining «Geodeziya» asarida Orol dengizining kelib chiqish tarixi, Amudaryoning o'tmishi, Qizilqum paleogeografiyasi va geologiyasi haqida fikrlar bildirgan.

Mashxur geograf hamyurtimiz Abu Rayxon Beruniy jahon geografiya faniga qo'shgan hissasi bilan har birimiz faxrlanishimiz kerak. Uning meroslarni o'rganishni biz o'z vazifamiz deb bilamiz.

XVII asrdan boshlab Turkiston o'lkasi bilan ruslar ham qiziqib, uning geografiyasini o'rganishga kirishdi. Ularning asosiy maqsadi Turkiston tabiatini o'rganish niqobi ostida bu hududda joylashgan Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonligining harbiy sirlari va qudratini bilish, qanday boyliklar va xomashyo borligini aniqlash va oqibatda bosib olib mustamlakaga aylantirish edi. Bu maqsadga erishish uchun 1714-1717-yili Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy boshchilidagi harbiy xizmatchilardan iborat ekspeditsiya Kaspiy dengizi-Uzboy-Ustyurt-Amudaryo orqali Xivaga yetib keladi. Bu ekspeditsiyani 1714-yili Rossiya imperatori Pyotr I bilan uchrashgan turkman tadbirkori, savdogar Xo'ja Nafas boshlab keladi. Ekspeditsiya a'zolari Uzboy, Ustyurt, Quyi Amudaryo tabiatini chuqur o'rganadi. Rus ekspeditsiyasining asl maqsadini tushungan Xiva xoni ularning ko'pchiligini qirib tashladi.

1721-1725-yillari Florio Benevio Rossiyaning Buxoro va Xivadagi elchisi sifatida xizmat qilgan davrda hozirgi Qoraqalpog'iston hududi tabiati haqida juda ko'p ma'lumotlar to'pladi. 1825- yili polkovnik F.F.Berg boshchiligidagi ekspeditsiya shu hududning yer yuzasining tuzilishi va iqlimini o'rganadi. 1840-yili geodezist Ivan Muravin boshchiligidagi ekspeditsiya kompleks tadqiqot ishlarini olib bordi. Shu ekspeditsiya tarkibidagi tabiatshunos E.A.Eversmanning tadqiqot ishlari juda samarali bo'ldi. U Orol dengizi bo'ylarida bo'lib shu yer o'simliklari, hayvonlari, yer usti va yer osti geologik tuzilishlari bo'yicha tadqiqotlar olib bordi. Bu ekspeditsiya natijasi sifatida «Orenburg o'lkasi tabiatining tarixi» degan kitob birinchi marta nashr ettirildi. Rossiya emas hatto butun Yevropa olimlari orasida Orol-Kaspiy oralig'idagi yerlar haqidagi birinchi ilmiy ma'lumot chiqarildi. Shu vaqtgacha Yevropa olimlari orasida Ustyurt joylashgan hudud har xil tog' tizmalaridan iborat bo'lsa kerak degan fikrlar mavjud edi. 1847-yilning birinchi yarmidayoq Rossiya hukumati Orol dengiziga ekspeditsiya yuborishga tayyorlandi. 1848-yili Orolni o'rganish ekspeditsiyasi rahbari bo'lib Aleksandr Ivanovich Butakov tayyorlandi. Ekspeditsiya tarkibida har xil mutaxassis odamlar va ukrain xalqi farzandi shoir T.G.Shevchenko ham bor edi. T.G.Shevchenkoning Orol tabiati bo'yicha ishlagan tasvirlari Orol dengizi va uning tabiatini tarixiy ko'z-qarashdan har taraflama o'rganilishi hozirgi vaqtda katta ahamiyatga ega. 1848-1849- yillardagi A.I.Butakov rahbarligidagi Orol dengizidagi bu ekspeditsiya natijasida Amudaryo bilan Sirdaryoning quyi oqimi va Orol dengizi haqida ko'pgina ma'lumotlar to'plandi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiyada kapitalizmning rivojlanib borishi unga yaqin va qo'shni bo'lgan hududlarning xom-ashyo bazasiga aylanib qolishiga sabab bo'ladi. Ayrim hududlarni jumladan, 1873-yili Xiva xonligini kuch bilan Rossiya bosib oldi. Shu davrda Qoraqalpog'iston hududi to'la Xiva xonligi qo'l ostida edi. Chor Rossiyasi bilan Xiva xonligi o'rtasidagi shartnomaga muvofiq hozirgi Qoraqalpog'iston hududi ikki qismga bo'linadi. Amudaryoning o'ng tomoni

Rossiya tarkibiga o'tadi. Chap tomoni esa Xiva xonligi qo'l ostida qoladi.

Podsho hukumati hozirgi Qoraqalpog'iston hududida uning iqtisodiy va tabiiy sharoitlarini o'rganish bo'yicha bir necha kompleks ekspeditsiyalar tashkil etdi. Eng birinchi tadqiqot ishlari Amudaryoning Uzboy orqali Kaspiy dengiziga tutashishini aniqlashga yo'naltirildi. Shunga bog'liq 1879-1880- yillarda birinchi marta rus olimi A.A.Gluxovskiy rahbarligidagi ekspeditsiya tadqiqot ishlarini olib bordi. Shu ekspeditsiya meteorolog F.V.Dorunt Nukus shahri to'g'risida har soatiga ob-havoga tavsif beruvchi meteorologik kuzatishlar olib bordi. Natijada birinchi marta bu hududning cho'l iqlimi xususiyatlarini aniqlashda imkon beradigan ma'lumotlar to'plandi.

F.V.Dorunt birinchi marta Amudaryo suvining harorati bo'yicha kuzatishlar olib bordi. U 1874-yilning birinchi oktyabridan 1875-yilning 28- sentyabrigacha Nukus yaqinidagi Amudaryoning qayirini mineralogik tarkibini aniqlash maqsadida bir necha andoza oldi. Shu ekspeditsiya a'zosi gidrograf N.N.Zubov Amudaryoning quyi oqimida suv sarfi bo'yicha kuzatishlar olib bordi. XX asr boshida hozirgi Qoraqalpog'iston respublikasi hududiga geolog va geograflardan L.S.Berg, A.D.Arangel'skiy, S.M.Nikitin, tuproqshunoslar N.A.Dimo, S.S.Neustruev, gidrologlar N.A.Borodin, K.N.Vladimirov, L.N.Molshanov, injener V.V.Tenzerling, geodezist N.V.Mastitskiy va boshqalar ajoyib tadqiqot ishlarini olib bordi. Natijada Qoraqalpog'iston hududining gidrografiyasi, iqlimi, geologiyasi, va tuproq qatlami o'rganildi. Gidrometrik kuzatishlar olib borildi. Ularning ichida ayniqsa akademik L.S.Berg bilan akademik A.D.Arangel'skiyning mehnatlari alohida o'rin egallaydi.

XIX asr ikkinchi yarmidan Orol dengizi haqida ma'lumotlar Buyuk Britaniya manbalarida ham tasvirlandi. Masalan, «Ensiklopediya Britaniko»ning asosi Orenburgda tuzilib, keyinchalik Londonda, XX asr o'rtalarida esa Chikagoda chiqariladigan bo'ldi. Shu ensiklopediya Qoraqalpog'iston hududi va Orol dengizi haqida geografik ma'lumotlar, ya'ni uning to'liq koordinatalari Kaspiy dengizidan 75 metr balandlikda joylashganligi, dengizning shimoldan janubgacha uzunligi 265 mil – 324 km, g'arbdan sharqqa 145 mil – 232 km ekanligi haqida ma'lumotlar bor.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya hukumati Orol bo'yiga yirik ekspeditsiyalar yubora boshladi. Bu ekspeditsiya

ishtirokchilari o'lkamiz tabiatini o'rganib qo'ymasdan, tarixi, etnografiyasini ham o'rgangan. Masalan, 1873- yili Rizoquli Mirzo Qoraqalpog'istonda bedachilik sohasini o'rgandi. Chimboy tarixini va aholisi hayotini L.Sobolyov o'rgangan. 1875- yili polkovnik Nasirov rahbarligidagi komissiya kelib o'lkadagi yerdan, suvdan foydalanishni tartibga solish, boshqarishni yangicha taqsimlanishi uyezdlanga bo'linib, har-xil statistik ma'lumotlar to'plash bilan shug'ullandi.

1909-yili sentabr oyida K.Paen Amudaryo bo'limining Chimboy hududi aholisining qanday ishlar bilan shug'ullanishini dexqonchilik va chorvachilikning joylashishini, aholining ko'chmanchi va o'troq qismlari bo'yicha tadqiqot ishlarini olib bordi.

1912-yili agronom Anderson Qoraqalpog'iston hududida dehqonchilik sohasini o'rgandi. Qoraqalpog'iston hududida 1912-1913-yillari olib borilgan statistik iqtisodiy tadqiqotlarning natijalari iqtisodchi L.Rilovning muxarrirligida ikkita tom bo'lib nashrdan chiqdi. 1916-yili D.Panfilov va Kovalyovlar yer o'lchash ishlari bilan shug'ullandi.

XX asr ikkinchi yarmida Qoraqalpog'iston hududida geografik tadqiqot ishlarining hajmi ancha kengaydi. Gidrometeorologik kuzatish joylari soni ko'paydi. 1929-1939-yillarda O.S.Valov Ustyurtning geologiyasi va geomorfologiyasini o'rgandi. U shuningdek, Ustyurdagi buloqlar va quduqlar haqida birinchi ma'lumotlarni berdi. 1932-yili A.I.Smol'ko Qoraqalpog'iston hududining neft va gazga boy ekanligini isbotlab berdi.

XX asrning ikkinchi yarmida Qoraqalpog'iston hududida geografik tadqiqot ishlarining hajmi ancha kengaydi. Gidrometeorologik kuzatish postlari soni ko'paydi. 1932-yili A.I.Smolko Qoraqalpog'iston hududining neft va gazga boy ekanligini isbotlab berdi. 1937- yildan boshlab S.R.Tolstov boshqargan «Xorazm» etnografik ekspeditsiyasi uzoq yillar davomida o'lkamizda ishlab, 1960-yili «Amudaryoning quyi oqimi, Sariqamish, Uzbo'y» degan asarni nashrdan chiqardi.

Qoraqalpog'iston yer osti qazilma boylik konlarini, o'simlik va hayvonotlar dunyosini, agroiklim resurslarini, tuprog'i va ekologik muammolarini o'rganishda atoqli olim akademik O.Akramxodjaev, professor A.Rafikov, professor J.Matmuratov, K.Qurbaniyazov, J.Samanov, K.Ibragimov, A.Bekbo'latovlar va boshqalarning hissalarini benihoya katta bo'ldi.

Adabiyotlar

1. Baratov P. O'zbekistonning tabiiy geografiyasi. –Toshkent: «Ukituvchi», 1996.
2. Матмуратов Ж. Агроклиматические условия северо – западного Узбекистана. –Нукус: «Каракалпакстан». 1989.
3. Бекбулатов А. Из истории географической изученности территории Каракалпаки. –Нукус: «Билим», 1977.
4. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Физико-географическое районирование Туранской части Средней Азии. –Ташкент: «Фан». 1970.
5. Тажегдинов М.Т., Бутов К.Н. «Растительность современных водоемов Каракалпакии». –Ташкент: «Фан». 1972.

REZYUME. Maqolada Qoraqalpog'iston hududining geografik o'rganilish tarixidan ma'lumotlar tahlil qilingan, ularning ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются данные из истории географического изучения территории Каракалпакстана, дается представление об их значении.

SUMMARY. The article analyzes data from the history of the geographical study of the territory of Karakalpakstan, gives an idea of their significance.

TO'QIMACHILIK SANOATI XOM ASHYOSI VA MAHSULOTLARI ISHLAB

CHIQRILISHI GEOGRAFIK JIHATLARI

D.R.Ro'zmetov – *geografiya fanlari nomzodi*

Xorazm Ma'mun akademiyasi

Tayanch so'zlar: to'qimachilik, xom ashyo, tabiiy tola, kimyoviy tola, tikuvchilik

Ключевые слова: текстиль, сырьё, натуральное волокно, химическое волокно, швейное производство.

Key words: textile, silk, natural fiber, chemical fiber, sewing industry.

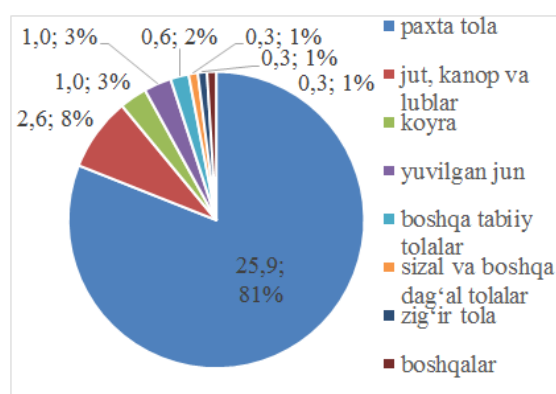
Aholing doimiy ortib borishi uni iste'mol mollari bilan ta'minlashda yangi-yangi texnologiyalar va mahsulotlar yaratishni talab etadi. Xususan, bu yengil sanoatga ham tegishlidir, tabiiy to'qimachilik xom ashyosi ishlab chiqarish hajmi turli omillar tufayli cheklangan.

To'qimachilik sanoatida xom ashyo va mahsulotlari yetishtirish hududiy va tarmoq tarkibini tahlil etish. Quyidagi vazifalar ko'zlangan: 1) Tarmoq xom ashyosi tur va tarkibi, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari va xususiyatlarini o'rganish; 2) Asosiy mahsulotlari ishlab chiqarishning

hududiy tarkibi va undagi siljishlarni tavsiflash va xulosalar chiqarish.

To'qimachilik tolasi kelib chiqishiga qarab tabiiy va kimyoviy turlarga bo'linadi. Kimyoviy tolalar sun'iy va sintetik turlariga ajratiladi. Sun'iy tolalar o'simlik va hayvonlarning tabiiy polimerlarini, yog'och-sellyuloza sanoati va oziq-ovqat sanoati chiqindilari, sintetik tolalar neft va ko'mirni sintezi orqali olinadi [4]. Sintetik tolalarga poliamid, poliester, poliuretan tolalari, shuningdek, poliakrilonitril (PAN), polivinilxlorid (PVX), polivinilsirt tolalar kiradi (4-jadval).

Asosiy tolali o'simlik - g'o'za tropik va subtropiklarda, mo'tadil mintaqada janubida yetishtiriladi [2]. U jahonning issiq hududlarida 100 ga yaqin mamlakatlarida yetishtiriladi. Tabiiy tolalardan paxta asosiy to'qimachilik sanoati xom ashyosi sanaladi (1-rasm). Lub o'simliklarga kanop, zig'ir, jut, abaka, yukka va boshqalar kiradi. Asosiy hayvonot tolasi - jun va ipakdir. Har yili qirqiladigan junning 95 foizini qo'ndan olinadi. Ipak qurti pillasidan olinadigan ipak tola yetishtirish areali juda tor, va to'qimachilikda ahamiyatsiz.

1-rasm. Jahonda tabiiy o'simlik tolalar ishlab chiqarish (2018-y., mln. tonna va foizda).

Manba: https://www.fao.org/3/cb_7232ru/cb7232ru.pdf

Jahonda paxta yetishtirish hajmi, kimyoviy tola va iplar raqobati tufayli, yildan yilga pasayib bormoqda. Paxta xom ashyosi yetishtirishda Hindiston, Xitoy, AQSh, aholi jon boshiga yetishtirishda O'zbekiston yetakchilik qiladi (1-jadval).

1-jadval. Jahonda paxta tolasi, jut yetishtirish ishlab chiqarish (2020 y.).

№	Mamlakatlar	paxta		№	Mamlakatlar	jut (kanop)	
		Tonna	Jon boshiga, kg.			Tonna	Ulushi, foiz
1.	Hindiston	6188000	4,63	1.	Hindiston	1951864	53,7
2.	Xitoy	6178318	4,433	2.	Bangladesh	1613762	44,4
3.	AQSh	3593000	10,962	3.	Xitoy	30497	0,8
4.	Pokiston	2374481	11,762	4.	O'zbekiston	15939	0,4
5.	Braziliya	1412227	6,74	5.	Nepal	11159	0,3
6.	O'zbekiston	1106700	33,892		Boshqalar	1087	0,0
	Jahon	26172678	3,31		Jahon	3633550	100,0

Manba: <https://www.atlasbig.com/ru/strany-po-proizvodstvu-xlopka>; [https://ru.wikipedia.org/wiki/djut_\(volokno\)#cite_note-3](https://ru.wikipedia.org/wiki/djut_(volokno)#cite_note-3)

Jut yoki kanop ham, asosan, issiq iqlimli mamlakatlarda yetishtiriladi. O'zbekistonda 2018-yilga kelib kanop yetishtirish qayta tiklandi. Hozirda kanop tolasi va ipi MDH va Yel mamlakatlariga eksport qilinmoqda. 2020-yilda jahonda 3,6 mln. tonnadan ortiq jut (kanop) tola yetishtirilgan va kanop yetishtirish bo'yicha respublika 4-o'rinni egallagan (1-jadval). 2016- yilda jahonda 2,9 million tonna zig'ir tola yetishtirilgan, uning 75% dan ortig'i to'rtta davlat - Rossiya, Kanada, Qozog'iston va Xitoy hissasiga to'g'ri kelgan. Zig'ir gazlama ishlab chiqarishda Xitoy, Frantsiya va Rossiya yetakchilik qilishadi (2-jadval).

2-jadval. Zig'ir va undan gazlama ishlab chiqaruvchi yetakchi mamlakatlar

№	Mamlakatlar	Xom ashyo, ming tonna		№	Mamlakatlar	Zig'ir gazlama (2017 y.)	
						Ming tonna	Ulushi, foizda
		2014 y.	2017 y.				
1.	Rossiya	365,1	672,7	1.	Xitoy	27,2	37,7
2.	Kanada	872,5	579,0	2.	Frantsiya	7,7	10,7
3.	Qozog'iston	420,0	561,8	3.	Rossiya	6,3	8,7
4.	Xitoy	387,0	364,8	4.	Belarus	5,8	8,0
5.	AQSh	161,8	219,9	5.	Germaniya	3,6	5,0
6.	Hindiston	141,0	125,0		boshqalar	21,6	29,9

Manba: https://www.fao.org/3/cb_7232ru/cb7232ru.pdf

Abaka – to'qimachilik banani yoki "manila kanopi" vatani Filippin va u bilan qo'shni (Indoneziya, Malayziya) hududlar hamda ayrim Lotin Amerikasi davlatlarida, agavadoshlarga mansub o'simlik – sizal, asosan Braziliyada va ayrim issiq iqlimli mintaqalarda ishlab chiqariladi. Koyr - kokos yong'og'i qobig'i va mevasi orasidan olinadigan tola Hindiston, Vetnam va Shri-Lanka mamlakatlari ushbu tola va undan bo'lgan mahsulotlarning deyarli 90 % ni ishlab chiqarishadi (3-jadval). Sizaldan farqli koyr ishlab chiqarish bozor talabini qondira olmaydi.

Tut ipak qurti pillasidan ipak tola olish issiq iqlimli mamlakatlarda - Xitoy, Hindiston, O'zbekiston, Vetnamda mujassamlashgan pilla va xom ipak ishlab chiqarishda jahonda yetakchilik qiladi (3-jadval).

3-jadval. Sizal va koyr, xom ipak ishlab chiqaruvchi asosiy mamlakatlar.

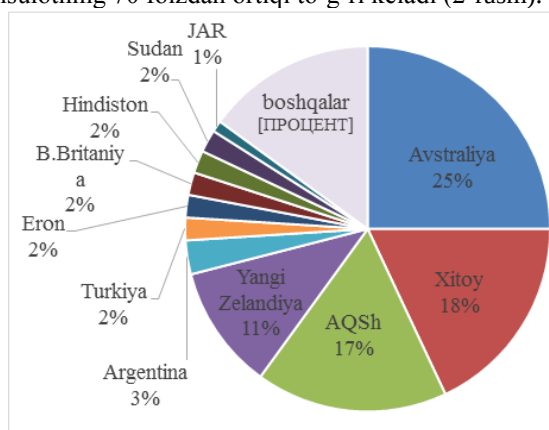
№	Sizal		Koyr		Xom ipak, tonna		
	Mamla-katlar	tonna	Mamla-katlar	tonna	Mamla-katlar	2015 y.	2021 y.
1.	Braziliya	180938	Hindiston	561447	Xitoy	170000	46700
2.	Tanzaniya	33826	Vetnam	358111	Hindiston	28523	34903
3.	Keniya	23390	Shri-Lanka	159542	O'zbekis-ton	1200	2037
4.	Madagaskar	17816	Tailand	61376	Vetnam	450	1067
5.	Meksika	12371	Gana	39892	Tailand	698	503
	Jahon	298498	Jahon	1214120	Jahon	202073	86311

Manba: <https://www.fao.org/3/cb7232ru/cb7232ru.pdf>.

2. <http://inserco.org/en/?q=statistics>

Tabiiy ipak gazlamalarga talab yildan-yilga pasayib bormoqda. Xususan, so'nggi yillarda xom ipakning salkam 55% ni beradigan Xitoy va aksar davlatlarda pilla tayyorlash salkam 4 marta kamaygan. Hindiston va O'zbekistonda, aksincha, ishlab chiqarish ortmoqda (3-jadval).

Jun tayyorlash bo'yicha jahonda Avstraliya, Xitoy, AQSh, Yangi Zelandiya yetakchilik qilib va ular hissasiga mahsulotning 70 foizdan ortiqi to'g'ri keladi (2-rasm).

2-rasm. Jahonda jun ishlab chiqarish (2018 y, %).

Manba: <https://www.fao.org/common-pages/sherst>

Merinos qo'ylari va angor echkilari, tuya va uning Janubiy Amerikada tarqalgan qarindoshlari - alpaka va guanako eng mayin va uzun tola beradi. O'zbekistonda angor echkilik Namangan viloyatida qayta tiklanmoqda. Qo'y, echki va tuyadan boshqa hayvonlardan olinadigan jun sanoat ahamiyatiga ega emas.

2021-yilda sun'iy (asosan viskoza) tolalarning kimyoviy tolalarga hajmidagi ulushi atigi 7 % ni tashkil etgan bo'lsa-da, 2020-yilga nisbatan 8 % ga o'sgan (4-jadval). Sellyuloza va uning hosilalaridan tayyorlangan sun'iy tolalar yumshoqligi, cho'ziluvchanligi, ishqalanishga chidamliligi, suv shimuvchanligi, yorug'likka chidamliligi bilan ipak va jun matolarga o'xshab ketadi [4].

Sintetik tolalar ishlab chiqarishda poliefir tolalar yetakchi o'rinni egallaydi. 2021-yilda jahonda 68,7 mln. t poliefir tolalar ishlab chiqarilgan va jami sintetik tolalarning 57,0 foizi ularning hissasiga to'g'ri kelgan. Tarmoq mahsulotiga bo'lgan talab yildan-yilga ortmoqda (4-jadval). Poliefir tolalar orasida lavsan alohida ajralib turadi [4].

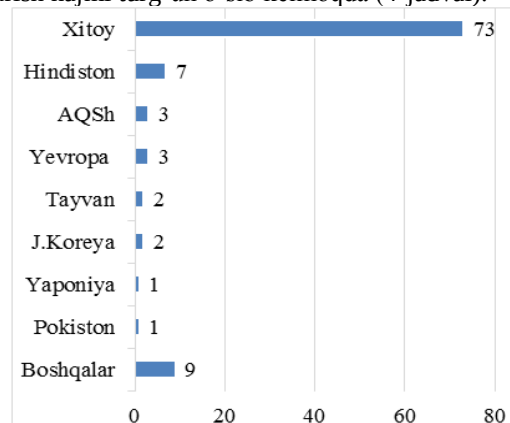
4-jadval. Jahonda tola turlari bo'yicha ishlab chiqarish (2021-y., o'sish 2020-y. nisb.).

№	Barcha turdagi tola materiallar	mln. t	ulushi %	o'sish, %
1	Barcha turdagi tola, jumladan	120,0	100,0	+3,5
1.1	Kimyoviy tolalar,	89,7	75,0	+7,8

1.1.1	Sintetik tola, jumladan:	82,0	63,0	+8,0
1.1.1.1	Poliefir	68,7	57,0	+8,4
1.1.1.2	Poliamid	6,1	5,0	-15,6
1.1.1.3	Polipropilen	3,4	3,0	-0,6
1.1.1.4	Boshqa	3,8	3,0	+0,3
1.1.2	Sun'iy tola (viskoza, atsetat)	7,7	7,0	+8,0
1.2	Tabiiy tolalar, jumladan:	30,3	25,0	-6,2
1.2.1	Paxta	24,4	20,0	-9,3
1.2.2	Lub (zig'ir va boshqa)	3,8	3,0	-2,6
1.2.3	Jun	1,0	1,0	+0,4
1.2.4	Boshqa (tabiiy ipak va boshqa)	1,1	1,0	0,0

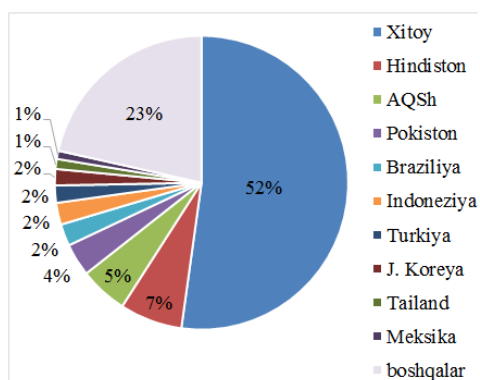
Manba: Айзенштейн Э.М. Перспективы мирового рынка волокнистых материалов // Вест. Хим. пром., № 3. – М.: НИИТЭХИМ, 2023. – С. 24-27.

Poliamid tolalarning eng ko'p ishlab chiqariladigani - kapron tolasi ko'mir va neftni qayta ishlash mahsulotlaridan olinadi. Poliuretan tolalar spandeks yoki elastan iplarini olishda ishlatiladi. Poliakrilonitril (PAN) tolalari yoki nitron ko'mir, neft va gaz sanoati chiqindilaridan ishlab chiqariladi. Nitron eng yumshoq, mayin va issiq saqlovchi sintetik toladir. Polivinilxlorid (PVX) tolalari etilen va atsetilendan olinadi. Polivinil spirti tolalar (PVS) polivinil spirtidan olinadi. Ushbu guruh tolalaridan biri - vinoldir [4]. PAN, PVX, spandeks, uglerod, aramid PVS tolalar ishlab chiqarish hajmi turg'un o'sib kelmoqda (4-jadval).

3-rasm. Kimyoviy tola va iplar ishlab chiqarishda yetakchi mamlakatlar (2021-y., foizda).

Manba: <https://www.statista.com/statistics>

4-rasm. To'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish (2021 y., foizda).

Manba: <https://oec.world/en/profile/hs/textiles>

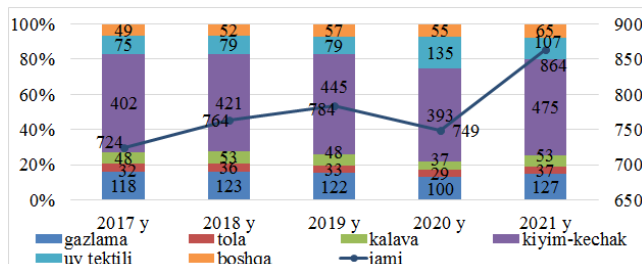
5-jadval. To'qimachilik mahsulotlari eksporti va importi (2021-y., foizda).

№	Jami to'qimachilik mahsulotlari			№	Kiyim-kechak mahsulotlari		
	Mamlakatlar	Eksport, mlrd. AQSh dollari	Ulushi, %		Mamlakatlar	Eksport, mlrd. AQSh dollari	Ulushi, %
1.	Xitoy	145,6	41,1	1.	Xitoy	145,6	41,1
2.	YeI	73,6	20,8	2.	YeI	73,6	20,8
3.	Hindiston	22,2	6,3	3.	Hindiston	22,2	6,3
4.	Turkiya	15,02	4,3	4.	Turkiya	15,02	4,3
5.	AQSh	13,1	3,7	5.	AQSh	13,1	3,7
6.	Vetnam	11,5	3,2	6.	Vetnam	11,5	3,2
	boshqalar	40,0	11,3		boshqalar	40,0	11,3

Manba: 2021-yilda jahon to'qimachilik va kiyim-kechak savdosi. JST hisoboti:

<https://shenglufashion.com/2022/12/02/world-textiles-and-clothing-trade-in-2021-a-statistical-review/>

2021-yilda, jahon to'qimachilik sanoati mahsulotining yarmidan ortig'ini beradigan Xitoyga, tarmoq mahsuloti eksportining 40 foizdan sal ortig'i, kiyim-kechak mahsulotlarining 1/3 to'g'ri kelgan (5-rasm, 5-jadval).

5-rasm. to'qimachilik mahsulotlari eksporti tarkibi (mlrd. AQSh doll.)

O'zto'qimachilik sanoat uyushmasi ma'lumotlari,

<https://uzts.uz/-holati/>

2022- yilda, to'qimachilik mahsulotlari eksporti hajmida, kiyim-kechakning ulushi 50-55 foizni tashkil etdi (5-rasm). O'zbekistonning ham yuqoridagi mamlakatlar qatoriga qo'shilish imkoniyatlari katta. Ammo, hozircha O'zbekiston to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishda 1-

Poliolefin tolalari eng yengil sintetik tolalardir, suv shimmaydi, o'ta mustahkam, organizmlar ta'siriga ishqalanishda chidamli. Ular polietilen (PE) va polipropilen (PP) tolalarga ajratiladi. PE tolasi - polietilen eritmasidan olinadi. PE va PP tolalar xususiyatlaridan kelib chiqib ishlab chiqarish hajmi deyarli o'smayapti. To'qimachilik sanoatida yetakchi mamlakatlar Xitoy va Hindistonda kimyoviy tola va ip tayyorlashning 80 foizi to'g'ri keladi (3-rasm). O'zbekistonda "Navoiyazot" va "Farg'onaazot" da nitron va atsetat, "Siyovush tekstil" korxonasida akril va bir qancha korxonalar tomonidan poliefir tolalar ishlab chiqariladi. Bir vaqtlar sun'iy tola – atsetatdan ko'p miqdorda ipak gazlamalar ishlab chiqarilgan. Hozirgi kunda to'qimachilik sanoatida Sharqiy va Janubiy Osiyo mamlakatlari yetakchilik qilishadi (4-rasm).

o'nlikka kirmaydi va 3 mlrd. AQSh dollaridan sal ko'prog' to'qimachilik mahsulotlari eksport qilinmoqda [11].

Mato va uy tekstili (choyshab va xokazo) mahsulotlari eksporti ulushi bo'yicha keyingi o'rinda turadi (5-rasm). Kalava va aksessuarlar esa, to'qimachilik mahsulotlari eksportida, uchinchi o'rinda turadi. Umuman olganda, rivojlangan mamlakatlar, qimmatbaho to'qimachilik mahsulotlari (kiyim-kechak va tekstil garnituras) ishlab chiqarishi segmentida o'z yetakchilikni saqlab qolishgan, xolos.

Xulosa o'rinda aytish lozimki, jahon to'qimachilik sanoati kuchli "kimyolashgan". Kimyoviy tolalar ayrim jihatlari bia tabiiy tolalardan ustun turadi hamda tabiiy tolalarni siqib chiqaradi. Ayni vaqtda, aholi o'sishi barobarida oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab orta borishi hamda jahon (O'zbekiston) yer fondining xo'jalik faoliyatiga tortilishi lozim bo'lgan qismi allaqachan ekologik me'yorlardan chiqib ketgan bois kimyoviy tolalar ishlab chiqarish dolzarblashib boraveradi. Ushbu hol O'zbekistonda ham kimyoviy, ayniqsa, poliefir tolalar ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishni talab etadi. Bunda PET idishlarni ikkilamchi qayta ishlash (Reprocessing MChJ) asosida tola tayyorlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar

1. Айзенштейн Э.М. Перспективы мирового рынка волокнистых материалов. // Вестник Химической промышленности. № 3. -М.: НИИТЭХИМ, 2023.
2. Лугачев А.Е., Салимов А.М. Первичная обработка хлопка. -Т.: ТИТЛП, 2007. -С. 132.
3. Циркина О.Г. Производство химических волокон, методическое указание. – Иваново: ИГТА, 2010. –С. 64.
4. <https://www.fao.org/3/cb7232ru/cb7232ru.pdf>
5. <https://www.atlasbig.com/ru/strany-po-proizvodstvu-xlopka>; [https://ru.wikipedia.org/wiki/djut_\(volokno\)#cite_note-3](https://ru.wikipedia.org/wiki/djut_(volokno)#cite_note-3)
6. <http://inserco.org/en/?q=statistics>
7. <https://www.fao.org/common-pages/sherit>
8. <https://www.statista.com/statistics>
9. <https://oec.world/en/profile/hs/textiles>
10. <https://shenglufashion.com/2022/12/02/world-textiles-and-clothing-trade-in-2021-a-statistical-review/>
11. <https://uzts.uz/jahon-toqimachilik-sohasida-etkazib-beruvchilarining-holati/>

REZYUME. Maqolada asosiy to'qimachilik sanoati xomashyosi turlari ularni qisqacha tavsifi, jahonda tayyorlanish hajmi va tur tarkibi hamda ishlab chiqarish va eksporti geografiyasi berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье дана краткая характеристика основных видов сырья текстильной промышленности, объемов производства и видовой структуры в мире, а также географии производства и экспорта.

SUMMARY. The article provides a brief description of the main types of raw materials of the textile industry, the volume of production and type composition in the world, as well as the geography of production and export.

ХАЛЫҚТЫҢ ТӘБИЙИЙ ХӘРЕКЕТИНЕ ИЛИМИЙ КӨЗҚАРАС

Г.Б.Утепова – география илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: аҳолининг такрор барпо бўлиши, туғилиш, ўлим, аҳолининг ўртача умр кўриш ёши, брутто коэффициент, нетто коэффициент.

Ключевые слова: естественное воспроизводство населения, рождаемость, смертность, средний возраст населения, брутто коэффициент, нетто коэффициент.

Key words: population renewal, birth, death, average life expectancy, gross rate, net coefficient.

Хәр жылы кандайда бир себеплерге байланыслы дүньядан көз жумған халық орнын жаңадан дүньяға келген әўладлар есабынан толтырылып барылыўы “халықтың тәбийий қайта толысыўы” деп аталады. Әўладлар алмасыўы (халықтың қайта толысыўы) даўамында халықтың саны, динамикасы, жас хәм жыныс курамы өзгереді. Туўылыўшылық хәм өлиўшилик көрсеткишлери тийкарында тәбийий өсиў көрсеткишлери халықтың қайта толысыўына өз тәсирин тийгизеді. Халықтың қайта толысыўы жәмийеттин даўамлылығын тәмийнлеўиши тийкаргы процесс болып ол инсанияттың тураклы жаңаланып турыўы есапланады.

Туўылыў хәм халықтың репродуктивлик қәлеўи: Туўылыў демографиялық процесслерден бири болып, ол да бирқатар социаллық-экономикалық, материаллық факторлар тәсиринде раўажланады. Сондай-ақ, жәмийеттеги социаллық-экономикалық орталық туўылыў дәрежесин белгилейди. Буларға ҳаяллардың жәмийеттеги орны хәм дәрежеси, бәнтлиги, материаллық шараятлары, медициналық хызмет пенен тәмийинлениўи, мәмлекеттин демографиялық сиясаты хәм тағы басқалар киреди. Халықтың жасаў шараياتи туўылыў дәрежесиндеги географиялық айырмашылықларды айқын көрсетеді.

Белгили демограф Б.Ц.Урланис “кай жерде кәмбағаллық хәм жарлылық болса, сол жерде турмыслық шараят, мәденият төмен дәрежеде болады” деген пикирди билдирген еди. Ҳақыйкатында да халықтың турмыслық шараياتи, мәденият өскен сайын оның орташа өмир көриў дәўири узаяды, халықтың курамында кекселер муғдары артады. Адамлардың тапқан дәрәматлары шаңарағының мүтәжликлерин қанаатландырыўға хәм өзлериниң жақсы жасаўына жетеді. Демек, халықтың мәдений дәрежесиниң көтерилюи туўылыў көрсеткишиниң төменлеўине алып келеди десек алжаспаймыз.

XIX әсирдың биринши ярымына шекемги дәўирде жер жүзиниң барлық аймақларында туўылыў көрсеткиши жоқары дәрежеде болды. XX әсирге келип көпшилик раўажланған мәмлекетлерде индустрияласыў, урбанизация процесслериниң жеделлесиўи, ҳаяллардың өндиристе активлигиниң артыўы, илим-билимлендириў тараўындағы раўажланыўлар, мәденияттың раўажланыўы, жаслардың бираз кеш некеге кириўи (турмыс курыўы) нәтийжесинде туўылыў бирқанша төменледі. XIX әсир ақырына шекем Европа мәмлекетлеринде туўылыў жоқары, өлим төмен болып, халықтың қайта толысыўы интенсив жағдайда болған болса, XX әсирге келип туўылыўшылық көрсеткишлериниң төменлеўи әҳмийетли түс алған хәм ҳәзирги дәўирге шекем бул процесс даўам етпекте. Латын Америкасы мәмлекетлеринде болса туўылыўдың жоқары, өлим жағдайының төмен көрсеткишлери өткен әсирге шекем сақланып келди. Ҳәзирги ўақытта болса бул регионларда демографиялық өтиў процесси даўам етпекте.

Туўылыў процесине тәсир етиўиши факторлардан және бири бул ҳаяллардың жәмийеттеги орны. Әсиресе, ҳаяллардың билим дәрежеси және социаллық өндиристе қатнасыўы туўылыўға, шаңарақтағы перзентлер санына тәсир етеди. Шаңарақта тек перзент тәрбияси хәм үй жумыслары менен бәнт болған ҳаялға салыстырғанда мағлыўматы, кандай да бир тараўда хызмет көрсететуғын ҳаяллардың перзентлери кем болады. Себеби, олар өзиниң алдына қойған мақсетине жетиў ушын үлкен машақатлы жолды басып өтеди, жәмийеттен орнын табады, сонлықтанда кеш турмыс курады, перзентлер саныда аз болады. Олардың пикирлеў шеңбериниң кеңлиги билим хәм мәденият дәрежеси “көп балалы” болыўды бийкар етеди.

Жоқарыда мысалда келтирилгендей, раўажланған Европа мәмлекетлери халқының жыныслық курамында ҳаяллардың 45-50%и экономикада бәнт. Ал, Азия, Африка мәмлекетлеринде бул көрсеткиш әдеўир төмен. Ҳаяллардың социаль-экономикалық тараўларда қатнасыўы тек ғана мәмлекетлерде емес, олардың аймақлық курамында да бир-биринен кескин парықланады. Сол себепли қала халқы хәм аўыл халқы арасында туўылыў дәрежесиде бирдей болмайды. Әййемги заманлардан бери сақланып киятырған жағдай бул аўыл халқы қала халқына салыстырғанда туўылыў дәрежеси мудама жоқары болып келгенлигиниң гуўасы боламыз.

Туўылыўға унамлы тәсир етиўиши факторлардан бири неке курыў жасы есапланады. Неке жасы мәмлекет тәрәпинен белгиленеди. Ерте неке курыў туўылыў дәрежесин арттырса, керисинше кеш некеге кириў ажырасыўдың азайыўына, бирақ туўылыўдың кем болыўына алып келеди. Африка, Азия хәм Латын Америкасы мәмлекетлеринде жаслар ерте неке курады. Батыс Европада болса керисинше. Неке курыў жәмийетте әўладлар алмасыўы ушын тийкар болса, ажырасыў туўылыўдың сезилерли дәрежеде төменлеўине себепши болады. Ажырасыўлардың алдын алыў, туўылыў дәрежесин нормада услаў мәмлекетлик әҳмийетке ийе мәселе есапланады. Сол себептен демографиялық процеслерди бақлаў, тийисли исилажлар алып барыў, туўылыў көрсеткишлерине тәсир етиў мақсетинде ҳәр бир мәмлекет тәрәпинен “демографиялық сиясат” алып барылады. Халықтың тәбийий өсиўи төмен болған мәмлекетлерде туўылыўды көбейтиўге қаратылған сиясат алып барылады. Бунда халық материаллық хәм руўхый жақтан хошаметленеди, жас шаңарақлар ушын қолайлы шараятлар жаратылады, жоқарыда келтирилген ажырасыўлар мәмлекет тәрәпинен қатаң қадағалаўға алынады.

Ҳәзирги ўақытта туўылыўды көбейтиўге қаратылған сиясат батыс мәмлекетлеринде жүргизилмекте. Керисинше туўылыўды шеклеў сиясатын илгери сүрип атырған мәмлекетлерде бар. Олар тәбийий рәўиште халқы тезлик пенен көбейип атырғанлығы себепли усындай сиясат алып барыўға мәжбүр. Туўылыўды

шеклеу саясаты рауажланып атырған Азия мәмлекетлерине тән. Атап айтканда халкының өсиу пәти жокары болған Қытай, Хиндстан, Индонезия сыяклы мәмлекетлерде дүнья халкының 40%тен асламы жасайды. Қытайда ерте шаңарақ курыу әсиресе, студентлердің оқуу дәуиринде турмыс курыу пүткиллей қадаған етилген. Қытайда 1979-жылдан баслап “бир шаңараққа бир бала” сүрени астында демографиялық саясат алып барылған болса, 2015-жылдан баслап еки перзентке рухсат берилди, ал 2021-жыл 31-май күнинен баслап үш перзентли болуға рухсат берилди. Тилекке карсы 40 жылға шамалас дауам еткен демографиялық саясат нәтийжесинде енди Қытайлы жаслар көп балалы болууды қәлемейтуғынлығы хаққында өз пикирлерин билдирмекте.

Демография пәнинде хаяллардың репродуктив (дүньяға перзент келтире алуу мүмкиншилигине ийе болууы) жасында дүньяға қыз перзентлерди (келешектеги аналарды) келтириу хәм олардың жасап кетиу мүмкиншиликлерин де илимий тәрептен үйренип төмендегише еки топарға ажратқан;

- *Брутто коэффициент* - репродуктив жастағы (15-49 жас) хәр бир хаялдың өзинен кейин изинде неше қыз перзент қалдырууы;

- *Нетто коэффициент* - репродуктив (15-49 жас) хәр бир хаял өзинен кейин қалдырған қызларының анасының жасына шекем тири жасауы.

Халықтың өлими хәм орташа өмир көриу дәуири: Өлим әуладлар алмасыуындағы тийкарғы процесс есапланады. Халықтың өлими хәр қыйлы себеплер нәтийжесинде жүз береді. Өлим халықтың тәбийий өсиу хәм де кемейиүинде әхмийетли демографиялық процесс болып табылады. Өлимнің жүз бериүинде тийкарынан эндоген хәм экзоген факторлар тәсир етеди.

Эндоген факторлар - адам организмнің ишки хәркети, оның қәлиплесиуы, рауажланыуы, уақыттың өтиуи менен искерлигинин төменлеуине яғный қартайыуына себеп болатуғын факторлар болып табылады. Әдетте эндоген факторлар себепли үлкен жастағы халық көбирек қайтыс болады. Бул жағдай норматив хәдийсе деп бахаланады. Бирақ, тилекке карсы халықтың жас қатламында да эндоген машқалалар себепли өлим хәдийсеси жүз береді. Буларға дауасы жоқ нәсиллик (атадан-балаға өтиуши) кеселликлер хәм арттырылған кеселликлер себеп болады.

Экзоген факторлар - адамлардың сыртқы тәсир менен байланыслы өмирден көз жумыуы болып, бул фактор нәтийжесинде хәр түрли жастағы адамлардың түрли уақытта хәр қыйлы себеплер менен қайтыс болууы. Бул факторларға хәр қыйлы тәбийий апатлар, жуқпалы кеселликлер, кәсип кеселликлери, ауыр хәм қолайсыз мийнет шараятлары нәтийжесинде жүзеге келген кеселликлер, бахытсыз хәдийселер, зәхәрлениу, нәшебентлик, алкогольизм хәм тағы басқалар киреди. Хәзирги заман санааты, урбанизация, илим-техниканың рауажланыуы, автоматластыруу, халық хожалығын химияластыруу нәтийжесинде қоршаған орталықтың, әсиресе атмосфера хауасының бузылуы, ағын суудың патасланыуы өлиушилик жағдайларының еле де көбейиүине себепши болмақта.

Өлиушилик көрсеткишлери хәр бир аймақтағы өндириуши күшлердің рауажланыу дәрежесине, халықтың жасау шараяты хәм денсаулықты сақлау системасының рауажланыу жағдайына байланыслы болады. Бул тараулардың рауажланыу дәрежеси канша жокары болса, өлим көрсеткиши сонша төмен болады, ямаса керисинше. Көпшилик өлиушилик дәрежеси жокары болған рауажланып атырған мәмлекетлерде жокарыда айтып өтилген тараулардың рауажланыуы

төмен дәрежеде екенлигинен дерек береді. Мысалы, Африка мәмлекетлеринде дүнья жүзи бойынша улыуа өлимшилик көрсеткиши оғада жокары. Хәр 1000 адамға туура келетуғын халықтың өлими 15-20‰ (промилле), айрым орынларда 25‰ ге шекем жетеди.

Өлиушилик дәрежеси жокары болған екінши регион Европа есапланады. Социаллық - экономикалық рауажланыуына қарай бир-биринен кескин паркланыушы бул еки географиялық регион өлиушиликтің көплиги бойынша бир-бирине уқсас. Европаның дерлик барлық аймақларында өлим тууылуыға салыстырғанда жокары. Өлимнің улыуа көрсеткиши менен мәмлекеттің экономикалық рауажланыуы арасындағы байланыс хәмме уақыттада өзін ақламайды. Атап айтканда, Европа регионьы экономикалық жақтан кууатлы болуына қарамастан халық арасында өлим муғдарының көплиги менен ажралып турады. Бул жағдайды социаль-экономикалық шараят пенен емес, ал халықтың жас өзгешелигиндеги жағдайын бахалау мақсетке мууапық. Сол себепли илимде халықтың өлим көрсеткишлерин жас өзгешелиги бойынша анализлегенде өз алдына топарға бөлип үйрениледі. Европа халқының өлиушилик көрсеткишин жас топарлары бойынша анализлегенде балалар хәм орта жастағылар арасында өлиушилик аз ушырасады, ал керисинше қария жастағыларда бул жағдай жүдә жокары. Халықтың жас курамында қариялардың көплигин инабатқа алсақ, бул тәбийий түрдеги улыуамалық өлим көрсеткиши деп есаплаймыз. Усының менен бирге Европа халқының курамында экзоген факторлар себепли жүз беретуғын өлим хәдийсеси көбирек ушырасады. Тууылуу дәрежесинин төменлиги, өлиушиликтің тууылуудан көплиги халықтың тәбийий азайыуын келтирип шығарады. Бүгинги күнде Европа континентинин демографиялық жағдайында дәл усындай халықтың толысуу жағдайы жүз бермекте яғный халық тәбийий түрде азаймақта.

Африка континентин салыстырмалы бахалауығын болсақ, регионның социал - экономикалық рауажланыуындағы артта қалуышылық, денсаулықты сақлау тарауының жеткиликли рауажланбағанлығы, тууылып атырған нәрестелер санының хәлден тыс көплиги хәм олар арасындағы шетнеудің (өлиу) жокарылығы региондағы өлиушилик көрсеткишинин жокары дәрежеде екенлигин көрсетпекте. Өлиушилик көрсеткишлеринин жокары ямаса төмен болууы бир жасқа шекемги нәрестелердің шетнеуи менен тиккелей байланыслы. 2021-жылғы мағлуыматларға қарағанда хәр бир 1000 нәрестеге туура келетуғын нәрестелер шетнеуи бойынша орташа 31‰ни курайды. Усыннан Африкада 47‰, Европада 4‰, Австралияда хәм Океанияда 16‰, Азияда 26‰ хәм Америкада 12‰ ге тең [3].

Халықтың географиялық жайласуы хәм миграциясы өлимге белгили бир дәрежеде тәсирин тийгизеди. Халық тығыз жайласқан аймақларда хәр қыйлы эпидемиялық кеселликлер тез тарқалады, миграция ағымы жөнелген аймақларда мигрантлар өзлери менен инфекциялы кеселликлерди де алып жүреді. Нәтийжеде өлиушилик жағдайларының күшейиүине алып келеди. Халықтың өлиушилик көрсеткишлери хәрқыйлы географиялық аймақтағы халықтың орташа өмир көриу дәрежесин белгилеп береді.

2021-жылғы статистикалық мағлуыматларға қарағанда халықтың орташа өмир көриу көрсеткиши дүнья жүзинде ер адамларда 71, хаялларда 75 жасқа тең екенлигін көрсетилген. Халықтың орташа өмир көриу көрсеткишлеринин ең жокары көриниси рауажланған мәмлекетлерге туура келеди (ер адамлар - 76, хаяллар - 82 жас) [3]. Орташа өмир сүриу жасы 80 хәм оннан жокары болған көрсеткиш көпшилик жағдайда

хаялларда бақланбақта, ал ер адамларда дерлик аз. Хаяллар арасында 80 хэм оннан артық өмир көриў жасына ийе болған мәмлекетлерге; Қытай (Гонконг)-88 жас, Япония-87, Кубла Корея-86, Норвегия-85, Финляндия-84, Швеция-84, Греция-84, Италия-84, Канада-84, Тайван-84 хэм Батыс Европа мәмлекетлери- (84 жас) киреди. Кувейт- 83, Катар- 82, Панама- 82, Уругвай- 81, Малдив- 81, Бразилия- 80, АҚШ- 80, Шри- Ланка- 80 жас [3]. Усы санап өтилген мәмлекетлерде жер жүзи бойынша ең киши нәрестелердин шетнеўи айқын бақланады. Узақ өмир көриў жасына ерисиў ҳәр бир мәмлекеттин социаль-экономикалық раўажланыўына байланыслы болыўы менен бирге денсаўлықты сақлаў, халықтың саламат турмыс тәризин қәлиплестириўдеги ерискен жетискеншиликлери көзге тасланады.

Халықтың тәбийий ҳәрекетин илимий тәрептен талқылағанымызда “демографиялық сиясат”ты шетлеп өте алмаймыз. Дерлик жер жүзиниң барлық мәмлекетлериндеги демографиялық сиясаттың тийкаргы мақсети халықтың сапасын жоқары дәрежеде көтериўден ибарат. Онда халықтың:

- саламатлығын жақсылаў;
- аналар хэм балалар өлимин қысқартыў;
- орташа өмир көриў жасын узайтыў;

- азық - аўқат пенен турақлы тәмийинлеў дәрежеси;
- социаллық жақтан коллап-қуўатлаў;
- күнделикли хызмет көрсетиўдин сапасын арттырыў;
- билим дәрежесиниң сапасын асырыў;
- урбанизация дәрежесин көтериў;
- миграциясын турақластырыў;

Өзбекстан Республикасында да халықтың сиясаты мәмлекетлик сиясат пенен өз ара тығыз байланыслы буўынлардан қуралған. Бул буўынларға демографиялық сиясат, халықтың миграциясы, урбанизация хэм бәнтлик сиясатларын киргизиў мүмкин. Жоқарыдағы сөз етилген ис-илажларды әмелге асырыў мәмлекетимиздин дыққат итибарында. Өзбекстан республикасында демографиялық сиясат мәселелерин алып барыўда ғалаба хабар қураллары хэм социаллық тармақлардан кең түрде пайдаланылмақта. Бунда жас шаңарақлардың перзент көриўин қоллап-қуўатлаў хам оларды ҳуқуқый тәрептен қорғаў, “оптималь шаңарақ”, “саламат перзент”, “беккем шаңарақ” тийкарында түсиник жумыслары алып барылады. “Шаңарақ кодекси”нде белгилеп берилген нызамлар тийкарында шаңарақлар тикленбекте хэм олар мәмлекет тәрепинен қоллап - қуўатланбақта.

Әдебиятлар

1. Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар Демография. Дарслик. - Т.: «Иқтисодиёт», 2014.
2. Бўриева М.Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси: Ривожланиш жараёнлари (ўқув қўлланма). -Т.: “Фан”, 2008.
3. World population data sheet. 2021.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада аҳолининг табиий такрор барпо бўлиши, туғилиш ва ўлимнинг жаҳон давлатларидаги ўзига хос кўрсаткичлари, аҳолининг репродуктив хоҳиши, ўлимнинг эндоген ва экзоген омиллари, брутто коэффициент ва нетто коэффициент, шунингдек аҳолининг ўртача умр кўриш даври ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. Эти источники информации рассказывают о естественном восстановлении и регенерации, процессе рождения, специфическом стремлении миров к смерти, эндогенных и экзогенных факторах смерти, валовой и чистой рентабельности, средней продолжительности жизни страны.

SUMMARY. This article talks about the natural regeneration of the population, specific indicators of birth and death in the countries of the world, the reproductive desire of the population, endogenous and exogenous factors of death, gross coefficient and net coefficient, as well as the average life expectancy of the population.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw

ПРЕЗИДЕНТ ШАВКАТ МИРЗИЁЕВ – МИЛЛЕТЛЕРАРА ХАМ ДИНЛЕРАРА ТАТЫЎЛЫҚ ХАҚҚЫНДА

С.Абаев – философия илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

М.Якубов – философия илимлериниң кандидаты, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

М.Сарыбаев – тарийх илимлериниң докторы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Янги Ўзбекистон, стратегия, ренессанс, диний бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, ҳамжиҳатлик, дўстлик, илохият, радикализм, миллий марказ, байналмилал, интернационализм, ўзаро меҳр.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, стратегия, ренессанс, религиозная толерантность, межнациональное согласие, дружба, теология, радикализм, национальный центр, интернационализм, содружество, милосердие.

Key words: New Uzbekistan, strategy, Renaissance, congregation, international agreement, friendship, theology, radicalize, national center, international, concord, charity.

Дүнья халықларының раўажланыў тәжирийбеси, пукаралар аралық, миллетлераралық хәм динлераралық татыўлықты тәмийинлеў жәмийеттиң табыслы алға илгерилеўиниң әхмийетли шәрти хәм зәрүрли ызамлылығы екенлигин көрсетеди. Бул қағыйданы басшылыққа алған Өзбекстан Республикасының хукимети ғәрезсизликтиң дәслепки жылларынан баслап-ақ көп миллетли, көп конфессиялы демократиялық мәмлекетке сай сиясатты дурыс илимий тийкарда белгилеп алыўға айрықша итибар берди.

Бүгинги курамалы глобалласыў хәм информацияласыў заманында миллетлерара хәм динлерара мүнәсибет және татыўлық мәселеси жәмийетимиздиң раўажланыўының оғада әхмийетли кубылыслары сыпатында жүзеге шықпақта. Бул саладағы ислерди және де даўам еттириў, жетилистириў хәм тереңлестириў ең әхмийетли ўазыйпалардан болып қалмақта. Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың «**Жаңа Өзбекстан стратегиясы**» атлы китабында миллетлерара хәм динлер ара татыўлық мәселесине ўстинликке ийе мақсет сыпатында айрықша орын берилген. Ол өзиниң мийнетинде, бүгинги дәўирдеги жағдайды бахалай отырып «мәмлекетимизде түрли миллет хәм динге тийисли инсанлар ортасында дослық хәм аўызбиршиликти және де беккемлеў биз ушын барған сайын оғада әхмийетли болып бармақта. Хеш гүмансыз, бул бизиң елимизде тынышлық хәм турақлылықтың беккем кепили, халқымыздың дәретиўшилик имканиятларын, оның ертеңги күнге болған исенимин асырыўдың тийкары болып хызмет қылмақта» [3:305] – деген еди.

Бизиң журтымыз әзелден көп миллетли халық, әсирлер даўамында түрли миллет хәм елат, мәденият хәм дин ўәкиллери өз ара келисимде тыныш татыў жасап келген. Миймандослық, бир биреўге жақсылық ислеў, сөздиң шын мәнисиндеги кеңпейиллик халқымыздың менталитетиниң тийкарын кураған. Бул пикиримиздиң жарқын дәлили миллий тарийхымызда миллетлерара яки динлерара келиспеўшиликлер тийкарында урыс-жәнжеллер болмаған.

Миллетлерара татыўлық идеясы – улыўмаинсаный қәдирият болып, түрли халықлардың бир аймақта бирликте, тыныш-татыўлықта жасаўын аңлатады, регионның хәм мәмлекетлердиң раўажланыўын белгилейди. Хәзирги ўақытта жер шарында 1600 ден аслам миллий-этникалық топарлар бар болып, олардың хәр қайсысы өзине тән, бийтәкирар қәдириятларға ийе, дүньяның хақыйқый байлығы. Олар арасында аўызбиршиликти, өз ара бирге ислесийди, демократиялық тийкарда қарым-қатнастарды тәмийинлеў дүньялық хәм регионаллық көлемде тынышлық хәм турақлылықты сақлаўдың хақыйқый кепили болып есапланады. Миллетлерара мүнәсибетлер

социаллық, руўхый-әдеп-икрамлылық кубылыс. Хәр бир миллет өзін-өзи аңлаўы, өзлигин тиклеў процесинде басқа миллетлерди өзи менен тең көриўи, оларға дослық хәм әдалатлы қатнаста болыўы талап етилди, яғный миллеттиң өзін өзи миллет сыпатында аңлаўының негизине хәр бир инсанның басқа кәлеген инсанды өзіндей инсан сыпатында тән алыўы принципи қойылады.

Өзбекстан Республикасы полиэтникалық мәмлекет болып, бүгинги күнде бул жерде 130 дан артық миллет хәм халықлардың ўәкиллеринен ибарат болған 35 миллионнан аслам халық жасайды. Соның ушын да Өзбекстандағы ишки сийсий аўхалдың турақлылығы, миллий қәуипсизлик хәм жәмийетлик экономикалық раўажланыўдың дәрежеси усы миллетлердиң аўызбиршилигине, сиясатты қоллап-қуўатлаўына байланысly. Өзбекстанда илимий тийкарланған, пүткил халқымыз толық қоллап-қуўатлайтуғын миллий сиясат алып барылмақта.

Елимиздеги барлық миллетлерге, олар қаншелли аз санда болыўына қарамастан, хәммесине теңдей айрықша иззет-хүрмет көрсетилип турыпты. Өзбекстанда көп миллетлилик кубылысы алға раўажланыўдың, Жаңа Өзбекстанды курыўдың факторы дәрежесине көтерилген. Өзбекстан Республикасының экономикалық, мәдений, руўхый-ағартыўшылық салаларында ерискен табысларында барлық миллетлердиң үлесиниң бар екенлиги сөзсиз.

Журтбасшымыз Шавкат Мирзиёев журтымыздағы миллетлерара қатнасықта баха берип былай дейди: «Кеңпейиллик хәм инсансүйиўшилик мәдениятты раўажландырыў, миллетлерара хәм пукаралар ара аўызбиршиликти хәм татыўлықты беккемлеў, жас әўладты сол тийкарда Ыатанға мухаббат руўхында тәрбиялаў мәмлекетимиз сиясатында әхмийетли ўстинликке ийе бағдарлардан бирине айланған» лығын көрсетип өтти [3:306].

Республикамызда қолға қол усласып жасап атырған хәр қыйлы миллет ўәкиллериниң мәденияты, үрп-әдет хәм дәстүрлерин сақлаў, оны және де раўажландырыў ушын барлық зәрүр шараятлар жаратылған. Журтымызда көплеген миллий мәдений орайлардың жумыс алып барып атырғаны бул пикиримиздиң айқын дәлили. Өзбекстанда жасаўшы бәрше миллетлерге айрықша хүрметтиң белгиси сыпатында олардың саны хәзир 140 тан асып кеткенин, соның ишинде хәзир Қарақалпақстанда қазақ, түркмен, рус, кореец, украин мәдений орайларының ислеп турғанын айрықша атап көрсетиў мүмкин. Миллий мәдений орайлар миллетлердиң тилин, мәдениятын, менталитетин сақлаў, бойынша жемисли ислер алып барыўы менен бирге Жаңа Өзбекстанды дәретиўге өз үлеслерин қоспақта.

Елимизде 30-июль «Халықлар дослығы» күни деп белгиленди хэм «Халықлар дослығы» көкирек нышаны шөлкемлестирилди.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2017-жыл 19-майдағы «Миллетлераралық қатнасықларды хэм шет еллер менен дослық байланысларды буннан былай да жетилистириў илажлары ҳаққындағы» Пәрманы миллий-мәдений орайлардың жумысын бүгинги күнниң руўхында шөлкемлестириў, сырт еллер менен мәдений-ағартыўшылық байланысларды кеңейтиў бағдарында жаңа имканиятларды ашып берди.

Жақында Нөкис қаласында «Дослық үйи»ниң ашылыўы, онда Республикамыздағы барлық миллий орайлардың, соның ишинде бурын районларда жайласқанларының да, ис алып барыўларына мүмкиншиликлердиң туўдырылыўы бул орайлардың жемисли ислеўине алып келеди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың китабында Жаңа Өзбекстанды қурыў процесинде миллетлерара қатнасықты жаңа басқышқа көтериўге қаратылған мақсет хэм илажлар айқын көрсетилип берилген [2:295-296].

Сондай-ақ, шет мәмлекетлер менен дослық байланысларын және де раўажландырыў, миллетлерара мүнәсибетлер саласындағы мәмлекетлик сиясатты әмелге асырыўда мәмлекет органлар хэм шөлкемлериниң жергиликли орынлаўшы ҳәкимият органларының пукаралық жәмийети институтлары менен, соның ишинде, ғалаба хабар қурааллары менен өз ара бирге ислесиў механизмлерин жетилистириў, шет ел мәмлекетлери менен дослық байланысларды және де раўажландырыў, республикамызда жасап турған түрли миллет хэм елат ўәкиллериниң тили, мәденияты, дәстүр хэм үрп-әдетлерин сақлаў хэм раўажландырыў бойынша қосымша жағдайлар жаратыў, жәмийетте көп миллетли үлкен бир пүтин шаңарақ сана-сезимин және де бекемлеў, мәмлекетимиз аймағында хэм оннан тысқарыдағы пукараларымыздың ҳуқықлары, еркинликлери хэм ызымлы мәплерин қорғаў илажларын әмелге асырыў, миллетлерара мүнәсибетлердиң шөлкемлестириўшилиқ ҳуқықый тийкарларын және де жетилистириў ўазыйпалары қойылған.

Мәмлекетимизде 16 конфессияға тийисли диний шөлкемлер еркин искерлик көрсетпекте. Өзбекстан Республикасы Конституциясының хэм «Хўждан еркинлиги хэм диний шөлкемлер ҳаққындағы» жаңа редакциядағы ызымның қабыл етилиўи нәтийжесинде дин саласындағы сиясаттың тийкарғы принциптери хэм ҳуқықый тийкарлары ислеп шығылды, пукаралардың хўждан хэм исеним еркинлиги тараўындағы ҳуқықларын қорғаў бойынша бүгинги күнде комплексли илажлар әмелге асырылмақта. Бул ислердиң әҳмийети туўралы Президентимиз «Биз халқымыз, бәринен бурын жас әўладымыз, сондай-ақ, жәхән жәмәәтшилигине ислам дининиң инсансүйиўшилиқ мәнисин жеткерийди ең әҳмийетли ўазыйпа деп есаплаймыз» [3:310] - деп атап көрсетеди. Орайлық Азия, атап айтқанда, Өзбекстан диний кеңпейиллилик әмелге асқан аймақ. Бул жерде әйемги дәўирлерден-ақ хәр қыйлы мәденият, тил, үрп-әдет, турмыс тәрзине ийе болған, хәр қыйлы динлерге исенген бир нешше халықлар жасаған. Алымлардың көрсетиўинше, бизиң регионьмызда оннан артық динлер болған, атап айтқанда әйемги дәўирлерден баслап журтымызда зардуштийлик, буддизм, христиан, иудаизм, кейин ала ислам узақ дәўирлер биргеликте жасап келген. Мәденият орайлары болған қалаларда түрли динлерге тийисли сыйыныў үйлери: мешит, ширкеў, синагоглар өз ара келисимде ислеп турған. Журтымызда жасаған қәўимлер хэм халықлар өзлери қабыл еткен динлерге емин-еркин ибадат еткен. Түрли

динлерге исенген адамлар тынышлық хэм татыўлықта жасап, жәмийеттиң экономикалық, социаллық, мәнаўий раўажланыўына өз үлеслерин қосып келген.

Ғәрәсизлик дәўиринде, әсиресе соңғы жылларда Өзбекстан диний кеңпейилик хэм өз ара диний келисим саласында басқаларға өрнек болмақта. Буны атақлы мәмлекетлик ғайраткерлер хэм диний шөлкемлердиң басшылары тән алмақта. Өзбекстан ҳүкиметиниң диний кеңпейиллилик сиясатының нәтийжесинде елимизде тек исламға ғана емес, ал басқа диний конфессияларға еркин ислеўге жағдай дүзилген. Оқыў-тәрбия ислеринде жасларымыз тек ислам дини ҳаққында емес, улыўма дүньядағы бар болған барлық динлер, олардың тарийхы, мәниси- мазмуны ҳаққында тыянақлы билимге ийе болсын, деген талап әмелге асырылмақта.

Соңғы жыллары ислам мәдениятына тийисли материаллық хэм руўхый естеликлерди қайта тиклеў, зияратханалар, муқаддес орынларды абаданластырыў жедел әмелге асырылмақта. Олардан Ташкенттеги «Хәзирети Имам», Самарқандтағы «Имам Бухарий», Бухарадағы «Бәхәўатдин Нақшбанд», Сурхандәрьядағы «Хәким ата ат-Термизий» комплекслери хэм басқа да зияратханаларды айтыўға болады. Президентимиздиң Пәрманы менен Өзбекстан Халықаралық Ислам Академиясы, Имам Бухарий, Имам Термизий, Имам Матуридий халықаралық илимий изертлеў орайлары шөлкемлестирилди. Сондай-ақ, Президентимиз усынысы менен ислам дининиң айрықша бағдарлары бойынша билимли кәниге болыўға таярлайтуғын илимий мектептер шөлкемлестириў әмелге асырылмақта. Атап айтқанда, Самарқандта – Имам Бухарий илимий орайында хәдистаныў, Имам Матуридий орайы жанында Калом илими, Ферғанада – Марғинаний илимий орайында ислам ҳуқықы мектеби, Бухарада – Нақшбанд орайында тәсәўуиф, Қашқадарьяда – Абу Мумин Насафий орайында ақида илими мектеплери ис жүритпекте.

Журтымыздан жетилисип шыққан уллы улама-ислам ойшылларымыздың юбилейлери өткерилмекте. Имам әл-Бухарий, Имам ат-Термизий, Хожа Ахмед Яссаўий, Бәхәўатдин Нақшбанд, Шайх Нажмиддин Кубра, Имам Матуридий, Бурханиддин Марғинаний, Абдухалқ Ғиждуваний, Абу Мумин Насафий, Хожа Ахрар Ұалий, Заңги ата, Сулайман Бақырғаный хэм тағы басқалардың илимий мийрасы кеңнен изертленбекте хэм халық арасында нәсиятланбақта. Оларға орнатылған естеликлер қайтадан оңланды яки жаңадан қурылды, юбилейлери халық аралық көлемде өткерилди. Қурани Кәримниң өзбек, қарақалпақ тилине аўдармасының хэм басқа да уламалардың шығармаларының, христиан динине тийисли Библия хэм басқа да исламий әдебиатлардың өзбек тилинде басып шығарылыўы халқымыздың мәдений турмысындағы үлкен ўақыялар болды.

Хәзирги заманда адамзат ушын үлкен кәўип болып турған экстремизм хэм терроризм диний кеңпейилик идеясы хэм әмелиятына пүткіллей қарсы келеди. Диний экстремизм динди жалаў қылып, терроризм арқалы адамларда қорқыныш хэм қәўетерлениў сезимлерин пайда етип саясий ҳәкимиятты қолға алыўға, халықлардың жер асты хэм жер үсти байлықларын талаўға умтылады. Бул мақсетке ерисиў ушын ол ҳәрқандай жиркенишли хэм қәўипли қураалардан пайдаланыўдан бас тартпайды. Президентимиз Шавкат Мирзиёев дин ғайраткерлери хэм республиканың жәмийетшилиги менен өткерилген әнжуманда сөйлеген сөзинде халықаралық терроризм хэм радикализм, экстремизм, терроризмниң үлкен қәўип екенлигин хэм оған қарсы гүрес бойынша алдымызда турған ўазыйпаларды баян етти. Ең тийкарғысы, идеологиялық бослыққа жол қоймаўымыз, тұрақлы хэм системалы түрде хәр күни, хәр саатта

үгит-нәсият алып барыуымыз, ислам динимиздин хақықый мәнисин, оның зорлыққа, бузғыншылыққа, бийгүнә инсанлардың қанын төгіуге пүткиллей қарсы екенін дүньялық хәм диний илимлер тийкарында дәлиллеп барыуымыз зәрүрлигин уқтырды.

Президентимиз атап көрсеткеніндей, «Ислам дини-бәринен бурын, тынышлық хәм дослық, аўызбиршилиқ хәм татыўлық, илим хәм ағартыўшылық дини» [2:297] екенлигин оның пүткил раўажлануў тарийхы айкын көрсетип турыпты. Биз ислам динин эзелий қәдириятларымыздың өзегі хәм қорғаушысы сыпатында қәдирлеймиз. Ислам бәрхама адамларымызды жақсылыққа, әдиўиликке, тынышлыққа, басқа инсанларға иззет-хүрмет етиўге шақырып келген. Соның ушын да биз оны зорлық хәм қан төгіў мақсетинде пайдалануўға қарсы шығамыз. Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың сессияларында ислам дининиң адамзат ушын қәдир-қымбаты туўралы айтқан пикирлери тек ғана ислам дүньясы тәрәпинен ғана емес, ал пүткил жәхән жәмәәтшилиги тәрәпинен

унамлы баҳаланды. БМШның Бас Ассамблеясының 72-сессиясында «**Руўхый ағартыўшылық кеңпейилик**» [2:299] деп аталған айрықша резолюциясын қабыллаў хаккындағы усыныстың Өзбекстан Республикасы Президенти тәрәпинен ортаға қойылыуы хәм оның кейин ала бир аўыздан қабыл етилиўи бул пикиримиздин айкын дәлили болып табылады.

Муқаддес ислам дининиң инсансүйишлик дин екенлигин, адамзатты жоқары мәнаўиятқа хәм билимлиликке шақыратуғынлығын, алым хәм улама ата-бабаларымыздың Биринши хәм Екинши Ренессанстың дәретиўшилеринен болғанлығын изертлеў хәм нәсиятлаў бүгинги күндеги әхмийетли ўазыйпалардан болып есапланады.

Жуўмаклап айтқанда, буннан кейин де журтымызда жасап атырған барлық миллет хәм елатлар ортасында өз ара хүрмет хәм аўызбиршиликли орталықты беккемлеў, түрли диний конфессиялар ушын тең хәм қолай шараят жаратыўға қаратылған сиясат үзликсиз түрде даўам еттириле береді.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: «Ўзбекистон», 2023.
2. Мирзиёев Ш.М. Жаңа Өзбекстан раўажлануў стратегиясы толықтырылған басылымына тийкарланған қарақалпақша биринши басылымы. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 2022. 440-б.
3. Мирзиёев Ш.М. Яңги Ўзбекистон стратегияси. -Т.: «Ўзбекистон», 2021.
4. Мирзиёев Ш.М. Жаңаланған Конституциямыз Үшинши Ренессансты қурыў жолында беккем ҳуқықый тийкар болып хызмет етеди. /«Еркин Қарақалпақстан», 21-январь 2021.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг асарлари асосида миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик ғоясининг мазмун моҳияти атрофлича ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается сущность идеи межнационального согласия и религиозной толерантности на основе трудов Президента Ш.Мирзиёева.

SUMMARY. The article deals with the notion of ideas international agreement and religious tolerance on the basis of works of President Sh.Mirziyoyev.

АМУДАРЁ БЎЛИМИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА УНИНГ КУНДАЛИКЛИ МАЪМУРИЙ ХУДУДИЙ БОШҚАРИЛИШ ТИЗИМИ

А.Абдуллаев – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Амударё бўлими, суд, Хива, Россия, гандимиён, суд тизими, маъмурий, Марказий Осиё, Генерал-губернатор, комиссия, округ, Туркистон, вилоят суди, халқ суди, прокуратура, нотариус, низоми, съезд.

Ключевые слова: Амударьинское отделение, суд, Хива, Россия, Гандимьян, судебная система, административная, Средняя Азия, генерал-губернатор, комиссия, уезд, Туркестан, областной суд, народный суд, прокуратура, нотариус, закон, съезд.

Key words: Amudarya department, court, Khiva, Russia, Ghandimian, judicial system, administrative, Central Asia, Governor General, commission, district, Turkestan, regional court, people's court, prosecutor's office, notary, statute, assembly.

Халқ ва миллатларнинг ҳудудий-географик жойлашуви, табиий шароити, иклими, шарт-шароитлари ўша жойда яшовчи аҳолининг келиб чиқишига, кундаликли хаётига, менталитетига таъсир қилиши табиий ҳол, албатта. Дунёнинг кўпгина минтақалари каби Марказий Осиё тарихида Орол денгизи ва унинг атрофида яшовчи халқларнинг ижтимоий-сиёсий хаёти, турмуш тарзи, дунё ҳамжамиятидаги ўрни ва роли ниҳоятда аҳамиятлидир.

Россия империясининг босқини арафасида эса, ҳудудда ўзига хос равишда бошқарув тизими шаклланган ва такомиллашган.

1873 йил Хива хонлигини Россия империяси босиб олгандан кейин, ўлкада ижтимоий-сиёсий, иқтисодий хаётида ва бошқарув тизимида қатор ўзгаришлар юз берди.

Мазкур даврда Амударё бўлимини бошқарув тизимини шартли равишда икки босқичга бўлиб ўрганиш мумкин: Биринчи босқич - 1873-1886 йилларни, иккинчи босқич - 1887-1917 йилларни ўз ичига олади.

Шунингдек, махсус 18 моддадан иборат «Амударё округини бошқаришнинг муваққат низоми» [1] шахсан Туркистон генерал губернатори К.П.Кауфман томонидан 1873 йил 26 августда тайёрланган. Низом унинг 1-моддасида округнинг Россия империяси таркибига киририлганлиги, 2-моддасида унинг ҳудуди аниқ белгилаб берилди, яъни округ таркибига собиқ Қизилқум тумани ҳудудининг бир қисми, шимолда

Букан тепаликлари ва шарқдаги Оқтаў тоғлари водийсигача бўлган қум чегараларигача бўлган жойлар кирилди. Сирдарё вилояти ва Округнинг чегарасини аниқ белгилаш Сирдарё вилояти Ҳарбий губернатори ва Амударё округи бошлиғининг ўзаро ихтиёрий келишувга тақдим этилди.

Амударё бўлими Хива билан чегарадош бўлиб, унинг ғарбидаги Талдиккача, Сирдарё вилояти билан эса – Бухоронинг Ғиждувон шахридан Бишқак қудуғи орқали, Аристон Бел-қудуқ ва Аяқ оралиғидан Бухоро чегараларигача бўлган ҳудудни эгаллаган. Шунингдек, Уроқ, Дарвоза, Балқашти, Тахтаў ва Қос-қудуқ тепаликларидан Перовскгача бўлган ҳудуд белгиланган. Бухоро амирлиги билан эса, Амударёнинг ўнг соҳилидаги Мишекли урочишедан Аристон Бел-қудуғигача бўлган ерлар кирган. Унинг шарқий ва жанубий чегаралари денгизгача ва унинг ёнидаги ирмоқларгача бўлган ҳудуд белгиланган [2:54].

10-14-моддаларга асосан умумий ер ҳажмига аниқлик киритилгунча ердан фойдаланиш, солиқ йиғиш миқдори округ бошлиғи ёрдамчилари билан танобчилар ёрдамида тахминан белгиланган ва 1873 йилги «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида низом»да кўрсатилганидек амалга оширилган. Бозорда солиқ тўплаш 1874 йил 1 январдан бошланган. Махсуслот олиб келган Бухоро ва Қўқон савдогарлари қарвонларидан закот олинган, Хива савдогарлари эса, закот тўлашдан озод этилган.

15-моддага асосан, кўчманчи аҳолининг ўтовлари сони аниқлаштирилиб, бўлислар тўғри ташкил этилгандан кейин, уларнинг қарамоғидаги чорва моллари ҳисобига ва бугдой етиштирганига қараб закот олинган.

16-модда бўйича, қорақалпоқларни маълум бир ҳудудга жойлаштиргунча, уларнинг ярим кўчманчи ҳолатда яшаганликлари ҳисобга оlinиб, улардан одат бўйича мол солиғи ва закот олинган.

17-модда бўйича халқ судлари «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида низом»да кўрсатилганидек, тўлиқ сакланган. 18-моддага биноан, агар руслар билан маҳаллий аҳоли ўртасида тортишув ва судлашиш пайдо бўлса, агар округ бошлиғи зарур деб топса, ўз ёрдамчиларидан бирига судья вазифасини юклаган.

Амударё бўлимига Россия империясининг бир қисми сифатида қаралган. Ушбу ҳудуд империянинг Туркистонда Орол денгизи, Хива хонлиғи ҳудудидаги ҳарбий бўлинмалар жойлаштирилган таянчи ҳисобланган. Бўлимга Россиянинг бошқа губерниялари каби давлат рамзи туширилган Герб тақдим этилган. Бу билан Амударё бўлимининг Россияга сиёсий қарамлиғи яна бир таъкидланган.

Шўраҳон шаҳридаги Тўрткул истехкомида ташкил этилган Петро-Александровск шаҳарчаси маъмурий марказ сифатида белгиланган. Чимбой маъмурий марказ бўлмаса-да, шаҳарча сифатида иқтисодий-ижтимоий ҳаётдаги нуфузини саклаб қолган ва ривожланиб борган [3:262-263]. Бўлим икки участкага-Шўраҳон ва Чимбойга ажратилгандан кейин, ушбу икки шаҳарчанинг нуфузи янада ошган.

Амударё бўлимининг майдони 75900 кв, верста бўлиб, аҳоли сони эса 192312 киши бўлган [4]. Амударё бўлимида қорақалпоқлар, ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар ва бошқа миллат вакиллари яшаган, ўзбеклар ўтrock ҳаёт кечирган. Қорақалпоқлар, қозоқлар эса кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолатида яшаган.

Петро-Александровскийда энг дастлаб ҳарбий унвони бор хизматкорларга турар жойлар, ҳарбий омборхоналар, мудофаа деворлари қурилган. 1873 йил 22 августда фон Кауфманнинг 75-сонли бўйруғига биноан Амударё округининг бошлиғи ёнида девонхона, ҳисобхона, иш юритувчи ва ҳарбий бўлим томонидан офицер тайинланган [2:54]. Ўлкадаги раҳбар лавозимларга Россия империясининг ҳарбий вакиллари тайинланган.

Шунингдек, шаҳарда ҳарбий казармалар, Амударё бўлими бошлиғининг хонаси, офицерлар клуби, шаҳар истироҳат боғи, ширкат биноси, касалхона, банк, телефон ва пахта тозалаш заводлари, мактаблар, бошқа хўжалик ва маҳаллий маҳкамалар қурилди [5:6].

Участкалар бўлисликка, бўлисликлар жамоаларга, жамоалар эса қишлоқ ва овулларга бўлинган [6].

1886 йилги Низомга кўра Амударё бўлими Туркистон ўлкасининг Сирдарё вилояти таркибига киритилган [8]. Амударё бўлими ёрдамчисига Шўраҳон участкасига ҳам мудирлик қилиш топширилган, аммо Низомнинг 1916-йилги нашрида эса, Сирдарё ҳарбий губернаторига нафақат Амударё бўлими бошлиғининг ёрдамчисини, балки бўлимга тегишли штат асосида барча лавозимларга тегишли одамларни тайинлаш вазифаси юклатилган.

Амударё бўлими бошлиғига уезд бошлиғи ҳуқуқи берилиб, унга барча фуқаролик ишлар билан шуғулланиш ҳам топширилган. Маҳаллий аҳоли маъмурияти ва судини сайлаш, тасдиқлаш, шунингдек генерал-губернаторнинг алоҳида топшириғи билан чегара масалалари билан ҳам шуғулланган [9]. Агар ҳудудда сиёсий-ҳарбий ҳолат талаб қилса, унга маълум даражада мустақил ҳаракатланиш ҳуқуқи ҳам берилган [10].

Жиноят ишлари бўйича суд тузилиши маҳаллий аҳоли томонидан содир этилган айрим жиноят ва қилмишлари ҳақидаги ишлар маҳаллий аҳоли судларига ўтказилган ва назорат қилиниб борилган.

Россия империяси ўзига қарам бўлган ўлкаларда, шу жумладан Амударё бўлимида ҳам ўзлари учун фойдали ва қулай бошқарув тизими, қонун ва қоидалар, низомлар, бир қатор низом ости ҳужжатлари ҳам қабул қилган. Округ 1886 йилгача (яъни «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида низом»и расман қабул қилингунга қадар) махсус тайёрланган «Туркистон вилоятини бошқаришнинг муваққат низоми», «Еттисув ва Сирдарё вилоятларини бошқариш ҳақидаги қоидалар лойиҳаси», «Амударё округини бошқариш тўғрисида муваққат низом»лар асосида Туркистон генерал-губернаторлиғи томонидан фавқулодда муҳим ва фойдали деб ҳисобланган ҳамма чоралар кўрилиб, бошқарилган [10:191-192]. Бўлимдаги ҳарбий қисмни бошқариш эса 1-Туркистон армия корпусининг командирига топширилган.

«Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида Низом»га асосан, бўлим бошлиғи Туркистон генерал-губернаторлиғи томонидан тайинланган, ишдан бўшатилган ва Россия императори томонидан бўйруқ билан тасдиқланган.

Россия империяси Амударё бўлимида иқтисодий ва сиёсий томондан ўз устунлигини мустаҳкамлаш, ижтимоий бошқарув ва халқ судлари масалаларида 1874 йил Амударё бўлимининг биринчи бошлиғи полковник Н.А.Ивановга ёрдам тариқасида бўлимга махсус «Ташкиллаштириш комиссия»си келади. Комиссия ўлкадаги аграр соҳадаги ҳолатларни ўрганиб, ўлкани бошқариш ва судларни ташкил этиш ишлари билан шуғулланган. Ушбу комиссияси 1877 йилгача фаолият кўрсатиб, унинг фаолияти асосида ер масаласи ҳақида расмий режа қабул қилинган. Бу режага мувофиқ барча ерлар Россия ҳукуматиға тегишли деб белгиланган [12].

Чимбой участкаси ҳудуди, асосан Нукус, Қўнғирот, Таллик, Наўпир, Чимбой, Кегейли, Ишим, Кўк-қўл ва Даўқара бўлисликларидан ва 37 та қишлоқ ва овул жамоаларидан иборат бўлган [12:42].

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бўлимни бошқаришда ва уни назорат қилиш йилдан йилга кучайтирилган.

Россия империясининг ўлкада олиб борган сиёсатиға қарши бўлганлар, уларнинг «ўлчов» ва «талаби»ға жавоб бермаган маҳаллий аҳоли учун турмахона ва қамокхоналар ташкил этилган. XIX асрнинг 80 йилларига келиб, Россия Бош турма бошқармасининг тақлифига биноан, Россия Вазирлар қўмитаси Орол денгизидаги 230 кв.верстыни эгаллаган «Николай» ва 130 кв. Верстылик [12] ҳудудда жойлашган «Борса келмас» оролларида хавфли жиноятчиларни сургун қилиш учун колониялар қуришни қўллаб-қувватлаган ва уни амалға ошира бошлаган [13]. У ерда Россия империясини тан олмаганлар, унга бўйсунмаган – «жиноятчиларни» саклаш, улардан ўша жойда балиқчиликни ривожлантиришда фойдаланиш мумкинлигини ва бу меҳнат ўлим жазоси билан тенглиғига эътибор қаратилган.

Шунингдек, Туркистон генерал-губернаторлиғи ҳудудидан қамокқа олинганлар ва сургун қилинганлар учун Каспий денгизи атрофидаги оролларда ҳам колониялар ташкил этилган. Бундай колонияларнинг ташкил этилиши «жиноятчиларни» Сибирға сургун қилишдан арзон тушиши ва улар меҳнатининг фойдали эканлиғига алоҳида урғу берилган [14]. Айнан шу йиллари Петро-Александровск турмахонаси ва қамокхонаси қурилган. 1908 йил 9 январда Петро-Александровск турмахонасидаги шарт-шароитлар, сиғимлилиғи каби масалалар бўйича комиссия

текшириб кўрган ва ушбу жойда махбусларни сақлаш мумкинлиги ҳақида хулосага келган. Турмаҳона ташқаридан ҳарбий қоравуллар ёрдамида тун-у кун қоравулланган. Тартибни назорат қилувчи назоратчилар 6 та бўлиб, биттаси катта, қолган бештасининг мансаби кичкина бўлган. Турмаҳона сиғимлиги 50 одамга режалаштирилган бўлса ҳам, 1906 йил 51 одам, 1907 йил 72 одам, 1908 йил 81 одам қамокда сақланган. Қамокхона сиғимлиги эса 30 одам бўлсада, 1906 йил 36, 1907 йил 52, 1908 йил 41 одам сақланган [12:30,31,32.].

XX асрнинг бошларига келганда Россия подшошининг Амударё бўлимига бўлган эътибори янада ортади. 1901 йил чоп этилган «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом»нинг бутун бир иккинчи бўлимининг биринчи қисми, яъни 56, 57, 58 моддалари Амударё бўлимига бағишланган. Амударё бўлими бошлиғи фуқаровий бошқарув бўйича уезд бошлиғига тенглаштирилиб, унга кенгайтирилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар берилган. У барча маҳаллий маъмуриятнинг

сайлов лавозимларини тасдиқлаш, ишдан бўшатиш, шу билан бирга суд тизимида ҳам тўғридан-тўғри таъсир қилган ва бошқарган. Чегара масалалари бўйича генерал губернаторнинг махсус кўрсатмаси берилган. Амударё бўлими бошлиғининг ёрдамчиси ва штат бўйича бошқа лавозимлар ажратилган. Бошлиқ ёрдамчиси Сирдарё вилояти ҳарбий губернатор томонидан аниқланган ва унга Шўроҳон участкасини бошқариш топширилган. Низомнинг 70-1 моддасига асос Петро-Александровскда алоҳида махсус полиция пристави ҳам ташкил этилган [15].

Шундай қилиб, Амударёнинг ўнг соҳилида ташкил этилган бўлимда ўзига хос равишда бошқарув тизими яратилган. Мазкур тизим Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан қонунлаштирилиб борилган, уларнинг барча ҳаракатлари ўлка халқини маъвэ этиш, унинг ер ости ва ер усти бойликларидан, меҳнат ресурсларидан фойдаланишни назарда тутган ҳамда бунга маҳаллий аҳолини босим остида ушлаб туриш эъзига эришилган.

Адабиётлар

1. Временное положение об управлении Амударьинским округом. ЎзРМДА. Фонд-1, 11-опись, 293-дело, 11-б.
2. Тухтаматов Т.Г. Амударьинский отдел. (Социально экономическое и политическое значение для Хорезмского оазиса). – Нукус: «Қарақалпақстан» 1977. -С.54
3. Зияева Д.Х. Ўзбекистон шаҳарлари. XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошлари. -Т.: 2013. 262-263-б.
4. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Часть II. // Составитель. К.Г.Гиршфельдом и А.С.Галкиным. Т. 1903 Ч. II, С.214. -С.56.
5. Камалов С.К., Қощанов А.Қ., Ҳажиев Г.Н. Тўрткўл-Қорақалпоғистоннинг биринчи пойтахти. –Нукус: «Қарақалпақстан», 1993. 6-б.
6. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Составитель генерального штаба полковник В.Лобочевский. Издания штаба Туркестанского военного округа.Т. Эл.пар. типо-лит. штаба Туркестанского военного округа. 1912. -С.33.
7. Положение об управлении Туркестанского края. –Санктпетербург: Том II.,часть 2., Издание 1886. С-1.
8. Положение об управлении Туркестанского края. Изд. книжного магазина М.Ф.Собберей. Т. 1916. С-26-27.
9. Отчёт ревизующего, по высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Ф.К. Гирса. 1882. С.109-110. С.453. Ф.К.Гирс хисоботи асосида мўаллиф томонидан хисобланди – А.А.
10. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. -Т.: «Шарқ». 2000. 191, 192-б.
11. Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917-1927 гг) – Ташкент: Изд. АН. УзССР, 1960. – 42. с.
12. Пален К.К. Тюремное дело. С.Петербург. Сенатское типография. 1910. общ. -С–142.
13. Отдел неофициальный. //Туркестанские ведомости.№ 20, 14.(26)-март 1893.
14. Туркестанские ведомости. 14 (26) март 1893 года. № 20.
15. Положение об управлении Туркестанского края. 1901. - С. 22-23, 27.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада халқ ва миллатларнинг ҳудудий-географик жойлашуви, табиий шароити, иқлими, шарт-шароитлари ўша жойда яшовчи аҳолининг келиб чиқишига, қундаликли ҳаётига, менталитетига таъсир қилиши ва дунёнинг кўпгина минтақалари каби Марказий Осиё тарихида Орол денгизи ва унинг атрофида яшовчи халқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, турмуш тарзи, дунё ҳамжамиятидаги ўрни ва роли ниҳоятда аҳамиятлилиги ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье территориально-географическое положение, природные условия, климат и условия жизни народов и наций влияют на происхождение, быт и менталитет людей, проживающих в данной местности, на общественно-политическую жизнь народов, проживающих в данной местности. Освещены Аральское море и его окрестности в истории Центральной Азии, как и многих регионов мира, образ жизни, место и роль в мировом сообществе.

SUMMARY. In this article, the territorial-geographic location, natural conditions, climate, and conditions of peoples and nations affect the origin, daily life, and mentality of the people living in that place, and the socio-political life of the peoples living in and around the Aral Sea in the history of Central Asia, like many regions of the world. , lifestyle, place and role in the world community are highlighted.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ КАРАКАЛПАКСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991-2021гг.)

Н.Р.Джумагельдиев – доктор философии исторических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: Қорақалпоғистон, экологик сиёсатнинг ривожланиш босқичлари, ижтимоий-иқтисодий мезонлар, миллий стратегия, барқарор ривожланиш.

Ключевые слова: Каракалпакстан, этапы развития экологической политики, социально-экономические критерии, национальная стратегия, устойчивое развитие.

Key words: Karakalpakstan, stages of development of environmental policy, socio-economic criteria, national strategy, sustainable development.

В настоящее время одной из важных задач развития промышленности в регионах является формирование направлений развития промышленности. Разрабатываемые направления дифференциации отраслевой и территориальной структуры промышленности, должны в полной мере учитывать уровень социально-экономического развития региона. Происходящие перемены в экономике независимого Узбекистана нашли адекватное отражение и в

Каракалпакстане. Так в 1993 г. на XIII сессии Верховного Совета Республики Каракалпакстан была принята "Концепция основных направлений развития экономики и социальной сферы Каракалпакстана на 1993-2000 годы и на период до 2005 г., которая и стала основополагающей программой республики по преодолению однобокой сырьевой направленности экономики и обеспечения выпуска готовой продукции на базе организации углубленной переработки

имеющихся минерально-сырьевых ресурсов и сельскохозяйственного сырья [2]. Современный экологический кризис в регионе Южного Приаралья указывает на неразрывность связей метаморфизмов в природе и обществе.

Республика Каракалпакстан по площади занимает 1-е место в Республике Узбекистан, но по уровню социально-экономического, промышленного и сельскохозяйственного развития значительно отстает от всех других регионов. В данное время доля населения региона в общей численности населения страны составляет 5,7%, доля региона в ВВП страны – 2,5%, доля региона в промышленном производстве страны – 1,7%. Как видно, по этим основным показателям, данный регион однозначно можно отнести к депрессивным регионам [11].

В результате проводимых реформ правительством Узбекистана, в национальной экономике доля промышленности в ВВП страны увеличилась с 14% в 2000 г. до 24,1% в 2014 г.

В то же время, вызовы глобализации мировой экономики, растущая конкуренция, усугубляемая мировыми промышленными корпорациями, требуют дифференциации отраслевой и территориальной структуры промышленности. Как показывает опыт многих экономически развитых стран мира, в совершенствовании структуры экономики страны и регионов заложен важнейший резерв экономического роста.

До сих пор исследования истории развития человеческой цивилизации и истории природы в регионе Приаралья находились в параллельном развитии, независимо друг от друга, такие взаимосвязи экологических процессов в природе и в обществе иногда игнорировались. При существовании достаточно обширной базы естественнонаучных и исторических данных пока не ставилась задача создания целостной концепции эволюционной теории, исследования причин экологических кризисов, характера их формирования, показателей экологической, социальной устойчивости общества.

Проблема экологического бедствия в бассейне Аральского моря носит глобальный характер, и ее решение не терпит отлагательства. Учитывая то, что экстремальная экологическая ситуация в Аральском регионе оказывает негативное воздействие на природную среду обитания и условия жизни миллионов жителей не только бассейна Аральского моря, но и других регионов нашей планеты. Ее последствия до сих пор остаются основным фактором, дестабилизирующим экологическую ситуацию в регионе.

Общезвестно, что на рубеже 1990-х — 2000-х гг. сформировалась новая стратегия экологической политики Республики Узбекистан, правительство и само общество уделяют большое внимание высоким темпам загрязнения окружающей природной среды. В научной литературе всегда актуальной оставалась проблема экологизации развития промышленного производства и его влияния на окружающую среду и человека.

Значительное большинство международных организаций системы ООН включило в свою деятельность существенную экологическую составляющую, ориентированную на переход к устойчивому развитию. Эксперты Всемирного Банка Развития определили устойчивое развитие как процесс управления совокупностью активов, направленный на сохранение и расширение возможностей, имеющихся у людей. Для устойчивости, необходимо экономическое развитие государства. С экологической точки зрения, устойчивое развитие должно обеспечивать целостность

биологических и физических природных систем.

Период стабилизации, приходится на 1996-2003 гг. и заключается в создании условий для инвестирования перерабатывающих отраслей промышленности. Структурные изменения обеспечивались за счет программ и проектов по производству экспорта-ориентированных и импорта заменяющих товаров. Приток инвестиций, особенно государственных структур, наблюдался в отрасли машиностроения, легкой промышленности, химической и пищевой промышленности, параллельно проводились меры по стимулированию производителей-экспортеров и привлечению средств в нефтегазовую отрасль.

Анализ отраслевой структуры промышленности показал, что коэффициент отраслевой диверсификации очень высок и составляет 0,054%, но такой уровень диверсификации является не следствием промышленного развития, а скорее отсутствием сложившихся промышленных отраслей [16]. В структуре промышленности преобладают электроэнергетика (25,1%), легкая промышленность (23,3%), пищевая (12,0%) и топливная (11,2%) отрасли. Хотя доля этих отраслей преобладает в структуре промышленности региона, в последнее время интенсивно развиваются химическая, газо химическая отрасли и индустрия строительных материалов.

По материалам сессии Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан констатируются, что в Кегейлийском, Караузякском, Чимбайском районах в течение последних двух лет, а в Шуманайском районе — в одном 1996 г. произошла 100 %-ная смена руководителей хозяйств. За короткий срок были сданы в эксплуатацию заводы по производству газа и газового конденсата, кабеля, комплексы "Элтекс" и "Катекс", водовод «Туямуюн -Нукус-Тахтакупыр». Была налажена добыча мрамора, было начато производство медицинского бинта и спирта. Обеспеченность населения чистой питьевой водой повысилась с 40 до 59 %. А на селе этот показатель увеличился в 2 раза, и еще почти 300 тысяч человек сельского населения были обеспечены чистой питьевой водой. А обеспеченность природным газом достигла 83 % [11].

Экологические инновации уже успешно внедряются. Так, в прошлом году в Чимбайском районе запущен в опытно-промышленную эксплуатацию генератор для производства питьевой воды из атмосферного воздуха, который позволяет производить от 12 до 30 литров воды в сутки. Это устройство адаптировано к местам, где питьевая вода недоступна, а ее доставка обходится довольно дорого.

В регионе приняты и реализуются целевые программы по производству продовольствия, выращиванию и переработке сельхозпродукции, возделыванию лекарственных растений, созданию логистических центров. Созданная в 2017 г. свободная экономическая зона (СЭЗ) «Нукус-фарм» призвана развивать фармацевтическую отрасль на базе собственного лекарственного растительного сырья [16].

Особое внимание, уделяемое в последние годы социально-экономическому развитию Республики Каракалпакстан, уже приносит весомые положительные результаты. Республика существенно улучшила свои позиции по ряду важных показателей. В этом году создается механизм, обеспечивающий консолидацию усилий всех уровней власти и всех областей Узбекистана по поддержке устойчивого развития данного региона.

Новые политические и социально-экономические преобразования в Узбекистане открывают значительный потенциал для акцептования стратегических мер и действий в интересах сохранения биоразнообразия, интегрированного управления и

использования природных ресурсов и экологической безопасности. Всеобщая ответственность человеческого общества заключается в формировании условий для реализации поставленных обязательств [14].

Основные стратегические тренды в направлении к устойчивому развитию общества и достижения глобальных обязательств обеспечивают Указы Президента и Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан, такие как «О мерах по реализации программ по либерализации и углублению реформ в политической, экономической и духовной сферах общества, обеспечению безопасности страны», «О углублении реформ в сельском хозяйстве», а также специальные Законы Республики Узбекистан, положения и нормы, регламентирующие их реализацию. Концептуальные основы и подходы по переходу на устойчивое развитие отражены в программных документах государства [4:10,12]. При поддержке Программы Развития ООН и международных финансовых структур (Всемирный Банк, ГЭФ) и отдельных стран-инвесторов активно включаются в деятельность Программы социально-экологической и экономической направленности, решение которых содействует образованию условий синергизма к устойчивому развитию.

Реализация национальных стратегий, программ и планов действий, а также проектов регионального и международного сотрудничества в области охраны окружающей среды и устойчивого развития обеспечивает основу для развития общих подходов природоохранной политики и экологической безопасности. Они показывают политические, законодательные и институциональные рамки и предпосылки для укрепления взаимосвязи и синергизма между конвенциями и развитием национальных стратегий.

Имеющиеся недостатки в структуре менеджмента, координации и обмену информацией снижают возможности использования новых инновационных технологий. К примеру, ограниченное использование водо сберегающих и энергосберегающих технологий, включая оборудование и возобновляемые источники энергии, содействуют большой энергоёмкости технологий, которая значительно выше аналогичных показателей развитых стран мира.

На фоне глобальных катаклизмов и экономического спада ООН выражает тревогу: пандемия обнажает и усугубляет проблемы всеобщего здоровья и благополучия, экономического роста, экологии и

климата, а также делает еще более актуальным вопрос финансирования достижения устойчивого развития. Мировое сообщество обсуждает эффективные пути выхода из кризиса с сохранением приоритетов устойчивого развития. В связи с этим целый ряд стран (включая страны ЕС и Южную Корею) объявили о планах «зеленого» восстановления экономики, которые предполагают дальнейшую существенную перестройку национальных и транс региональных экономических систем: поддержку «зеленых» отраслей экономики, развитие возобновляемых источников энергии, интеграцию элементов циклической экономики в промышленные процессы, установку новых целей по снижению выбросов парниковых газов. «Новый зеленый курс» в ЕС предполагает и введение трансграничного углеродного налога, что, по мнению аналитиков, будет иметь существенные последствия для российских производителей и экспортеров.

На национальном уровне в Узбекистане с 1997г. действует Национальная комиссия по устойчивому развитию (НКУР), которая затем была преобразована в рабочую группу под координацией Правительства Республики Узбекистан. Экспертами министерств и ведомств Узбекистана в 1998 г. была разработана Концепция устойчивого развития Республики Узбекистан. Одним из важнейших механизмов, способствующих обеспечению устойчивого развития, является законодательно-правовые основы, а также механизмы для урегулирования межгосударственных и внутри региональных разногласий по вопросам принятия решений в области использования природных ресурсов и трансграничного воздействия, системы финансовых гарантий для возмещения ущерба окружающей среде и здоровью населения вследствие ухудшения экологической ситуации региона.

Для решения экологических проблем необходимы консолидированные действия всех заинтересованных стран, взаимовыгодное сотрудничество международных, региональных и национальных партнеров. Ощутимая международная поддержка региону Южного Приаралья оказана и оказывается со стороны стран, предоставляющих официальную помощь в целях развития, стран «Большой семерки», многосторонних агентств развития (ЕС, ООН, АБР, ВБ и др.) в рамках различных региональных программ и проектов. Последовательное выполнение намеченных мер позволит обеспечить устойчивое развитие социальной, экономической и экологической сфер в стране.

Литература

1. Афанасьев В.Н., Косарева Т.П., Джуламанов А.А. Устойчивость форм хозяйствования в аграрном секторе экономики при переходе к рыночным отношениям. СПб., 1998. –С. 96.
2. История строительства текстильных предприятий в Каракалпакстане. Часть I. Строительство текстильного комплекса А.О. "Катекс" в г.Нукусе. //Вестник ККО АН РУ. 1998. № 4. - С. 91-92.
3. Министерство экономики и статистики РК. О социально-экономическом положении Республики Каракалпакстан за январь-декабрь 1994 г. и за январь-декабрь 1995 г. -Н.: 1995-1996.
4. Национальная стратегия устойчивого развития Республики Узбекистан. –Ташкент: 1999.
5. Национальный доклад «О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов Республики Узбекистан».- Госкомприрода РУз. –Ташкент: 1995, 1998, 2000.
6. Национальная программа действий по охране окружающей среды на 1999-2005.
7. Национальная Программа действий по борьбе с опустыниванием в Республике Узбекистан. –Ташкент: 1999.
8. Национальный доклад по борьбе с опустыниванием в Республике Узбекистан. –Ташкент: 2000.
9. Социальное развитие и уровень жизни в Узбекистане. Статистический сборник. Государственный Комитет Республики Узбекистан по статистике. –Ташкент: 2014. – С.20.
10. Стратегия повышения уровня жизни населения Республики Узбекистан на 2004-2006 годы и период до 2010.
11. Сохранение биологического разнообразия. Национальная стратегия и план действий. –Ташкент: 1998.
12. Национальный обзор по оценке прогресса, достигнутого Республикой Узбекистан по выполнению повестки дня на 21 век, 2001.
13. Указ Президента Республики Узбекистан «О создании свободных экономических зон «Нукус-фарм», «Зомин-фарм», «Косонсой-фарм», «Сирдарё-фарм», «Бойсун-фарм», «Бустонлик-фарм» и «Паркент-фарм»» от 03.05.2017 г., № УП-5032.
14. Экономика Узбекистана. Информационно-аналитический бюллетень за 2014 год. -Ташкент: 2015. – С.11.
15. Pomfret R.W.T. Resource Abundance, Governance and Economic Performance in Turkmenistan and Uzbekistan. – Bonn: ZEF, 2004. – P.67.
16. www.lex.uz

РЕЗЮМЕ. Мақолада мустақиллик йўлларида (1991-2021 йўлларида) Қорақалпоғистоннинг экологик сиёсати, ижтимоий-иқтисодий ва экологик сиёсатнинг ривожланиш босқичлари бўйича олиб борилган таҳлилий ривожланишнинг тарихий босқичларини ўрганиш масалалари қўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы исследований исторических этапов развития проведенного анализа по вопросам развития этапов экологической политики социально-экономической и экологической политики Каракалпакстана в годы независимости (1991-2021 гг.).

SUMMARY. The article discusses issues of research into the historical stages of development of the analysis carried out on the development of stages of environmental policy, socio-economic and environmental policy of Karakalpakstan during the years of independence (1991-2021).

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АЙМАҒЫНДА ҚАЛАЛАРДЫҢ ГЕНЕЗИСИ ХӘМ ТИПОЛОГИЯСЫ (Шымбай қаласы мысалында)

З.Б.Есназарова – тарихий илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: шаһар, урбанизм, типология, генезис, эволюция.

Ключевые слова: город, урбанизм, типология, генезис, эволюция.

Key words: city, urbanism, typology, genesis, evolution.

Қалалар жәмийет раўажланыўының белгили бир басқышында пайда болады. Қаланың тийкарғы функциясы - қайта бөлистириў ямаса бөлистириўшилиқ ўазыйпасын атқарады. Қала тарийхы, турақлы артықша өним, қайта бөлистириўшилиқ жәмийетлик сананың арнаўлы формасы сыпатында айтыўымызға болады. Қаланың генезиси хәм тарийхының эволюциясы ҳәзирги күнде қала қурылысын жойбарластырыўда урбанизмдеги тар жол болып табылады. Қалалардың типологиялық тийкарғы белгилерине байланыссы классификацияластырыў мүмкин. «Изертленип атырған объектти билиў, бул тарийхый раўажланып атырған объектлердиң өзине тән идеал моделине тийкарланады. Қала жәмийетлик социаллық-экономикалық раўажланыўы менен белгиленетуғын халық жасайтуғын меканлардың айырықша категориясы ретинде аўыллық пунктлердиң ишки структурасы өзине тән функциялары менен ажыралып турады» [1].

Типология-құбылыслар менен объектлердиң ишки белгилериниң жыйынтығы бойынша ұқсас типлерди анықлаў менен шуғалланатуғын илим тараўы. Қалатаныўшылықта бар болған теория позициялар системасын емес, бәлким сыпат тәрәпинен жаңа билимниң раўажланыўына жәрдем беретуғын айырықша жантасыўлар анализ етиледі. Қала тийкарғы механизм болып есапланады, сонлықтан экономиканы басқарыў, саўда хәм инвестициялар дәстүрли идеялар қаланың иерархиялық классификациясы халықтың санына қарап баҳаланады. Функционаллық хәм байланыссы, глобал миллий саўда хәм билимлендириў тармақлары, бәсекишилиқ инвестициялар ҳәзирги дәўирде сезилерли дәрежеде әмелге асырылмақта. Қалалардың глобал көлемдеги жағдайына тәсири, бул миллий қала системасына алып келеді. Усы көзқарастан алып қарағанда Қарақалпақстанда ХХ әсирдиң 30-жыларында қала хәм районлардың пайда болыўы әсирлер даўамында тарийхый дәўирлерди басынан кеширген.

Қала - тарийх ушын өтмиштиң жанлы гүўасы. Тарийхшылар қаланың пайда болыўын, гүллениўин, қыйралыўын, гейпара жағдайларда жоқ болып кетиў процесин, урбанизацияның тарийхый басқышларын, әсиресе, қаланың этникалық процеслерин анықлайды. Урбанизм машқалаларын толық проблематикалық сәўлелендириў тарийх илиминде фундаменталлық орынды ийелейди. Үлкениң географиялық, экономикалық, тәбийий жағдайлары, аймақларға халықтың көшип келиў процеслери менен оның турақласыўы арқалы айырым қала организмлеринин

раўажланыў динамикасын анықлай отырып, тарийхый раўажланыўы, қыйралыўы хәм қарабақанаға айланыўы, улыўма алғанда, бир тутас тарийхый-мәдениет хәм экономикалық тараўлардың өндирис күшлери менен қаланың экономикалық тараўлардың өндирис күшлери менен қаланың экономикалық динамикасын хәм т.б. тәрәплерин анықлап береді. Көплеген тарийхшылар аймақта ямаса хәтте, бир мәмлекеттиң ишинде қаланың улыўма тарийпин табыў мүмкин деп ойлайды. Сондай-ақ, бул анықламалардың турақлы дефинициясы да бар. Қала түсиниги көп мәнисли хәм көп қырлы, оны хеш қандай көзқарас пенен түсиндириў мүмкин емес, оны бир дициплина ямаса концепция сыпатында алып қараўға болады.

Қарақалпақстанда қалалардың бир неше рет раўажланыў процесслери хәр қыйлы ўайраншылықлар хәм сыртқы топылыслар нәтийжесинде тоқтатылып турғанлығы бизге мәлим. Жоқары раўажланған, мәдениетқа ийе, гүлленген қалалар Миздақхан, Топыраққала, Гүлдирсин, Қырық қыз хәм басқалардың қыйратылыўы, хәтеки, жер менен жексен етилиўи, яғный қарабақанаға айланыўы тарийхтан мәлим, буның айқын дәлили болады.

Деген менен, тарийхты жоқ етиўге хәм де бир қаланың жер менен жексен болыўы урбанизацияның сабақларын биротала ўзип таслай алмайды. Қала – бул универсал түсиник, жеке, қоспалы тарийхый раўажланыў процесслеринде оның орны өз алдына. Ол өзгерислер бирден болып, сол ўақыттың өзине тән дәстүрлерин сақлап қалыў қәсийетине ийе[2].

Дәстүрли идея қалалардың иерархиялық классификациясы халықтың санына қарап тийкарланады, қала системаларын анықлаў даўлы жағдай. Функциялық хәм байланыс глобал, аймақлық саўда менен билим тармақлары, бәсекишилиқ хәм инвестициялар ҳәзирги күнде сезилерли дәрежеде тәмийинленбекте, қалалардың глобал көлеминдеги жағдайға тәсири хәм миллий қала системаларын алып қараўымызға болады. Тарийхый мағлыўматлар бойынша, Қарақалпақстан Республикасы аймағында Әмиўдәрьяның еки бойы жағалаўларында мекан басып қоныслаған қарақалпақ халқы XVI –XVIII әсирлерден бурын пайда болған әййемги қалалар менен бир қатарда кейинги дәўирлерде қурылған қалаларда өзиниң раўажланыў тарийхын ҳәзирги дәўирде даўам етип атырғанлығы белгили.

Ҳақыйқатында да, Қарақалпақстан аймағында әзелден қиятырған бес қала: Шымбай, Қыят, Төрткүл, Хожели, Қоңырат қалалары болған. Қалалардағы дифференцияластырыў халықтың саны менен ажыралып турады, сондай-ақ басқа да көрсеткишлер

тийкарында карап шығылады. Усы бағдарда Каракалпақстан қалаларының типологиясы анықланады. Бунда тийкарынан методикалық талап, орын таңлау куралы, санаат ислеп шығаруы, аймақлық мақандағы методдарлы, қаланың оптимал көлемин анықлау, социал – экономикалық машқалаларын шешіу, қала машқалаларын, азайтыу бойынша усыныслар, территориялық жақтан ажыралып туруы, яғный Каракалпақстан аймағындағы дифференциация мәселесине итибар бериледи.

Мақаланың мақсети – критерийлер системасын таярлау хәм Каракалпақстан қалаларының типологиясы хәм генезиси. Қалалардың типологиясы бойынша көплеген алымлар изертлеу жұмысын алып барған. Мысалы, Россия қалаларының биринши типологиясын В.П.Семенов хәм Тян Шанский XX әсирдің басларында анализ еткен. Илимпаз қалалардың мәдени-тарийхый генезиси, физикалық географиялық шараятына карап классификациялаған [3]. В.Глазичев қалалар типологиясын усынады, илимпаздың пикиринше, қалалар өз раўажланыу баскышына өтеди, булар қала этирапы, яғный қала емес [4]. А.М.Архипов қаланың функционаллық типологиясын усынады. Бунда раўажланыу дәрежеси, функциялардың, территориялық мазмұны, экономикалық-географиялық жайласыуы алып қаралады. Изертлеуши орайлық қалалардың өзине тән спецификасын анықлаған. Россия қалалары- булар сол мәмлекеттің ядросы болып табылады. Бунда тарийхый, мәдени, финан орайы хәм олардың экономикалық жағдайының көлеми хәм корреляциясы менен байланыслы болады [5].

Демек, Каракалпақстан қалаларының типологиясы хәм генезиси бойынша тарийхый мағлыұматларға сүйенсек, ертедеги бес қаланың бири болып табылған Шымбай қаласының пайда болыу уақты хакқындағы мағлыұматлар рус илимпазлары тәрепинен XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында көплек жыйналған. XIX әсирдің 70-жылларында үлкемизге келип изертлеулер жүргизген экспедиция ағзаларының бири А.Кун жергиликли халықтан жыйнаған мағлыұматларды келтирип, Шымбайға қонысланыу онша узақ емес, 140 жыл алдын басланған дейди. Ал, Соболевтың каракалпақтың бир бийиниң еске түсириулері бойынша жазып алған мағлыұматларында, хәзирги Шымбай орынында бурын Шах-Темир қаласы болған. Әмиұдәрәя бөлимин изертлеушилердің мағлыұматларына қарасақ, сауда менен шұғылланған Шымбай қаласының пайда болыуына 200 жыл болған деп көрсетеди. Шымбай районы дийханларының турмысы хакқында изертлеу жұмысларын алып барған У.Шалекеновтың жазыуына Шымбай қаласының пайда болыу тарийхы анық еле белгили емес. 1913-жылы көшириу басқармасы хызметкерлериниң жазып алған мағлыұматлары бойынша, Шымбайдың пайда болыуы 200 жылдан кем емес. Ал, XVIII әсирдің биринши ярымында тарийхый мағлыұматлар қаланың ертеде пайда болыуын тастыйықламайды. “Рус басқарыушылары Шымбай қаласын рәсми түрде қала деп қайта атады. XVI әсирдің екінши ярымы хәм XVII әсирдің басында 350-400 жыл бурын пайда болды, Шымбай қаласы XVIII әсирге шекем қала ретинде пайда болды” [6]-деп көрсетеди.

1897-жылғы халық есап санағының материалларынан пайдаланыу айтарлықтай қыйыншылықларды келтирип шығарады. Бул қыйыншылық Каракалпақстанның административлик-аймақлық бөлиниуіндеги соңғы дәуирдеги өзгерислери менен байланыслы болды. Биринши Пүткил Россиялық

халық есап-санағы мағлыұматларын анализлегенимизде, бир қатар надурис мағлыұматлар келип шығады. Әмиұдәрәя областының барлық халқы саны хакқындағы толық мағлыұматты 1897-жылдағы халық есап-санағын алыу материалларынан хәм 1920-жылы өткерилген Сырдарәя областының елатлы пунктлериниң дизиминен алыуға болады. 1920-жылы Түркистан АССР ының аймағында совет хукиметиниң орнатылыуы менен халықтың 1897-жылғы халық есап-санағы уақтында Каракалпақстан территориясы еки бөлиминен: Әмиұдәрәяның шеп хәм оң жағалауынан ибарат еди. Ол еле бирден-бир аймақлық статуска ийе емес еди. Оның шеп жағалауы Хийұа ханлығы курамына, оң жағалауы Россия империясы курамына киретуғын еди.

1897-1921-жыллар аралығындағы халық санының динамикасы хакқындағы мағлыұматты төмендеги кестеден көриуимизге болады.

Әмиұдәрәя областы халқының саны [7].

	1897-жылғы есап-санақ бойынша	1912-жылғы мағлыұматлар бойынша	1921-жылғы есап санақ бойынша
Төрткүл қаласы	1392	2520	3683
Ауыллық жерлер Соның ишинде:	191281	199223	156912
Шымбай уезди	-	130006	80994
Шорахан уезди	-	69217	75918
Область бойынша	192673	201748	160595

Көринип турғанындай, областьтағы халық саны 1897-жылдан 1912-жылға шекемги дәуир ишинде бираз өсти, ал 1912-жылдан 1921-жылға шекем бирден азайды. Әмиұдәрәя дельтасының оң жағалауы тармақларының курғап кетиуі ақыбетинде Шымбай уездиниң ауыллық орынларының халқының саны кемейип кетти.

XX әсирдің басында Гиршфельдтиң мағлыұматы бойынша Шымбай қаласының халқы 801 үйден ибарат ямаса 4 мың адамды кураған. Халықтың саны бойынша ол Петро-Александровск хәм шеп жағалықтағы барлық қалалардан, Хийұаны есапламағанда көп болған. 1906-жыллары Сырдарәя ұлаетының шолыуында Шымбай қаласында 360 үй, 161 қара үй болған. Демек, бул хәр үй хәм қара үйде бес адамнан есапласақ, 2605 адамды курайды. Генерал-майор Дерягинниң баянатында Шымбайда 535 үй болып, 1900 ер адам, хаял-қызлар 3400 адамды курайды. Улыұма Шымбай қаласында XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында еки мыңнан төрт мыңға шекем адам жасады деп көрсетиуге болады [8]. Шымбай участкасының курамы 9 волостлықлардан ибарат еди. Олар: Нөкис, Шымбай, Кегейли, Қос көл, Есим, Дәуқара, Нәүпир, Таллық хәм Қоңырат волостлары еди. Шымбай волосты Әмиұдәрәя дельтасында жайласқан болып оның батыс шегарасының орийында, Шымбай қаласы жайласқан. Батыста Кегейли волостлығы қосылады хәм Кегейли каналы, батыста Куұанышжарма каналы (бул Әмидаряның ири каналарының бири), арка тәрепте Туркмен-Қырылған кумлары шегарасына киреди. Шығыста Нәүпир хәм Көкөзек волостлықларының административлик шегарасы бар [9].

Усы волостларда халықтың саны есапка алынған. Шымбай участкасында 64078 хаял, 5885 ер, барлығы

12933 адам болған, 1913-жылы халық санының көбейуі 201 465 адам болған халық жасайтуғын пункт Әмиүдәрәя бөлиминің дереклери бойынша алынған мағлыұматлар бойынша, көшип қонысласын атырған халықтың жерден пайдаланыуы мәселеси хақында айтады. Әмиүдәрәя дельтасының оң жағалауындағы тармақтарының қуғап кетиуі ақыбетінде Шымбай уездинің ауыллық орынлары халқы саны кемейип кеткен.

Тийкарынан, 1927-жылы 3-июльде, Шымбай районы хэм Нукус волостларынан ауыл админстративлик бирлескен кеңеслерсиз дүзилген. Районның орайы Шымбай болып, орайдың территориясы 223 километрден ибарат болған. Районның территориясы улыұма 2416,6 квадрат километр пайда етеди. Халқы 39213 адам, олардың басым көпшилиги қарақалпақлар болып 34668 адам. Экономикалық жақтан район ауыл хожалығы, әсиресе пахташылық пенен шұғылланады. Район қурамына 13 ауыллық совет кирген [10].

1927-жылы ҚАО ның Шымбайдағы жаңа аймақлық орайын жойбарластырыу мәселесіндеги түсиндирме баянатында (пояснительная записка) көрсетилиуі бойынша алып қараймыз. Жайластырыу қала жобасына тийкарланады. Қалада бағдың жобасы көрсетилген майдан (площад) жасыл кеңисликлерди ийелеп турады. Хәулилер хэм имаратлар 35 % майданды алып жатыр, көшелер -16,15 %, имарат қурылысы -8 %, арнаулы майданлар мысалы, аэродром хэм т.б.13,5 % ийелейди. Хәр бир турар жай квартиралардың өзине тән ишки бағы бар. Турақ жай имаратлары ушын 375 участка бар болып, хәр бир участкаға орташа 16 адамнан туұра келеди. Қала халқы 600 адамды қурайды. Турақ жай имаратлары ушын участкалар 300 квадрат метрден 500 квадрат сажен деп көрсетилген. Админстративлик, жәмийетлик хэм өндирислик имаратлар ушын ислеп шығылған участкалар саны автордың басламасы менен мәмлекетлик әхмийетке ийе болған мәкемелер хэм кәрханаларды қосыу бойынша таңлаудың техникалық шәртлерине муұапық ажыратылады.

Қаланың админстративлик сауда бөлими Кегейли каналының шеп тәрәпинде жайласқан: турар жай имаратларының бир бөлими де усы жерде жайласқан. Каналдың оң тәрәпинде санаат кәрханалары, жұмыс ушын арналған квартиралар, мектеп жайы, монша, базар, жабық базар жайласқан.

Кегейли каналы бойлап қаланың админстративлик бөлими хэм қоршап турған кең бульвар бар. Соның менен бирге, канал бойлап есип турған самалларды бульвар тереклери жумсартады. Көшелердің кеңлиги жасыл егилген шөптердің бир бөлимин береді. Еки магистраллық көше тийкаргы бағдарларға ийе: қаланың арқасынан арқа шығысында кеңлиги 40 см., 30 ға жақын тәртіптеги 1-көше – 25 м. Арқа тәрәпте қаланың улыұма бөлими тереклер тоғайлар менен үзликсиз қапланған. Қала орайында 4,8 гектар майданға ийе дем алыу парки жайластырылған. Тийкаргы көшелер хэм көшелердің екінши тәртіпте оларды аяқтан суұғарыу арқалы шайқас әмелге асырылады [11].

1927-жылы 5-февральда Шымбай қаласында барлық округлик демографиялық есап-санақ бойынша халықтың санының қысқаша мазмұны төмендеги таблицанда қарап шығамыз.

1927-жылы Шымбай қаласының халқы бойынша мағлыұмат [12].

№	Волость лықлар	Халық жасайтуғын пунктлер саны	Хожалықлар саны	Халық саны		
1	Шымбай	75	2862	13553	12,745	26,328
2	Жаңа-базар	55	1,317	6239	5638	11,877
3	Таллық	85	1,581	5190	4810	10,000
4	Кегейли	35	1763	6456	5626	12,082
5	Нөкис	33	1208	3592	3100	6692
6	Дәукара	75	1629	5089	21873	9960
7	Нәүпир	82	2267	7719	7670	153889
8	Көкөзек	-	-	-	-	-
		440	12627	47836	44492	92328

Көкөзек волостлығын хэм Қоңырат волостлықларын қоспағанда халықтың есабы хэм халық жасайтуғын орынлар таблицанда көрсетилген. Ал, Шорахан уезди керисинше, қолайлы шараятта жайласқанлығы ушын оның халқы бираз көбейди. Әсиресе, халықтың үлкен өсими Төрткүл қаласында байқалған. Теория- тарийх илиминде қалалардың машқалалары үлкен сан менен шет ел әдебиетларында сәуленендирген. Биз ең керекли болған Қарақалпақстан Республикасы аймағындағы, Шымбай, Қыят, Төрткүл, Хожели, Қоңырат қалалары бойынша изертлеу жұмысымызды алып қарайық. Шымбай қаласы Қарақалпақстан Республикасының арқа бөлиминде жайласқан.

1926-1939-жыллары Қарақалпақстан қалаларында халықтың саны [13].

№	Қалалар	1926-жыл	1939-жыл
1	Төрткүл	4,1 мың адам	19,6 мың адам
2	Нөкис	3,4 мың адам	14,0 мың адам
3	Хожели	3,0 мың адам	11,4 мың адам
4	Шымбай	5,4 мың адам	8,5 мың адам
5	Қоңырат	4,2 мың адам	4,9 мың адам
6	Мойнақ	1,6 мың адам	7,9 мың адам

Таблицанда Қарақалпақстанда қалалардың халқының саны бойынша динамикасы көрсетилген. Шымбай қаласында халықтың өсиуі көрсетилген. 1926-жылы 5,4 мың адам болған болса, 1939-жылы 8,5 мың адам қалаға келип қонысласқан.

Тийкарынан қала статусын алыуы ушын халқы он мыңнан аслам болыуы керек. Қалалар тийкаргы механизмлер экономиканы басқарыу, сауда қарым-қатнастары инвестициялар алып қаралады. Қарақалпақстанның тарийхында әйеменнен бери қиятырған бес қала, бул Қарақалпақстан Республикасының конституциясында да тастыйықланған болып булар: Шымбай, Қыят, Төрткүл, Хожели, Қоңырат қалаларын атап көрсетиуге болады.

Жуумақлап айтқанда, халық саны тығызлығына тийкарланған қалалар типологиясынан мәмлекет аймақлық кеңислигинде қаланың оптимал көлемин бахалау методологиясын ислеп шығыуда пайдаланыу нәзерде тутылған. Қалалардың географиялық жайласыуы бойынша типологиясы аймақлық орында санаат ислеп шығарыуды жайластырыуды таңлаудың методикалық қуралын ислеп шығыу ушын теориялық тийкар болып хызмет етеди. Қарақалпақстанда қалалардың экономикалық хэм социаллық функциясына тийкарланған типологиясы, машқалаларын мақсетли шешиу бағдарламасын шешиу имканиятын береді.

Әдебиетлар

1. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. –Ташкент: “Фан” 1982. 6-6.
2. Есназарова З. Нөкис қаласының тарихы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023. 3-6.
3. Семенов –Тян-Шанский В.П. Город и деревня в европейской России: очерк по экономической географии. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. 12-6.
4. Глазачев В. Представление о городе и технологии управления средовым развитием. Доклад в школе муниципального служащего. –Обнинск: 2005.
5. Архипов. А.М. Функциональная типология городов Центральной России. Вестник Академии. 2010, №2. 47-51-6.
6. Кудияров А. Шымбай тарихынан. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2021. 15-17-6.
7. Yesnazarova Z. Materials of the population census in the region of Karakalpakstan – historical facts (1897-2003s). Galaxy interdisciplinary research journal (giirj) ISSN (E): 2347-69.15. Vol. 10, Issue 3, Mar, 2022, 20-6.
8. Кудияров А. Город Чимбай в русских источниках (конец XIX-начало XX вв). // Вестник, №3, 1996. 90,91-6.
9. ЦГА. ф. 11. Оп.1. д.3, л. 44.
10. Есназарова З. Б. Қарақалпақстанда районлардың дүзилю тарихынан. «Zamanagóy talaplar sharyatında pedagogikalıq bilimlendiriw sarası» atamasındaǵı «IFTE-2023: Uzbekistan» халықаралық конференциясы материаллары. –Нөкис: 2023. 20-6.
11. ЦГА РК. Ф.№ Р-12, оп.1. л. 27.
12. ЦГА.РК.ф.12,оп.1. Д.727.
13. ЦГА. РК, ф.322, оп. 1. д. 87, л 19: 324, оп.1, д 4, 5, л.3.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақстанда шаһарларның генезисі ва типологиясы тарихий нүқтаи назардан ўрганилади. Асосан, Чимбой шаһрининг ривожланиши ва ўзига хос хусусиятлари жойлашиши, XX асрга тегишли демографиясы ўрганилди. Қарақалпақстан ҳудуди шаһарларда халқнинг сони XVIII ва XX асрлардаги халқнинг ўсиш динамикаси таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается генезис и типология городов Каракалпакстана в историческом аспекте. В основном изучались развитие и расположение города Чимбай, его специфика, демография XX века. Анализируется численность населения городов на территории Каракалпакстана, динамика роста населения в XVIII и XX веках.

SUMMARY. The article examines the genesis and typology of cities in Karakalpakstan from a historical perspective. The development and location of the city of Chimbay, its specifics, and the demography of the twentieth century were mainly studied. The population are analyzed of cities in Karakalpakstan and the dynamics of population growth in the 18th and 20th centuries.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ХУЖЖАТЛИ КИНОСИ

(1991-2018 йиллар)

У.Хужаниязов – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: Орол денгизи, экология, урф-одат, мустақиллик, табиат, маданият, хужжатли фильм, тарихий мавзу, студия, жанр.

Ключевые слова: Аральское море, экология, традиция, независимость, природа, культура, документальный фильм, историческая тема, студия, жанр.

Key words: Aral sea, ecology, tradition, independence, nature, culture, documentary film, historical theme, studio, genre.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан кейин бошқа соҳалар каби санъат соҳаларида ҳам туб ўзгаришлар юз берди. Шу жумладан кино соҳасида ҳам.

Мустақиллик йилларида қорақалпоқ кино санъати ҳар жиҳатдан камол топиб, ўз таракқиётида бир канча ютуқларни қўлга киритди.

Қарақалпоғистонда кино санъатининг ташкил қилиниши ўтган асрнинг 70-йилларига тўғри келади. Дастлаб 1970 йил Ўзбекистон Республикаси Вази́рлар Кенгаши Киномотография давлат комитетининг махсус қарори билан Нукусда Ўзбекистон хужжатли ва илмий-оммабоп фильмлар киностудиясининг Қарақалпоғистон филиали очилди. Кейинчалик, яъни 1990 йили алоҳида “Қарақалпоқфильм” киностудияси ташкил этилди. Қарақалпоғистон умуммаданияти силсиласида кино санъатининг ташкил қилиниши ва унинг мустақиллик йилларида мустақил киностудиясининг– “Қарақалпоқфильм”га айлантирилиши Қарақалпоғистон Республикаси халқи маданий ҳаётида қатта воқеа бўлди.

Мустақиллик йиллари қорақалпоқ хужжатли кино санъати ўзининг ижодий таракқиёт босқичига кирди. Бу йиллар “Қарақалпоқфильм” киностудияси мустақил ҳолда кино ишлаб чиқариш даражасига етишди, у муносиб кадрлар билан таъминланди, моддий-техник даражаси яхшиланди.

Таъкидлаш зарурки, 1990 йилларда, яъни “Қарақалпоқфильм” алоҳида киностудия қилиб шакллантирилган дастлабки даврларда илгаригидек, 4 та киножурнал ва 4 та хужжатли фильм ишлаш имкониятига эга бўлган. Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, “Қарақалпоқфильм” студияси жамоасида ҳам руҳан кўтаринкилик, фаоллик кучайди, миллий кадриятларга бўлган ишғиёқ, уларни халққа етказиш масъуллиги жамоанинг ҳар бир аъзосида уларнинг миллат олдидаги бурчи сифатида шаклланди ва қарор

топди. Бунинг натижаси ўлароқ, кейинги 1991-93 йилларда 10-15, 2004 йилдан бошлаб эса йилига 15-20 хужжатли фильмлар ва “Қарақалпоғистон” журналининг 4-6 та сонларини чиқариш имкониятига эга бўлдилар. 2007 йилда бу кўрсаткич 23 тага етди. Бу йиллари қорақалпоқ хужжатли кино тематикаси янада кенгайиб мазмун моҳияти яхшиланди.

Мазкур йилларда студия кино ижодкорлари томонидан тасвирга олинган хужжатли фильмларда бугунги кунда юртимизда юз бераётган ижобий ўзгаришлар, давлатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида амалга оширилаётган ислохотлар ҳамда янгиликлар, шунингдек қўлга киритилаётган ютуқлар бош мавзу сифатида ўз ифодасини топди.

“Қарақалпоқфильм”да яратилган хужжатли фильмлар ўзининг турли мавзуларга бағишланганлиги, қамров доирасининг кенглиги, кўп микдорга эгаллиги, тасвир фонининг бойлиги билан ажралиб туради.

Студия ижодкорлари мустақиллик йиллари Орол денгизи фожеси ва унинг оқибатлари, Қарақалпоғистон табиати ва унинг ўзига хослиги, қорақалпоқ халқи урф-одатлари ҳамда анъаналари, атоқли олимлар ҳамда илм-фан фидойилари, маданият ва санъат арбоблари, шоир ва ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятлари, шунингдек тарихий мавзуларга кўпроқ эътибор қаратди ва улар тўғрисида қизиқарли ва ибратли хужжатли фильмлар яратди.

Қуйидаги мавзуларга ишланган хужжатли фильмлар уларнинг айрим намуналаридир.

Орол денгизи фожеси ва унинг салбий оқибатлари, шунингдек ҳудуддаги экологик вазият ҳақидаги фильмлар:

Мустақиллик йиллари студия ижодкорлари Орол денгизи фожеси ва унинг салбий оқибатлари, ҳудуддаги экологик вазият ҳақида қатор хужжатли фильмлар яратишди. Буларга “Орол дардим менинг” (1995, О.Абдурахманов), “Орол – умид денгизи” (1995,

О.Абдурахманов), “Орол – умидлар ороли” (1998, Т.Қалимбетов), “Мўйноққа ғоз келди келди” (2006, Д.Абдумуротов), “Дарё денгизга қуйилмоғи лозим” (2010, М.Низанов), “Орол яшаши лозим” (2011, А.Ақназаров) [2] каби ҳужжатли фильмлар киради. Бу фильмлар Орол инкирози, экологик офатлар ва уларнинг оқибатлари, экологик фожеалар сабаб инсонлар ҳаёти ва саломатлигига таъсир қилувчи салбий ҳодисалар, Оролбўйи ўсимликлари ва ҳайвонот дунёсига етказилган талафотлар, сув муаммолари каби ноҳуш ҳодисаларни бартараф қилишга бағишланган, ҳукуматимиз ва Биринчи Президентимизнинг дунё микёсида Орол фожеасини бартараф этишга, дунё афкор оммасини бу инкироздан огоҳ этишга бағишланган савий-ҳаракатларини кўрсатишга бағишланган.

Масалан, “Орол дардим менинг” фильмида маъмурий-буйруқбозликка асосланган мустабид тузум даврида табиатга ёвузларча бўлган муносабат ҳақида айtilса, “Дарё денгизга қуйилмоғи лозим” фильмида сувсизлик оқибатларининг ҳудуд аҳолисига кўрсатаётган зарарли таъсири, “Мўйноққа ғоз келди”, “Орол – умид денгизи” кабиларда бу фожеанинг Оролбўйи флора ва фаунасига таъсири, “Орол яшаши лозим” фильмида Орол денгизини сақлаб қолиш зарурати, унинг аҳамияти ҳақида илмий асосланган фактлар ёритилади.

Қорақалпоғистон табиати ва унинг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб берувчи фильмлар: Мазкур фильмлар ҳудуднинг ўзига хослиги ва алоҳида хусусиятларига бағишланган. Дарҳақиқат, Қорақалпоғистон ҳудуди Ўзбекистоннинг бошқа ерларидан табиати, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси билан ажралиб туради. У, бир томондан, деҳқончилик ва ўсимликлар билан қопланган воҳалардан, иккинчи томондан, сувсиз тақир чўллардан, учинчи томондан, чексиз кумлоқ ва барханлар билан қопланган саҳродан иборат. Хусусан, “Ота макон” (2000, А.Абдиев), [3] “Ўлкамиз табиати” (2008, А.Султанов) [2] фильмларида ҳудуднинг кенг картинаси тасвирланса, “Устюрт юлдузлари”да[4] Устюрт платосининг ўрни, ундаги флора ва фауна, унинг бойликлари, газ ва нефт конларига бойлиги, унинг келажакда тадқиқ қилиниши зарурлиги ҳақида фикр юритилади, “Фидойилар” (2005, Т.Қалимбетов) [5] фильмида эса Оролнинг қуриб қолган тагида пайдо бўлган кум барханлари, Орол қуриши муносабати билан Қорақум ва Қизилқум саҳролари бирлашиб, катта саҳрога айланиш хавфи борлиги фильмларда акс эттирилган. Қуриган Орол ўрнида саксовулзорлар, чет мамлакатлардан (Мексикадан) олиб келинган, тузлоқ ерларда ҳам ўсаверадиган галиаф, дистихлист каби ўсимликларни ўтказиб, уни саҳрога айланиш хавфидан, денгиз тагидан кўтарилаётган “туз ёмғиридан” асраб қолишга ҳаракат қилаётган ҳақиқий фидойилар ҳақида ҳикоя қилинади. “Овчилар”, (2002, Т.Қалимбетов) [5] фильмида инсон билан табиат орасидаги муносабат, табиатга эҳтиётлик билан муносабатда бўлиш каби масалалар ўртага ташланади. Бу эса келажак авлодни табиатга эҳтиётлик билан муносабатда бўлишга, гўзаллиқни асрашга, огоҳликка ўргатади. “Ҳазина” (2010, Б.Боймурзаев) фильмида Султан Вайс тоғ тизмалари ва ундаги мавжуд бўлган табиий бойликлар, “Доривор ўсимликлар” (2011, Б.Боймурзаев) фильмида ушбу заминнинг доривор ўсимликларга бойлиги, ўлкада 360 дан ортиқ доривор ўсимликлар мавжуд бўлиб, жумладан, 200 дан кўпроғи ҳозир химия-фармацевтика саноатида қўлланилаётганлиги жонли лавҳаларда тасвир этилган.

Қорақалпоқ халқи урф-одатлари, анъаналари, миллий қадриятларига бағишланган фильмлар:

Маълумки, ҳар бир миллат дунёдаги бошқа

халқлардан ўзининг миллий урф-одатлари, анъаналари, маънавий-руҳий қадриятлари билан фарқланади. Уларни сақлаб қолиш умулжаҳон қадрият ҳисобланган миллатнинг ўзлигини сақлаб қолишдир. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримовнинг “...қорақалпоқ халқи ўзининг қадимий тарихи, урфу одатлари, анъаналари, тили, маданиятига хос бетакрор жиҳатлари билан ажралиб туради” [6] деганидек, мазкур халқнинг ҳам ўзига хос бўлган урф-одатлари, дастурлари бор: Буларга бағишланган “Бет очар” (2004, Д.Абдумуротов), [7] “Қишлоқда тўй” (1993, К.Холмурадов), [8] “Бешик” (1999, А.Султанов) “Келинчак” (2005, Д.Абдумуротов), [4] “Ҳаўжар” (2004, У. Пиржонов), [1] “Бешик тўйи” (2013, А.Ақназаров) [9] каби фильмларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Масалан, “Бет очар” фильмида маҳаллий урф-одатлардан келин салом дастури ва унинг қандай ўтказилиши тўғрисидаги лавҳалар берилади. “Қишлоқда тўй” фильмида Чимбой туманидаги бир қишлоқдаги тўй маросими тасвирланган бўлиб, ундаги миллий урф-одатлардан халқ сайли, кураш, қўчқорлар жанги ҳақида тасвирлар намоиш этилади. “Бешик тўйи” фильмларида чақалоқни бешикка белаш ва унинг дастурлари ҳақида лавҳалар бор. “Келинчак” ва “Ҳаўжар” фильмлари келин узатиш маросими ҳақидаги фильмлардир. “Ҳаўжар” - бу қиз балоғатга етиб, узатилаётган вақтида ўзининг туғилиб ўсган уйини, қишлоғини ташлаб кетаётганда “Ҳаўжар” қўшиғи айтилади. Фильм ана шу қўшиқ айтилиш одати ҳақидадир. “Ҳаўжар” да туғилган уйга, ота-онага, қариндош-уруғга узатилаётган қизнинг муҳаббати, садоқати қуйланади.

Ўлка тарихий археологик ёдгорликларига, қадамжоларига бағишланган фильмлар: Бу фильмлар қадимги маданий мерос ва ёдгорликларга бағишланган фильмлардир. Хусусан, “Қадимги ёдгорликлар” (2002, М.Туйчиев) фильмида собиқ СССР Фанлар академияси ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг фахрий аъзоси, XX аср 30-йилларида Қорақалпоғистон ҳудудидаги тарихий ёдгорликларни археологик қазилмалар натижасида ўрганиб, бу ҳудудни “Ўрта Осиё Египети” деб атаган академик С.П.Толстовнинг фаолияти ёритилади ва ўлкадаги тарихий-маданий ёдгорликлар суратга олинади. Шу характердаги мавзулар “Миздақхон” (2008, М.Низанов), [1] “Чилпик” (2003, Э. Мамедов), “Асрлар гувоҳи Гулдурсун” (2008, Б.Баймурзаев), “Олтин мерос” (2006, Т.Қалимбетов), фильмлари мазмунини ташкил этади. “Миздақхон” фильмида Хўжайли шаҳрида жойлашган қадимий меъморчилик ёдгорлиги ҳақида, “Муқаддас қадамжоз” (2009, Ғ.Шермухаммад) фильмида Қорақалпоғистон ҳудудидаги муқаддас зиёратгоҳ Султон Увайс бобо қадамжоси ҳақида тарихий маълумот, “Ҳаким ота” (2006, О.Ембергенов), фильмида ўрта аср тасаввуф таълимотининг забардаст вакили, Аҳмад Яссавий шогирди, шоир Сулаймон Боқирғоний (Ҳаким ота) макбараси, унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида қизиқарли лавҳалар берилади.

“Қорақалпоқфильм” жамоасининг мустақиллик йилларида қўлга киритаётган муваффақиятлари мамлакатимиз ва чет элларда юксак эътирофларга сазовор бўлмоқда. Улар яратган фильмлар жаҳоннинг кўпгина кинофорумларида ўзининг муносиб баҳосига эга бўлмоқда. Хусусан, “Гум-гум” фильми 1990 йили Американинг Сан-Франциско шаҳридаги кинофестивалга қатнашиб, Гран-При мукофотини олди, “Қиз вояга етса...” фильмида қорақалпоқ халқи урф-одатлари усталик билан берилганлиги учун, у 1994 йил Ашхободда ўтказилган “Феруза баҳори-94” кинофорумида яхши кутиб олинди ва халқаро мукофотга сазовор бўлди. “Жиров”, “Отсейис” фильмлари 1998 йили Германияда бўлиб ўтган

кинофестивалға қатнашды. 1998 йили “Орол қандай бўлган эди” фильми Сорос фонди мукофотиға сазовор бўлди. “Отбеги” фильми Инсбургдаги (Австрия, 2005) халқаро кинофестивал совриндори, “Кудук” фильми Бильбао фестивалида (Испания, 2005) “Кумуш ярим ой” мукофотиға, Голландия кинофестивалида кумуш медалға сазовор бўлди. “Фидойилар” фильми Испанияда бўлиб ўтган кинофестивалда “Кумуш айик” номли Гран-при совринини, [7] 2001 йили Бухорода ўтказилган ўзбек миллий киноси фестивалида “Кўкпар” фильми “Қанотли туя” мукофотини олди. 2002 йилда эса “Она” фильми Бухоро кинофестивалининг махсус мукофотини олишға муяссар бўлди [1]. Шунингдек студия киноижодкорлари 2018 йили тасвирға олинган “Пойтахт Шаҳрим Нукусим” хужжатли фильми билан

“Энг улуг энг азиз” кўрик танловида қатнашиб “Гран-При” совринини олишға муяссар бўлишди [11]. Булар “Қорақалпоқфильм” студиясининг мустақиллик йилларидаги кўлга киритган ютуқлари бўлиб улар мамлакатимиз маданий-маънавий юксалишиға хизмат қилувчи, халқ ҳаётининг экрандаги тасвирини оламға намоиш этувчи жонли лавҳалар сифатида тарихда ўз изини қолдириши шубҳасиздир.

Хулоса ўрнида шунни айтиш мумкинки, Қорақалпоғистон умуммаданияти силсиласида кино санъатининг ташкил қилиниши ва унинг мустақиллик йилларида мустақил киностудияға – “Қорақалпоқфильм”ға айлантирилиши Қорақалпоғистон Республикаси халқи маданий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Адабиётлар

1. Нызанов М. Кино қалай жаратылды ? – Нөкис: «Билим», 2014. 52-б.
2. Тажадинова Г. Н. Экологическая тема в документальном кино Каракалпакии. // Научный журнал. 2022. –С. 145.
3. “Қорақалпоқфильм” киностудияси жорий архиви. 1996-2000 йиллар яратилган фильмлар рўйхати. 4-б.
4. “Қорақалпоқфильм” киностудияси жорий архиви. 2005 йил яратилган фильмлар рўйхати. 1-б.
5. Тюгай Г. В картинах – дыхание жизни. / Вести Каракалпакстана. 2005. 29 октябрь.
6. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард максадимиз. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 2000. 103-б.
7. Аҳмедов Б. Кино олами. -Тошкент: “Lesson press”, 2021. 197-б.
8. Джумашев А., Нуржанов С., Уразова Л., Таджиева Р. Қарақалпакстан тарийхы. – Нөкис: «Илим», 2018. 186-б.
9. “Қорақалпоқфильм” киностудияси жорий архиви. 2013 йил яратилган фильмлар рўйхати. 2-б.
10. Хужаниязов У. (2023). “Қорақалпоқфильм” студияси хужжатли фильмларида тарихий мавзулар талқини. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences.. 3(S/8). <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI8Y2023N03>.
11. Тилепов К.Н. (2023). Хужжатли фильмларида режиссёрлик маҳорат. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(1 SPECIAL), 454–459. Retrieved from. <http://erus.uz/index.php/er/article/view/1837>.

РЕЗЮМЕ. Ушбу илмий мақолада мустақиллик йиллари “Қорақалпоқ фильм” студияси томонидан тасвирға олинган хужжатли фильмларнинг мавзу ва жанрлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье анализируются темы и жанры документальных фильмов, снятых студией «Қорақалпоқ фильм» в годы независимости.

SUMMARY. This scientific article analyzes the themes and genres of documentaries produced by the “Қарақалпак film” studio during the years of independence.

ТАРИЙХЫЙ ФОЛЬКЛОР ҲАМ ТАРИЙХЫЙ ҲАҚЫЙҚАТЛИК (Устюрттеги тарийхый естеликлерге байланысلى аңыз-рәўиятлар ҳаққында)

Е.Е.Қанаатов – докторант

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Устюрт, Пулжай, тарихий вокелик, фольклор, Ибраҳим Адхам, шох.

Ключевые слова: Устюрт, Пулжай, историческая реальность, фольклор, Ибрагим Адхам, царь.

Key words: Ustyurt, Puljay, historical reality, folklore, Ibrahim Adham, king.

Тарийх бетлеринде, дөретиўши халық турмысында өшпес из қалдырған социал-тарийхый ўақыя-хәдийселер яки реал шахслар искерлигиниң айырым тәрәплери тарийхый фольклор, яғный тарийхый дэстан, тарийхый қосық, тарийхый аңыз хәм тарийхый рәўиятларда өз коринисин табады [1:4].

Қарақалпақ фольклорында да тарийхый ўақыя-хәдийселерди сәўлелендиретуғын тарийхый дэстан, жыр-толғаў, қосық хәм аңыз-рәўиятлар баршылық.

Үш мың жыллар бойы көшпелилер ушын жәннет мекән жер саналған Устюрт тегислигинде гезлесетуғын тарийхый-мәдениет естеликлер бойынша да талай аңыз-рәўиятлар дөрелген. Сондай аңызлардың бири Жезкемпир естелиги ҳаққында.

Қоңырат қаласынан күнбатыста, отыз шақырымдай қашықтықта бирден үш атама менен Жезкемпир, Пулжай, Теңгешашқан деп аталған орын бар. Қоңырат районы тарийхы бойынша билимдан, Ўзбекстан халық билимлендириў ағласы, нураный Жаббарберген (Жапак) Шамуратовтың бизге берген мағлыўматына көре, бул орталықта бурында аса бай Жезбийке деген хаял жасаған. Қартайған шағында оны Жезкемпир деп атап кеткен. Оның есап-сансыз төрт түлик малы, бирнеше мың сандық толы алтыны бар екен. Ол күнлерден бир күни қарақурымдай, күдиретли жыртықш, жаўыз жаў қаппап киятырғанын, олардың алдында гезлескен аўыл-қалаларды қыйратып, өртеп, қарсыласқанларды қумырсадай қырып таслайтуғынын еситеди хәм өз елиниң де бул жаўға төтепки бере

алмайтуғынлығын түсинеди. Қол астындағы неше жүзлеген хызметкерлерине сом алтынларды қуймаға айландыртады. Ири теңгелерди еки ямаса төрт бөлип, майдаларын солайынша қалдыртады, соң далаңлыққа дән сепкен сыяқлы шаштыртады. Устинен қос пенен терең етип сүрдирип жибереді. Төрт түлик малын таў-тоғайға, сахра-шөлге асыртады. Оның сондағы ойы «байлығым душпанның қолына түсип талан-тараж болғаннан, мени дәўлетли еткен халқым соңғылықта алтын пәршелерин, төрт түлик малды излеп таўып пайдалансын, тарықпасын» дегени екен. Солай да болған [2].

Бул орынның Жезкемпирге қосымша Пулжай, Теңгешашқан аталыўы жоқарыда сөз етилген әпсанадағы ўақыяға байланыслы келип шыққан. Ҳәзирги күнлерде де усы жерден излеген адам ески жез теңгелерди табады, ертеректе майда алтын бөлеклерин, теңгелерди де тапқан.

Аңызда айтылған Жезкемпирди Жапак ағаның әкеси Шамурат Хожабай улы (1909-1964) Хорезмшахтың анасы деп айтатуғын болған. Тап усы гәпти Жапак аға өзи менен жаслы қоңыратлы Жумабайдан да еситкен екен. Ол болса мархум әкеси Досбергеннен еситкен.

Хорезмшахтың анасы – Туркан Қатын (Қатын – хұкимдар яки хұкимдарлар менен мәмлекетти тең басқаратуғын хаялларға берилген сол дәўирдеги ең жоқары атак, мәртебе). Күдиретли Селжукийлер мәмлекети қол астынан шығып Хорезмди және ғәрезсизликке еристириў мақсетинде Хорезмшах Текеш

(хүкимдарлық жыллары 1193-1200) Қыпшақ ханы Жанкиси менен аўқам дүзеди хам оның қызы Турканға үйленеди. Бул қыз бенен келген қәуимлеслері Текештиң, соңғылықта Туркан Қатыннан туўылған Мухаммедтиң әскериниң тийкарғы күши болып қалды. Нәтийжеде, Арал теңизинен Хинд океанына дейинги, Ирактан Шығыс Түркістанға дейинги аралықларды ийеледи [3].

Хорезмшах Мухаммед (хүкимдарлық жыллары 1200-1220) пүткиллей анасының тәсиринде және де дәлрек айтсақ, ис жүзинде Туркан Қатынның бийлигинде еди. Себеби, дерлик әскерий күш оның қолында еди. Сонлықтан да, Шыңғысханға күшти бир жерге топлап хұжим етиў туўралы баласы Жалаладдин Мангубердиниң усынысын қабыл етпей, анасы Туркан Қатынның хәр бир қала өзін қорғасын, солай етип душпанды хәлсиретсин, сонда аңсат жеңиске ерисемиз, деген мәсләхәтине көнеди. Бул мәсләхәт өзін-өзи ақламағаны тарийхтан белгили. Бирақ, бәрибир Туркан Қатын тарийхый ири тулға. Хорезмнің дүньядағы күдиретли мәмлекетлердиң бирине айланыўында оның тиккелей хызмети бар [2].

“Пулжай” яки “Теңгешашқан” атамаларының пайда болыўына байланыслы және мынандай аңыз бар. “Ертеде усы жерде кәрўан сарайы болған. “Ноғай жолы” деген ат пенен белгили усы кәрўан жолы бойында жайласқан кәрўан сарайда Елмурат хәм Абадан исмли ерли-зайыплы өмир сүреди. Олар бийперзент болады. Жасы орта жастан асып, перзентли болыўдан үмити үзилгеннен кейин ерли-зайыпшылар кәрўаншы саўдагерлерге хызмет ете баслайды. Хәр саўдагерден түскен хызмет хақылары оларды байытып жибереди. Байлықты мийрас қалдыратуғын перзентлери болмағаннан кейин Абадан кемпир жез теңгелерин шашып халыққа үлестиреди екен. Бул орынның және бир атамасы “Жезкемпир”. Бул да жез теңгелерди шашқан кемпир исми менен байланыслы” [4].

Илимий әдебиятларда Пулжай аты менен көбирек мәлим болған бул тарийхый орын бирнеше тарийхый объектлерден ибарат. Үстирт платосының шетинде, жыра меридионалдан кеңисликке бағдарын өзгерткен жерде минара қалдықлары хәм белгисиз объектлер бар. Жыраның төбесинде қалаша, ал, төмендеги кеңисликтеги кең майданда қоршалмаған елат хәм қәбирстан орынлары жайласқан.

Комплекс Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы тәрәпинен 1946-жылы ашылған болып, ол хақында дәслеп Я.Ғуломов қысқаша есабат жазды. 1960-жыллардан баслап хәр қыйлы жылларда қарақалпақ олимпазлары профессорлар В.Ягодина, М-III. Қыдырниязов басшылық еткен экспедиция ағзалары кунлы материаллар тапты.

Изертлеўлер жуўмағы соны көрсетеди, Пулжай отырықшы хәм көшпелилер қоныс тапқан мекән болған. Усы жерге көшпелилер қыслаў ушын хәмде кәрўанлардан товар алмасыў ушын ағып келген [5].

Х әсирден баслап Хорезм трансконтинентал саўда байланысларында өз статусына ийе болды. Уллы Жипек жолының Орайлық Азиядан өткен тийкарғы тармағы Хорезм аркалы өтти. XI-XIII әсирлерде Кубла Аралбойы қалалары Орта хәм Жақын Шығыс мәмлекетлери, Хиндистан, Қытай, Монғолстан, Шығыс Европада Кавказ, Рус, Волгабойы Булғариясы, Дешти-Қыпшақ көшпелилер дүньясы менен транзит жолы менен байланысты. Усы кәрўан транзити бойында сол уақытлары Гит (хәзирги Пулжай яки Жезкемпир) қаласы да бой тикледи [6:97-100].

Пулжай тарийхый комплексинен кәрўан сарайы орны табылды [7:87].

Фольклорлық-тарийхый изертлеўлерден мәлим, үлкен тарийхый уақыялар яки исми кең танылған

шахслар хақында аңызлар өрбийтуғыны тәбийий. Заманының атаклы хаял-бийлеўшиси болған Туркан Қатын хақындағы бул аңызлар тарийхый хақықатлыққа сәйкес келмеўи мүмкин, лекин, Шыңғысхан бастырып келгенде Туркан Қатын барлық байлықларын тийеп Үргеништен жасырын қашып шығып, Қарақумнан аман-есен өтип, Илал қорғанына (Арқа Иран) жеткенде тутқынға алынады. Усы уақыялар ауыздан-ауызға өтип, Жезкемпир аңызының келип шығыўына да себеп болған деп ойлаймыз. Аталмыш орыннан археологиялық қазылмалар пайытында көппеп теңгелер табылғаны да аңызлардың астарында хақықатлық бар екенлигин дәлийллейди.

Үстирттеги және бир аңыз хәм рәўиятларға арқаў болған тарийхый орынның бири – **Ибрайым шах** қойымшылығы саналады.

Қоңырат районының Түркменстан Республикасы менен шегаралас аймағында, Хантерсек қалашасынан 14-15 км кубла-батыста Үстирт тумсығында Ибрайым шах қойымшылығы хәм мавзолейи жайласқан. Ибрайым шах қойымшылығы хәм мавзолейи хақында Х.Есбергеновтың «Қоңырат: тарийхый хәм мәдений естеликлери» атамасындағы китабында мынандай мағлыұмат келтириледи: «Ибрайым шах гүмбези орта әсирлерге тән жалпақ таслар менен XIV әсирге тән усыл – «Ёлка»ға уқсас усыл менен өрилген... XVII-XVIII әсир естелиги. Ибрайым шахтағы екінши гүмбез XVII-XVIII әсир естелиги, Бөтентаў (Үстирттиң курамлас бөлеги, сәл ажыралып турғанлықтан усылай аталған)да Ибрайым Әдем (Әдхам)ниң мазары орналасқан IX-XI әсир естелиги. Буннан қашық емес жерде Бөтентаўда Ибрайым Әдхамның обасы орналасқан» [8:86]. Ғ.Хожаниязов хәм О.Юсупов авторлығындағы «Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар» Қоңырат районындағы қәбирстанлар дизимине Ибрайым шах қойымшылығы да енгизилген [9:63].

Ибрайым шах туўралы мынандай аңыз-рәўиятлар өрбиген:

Ибрайым Әдхам тарийхый шахс. Ол Балх ўәлаяты (Аўғанстан) тахтын ийелеген, яғный шах болған.

Ол шахлық дәўирде-ақ ел арасында әдил хұкимдар, данышпан, әўлийе сыпатында аты шыққан. Ол ғәрип-қәсер, жетим-жесир, соқыр-майыптарға турақлы түрде ғамхорлық еткен. Бирақ, ол бир күни тахтан ўаз кешкен. Не ушын?

Күрайшийдин «Рисола»ларында былай делинген: «Ибрахим ибн Адхам Балх баянларынан. Аў пайытында түлки яки қоянның аркасынан күўып баратырғанында, ғайыптан: «Сен усы нәрсе ушын жаратылдың ба. соған буйырылдың ба?!» деген даўыс келеди. Соны еситиўден, аттан түседи. Аталарының шопанларын ушыратып, оған ат, кийим-кеншек хәм басқа нәрселерди береди де. шөлистанлыққа қарай шығып кетеди. Өз дәўириниң алымлары арасында Ибрахим ибн Адхам өзиниң әжайып ораторлығы менен ажыралып тұратуғын еди. Диний саўатлы Cvфһн Ас-Саври, оның тәлийматын тыңлаў ушын келгенлер арасында оны байқап, бул салый инсанның ораторлығын хәм саўаттылығын хұрмет етиў ушын өзиниң сөзин жуўмақлаўға асығады. Солай етип ол Cvфһн Фазрий хәм Фузайл ибн Иез сыяқлы ўамалар менен досласады. Шамда жасайды. Опақшылық хәм бағда қараўылшылық етип тиришиликти етеди [3].

Және бир рәўиятта айтылыўынша, Ибрайым Әдхам сарайдың төбесинде бир кисиниң жүргенинен оянып кетеди. Ол даўыслап «Сен кимсең?» деп сорайды. «Түйемди излеп жүрмен» деген жуаўын еситип шах таң қалады хәм «Сарайдың төбесинде түйе не қылады?» дейди. Сарайдың төбесинен «Әй ғапыл, сен Қудайды алтын тахтың үстинде зер шапан кийип излейсең, алтын тахт үстинде Қудай не қылады?» деген саза

келеди. Бул саза Ибраһимның қалғыған қалбын оятады. Мухаммед Румий (орта әсир тарийхшысы) буларға қосымша үшінши рәўиятты келтиреді: Ибраһим Әдхамның алдына келген мүсәпир гезбениң сарайды кәрўансарайға теңлестиргени оған жақпайды. Сонда мүсәпир гезбе Ибраһимнен, бул сарай илгери кимдики болғанлығын сорады. Шах болса бирнеше әждадларынан усы сарайда жасап өткенлигин айтады. «Бири келип, бири кетсе, кәрўансарай болмай не бул?» дейди де мүсәпир көзден ғайып болады [2].

Суфизм тәлийматының тийкарын салыўшылардың бири сыпатында танылған Ибраһим Әдхам пүткил мусылман дүнъясында белгили ири тулға. Ол туўралы Октябрь төңкерисинен бурын халқымыз арасында рәўият, әпсаналар, сондай-ақ, «Ибраһим Адхам» қыссаы кең тарқалған. Усы қысса С.Рафиддинов сөзбасысы менен «Ибраһим Адхам қыссасы» [10], К.Тоҳиров сөзбасысы менен «Қиссаи Ибраһим Адхам» [11] деген атамаларда басылып шықты.

Ибраһим Адхамның толық исми-шәрипи Әбиў Исхах Ибраһим Адхам бинни Сулайман бинни Мансур Балхий. Ол ҳәзирги Аўғанстанның Балх қаласында дүнъяға келген. Қашан туўылғаны белгисиз. Шама менен 778-жылда қайтыс болған. Оның әкеси Ислам динин жайыў дәуиринде болған саўашлар ақыбетинде бул жерге келип қалған. Араблардың Бану Тамим қәўиминен, патшазадалар әўладынан, әскерий адам болған. Усы себепли ол Маликшахтың қызы Маликаи Хубонға үйлениўге ерискен. Бирақ, ол тахт ийелеўге қызықпаған, дәруишлик турмыс кеширген. Усындай

орталықта тәрбияланған.

Ибраһим Әдхам туўралы қыссада оның шахлықтан ўаз кешиўдей мәртликке жолаўшы бир дәлил бар, ол жоқарыдағы рәўият қабығына оралған барлық дәлиллерден көре әҳмийетли. Ибраһим өткинши дүнъяның хәмме хәўеслеринен, шахлық сыяқлы шексиз хуқық хәм имканиятлардан ўаз кешиўинде әкеси Әдхам дәруиштен үлги алған.

Мағлыўматларға қарағанда, өмириниң көп бөлегин Сирияда өткерген Ибраһим Әдхам византиялықлар менен болған саўашта қазаланған [12]. Лекин, әўлийелердиң рәмзий қәбирлери хәр қыйлы қала, мәмлекетлерде болатуғыны сыяқлы Ибраһим Әдхамның да қәбири анық қай жерде екенлиги анық емес. Мусылман дүнъясына кеңнен белгили болған ири тулға, суфизм тәлийматының тийкарын салыўшылардың бири Ибраһим Әдхам өзи дәслепкилерден болып тийкар салған суфизм тәлийматын үгит-нәсиятлаў ушын көп журтларды гезген, соның ишинде бизиң муқаддес топырағымызға да қәдеми жеткен болыўы итимал.

Улыўма алғанда, Ибраһим Әдхам туўралы аңыз-рәўиятлар көп. Ал, оның ибратлы сөзлери инсаният руўхының азығы сыпатында неше әсирлерден бери кунын жойытпай келмекте. Усындай ислам әлеминиң жарқын тулғасының хұрметине рәмзий қәбир қойылыўының өзи (бизиң журтымызда оның денеси жерленген-жерленбегени дәлилләнбеген) өтмиште халқымыздың уламаларға, ислам мәдениатына болған үлкен мухаббатынан дерек береді.

Әдебиятлар

1. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори – тарихий воқелик. –Тошкент: «Фан», 1991.
2. Информатор: Жаббарберген (Жапақ) Шамуратов, 1954, Нураный, Ўзбекстан халық билимлендириў ағласы, Қоңырат қаласы, Еркин аўылы.
3. Теркен-хатун. Повелительница женщин мира. URL: <http://www.tarih-begalinka.kz/ru/timetravel/page3512/>
4. Шамшаддинова С.С. Қоңырат районындағы базир топонимлер ҳақында. URL: <https://kknews.uz/kk/166838.html>.
5. Амиров Ш. Новые данные к археологической топографии Пулжая // История и археология Турана. №4, 2019. –С.198-211.
6. Қдырнийзов О.Ш. Ўрта аср Оролбўйи шахарлар культуругенезида этномаданий жараёнлар. // ҚМУ Хабаршысы, 2018, №3.
7. Қдырнийзов М.Ш., Саипов С.Т., Алимбетов А.К., Қдырнийзов О.-Ш. Городище Пулжай. // Вестник КГУ, 2015, №1.
8. Есбергенов Х. Қоңырат: тарийхый хәм мәдений естеликлери. – Нөкис: “Билим”, 1993.
9. Хожаниязов Ғ., Юсупов Ю. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994.
10. Иброҳим Адхам қыссасы /нашрга тайёрловчи ва сўз боши С.Рафиддинов. –Тошкент: 1991.
11. Қиссаи Иброҳим Адхам / тузувчи ва сўзбоши Қ.Тоҳиров. –Самарқанд: «Зарафшон», 1993.
12. Ibrahim Ibn Adham: The prince of Sufis. URL: <https://english.ahram.org.eg/News/256255.aspx>

РЕЗЮМЕ. Мақолада Устюртдаги тарихий ёдгорлиқлар хусусида халқ оғзаки ижоди орқали тарқалган афсона ва ривоятлардаги тарихий воқелик ҳақида сўз юритилади. Муаллиф Пулжай, Тенгешашқан, Жезкемпир номлари билан аталадиган тарихий жойнинг нима учун шундай аталгани ҳақида тарихий-лингвистик таҳлил ўтказди. Шунингдек, Устюртнинг жануби-шарқий қисмидаги муқаддас жой – Ибраһим шохнинг мақбараси ва қабристони жойлашган манзил ҳақида ҳам қизиқарли маълумотларни ўқувчилар эътиборига ҳавола этади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об исторической реальности в легендах и притчах об исторических памятниках Устюрта. Автор проводит историко-лингвистический анализ того, почему исторические места под названием Пулджай, Тенгешашкан и Жезкемпир получили такое название. Также вниманию читателей предлагаются интересные сведения о священном месте юго-восточной части Устюрта – мавзолее и кладбище царя Ибрагима Адхама.

SUMMARY. The article talks about the historical reality in legends and parables about the historical monuments of Ustyurt. The author conducts a historical and linguistic analysis of why historical places called Puljay, Tengeshashkan and Dzhazkempir received such a name. Readers are also offered interesting information about the sacred place in the southeastern part of Ustyurt - the mausoleum and cemetery of King Ibrahim Adham.

YOSHLARNING FUQAROLIK TARBIIYASIDA FUQAROLIK POZITSIYANING O'RNI

N.T.Orinbetov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: globallashuv, fuqarolik tarbiya, fuqarolik ta'lim, fuqarolik pozitsiyasi, qadriyatlar, huquqiy ta'lim, huquqiy tarbiya, huquqiy madaniyat.

Ключевые слова: глобализация, гражданское воспитание, гражданское образование, гражданская позиция, ценности, правовое образование, правовое воспитание, правовая культура.

Key words: globalization, civic upbringing, civic education, civic stand, values, legal education, legal nurturing, legal culture.

Bugungi kunda O'zbekiston fuqarosining davlat va jamiyat bilan munosabatlari tubdan o'zgarmoqda. U o'zini hayotning turli jabhalarida mustaqil shaxs sifatida ro'yobga chiqarishning katta imkoniyatlariga ega bo'ldi, shu bilan birga o'zining va boshqa kishilarning taqdiri uchun mas'uliyati ham benihoya oshdi. Bunday shaxsni tarbiyalash, fuqarolik tarbiyasining bosh strategiyasi

yo'nalishida muvaffaqiyatga erishish faqatgina shaxsni ijtimoiy ahamiyatga molik faoliyatga jalb qilish va mazkur jarayondagi ongli ishtiroki, o'z-o'zini boshqarishni rivojlantirish orqali amalga oshirish mumkin.

Mamlakatimizning "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" tamoyili asosida taraqqiyotning yangi bosqichiga o'tish davrida yoshlarning qonun hujjatlari

mazmun-mohiyatidan xabardorligi, huquqiy ongi va madaniyatini rivojlantirish, ularda sog'lom turmush tarziga rioya etish, inson huquqlari, gender tengligi, tinchlikparvarlik va millatlararo totuvlik, vijdon erkinligi, barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an'alarini hurmat qilish kabi umuminsoniy qadriyatlar bilan birga milliy-axloqiy qadriyatlarni kamol toptirish, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy faollik, mustahkam fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy milliy ta'lim-tarbiyaning ustuvor yo'nalishi sifatida belgilab olingan. So'nggi yillarda qabul qilingan qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar tahlili, masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda 1059-son qarorida ham o'quvchi-yoshlarda fuqarolik pozitsiyasini uzluksiz tarbiyalash muhim dolzarblik kasb etishini ko'rsatadi [1].

Yoshlarning fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishda shaxsning fuqarolik fazilatlarining namoyon bo'lishi, har bir shaxs o'zini ijtimoiy munosabatlarning to'laqlik mustaqil subyekti sifatida namoyon etishi, huquqiy demokratik jamiyatda o'z o'rnini, o'zining hayotiy mo'ljallari va ularga erishish yo'llarini belgilashi kerak. A.A.Akramov fuqarolik pozitsiyasi shaxsning o'zini-o'zi anglashi orqali fuqaro sifatida jamiyatda tutgan o'rnini munosib baholay olishi va uning hayotida faol ishtirok etishi bilan bog'liq ekanligi ta'kidlangan holda, shaxsning fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish bevosita fuqarolik tarbiyasi doirasida amalga oshirilishi haqidagi ilmiy g'oyasini ilgari surgan [2:21]. Aytish joizki, fuqarolik pozitsiyasini ifodalash shakllari xilma-xildir. Masalan, sotsiologlar shartli ravishda ularni ijodiy, isyonkor (norozilik), konformist (iste'molchi), passiv hamda eng achinarlisi passiv-befarq (passiv-baholovchi) turlarga ajratadilar [3:102].

Bizning mualliflik yondashuvimizga ko'ra, fuqarolik pozitsiyasi – bu yoshlarning jamiyat hayotidagi ongli ishtiroki, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar muvozanatini saqlagan holda ijtimoiy qadriyatlarni munosib tarzda amalga oshirishga qaratilgan voqelikka shaxsiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan uning ongli real harakatlari va amallarini rivojlantirishga qaratilgan fuqarolik tarbiya bilan huquqiy tarbiyaning integratsiyasi natijasida shakllanadigan jarayon. Demak, yoshlarda fuqarolik tarbiya bor bo'lsa, ularda fuqarolik pozitsiya bo'ladi.

Xorijiy davlatlarning yoshlarda faol fuqarolik pozitsiyani shakllantirish bo'yicha tajribalarini o'rganar ekanmiz, aksariyat tizimlar va yondashuvlarda ijtimoiy faollik, fuqarolik o'z-o'zini anglash, fuqarolik fazilatlar kabi masalalarga alohida e'tibor qaratadigan fuqarolik tarbiya haqida so'z yuritilishini ta'kidlashimiz mumkin.

Xorijiy davlatlarda qator olimlar A.Babaev, G.Grevseva, F.Koryakina, T.Osmankina, N.Popov, Yu.Tanyuxin, A.Faktor, N.Xvalevko va boshqalarning ilmiy ishlarida umumta'lim maktablarida fuqarolik tarbiya texnologiyasi masalalari aks ettirilgan bo'lib, shaxsning fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishning pedagogik sharoitlari o'rganilgan. Zamonaviy sharoitda o'quvchi-yoshlarning fuqarolik tarbiyasi muammolariga bag'ishlangan L.Amanbaeva, S.Anoxin, A.Gayazov, N.Savotina, K.Tanikulova, Ye.Titovlarning ishlarini alohida e'tirof etish bilan birga, mazkur tadqiqotlarda fuqarolik tarbiyasi tizimida o'quvchilarning darsdan tashqari ishlarini tashkil etish va amalga oshirish masalalariga yetarlicha e'tibor qaratilmaganligini ta'kidlab o'tish lozim.

Rossiyalik olim A.V.Faxrutdinova tomonidan xorijdagi fuqarolik tarbiya yuzasidan o'tkazilgan tadqiqotlar AQShda fuqaroshunoslik bo'yicha "Milliy standartlar"da va turli xil markazlar tomonidan ishlab chiqilgan dasturlarda kognitiv komponent beshta asosiy savol shaklida ro'yobga chiqarilganini ko'rsatadi. Aynan:

- 1) fuqarolik hayot, siyosat, davlat nima?
- 2) Amerikan siyosiy tizimi asoslari qanday?
- 3) Konstitutsiyaga muvofiq o'rnatilgan hukumat amerika demokratiyasi maqsadlari, qadriyatlari,

tamoyillarini amalga oshirmoqda?

4) Qo'shma Shtatlarning boshqa millatlar bilan o'zaro munosabatlari qanday, ularning dunyo ishlaridagi ishtiroki qanday?

5) Amerika fuqarolarining demokratiyani qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishdagi roli qanday? [4:216].

AQSh hukmron doiralari va pedagoglari (B.Blum, R.Garne, B.Skinner, Ch.Merriam, S.Xann) fuqarolik tarbiyani "amerikancha hayot tarzi"ga sodiq bo'lgan jamiyatning ijtimoiy mas'ul, siyosiy xolis a'zosini shakllantirish deb qaraydi. "Amerika-2000" Prezident aktida (1994) ta'limni modernizatsiyalashning milliy mo'ljallari orasida "mas'uliyatli fuqaroni tarbiyalash" belgilab qo'yilgan [5]. Fuqarolik tarbiyasi shaxs va davlat, xususiy va ommaviy manfaatlar o'rtasidagi bog'lovchi ko'priq va vositachi, mafkuraviy konstrukt sifatida baholanadi. Fuqarolik tarbiyasida cherkov, oila, jamoa, ixtiyoriy birlashmalar alohida ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi.

AQSh fuqarolik tarbiya konsepsiyalarida maktablar "demokratiya laboratoriyalari" degan tezis ustuvordir. Fuqarolik tarbiyasi o'quvchilarda ijtimoiy qadriyatlarga daxldorlikni, siyosiy dialog olib borish ko'nikmalarini shakllantirishi zarur. Bunday tarbiya mazmunini o'z yurtining taqdiri, millatning farovonligi, siyosiy rejimning barqarorligini ta'minlash uchun ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish tashkil etadi. Fuqarolik tarbiyasi o'quvchilarning ijtimoiy tajribasiga asoslangan va shaxsiy fuqarolik mas'uliyatni tarbiyalashga yo'naltirilgan o'quv-tarbiya jarayoni sifatida talqin qilinadi.

Kanadada fuqarolik bilimlar o'z ichiga 4 ta yo'nalishdagi axborotlarni qamrab oladi:

1) siyosiy va institutsional tizimlarning tuzilishi va amal qilish tamoyillari, fuqarolik jamiyati asosi bo'lgan demokratik g'oyalarni ifodalovchi hujjatlar mazmuniga oid bilimlar;

2) fuqarolarning o'zlarini Kanada aholisi sifatida identifikatsiyalashi va Kanada jamiyatida multikulturalizmning rolini aniqlash;

3) jamiyatning tuzilishi to'g'risida ijtimoiy-siyosiy bilimlar, jumladan kasbiy tayyorgarlik, soliqlar, davlatning ijtimoiy va institutsional tizimi bilan bog'liq iqtisodiy bilimlar;

4) madaniy va tarixiy merosni bilish, fuqarolarning umumiy rivojlanishi.

Kanadaning aksariyat shtatlarida "Jamiyatni o'rganish" (Social Studies (SS)) fani o'qitiladi. O'quv fani sifatida u fuqarolik bilimlarni, malakalarni yetkazib berishi, fuqarolik qadriyatlarining va faol fuqarolik pozitsiyaning rivojlanishiga ta'sir o'tkazishi kerak. "Jamiyatni o'rganish" fani dasturi o'quvchilar shaxsining shakllanishi kontekstida fuqarolik bilimlar va malakalarni bosqichma-bosqich takomillashtirib borishni va buning negizida globallashtirish sharoitida Kanadaning faol fuqarolarini tarbiyalashni ko'zda tutadi [6].

G'arbiy Yevropada fuqarolik tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Yevropaning aksariyat davlatlarida fuqarolik ta'limi demokratik jarayonlar bilan chambarchas bog'liqlikda qaralmoqda. Demokratik fuqaroviylikni tarbiyalash (Education for democratic citizenship) – bu aholida jamiyatdagi qadriyatlar ustuvorliklarining xilma-xilligiga loyol munosabatni, ijtimoiy mas'uliyat va faol fuqarolik pozitsiyani, o'z demokratik huquqlarini tushunish, ularni amalga oshirish va himoya qilishni shakllantirishga qaratilgan ta'limning turli shakllari (treninglar o'tkazish, axborot tarqatish, amaliy faoliyatni tashkil etish) [7].

Ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishning maqsadga yo'naltirilgan jarayoni sifatida fuqarolik tarbiya va huquqiy ta'lim muammosi an'anaviy tarzda turli davlatlardagi pedagog, psixolog, faylasuf, sotsiologlarning tadqiqot predmeti sifatida xizmat qiladi. So'nggi yillarda esa, uning alohida yo'nalishi

sifatida o'quvchilarda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish va rivojlantirish masalasini o'rganishga jadal e'tibor qaratilmoqda. Mazkur ilmiy izlanishlar ma'lum bir ma'noda fuqarolik tarbiyasi zamonaviy O'zbekiston sharoitida barqaror siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va milliy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy omillarining biri sifatida namoyon bo'lishi bilan ham bog'liqdir.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish va yoshlarni ma'naviy yetuk shaxslar etib tarbiyalash jamiyat a'zolarida, jumladan yoshlarda fuqarolik tarbiyani va fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish bilan bevosita bog'liq. Ijtimoiy hodisa sifatida shaxsning fuqarolik pozitsiyasi quyidagilarni taqozo qiladi: a) shaxsning fuqaroviylik tuyg'usini chuqur anglashi va ushbu tushuncha bilan bog'liq bo'lgan huquqiy, ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy sifatlarga egalik qilishini; b) jamiyat hayotida ongli ishtirokini.

Faol fuqarolik pozitsiya ijtimoiy faollik, fuqarolik o'z-o'zini anglash, fuqarolik fazilatlar kabi uchta asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi va fuqarolik pozitsiyasining rivojlanishiga shaxs hozir bo'lgan muhit va sharoitlar ta'sir qiladi va ijtimoiy faoliyatda

uning ijtimoiy faolligi, samaradorligi va fuqarolik fazilatlarining namoyon bo'lishi orqali amalga oshiriladi.

Yoshlarda fuqarolik tarbiyani va fuqarolik pozitsiyani rivojlantirish ichki (motivlar, qadriyatli mo'ljallar, ehtiyojlar, yo'naltirilganlik, o'quvchilarning ijtimoiy munosabatlar tajribasi) va tashqi (ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy ish, maktab va litseylardagi fuqarolik tarbiyaning uzluksizligi va tizimlili) omillar ta'sirida amalga oshiriladi.

Zamonaviy jamiyatning ijtimoiy talablari bilan o'quvchi shaxsida ijobiy-maqbul fuqarolik pozitsiyasining namoyon etish tajribasi hamda fuqarolik ta'lim-tarbiyasini tashkil etish shakli metod va vositalarining samaradorligi o'rtasida qarama-qarshiliklar mavjudligi ko'rinadi. Bu esa fuqarolik tarbiya negizida yoshlarning fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish mazmunini ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish, mazkur jarayon samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan pedagogik model va uni amaliyotga joriy etishning didaktik ta'minotini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги «Узлуksиз маънавий тарбия концепциясини тасдиqlаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» 1059-сон қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.01.2020 й., 09/20/1059/4265-сон, 19.06.2020 й., 09/20/391/0777-сон).
2. Akramov A.A. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari asosida bo'lajak o'qituvchilarda fuqarolik pozitsiyani rivojlantirishning tashkiliy-metodik asoslarini takomillashtirish: Ped.fanl.dokt....diss. – T.: 2016. 78-b.
3. Гражданское образование – педагогический, социальный и культурный феномен. СПб., 2006. – С. 167.
4. Фахрутдинова А.В. Общее и особенное в подходах к гражданскому воспитанию в США, Канаде, Австралии и Великобритании. // Образование и саморазвитие. 2011. №4.
5. Goals 2000: Educate America Act [Электронный ресурс].- URL: <https://www2.ed.gov/legislation/GOALS2000/TheAct/index.html>.
6. Фахрутдинова А.В. Проблема стандартизации и дифференциации гражданского воспитания в англосаксонских странах на рубеже XX-XXI веков. // Современные проблемы науки и образования. 2012. №1.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=5340> (дата обращения: 26.12.2021).
7. 2013 yil Fransiya Sofiya-Antipolis (Sophia-Antipolis) shahrida Microsoft korporatsiyasi tashabbusi bo'yicha elektron hukumat masalalari yuzasidan o'tkazilgan davra suhbat materiallari [Elektron resurs]. <http://www.shapovalov.org/index/0-78>.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada mamlakatimizdagi yoshlarning fuqarolik tarbiyasi va unda fuqarolik pozitsiyasining o'rnini, muammolari, xorij tajribalari haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о гражданском воспитании молодежи в нашей стране, роли в нем позиции гражданства, ее проблемах, зарубежном опыте.

SUMMARY. This article talks about the citizenship education of young people in our country, the role of the citizenship position in it, its problems, and foreign experiences.

БАЗАР ЭКОНОМИКАСЫНА ӨТИҮ ДЭҮИРИНДЕ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН САНААТЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨЗГЕРИСЛЕР

А.К.Сарыбаев – тарих ғилми докторы

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бозор иқтисодиёти, иқтисодий вазият, иқтисодий ислохот, давлат мулкани хусусийлаштириш, саноат соҳасида ислохотлар.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономическое положение, экономическая реформа, приватизация государственной собственности, реформы в сфере промышленности.

Key words: market economy, economic situation, economic reform, privatization of state property, reforms in industry.

Базар экономикасына дәслепки өтиў дәўиринде үлкедеги экономикалық сиясаттың улыўма стратегиясын баҳалай отырып, усы дәўирде миллий тиклениў, Өзбекстанның тарихый прогресстиң алдынғы мәмлкетлери қатарына шығыўы программаның тийкарғы бағдарлары арасында санаат тараўын системалы реформалаў айрықша орынға ийе болғанын айтып өтиў керек. Халық хожалығын техникалық хәм технологиялық қайта қуралландырыў, халықты тутыныў затлары менен тәмийинлеў тек ғана санааттың табысларынан ғәрезли еди. Сол себепли ғәрезсизлик жылларда жоқары раўажаланған санааты жаратыў Өзбекстан экономикасы алдында турған әҳмийетли ўазыйпалардың бири болды. Бирақ, бул шараларды әмелге асырыў ғәрезсизликтин дәслепки жылларында аңсат емес еди.

Бурынғы хожалық системаның аўыр ақыбетлери – Өзбекстан, соның ишинде Қарақалпақстан арзан шийки зат хәм минерал ресурсларды жетистириўин соның

менен бирге таяр өнимди сатыў базары болған деформацияланған экономикада билинди. Республика санааты тийкарынан бир тәрәплеме характерге ийе болып өндирис структурасында тамамланбаған өндирис циклине ийе болған, тийкарынан аўыл-хожалығы шийки затынан полуфабрикатларды ислеп шығарыўға бағдарланған кәрханалар көп еди. Сондай-ақ административлик-буйрықпазлық басқарыўдың методлары хәм экономиканы қатаң жобаластырыў принциптери Орайдың экономикалық сиясатының тийкарғы белгилери еди. Бул хеш қандай хожалық еркинлигине ийе болмай партия органларының хәм Госпланның еки жақлама қысқысында қалған кәрханалар өндиристе тапқырлық хәм өзи жаратыў уқыплығына ийе болмады. Ақырында бул жағдай санаат жағдайына жаман тәсир берди.

Ғәрезсизликке ерискеннен соң бул кемшиликлерди жоқ етиў хәм шараятты түпкиликли өзгертиў мүмкин болды. Өткен дәўирдин қыйын мийрасларынан

кутылыу хэм хожалықтың эффектив системасын жаратыу мақсетинде Өзбекстан базар экономикасын таңлады. Бирақ Өзбекстанда, сол қатарда Қарақалпақстанда ХХ әсирдің 80-жыллардың ақыры – 90-жыллары басында пайда болған ауыр социал-экономикалық жағдай республика экономикасын жобаластыруу системасынан базар системасына өтиу бойынша шаралардың әмелге асырылуына белгили қыйыншылықларды туўдырды. Қала берсе СССРдың кулауы менен бурынғы аўқамлық республикалар арасында қәлиплескен хожалық қатнасықлар, жалғыз финанс хэм ақша-кредит системасы бузылған болып, бул республиканың халық хожалығының барлық тараўындағы өндирис күшлериниң дисгармониясына хэм инфляцияның тез өсиуине алып келди.

Қарақалпақстан санааты сол ўақытлары томендеги өзине тән өзгешеликлерине ийе болды: республика санааты қайта ислеўши болып есапланды, яғный алдыңғы мийнеттиң өнимине қайта ислеў бериўши, ислеп шығаруу санааты раўажланбаған; республика санааты ишки тутынуу базарын қанаатландырууға бағдарланған еди. Улыўма көлемде санаат өниминиң 60% тутынуу буйымлары өндирисиниң үлесине туўра келди; санаат ауыл хожалығы менен тығыз байланысқан, яғный агросанаатлық комплекс характерине ийе. 144 санаат кәрханадан 68 өсимлик хэм шаруашылық өнимлерин қайта ислеп, олардың үлесине санаат өндирисиниң 70-75% туўра келди; республика санаатында жеңил санаат алдағы орынды ийелеп, оған пахта тазалау, тоқымашылық хэм жергиликли санаат кирди. Жеңил санаат кәрханаларында республика санаат өниминиң 36-39% ислеп шығарды. Тек ғана пахта тазалау санаатының өзи республика өниминиң бестен бир бөлимин ислеп шығарды. Жеңил санааттан кейинги ири санаат - дәнди қайта ислеу санааты есапланды. 1995-жыл орталарында бул тараўда 13 санаат кәрханасы бар болып, 1994-жылдың жуўмақлары бойынша бул тараўдың үлесине өндиристиң 22,1% туўра келди. Басқа тараўлардың үлесине – жанылғы-энергетика санааты - 9-11%, қурылыс материаллары санааты - 8-10% курады [1:36].

Изертленип атырған жыллары Қарақалпақстанның базар экономикасы өтиу дәуири ауыр социал-экономикалық жағдайы менен қыйынласты. Бул ўақытта республика финанс хэм стратегиялық жақтан, әхмийетли шийки зат ресурсларының дефицитин бастан кеширмекте еди. Басқа мәмлекетлердің басқа регионлардан жеткерип бериўине байланыслы болған кәрханалар тоқтап қалуу жағдайында еди. Хожалық байланысларының үзилиўи, дәстүрий базарлардағы талаптың төменлеуи, төлемлер менен қыйыншылықлар үлкенің барлық санаат кәрханаларының ауыр аўхалға салды. Бул жағдай халықтың материаллық жағдайының төмен басланғыш дәрежеси әхмийетли азық-ауқат түрлериниң сырттан алынып келиниўинен ғәрезиликтиң үлкен дәрежеси, терең структуралық хэм баха диспропорциясы менен қыйынласты. Архив материаллардың хэм соның менен бирге заводлардың жуўапкерли хызметкерлериниң хэм жумысшыларының еске алыуларының көрсетиўинше, изертленип атырған жылларда кәрханалардың жақсы ислеўине томендеги қолайсыз сыртқы жағдайлар тосқынлық етти: шийки затқа хэм энергоносительлерге, соның менен бирге кәрханалар сатып алатуғын товарларға хэм хызметлерге жоқары болған бахалар; салық хэм социаллық фондларға төленетуғын миннетли төлемлердің ставкаларының жоқарылығы; тутынуушығы товар жеткерип бериўге төлемлеу, соның менен бирге халықтың төмен төлеу уқыпшылығы.

Жоқарыда келтирилген республиканың экономикасының ауыр басланғыш жағдайларын есапқа алып Өзбекстан экономикалық ғәрезсизликке ерисиу мақсетинде базар қатнасықларына өтиудің өз моделин

ислеп шықты. Ғәрезсизликтиң биринши адымларынан-ақ республикада хожалықтың мәмлекетлик-административлик системасынан базар системасына өтиу бойынша илажлар әмелге асырыла баслады. Атап айтқанда оның хуқықый тийкарын: мәмлекетлик Конституциясы, меншик кәрханалар, исилиерменлик, сыртқы экономиканың искерлик, мәмлекет есабынан шығаруу хэм приватизация хакқында ызамлар, сондай-ақ Өзбекстан Республикасы биринши Президентиниң пәрманлары хэм Өзбекстан Республиканың Министрлер Кабинетиниң қарарлары курады. Сондай қылып изертлеп атырған жылларда базар экономикасының еки әхмийетли принципи: меншиктиң хәр қыйлы формасының еркинлиги хэм тенлиги принципи, экономикалық искерликтиң еркинлиги принциплерине тийкарланған базар экономикасының конституциялық хуқықый хэм шөлкемлестириўшилиқ тийкарлары жаратылды. Көрсетилген хуқықый хужжетлер жобаластырылған социалистлик экономиканы базар экономикасына өзгертиўди баслауға тийкар болып хызмет етти. Өндириўшилердің жеке мәплери пайда болған хожалықтың механизми қәлиплести, соның менен бирге мәмлекеттиң бақлау хэм тәртиплестириў хызметлериниң олардың хожалық ислерине араласуыын шеклеу жолы менен кәрханалардың экономикалық ғәрезсизлиги көтерилди.

ХХ әсирдің 90-жыллардың биринши ярымындағы Қарақалпақстанның санаатындағы қыйын жағдайларда ири экономикалық өзгерислер өткерилди. 1994-жыл республиканың санаат кәрханалары акционерлик жәмийетке айланды. Сол ўақытка келип Қарақалпақстан Республикасының 131 санаат кәрханалары хэм өндирис бирлеспелеринен 94 меншиктиң мәмлекетлик емес формасында, соның ишинде жеке меншик - 18, коллектив - 28 хэм мәмлекетлик-акционерлик 48 иследи [2:7]. Солай етип 1991-1995 жыллар дәуириде Қарақалпақстан Республикасының экономикасының санаат тараўында бир мақсетке бағдарланған хэм баскышпа-баскыш базар экономикасына өтиу реформалары әмелге асырылды. Нәтийжеде кәрханаларға ғәрезсиз болыуға хэм басламалар көтериўге тосқынлықлар алып тасланды.

Бул илажлар үлкенің санаат кәрханаларының хожалық жумысларына жақсы тәсир етти. Мүлкларлық хуқықы хэм хожайынлық сезими психология хэм минез-қулықта үлкен өзгерислерге алып келди, арқа сүйеушилиқ хэм ислеуеушилиқ артта қалып баслады, себеби мүлк жуўапкер хэм өз мийнетиниң нәтийжесине тикелей қызығатуғын хақықый ийесин тапты. Өндириўшилер олардың парәуанлығы енди олардың мийнетиннен көбирек ғәрезли екенлигине исене баслады. Оларды жана мотив хэм стимуллар, өз жумысының нәтийжесин хақықый сезиу хәрекетке келтиреди. Экономиканың жуўапкершилигиде күшейди. Базардың қатаң шараятындағы кәрханалар енди өз өндирисин максимал пайдалы қолланыуға урынды. Бул хакқында республиканың санаатының хожалық жумысларын изертлеудің материаллары дерек берип, бунда базар экономикасының қатаң шараятларында өндиристиң эффективлигине, өниминиң сапасына хэм тараўлардың техник-экономикалық потенциалын илажы барынша толық қолланыуға ең әуеле итибар берилген. Бул ўазыйпалардың орынланыуы кәрханаларда алдыңғы технологияларды енгизиу, соның менен бирге базардың өзгермели шараятында ислей алатуғын маман кадрлар потенциалын таярлау жолы менен тараўдың техникалық хэм технологиялық, шөлкемлескенлик дәрежесин жәхән дәрежесине көтериу кең программасын қысқа ўақыт ишинде әмелге асырууы талап етти.

1990-1995 жыллары Қарақалпақстанның санааты

еки этапты бастан кеширди: төменлеу хэм көтеріліу. 1993-жыл туракласыу хэм көтеріліу жылы есапланады. Егерде 1991-1992 жылдарда 1990-жылға салыстырғанда санаат өндирисиниң төменлеу темпи жылына орташа 94,4 проценти кураған болса, 1993-1994 жылдарда 1992-жылға салыстырғанда көтеріліудиң темпи жылына орташа 106,8 процентке жетти [3:23]. Республика санааты 1994-жылы 1990-жылғы дәрежеге ерисилди. 1995-жыл республикада хәрекеттеги баҳаларда 5424,7 млн сумлық санаат өнімлери ислеп шығарылған, яғный 1994-жылдағы дәрежеге салыстырмалы баҳаларда 92,6%ке [4:6]. Улыўма Қарақалпақстан санааты раўажланыўдың төменги дәрежесинде қала берди. Санааттағы өнім ислеп шығарыу көлеминиң төменлеп кетиўиниң тийкаргы себеплерине – өз-ара төлемлерди толемеу кризиси, аўыл-хожалық өнімлерин ислеп шығарыу көлеминиң төменлеуи, халықтың төмен сатып алыўшылық укыпшылығы соның менен бирге FMDA хэм узак сырт мәмлекетлери менен сыртқы экономикалық байланыслардың ҳәлсиреуи хэм усының ақыбетинде кәрханалардың финанс жағдайының кескин төменлеуи болды.

Солай етип, Қарақалпақстанның санаатының 90-жыллардың I-ярымындағы хожалық искерлигин баҳалай отырып, ол үлкен өзгерислерди басынан кеширгенлиген көриўге болады. Өзбекстанда, соның менен бирге Қарақалпақстанда базар экономикасына өтиў бойынша өткерилип атырған экономикалық реформа санаат тараўында кризистиң өсиўине жол қоймады.

XX-әсир 90-жылларының екинши ярымындағы үлкедеги экономикалық сиясаттың улыўма стратегиясын баҳалай отырып, бул дәуирде де санаат тараўын системалы реформалаў айрықша орынға ийе болғанын айтып өтиў керек. Хўжет дереклериниң анализлери көрсетилиўинше усы дәуири санаат өзгертиўдиң миллий моделиниң тийкары бул мүликти ҳақыйкый ийелердиң қолына тапсырыўды тезлестириў, оларды ҳақыйкый хожайын сезимин оятыў мақсетинде санаат объектлерин мәмлекет есабынан шығарыў хэм приватизациялаў бойынша басланған жумысларда ақырына жеткеріў жолы менен санаат кәрханаларын экономикалық реформалаўдың либерализациялаў хэм тереңлестириў болды. Мәмлекетлик санаат кәрханаларын приватизациялаў, исбилерменликти актив қоллап-қуўатлаў, киши жеке кәрханаларды жаратыўды күшейтиў есабынан жәмийетлик өндиристе мәмлекетлик емес сектордың үлесин жоқарылатыў зәрүр болды. Үлкениң санаат өндирисиниң шийки зат ислеп шығарыўдан, таяр өнім ислеп шығарыўға өтиўди, оның сапасын хэм бәсекиге шыдамлылығын жәхан базарының талаплары дәрежесине жеткеріў мақсетинде экономиканың структурасын түпкиликли өзгертиў бағдарын даўам етиў көзге көринди. Меншик ийелериниң тутыныў товарларын өндириўди күшейтиў хэм олар менен ишки базарды толтырыў, кәрхананың экспорт етиўи арқалы валюта резервлерин беккемлеу мәселеси қойылды. Солай етип, экономикалық реформаластырыўдың стратегиялық мақсетлеринен келип шыққан ҳалда 1995-2000 жыллары мәмлекетлик санаат объектлерин меншиклестириў хэм көп укладлы социаллық бейимлескен экономиканы қәлиплестириў бойынша басланған жумыслар даўам етилди.

Қарақалпақстан Республикасында бул дәуири санаат секторды мәмлекеттин есабынан шығарыў хэм приватизациялаў процесслерин тереңлестириў программасына сай санаат кәрханаларын меншиклестириў процесслерин тереңлестириў, базарда бәсеки орталығын пайда етиў, мәмлекетлик меншикти приватизациялаў процесслерде халықтың кең қатламның қатнасыуы ушын шараятларды жаратыўды тәмийнлеу, баҳалы қағазларды қәлиплестириў хэм раўажландырыў бойынша кең жумыслар әмелге

асырылды. Соның менен бирге айтып өтиў керек, экономикалық реформаларды тереңлестириў бағдарында тийкаргы итибар жеке меншик мәселесин шешіўге яғный жаңа жеке меншик ийелери қатламларын қәлиплестириўге қаратылды.

XX-әсир 90-жыллары екинши ярымында өткерилип атырған экономикалық реформалардың нәтийжесинде мәмлекет емес санаат секторының үлеси өсе баслады. Егер 1996-жылы Қарақалпақстан Республикасының 144 санаат кәрханаларының бирлеспелериниң 113 меншиктиң хәр қыйлы формаларындағы жағдайда ислеп, соның ишинде 20 жеке, 50 коллективлик, 41 жәмийетлик акционерлик хэм 2 қоспа кәрханалар болған хэм бир жылда өндирилген санаат өнімлериниң 86,7% солардың үлесине туўра келген болса, 2000-жылда ол сезилерли өзгерди. Бул дәуирде Қарақалпақстан экономикалық мәмлекет емес секторының товар өндирисиниң улыўма көлеминдеги үлеси 94,5%, ал мәмлекетлик сектор - 5,5% курады [5:2; 41]. Солай етип Қарақалпақстан Республикасы санаатында көп укладлы экономика ҳақыйқаттан пайда болды. Мәмлекетлик емес секторды алдыңғы жағдайға шықты хэм көплеген жақтан мәмлекетлик сектордан үстим болды. Бул жағдай ески хожалық байланыслар хэм қатнасықлардың түпкиликли өзгерилиўи менен байланыслы болған, жобаластырылған социалистлик экономиканың базар экономикасына трансформациялаўды тамамлаўда, тағы да жаңа экономикалық механизмлерди хэм институтларды пайда етиўде тийкары болып хызмет етти. Атап айтқанда кәрхана ишиндеги өндирис қатнасықлары хэм олардың хожалық жумысларының сыртқы шараятлары узил-кесил өзгертилди. Өндиристи раўажландырыўдың хэм кеңейтиўге административлик-буйрықпазлық зорлаўларды қолланыў зәрүрлиги тамамланды. Өндириўшилердиң жеке меншиклик мәплери хэмде мәмлекеттиң бақлаўшы хэм тәртипке салыўшы функциясының олардың хожалық ислерине араласыўын шеклеу арқалы, кәрханалардың экономикалық еркинлиги жоқарылаған хожалық механизм пайда бола баслады. Бул шаралар үлкениң санаат кәрхананың жумысларына унамлы тәсир етип, мийнетке деген жаңа қатнаслар системасы пайда бола баслады. Мүлк ийеси хұқықы хэм хожайынлық сезими психологияда хэм минез қулықта үлкен өзгерислерге алып келди хэм бийталаплық тамамланды. Себеби мүлк өзиниң ҳақыйкый жуўапкершиликли хэм өз мийнетиниң нәтийжесине қызығатуғын ийесин тапты. Сондай қылып, өндириўшини жаңа мотив хэм стимуллар, өз жумысының нәтийжесин ҳақыйқаттан сезиў, хәрекетке келтирер еди, экономикалық жуўапкершилик дәрежесиде күшейди. Базар экономиканың қатал шараятларында ең алды менен өндиристиң эффективлигине, өнімниң сапалылығына хэм тараўлардың техникалық-экономикалық потенциалын барынша толық пайдаланыўға итибар берилген Республика санаатының XX-әсир 90-жылларының екинши ярымындағы хожалық ислерин изертлеу материаллары көрсетеди.

Өткерилип атырылған экономикалық реформалар Қарақалпақстанның санаатының экономикалық жағдайында унамлы тәсир жасады. Бул дәуірлерди үлкениң санаат өнімлерин ислеп шығарыў көлеми айтарлықтай өсти. Өндиристиң алдыңғы жылға қарағанда өскенлиги жылдан жылға бақланды. Нәтийжеде 2000-жылдың жуўмақлары бойынша Қарақалпақстанның санаат кәрханалары тәрәпинен 29.962,2 млн сумға өнім ислеп шығарылған болып, ол 1996-жылдың дәрежесине қарағанда 178 процентин курады [6:17]. Бул экономиканың туракласыуының белгилериниң биреуи болып есапланады. Соның менен бирге бул жыллары айырым кәрханаларда санаат өнімлерин ислеп шығарыў көлеми кемейгени болғанылығы анықланды. Бул кәрханалардың сәтсиз

ислерин базар экономикасына өтиў дәуириниң кыйыншылықларына байланыслы пайда болған жағдай менен ғана байланыстырып қойыўға болмайды. Базар жағдайларына бейимлеспегенлиги, арқа сүйеушилик

кейпинен еле қутылмаған, айрым қархана басшылардың хәрекетсизлиги бундай унамсыз тенденцияларды пайда болыўына алып келгенлигин изертлеў материаллары көрсетеди.

Әдебиятлар

1. «Экономика и статистика». 1995, №7.
2. КА ҚР Қамбағаллықты қысқартыў хәм бәнтлик министрлиги. Санаат бөлими. Папка-3.
3. КА ҚР Қамбағаллықты қысқартыў хәм бәнтлик министрлиги. Санаат бөлими мағлыўматлары. Папка-7
4. КА ҚР Қамбағаллықты қысқартыў хәм бәнтлик министрлиги. Санаат бөлими. Папка- 23
5. /«Вести Каракалпакстана». 11-февреля 1997 год. КА ҚР Қамбағаллықты қысқартыў хәм бәнтлик министрлигиниң санаат бөлиминиң мағлыўматлары. Папка-3.
6. ТА Совета Министров РК. Данные отдела промышленности. Папка 23.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Қарақалпақистон Республикасида санаат қархоналарнинг бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги оғир иқтисодий аҳволи кўрсатилган. Шунингдек, иқтисодий ислохотлар йўлида XX асрнинг 90-йилларида санаат секторида иқтисодий ўзгаришлар ўз аксини топган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье показано тяжелое экономическое положение промышленных предприятия Республики Каракалпакстан в период перехода на рыночную экономику. Также на пути экономических реформ отражены процессы экономических преобразований промышленного сектора края в 90-е годы XX века.

SUMMARY. This article shows the difficult economic situation of industrial factories of the Republic of Karakalpakstan during the transition to a market economy. The processes of economic transformation of the industrial sector of the region in the 90s of the twentieth century are also reflected on the path of economic reforms.

JAŇA REDAKCIYADAǒÍ ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ KONSTITUCIYASÍ HÁM ONÍN ÁHMIYETI

E.Tilewov – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doctori, docent*
Ajiniyaz atındaǒı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: Konstitutsiya, qonun, huquq, jámiyat, davlat, ijtimoiy davlat, inson huquqlari, fuqaro, fuqarolik.

Ключевые слова: Конституция, закон, право, общество, государство, социальное государство, права человека, гражданин, гражданский

Key words: Constitution, law, right, society, state, social state, human rights, citizens, civil.

Konstituciya latinsha «constitution» sózinen alınған болıp, «dúzilis», «ornatıw» degen mánislerdi bildiredi. Konstituciya ayrıqsha yuridikalıq qásiyetlerge iye bolğan birden bir siyasiy-huqıqıy hújjet bolıp, onda shaxs, jámiyet hám mámleket ortasındaǒı qatnasıqlardıń tiykarǒı principleri ornatıladı; mámleket hákimiyatınıń dúzilisi, subektleri, hákimiyatı ámelge asırıw mexanizmi belgilenedi; jámiyet, insan hám puqaranıń mámleket tárepinen qorıqlanatuǒın huqıqları hám erkinlikleri bekkemlenedi.

Konstituciya óz mánişi hám yuridikalıq tábiyatına kóre basqa huqıqıy hújjetlerden tómendegi áhmiyetli tárepleri menen ajralıp turadı:

Birinshiden, konstituciya arnawlı subekt, yaǒnıy Ózbekstan xalıq tárepinen referendum arqalı yaqi onıń atınan Ózbekstan Respublikası Oliy Májilisi Nızamshılıq palatası deputatları hám Senatı aǒzaları ulıwma sanınıń keminde úshen eki bóleginen ibarat kópshilik dawısı menen qabil etiledi;

Ekinshiden, konstituciyalıq qaǒıydalar tásir etiwshi, baǒdarlawshi, birlemshi áhmiyetke iye;

Úshinshiden, konstituciyalıq tártipke salıw kóleminin keń qamırawlılıǒı menen klassifikaciyalanadı, yaǒnıy ol júdá áhmiyetli hám keń kólemdegi sociallıq qatnasıqlar shegarasına tásir kórsetedi;

Tórtinshiden, konstituciya ayrıqsha yuridikalıq qásiyetler iye, yaǒnıy basqa nızamlardan ústinlikke, joqarı yuridikalıq kúshke, ózine tán qorǒalıw formasına, arnawlı tárizde qabil etiliw hám ózgertiriliw tártibine iye.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası 1992-jıl 8-dekabr kúni Ózbekstan Respublikası Oliy Kengashiniń on ekinshi shaqırıq on birinshi sessiyasında 6 bólim, 26 bap, 128 statya quramında qabil etildi.

2022-jıl 20-ıyúń kúni Prezident Shavkat Mirziyoyev respublika Konstituciyalıq komissiyası aǒzaları menen ushırası. Ushırasıw dawamında mámleket basshısı Konstituciyaǒa ózgeris kiritiw júzesinen puqaralar tárepinen bildirilgen ayrırm usınıslarǒa qatnas bildiriw tiykarında óz usınısların alǒa súrdi.

«Jańalangan Konstituciya mámleketimizdiń uzaq múddetli rawajlanıw strategiyaları, ulıwma júrtimiz hám xalqımızdıń erteńǒi abadan turmısı ushın bekkem huqıqıy tiykar hám de isenimli kepillik jaratıwı lazım» [2], - dep

atap ótti mámleket basshısı.

Prezident Shavkat Mirziyoyev «Ózbekstan – sociallıq mámleket» degen ideyanı tiykarǒı nızam menen bekkemlew usınısın alǒa súrdi.

«Sociallıq mámleket mütájlerge úy-jay, jasaw ushın zárúr bolğan paydalanıw tovarlarınıń eń kem muǒdarı belgilep qoyılıwın názerde tutadı. Ol shaxs hám onıń shańaraǒı múnásip turmıs keshiriwı ushın jetetuǒın is haqı, kambaǒallıqtı qısqartırıw, bántlikti támiynlew, qáwipsiz miynet sharayatın jaratıwdı talap etedi. Sonıń menen birge, jumissızlıqtan qorǒalıw, kepillestirilgen sıpatlı bilimlendiriw, qanıgeli medicinalıq járdem, hámme ushın teń imkaniyatlar, shańaraqlar, balalar, hayallar, kekseler, mayıplıǒı bar shaxslardı hár tárepleme qollap-quwatlaw hám sociallıq mámlekettiń tiykarǒı wazıypası» [2], - dep túsındirdi Prezident.

Jańa redakciyadaǒı Ózbekstan Respublikası Konstituciyası 2023-jıl 30-aprel kúni ótkizilgen Ózbekstan Respublikası referendumında ulıwma xalıqlıq dawısı beriw arqalı qabil etildi.

1992-jıl 8-dekabr`degi Ózbekstan Respublikası Konstituciyası 6 bólim, 26 bap, 128 statyadan ibarat edi. Jańa redakciyadaǒı Ózbekstan Respublikası Konstituciyası bolsa 6 bólim, 27 bap, 155 statyadan ibarat etip qabil etildi. Yaǒnıy jańa redakciyadaǒı Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyasına 1 bap, 27 stat`ya qosıldı.

Jańa redakciyadaǒı Konstituciya tómendegi quramnan quraladı:

Birinshi bólim – Tiykarǒı principler dep atalıp, 1-bap Mámleket suvereniteti (1-6-statyalar), 2-bap Xalıq hákimiyatshılıǒı (7-14-statyalar), 3-bap Konstituciya hám nızamnıń ústinligi (15-16-statyalar), 4-bap Sırtqı siyosat (17-18-statyalar);

Ekinshi bólim - İnsan hám puqaranıń tiykarǒı huqıqları, erkinlikleri hám minnetleri dep atalıp, 5-bap Ulıwma qaǒıydalar (19-21-statyalar), 6-bap Puqaralıq (22-24-statyalar), 7-bap Jeke huqıq hám erkinlikler (25-35-statyalar), 8-bap Siyasiy huqıqlar (36-40-stat`yalar), 9-bap Ekonomikalıq, sociallıq, mádeniy hám ekologiyalıq huqıqlar (41-53-statyalar), 10-bap İnsan hám de puqaranıń huqıq hám erkinlikleri kepillikleri (54-58-statyalar), 11-bap Puqaralardıń minnetleri (59-64-statyalar);

Úshinshi bólim – Jámiyet hám shaxs dep atalıp, 12-bap

Jámiyetin ekonomikalıq tiykarları (65-68-statýalar), 13-bap Puqaralıq jámiyeti institutları (69-75-statýalar), 14-bap Shańaraq, balalar hám jaslar (76-80-statýalar), 15-bap Galaba xabar quralları (81-82-statýalar);

Tórtinshi bólim – Hákimshilik-aymaqlıq hám mámleket dúzilisi dep atalıp, 16-bap Ózbekstan Respublikasınıń hákimshilik-aymaqlıq dúzilisi (83-84-statýalar), 17-bap Qaraqalpaqstan Respublikası (85-90-statýalar);

Besinshi bólim – Mámleket hákimiyatınıń shólkemlestiriliwi dep atalıp, 18-bap Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi (91-104-statýalar), 19-bap Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti (105-113-statýalar), 20-bap Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti (114-119-statýalar), 21-bap Jergilikli mámleket hákimiyatı tiykarları. Puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organları (120-127-statýalar), 22-bap Saylaw sisteması (128-129-statýalar), 23-bap Sud hákimiyatı (130-140-statýalar), 24-bap Advokatura (141-142-statýalar), 25-bap Prokuratura (143-146-statýalar), 26-bap Finans, pul hám bank sisteması (147-151-statýalar), 27-bap Qorǵanıw hám qawipsizlik (152-153-statýalar);

Altınshi bólim – Konstituciyanı ózǵertiriw tártibi (154-155-statýalar) [1].

Jańa redakciyadaǵı Ózbekstan Respublikası Konstituciyası 128-statýadan 155-statýaǵa, normalar sanı 275 ten 434 ke, konstituciyanıń 65 procent teksti xalqımız usınısları tiykarında jańalandı.

Konstituciyanıń 2-bólim 9-babı (Ekonomikalıq hám sociallıq huqıqlar) Ekonomikalıq, sociallıq, mádeniy hám ekologiyalıq huqıqlar, 10-babı (Insan huqıqları hám erkinlikleriniń kepillikleri) Insan hám puqaranıń huqıqları hám erkinlikleri kepillikleri; 3-bólim 13-babı (Jamaát birlespeleri) Puqaralıq jámiyeti institutları, 14-babı (Shańaraq) Shańaraq, balalar hám jaslar; 5-bólim 20-babı (Ministrler Kabineti) Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti, 21-babı (Jergilikli mámleket hákimiyatı tiykarları) Jergilikli mámleket hákimiyatı tiykarları. Puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organları dep qayta ataldı, sonıń menen birge 24-bap Advokatura haqqında qosıldı.

Sunday-aq, ádil sudlaw tarawında ólim jazası qadaǵan etildi, sudtıń qararısız 48 saattan artıq múddet uslap turıw múmkin emesligi, huqıq hám erkinliklerin sheklew menen baylanıslı barlıq háreketlerge tek sud qararı tiykarında jol qoyılıwı, ayıplanıwshı hám sudlanıwshılardıǵa ózine qarsı kórsetpe bermeslik, yaǵnıy «úndemeslik» huqıqı beriliwi, hár kim óz huqıq hám erkinliklerin nızamda qadaǵan etilmegen barlıq usıllar menen qorǵawǵa haqlı ekenligi, shaxstı uslaw waqtında oǵan túsiniqlı tilde óz huqıqları hám uslap turılıw tiykarları túsindiriliwi kerekligi, biypul baslanǵısh kásip-ónerge oqıtılıwı, inklyuziv bilim alıw imkaniyatı, shańaraqtıń rawajlanıwı ushın sociallıq, ekonomikalıq, huqıqiy hám basqa shárt-sharayatlar jaratılıwı, pensiya, napaqa hám basqa sociallıq járdemler muǵdarı eń kem paydalanıw qárejetlerden az bolıwı múmkin emesligi hám basqa normalar kiritildi.

Jańalangan konstituciya jaqlar máselelerine ayrıqsha diqqat qaratılıp 14-bap Shańaraq, balalar hám jaslar dep ataldı.

Mámleket jaslardıń jeke, siyasiy, ekonomikalıq, sociallıq, mádeniy, ekologiyalıq huqıqları qorǵalıwın

támiynleydi, olardıń jámiyet hám mámleket turmısında aktiv qatnasıwın xoshametleydi.

Mámleket jaslardıń intellektual, dóretiwshilik, fizikalıq hám ádeplilik tárepten qalıplesiwi hám de rawajlanıwı ushın, olardıń bilim alıwǵa, den-sawlıǵın saqlawǵa, úy-jayǵa, jumısqa ornalasıwǵa, bántlik hám dem alıwǵa bolǵan huqıqların ámelge asırıw ushın shárt-sharayatlar jaratadı (79-statýa).

Úzliksiz bilimlendiriw sisteması boyınsha mektepke shekemgi bilimlendiriwden joqarı bilimlendiriwge shekem huqıqiy normalar kiritildi.

Konstituciyanıń 50-statýasında «Hár kim bilim alıw huqıqına iye.

Mámleket úzliksiz bilimlendiriw sisteması, onıń hár qıylı túrleri hám formaları, mámleket hám mámleketlik emes bilimlendiriw shólkemleri rawajlanıwın támiynleydi.

Mámleket mektepke shekemgi tálim hám tárbiyanı rawajlandırıw ushın shárt-sharayatlar jaratadı.

Mámleket biypul ulıwma orta bilim hám baslanǵısh professional bilim alıwdı kepillestiredi. Ulıwma orta bilimlendiriw májbúriy.

Mektepke shekemgi tálim hám tárbiya, ulıwma orta bilimlendiriw mámleket qorǵawında.

Bilimlendiriw shólkemlerinde ayrıqsha bilim iqtıyajlarına iye bolǵan balalar ushın inklyuziv tálim hám tárbiya támiynlenedi», - dep kórsetildi.

Sunday-aq, 51-statýasında «Puqaralar mámleketlik bilimlendiriw shólkemlerinde tańlaw tiykarında mámleket esabınan joqarı maǵlıwmat alıwǵa haqlı.

Joqarı bilimlendiriw shólkemleri nızamǵa muwapıq akademiyalıq erkinlik, ózin ózi basqarıw, izertlewler ótkiziw hám oqıtıw erkinligi huqıqına iye» ekenligi haqqında normalar kiritildi.

Jańalangan Konstituciyaǵa oqıtıwshılardıń miyneti hám huqıqların qorǵaw boyınsha normalar hám kiritildi. Bul Konstituciyanıń 52-statýasında óz kórinisin tapqan. «Ózbekstan Respublikasında oqıtıwshınıń miynet jámiyet hám mámleketti rawajlandırıw, sawlam, barkamal áwladtı qalıplestiriw hám de tárbiyalaw, xalıqtıń ruwxıy hám mádeniy dárejesin saqlaw hám de bayıtıwdıń tiykarı sıpatında tán alınadı.

Mámleket oqıtıwshılardıń abıroyı hám qádır-qımbatın qorǵaw, olardıń sociallıq hám materiallıq parawanlıǵı, kásiplik tárepten ósiwi haqqında ǵamxorlıq kóredi».

Ulıwma alǵanda jańa redakciyadaǵı Konstituciya insan huqıqlarına tiyisli normalar 3 barabardan zıyatqa astı.

Prezidentimiz aytp otkenindey, «Insan qádiri biz ushın qandayda bir bálent parwaz túsiniq emes. Insan qádiri degende, biz, áwele, hár bir puqaranıń tınısh hám qawipsiz turmıs keshiriwın, onıń fundamental huqıq hám erkinliklerin támiynlewdi názerde tutamız».

Ulıwma alǵanda, búgin Konstituciyamızdıń jańa normalarında tiykarǵı itibar insan, jámiyet hám mámlekettiń turaqlı rawajlanıwın támiynlewge qaratilǵanlıǵın isenim menen aytp ótiwimiz múmkin. Jańa redakciyadaǵı Tiykarǵı Nızamnıń qabıl etiliwi menen bul boyınsha jáne de bekkem konstituciyalıq-huqıqiy tiykar jaratıldı.

Адебиетлар

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: «O'zbekiston», 2023.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 20-июнь кунги республика Конституциявий комиссия аъзолари билан учрашувидagi нутқи. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/06/21/president-suggestions/>

РЕЗЮМЕ. Мақолада янги тахрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва унинг умумхалқ референдуми асосида қабул қилиниши, конституцияга қиритилган ўзгаришлар ҳақида кенг ёритиб берилди. Янги тахрирдаги Конституция 6 бўлим, 27 боб, 155 моддадан иборат.

РЕЗЮМЕ. В статье подробно рассмотрена новая редакция Конституции Республики Узбекистан и её принятие на основе всенародного референдума, а также изменения, внесенные в Конституцию. Недавно пересмотренная Конституция состоит из 6 разделов, 27 глав и 155 статей.

SUMMARY. In the article, the new version of the Constitution of the Republic of Uzbekistan and its adoption on the basis of a national referendum, as well as the changes made to the constitution, were discussed in detail. The newly revised Constitution consists of 6 sections, 27 chapters, and 155 articles.

XX ÁSIRDIN 20-30-JÍLLARINDA SOVET HÚKIMETININ QARAQALPAQSTANDAĞI DINGE QARATILGAN SIYASATI HÁM DE GÜRESIWSHI QUDAYSIZLAR AWQAMI ISKERLIGI

N.K.Zinatdinov – *tayaniş doktorant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: din, musulmon, masjid, qurbon hayiti, ro'za hayiti, kurashchan xudosislar ittifoqi, bolshevik, kommunistik partiya.

Ключевые слова: религия, мусульманин, мечеть, курбан-байрам, ураза-байрам, союз воинствующих безбожников, большевик, коммунистическая партия.

Key words: religion, muslim, mosque, Eid ul-Adha, Eid al-fitr, league of militant atheists, bolshevik, communist party.

Bárshezimge málim. Islam dini tınıshlıq hám tazalıq dini bolıp, ol hárdavım insanlardı jaqsılıqqa hám tatıw jasawǵa, insanıvattı nahaq birde-bir janzatqa, átirap-ortalıqqa zıvan ietkizbewge shaııradı. Usı orında Ózbekstan Respublikası birinshi prezidenti I.A.Karimovtıń bul sózlerin eslewimiz kerek: “Islam dini-bul atababalarımız dini, bul biz ushın hám ivman, hám tárbiya, hám ar-namıs, hám aǵartıwshılıq ekenligin umıtpayıq, ol qurı isenimler jıyındısı emes.”

XIX ásirdeń ortaları hám ekinshi yarımında Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziya, sonıń ishinde Qaraqalpaqstan jerleri basıp alınadı. Basqın natiyjesinde koloniyaga aylangan usı aymaqtıń kriziske júz tutıwına, muqaddes dinimiz hám de milliy qádiriýatlardıń ayaq-astı etiliwine alıp keldi. Ásirese, XX ásirdeń 20-jılları ekinshi yarımı hám de 30-jılları dawamında Sovet húkimeti jámiyeti ortalıǵında dinge, diniy shólkemlerge hám de din ulamalarına qaratılǵan siyasatı júda qatal túrde alıp barılıp, ateistik háreketin háwıj alǵan dáwiri esaplanadı. Sebebi bul dáwirde bolshevikler ózleri qurajaq Sovet Awqamı hám kommunizm jámiyeti keskin qarsılıqqa ushıraǵan edi hám de bul qarsılıqtıń orayı sıpatında din hám din ulamaları qaralǵan edi. Bunı bir ǵana nemis filosofi Karl Markstıń kitabında keltirilgen “din-bul xalıqtıń opiumı” [1:2] degen qatarların sovet kósemi V.I.Leninniń óz shıǵıwlarında tez-tezden tákirarlawı tosinnan emes edi [2].

1918-jılı 23-yanvarda (5-fevral) Xalıq Komissarlari Soveti shirkewdi mámleketten, mektepti shirkewden ajıratıw haqqında dekret shıǵaradı [3]. Bul dekret tiykarında mámleket shólkemleri yamasa diniy shólkemler tárepinen puqaralardıń hújdan erkinligine zorlıq hám basım ótkeriwdiń hárqanday kórinislerine shek qoyıw; hákimiyat ushın dinge bolǵan múnásibetlerin ámelge asırıwda tolıq erkinlik beriw; hámme huqıyqı puqaralıq aktlerde (neke hám tuwılǵanlıq aktlerin puqaralıq hákimiyat bólimleri ámelge asırıwı) dinge bolǵan tiyisli bólimlerin alıp taslaw; diniy shólkemlerdiń mülkke iyelik qılıw huqıqına hám de olar yuridik kúshke iye emesligi; ulıwma bilim beriw pánleri oqıtılatuǵın barlıq mámleket hám jámiyetlik, sonıń menen birge, mámleketlik emes tálim mákemelerinde diniy isenim boyınsha oqıtıwǵa jol qoyılmawı sıyaqlı bántleri belgilep qoyıladı [4:50]. Bunnan tisqari puqaralar dindi jeke túrde úyreniwi múmkin edi. Diniy shólkemlerge óz funkciýaların tolıq ámelge asırıwları ushın barlıq shárt-sháriyatlar jaratılıwı kerekligi bólek belgilep qoyıldı. Jáne hárбір adamǵa qálegen dinge sıyıwıw yamasa sıyınbaw huqıqı da berilgen. Biraq dekrette berilgen statyalardan kóre ámelde basqa nızam-qaqıydalar ústemlik etetuǵın edi.

Sovet mámleketinde qabıl etilip atırǵan qararlar bir tárepleme (jańa hákimiyat partiyalıq ústemlik tiykarında júzege keldi hám de bolshevikler partiyasınıń hárqanday qararı sovet qararı sıpatında qabıl etiletuǵın edi) qaralıp qabıl etilgen. Bunda aymaqlardıń tariyxiy-mádeniy, ekonomikası hám de diniy isenimleri esapqa alınbaǵan.

Sovet húkimeti dinge qarsı qaratilǵan siyasatı dawamında XX ásirdeń 20-40-jıllarında “Gúresiwshi qudaysızlar awqamı”da (dáslep “Qudaysızlar awqamı” dep atalǵan) iskerlik kórsetken edi. Jergilikli musulman xalqın dinnen qaytarıw hám de mamleketti tolıq ateist mámleketke aylandırdıw kúsheytiw maqsetinde 1925-jıldın aprel ayında “Qudaysızlar awqamı” (Soyuz bezbojnikov) dep atalǵan. Pútkil awqam dinge qarsı jámiyetin dúziw haqqında qarar qabıl etiledi. Usı jılı usı SSSR “Qudaysızlar awqamı” Oraylıq Keńesiniń organı bolǵan “Dinge qarsı” (Antireligioznik) aylıq ilimiy-metodik jurnalı payda bolǵan

edi. “Qudaysızlar awqamı” jámiyeti 1929-jıl iyun aynan baslap “Gúresiwshi qudaysızlar awqamı” jámiyeti bolıp ataması ózgeredi [5].

1930-jıllarda dinge qarsı gúresi w sheńberinde “Gúresiwshi qudaysızlar awqamınıń yacheykaları hám de aǵzalar sanı tez ósip barǵan. Eger, 1939-jıldı Qaraqalpaqstan Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasında “Gúresiwshi qudaysızlar awqamınıń 115 yacheykası xızmet kórsetken, olarda 3505 adam aǵza bolǵan bolsa, 1940-jıldın aqırlarında 388 yacheykada 11865 adam aǵza bolǵan [6:220]. “Gúresiwshi qudaysızlar awqamı”nıń yacheykaları barlıq rayonlarda dúzilgen edi. Máselen, solardan Tórtkúl rayonında 40 jerde yacheykaları bar bolıp, olarda aǵzalar sanı 1728 adamdı [7:1], Shabbaz rayonında 73 yacheykaları bar bolıp, olarda aǵzalar sanı 2529 adam quraǵan [8:17].

“Gúresiwshi qudaysızlar awqamı” dizimge alıw jaqsı islengen sistemaga iye edi. Aǵzalar óz aldına jámiyet aǵzası ekenligin dálillewshi aǵzalıq belgilerine hám de biletime iye bolıp, onda jámiyet atı, aǵzanıń familiyası, atı, tuwılǵan jılı, milleti, kásibi, partiyalıǵı, aǵzalıq nomeri kórsetilgen.

Súwret.1. “Gúresiwshi qudaysızlar awqamı”na aǵzalıq nishanları

“Gúresiwshi qudaysızlar awqamı” jámiyeti XX ásirdeń 20-jılları aqırında 14 tildegi, 18 baspaǵa iye boldı. Jámiyet háptelik gazetası «Bezbojnik» («Qudaysız»), sonıń menen birge «Antireligioznik», «Bezbojnik», «Derevenskiy bezbojnik» («Awıllıq qudaysız»), «Yuniy bezbojnik» («Jas qudaysızlar») sıyaqlı oraylıq jurnallardı baspadan shıǵarttırdı. «Gúresiwshi ateizm» jurnalı da dindi áshkaralaw ǵalaba xabar quralı oraylarınan birine aylangan [9:64].

Jámiyet iskerliginde marksizm-leninizm tálimatları tiykarında jumıs alıp barılıp, onıń iskerligine kommunistlik partiya basshılıq qılǵan edi. Jámiyet ǵalabalıq jámiyet sıpatında dinniń barlıq kórinislerine qarsı ideologiyalıq gúres alıp barıw ushın dúzilgen. Bul ǵalabalıq jámiyet tárepinen ateizmdı en jaydırıw maqsetinde kadrlar tayarlaw kursları, seminarlar, oqıw orınlarında lekciýalar, muzey jumisları, kórgizbeler, plakatlar, kinofilmler, radio esittiriwler tayarlangan edi. Hár tárepleme dindi ilimiy jaqtan naduris ekenligine isendiriwge ámeliy jumıslar islengen.

1927-1929-oqıw jılı sovet hám partiyalıq mekteplerde, pedagogika hám awıl xojalıq texnikumları oqıw rejelerinde dinge qarsı úgit-násiyat kursları dúziledi. Olarda “Diniy isenimlerdeń kelip shıǵıwı hám rawajlanıwı”, “Din hám klaslıq gúres”, “Dinge qarsı gúresiwdiń metod hám dúzilisleri”, “Islam dininiń payda bolıwı hám onıń reakciyalıq áhmiyeti” sıyaqlı temalarda oqıw kursları alıp barıladı [10:83]. Bul kurslarda Q.Awezov, J.Seitova, N.Mawlenov, N.Saǵitov, U.Xalmuratov, Z.Qasimov, A.Irmanov, Yu.Listkov, A.Piskunov, Y.Xojaaxmetov, E.Sultanov, I.Jumaniyazov sıyaqlı Qaraqalpaqstandaǵı siyasiy hám mádeniy xızmetkerler de oqıǵan edi.

1939-jılı Qaraqalpaqstan ASSR aymaǵında “Gúresiwshi qudaysızlar awqamı” jámiyeti rayonlıq sovetleriniń dinge

qarsı ügıt-nasıyat islerin júrgiziwdiń 3 aylıq kurslarında oqıtılğan tematik planlarında “Dinge qarsı oqıw kitabı”nan “İslamnıń kelip shıǵıwı”, “İslamnıń siyasiy róli”, “İslam kapitalizm xızmetinde”, “Proletariat socialistlik oktyabr revolyuciyası dâwirindegi İslam dinshileriniń hâreketleri”, V.I.Leninniń avtorlıǵındaǵı “Din tuwralı” kitabınan “Socializm hâm din”, “Rabochilar partiyalarınıń qatnasları haqqında”, Ye.Yaroslavski avtorlıǵındaǵı “Kommunizm jáne din” kitabınan “Kommunistler neni tileydi”, “Kommunizm menen din kelise alama?”, “Social-demokratiya hâm din”, “VKP (b) programması din tuwralı hâm onıń menen gúresiw tuwralı”, “Sovet mámleketiniń shirkew menen din tuwralı nızamı”, “Stalinlik konstituciya din tuwralı”, “Miyetkeshlerge socialistlik tájiriye beriw hâm dinge qarsı gúres”, Ye.Yaroslavski avtorlıǵındaǵı “Stalin konstituciyası hâm din máselesi” kitabınan “Stalin konstituciyası hâm din máselesi”, “Dinge qarsı propaganda hâm profsoyuz” kitabınan “SSSRda qudaysızlıq hâreketiniń ósiwı”, “Ruwxanıylardıń reaksiyonlıq isleri”, “Dinge qarsı propaganda tuwralı kommunistler partiyası” sıyaqlı İslam dinine qarsı qaratılğan ateistik temalar orın alǵan edi [11:18,19, 20].

Musulmanlardıń jámaát bolıp namaz oqılatuǵın muqaddes ornı bolǵan meshitler sovet hûkimeti “Gúresiwshi qudaysızlar awqamı” jámiyeti tárepinen dinge qarsı gúresiw hâm de diniy dástúrler, úrp-âdetlerdi saplastırıp wazıypaları sheńberinde óz basımshalıq jolları menen jawıp qoyıldı. Ayırım qalǵan meshitler mámleket tárepinen tın alınbadı, olardıń iskerlik kórsetiwine ruxsat berilmedi. Jawıp qoyılǵan meshit imaratları basqa maqsetlerde paydalanıw ushın mámleket uyımları orınlarına aylandırılǵan edi.

1938-1939-jıllardaǵı arxiv dereklerine qaraytuǵın bolsaq Shimbay rayonı aymaǵında da kóplegen meshitler jawılıp, olardıń imaratları basqa maqsetlerde paydalanıwǵa ózgerilgenin kórsek boladı:

- Bekbaul ishan meshiti-kolxoz jataqxanasına;
- Juman meshiti-rayono kitapxanasına;
- Maulik meshiti-dân tayarlaw (zagotzerno) qoymasına;
- Ali Ishan meshiti-mektep medicina jumısshıları fakulteti (medrabfak) jataqxanasına;
- Ali Ishan meshiti-rayon tutınıwshılar jámiyeti (raypotrebsoyuz) qoymasına;
- Primbet meshiti-mashina traktor bándirgisi (MTS) jataqxanasına;
- Úyshi awıldaǵı meshit-gorono (qalalıq xalıq tálimi bólimi) mektepxanasına;
- Pavekel axun (Táwekel axun) meshiti-komxoz qarawındaǵı jataqxanasına;
- Qalmurat meshiti-mashina traktor bándirgisi (MTS) mektebine; [12:69].

Qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy turmısında diniy bayramlar, dástúr hâm úrp-âdetler úlken áhmiyetke iye esapalandı. Asirese, muqaddes İslam dinimizdiń diniy bayramları

esaplangan Oraz (İyd al-Fitr) hâm Qurban (İyd al-Adha) hayıtı xalıq arasında qayır-saqawattı, mehir-aqıbeti hâm de miyrim-shápáatti payda etip, insanlardıń óz ara qarım-qatnasında jaqsı pazıyetlerdi, milliy, ulıwma insaniylik qádiriylardı sâwlelendiredi. Bul bayramlarda xalqımız awırǵan nawqaslardıń halınan xabar alǵan, mıtájlerge járdem qolın sozǵan hâm de usı bayram kúnleri jas úlken, jas kishiler jumis islemey, dem alıs sıpatında kúndi kóterińki ruwxta ótkergen.

Sovet dâwirinde bul musulman bayramları da hûkimet názerinen shette qalmaǵan edi. Sovet hûkimeti basshısı İosif Stalin tárepinen “eski jámiyetten miyras qalǵan eski úrp-âdetler, tradiciya hâm dástúrler socializmniń eń qáwipli dushpanı” dep unamsız baha berilgeni de tosınan emes edi [13]. Hûkimet Oraz hâm Qurban hayıtı kúnleri de sovet shólkemleri hâm kárxanalarında jumis alıp barılıp, dem alıwǵa, bayram sıpatında nıshanlawǵa ruxsat bermegen. Hátteki hûkimet bul muqaddes bayramlardı xalıq ideologiyasına unamsız qılıp kórsetiw maqsetinde gazetalarda maqalalar basıp shıǵarǵan. “Sovetskaya Karakalpakiya” hâm “Qizil Qaraqalpaqstan” gazetalarda “Qurban hayıtı qashan hâm qaydan kelip shıqqan”, “Qurban hayıt eskiliktiń zıyanlı qaldıǵı”, “Orazanıń zıyanı”, “Orazanıń reaksiyalıq mazmunı hâm xalıq ushın zıyanı”, “Orazanıń reaksiyalıq mazmunı hâm onıń miynetkeshler ushın zıyanı” sıyaqlı maqalalar basılıp shıqqan.

Búgingi kúnde Qaraqalpaqstan tariyxın úyreniw, onı ilimiy tárepten tiykarlangan dáلیلler menen ayqınlastırıp barǵan sayın jaqsılanıp barmaqta. Asirese, XX ásir birinshi yarımı tariyxın arxiv derekleri arqalı úyreniw nátiyjesinde kóplegen jańa materiallar jıynalıp, usı dâwirdegi hûkimettiń dinge qaratılǵan siyasatın ashıp aydın ashıp beriw imkaniyatın bermekte. Biz joqarıda berilgen maǵlıwmatlar arqalı sovet hûkimetiniń İslam dinine ayawsız soqqı bergengligin kóriwimiz múmkin.

Bolshevikler hákimiyat tóbesine kelgennen keyin dinge bolǵan múnasibetleri ózgerdi. Qaraqalpaqstanda da “Gúresiwshi qudaysızlar awqamı” jámiyeti arqalı bul aymaқтаǵı İslam dinine awawsız soqqılar berildi. Sovet hákimiyati tárepinen musulman tálim sistemaları saplastırıldı, arab jazıwındaǵı kóplegen diniy derekler joq etildi. Medrese hâm eski mekteplerdiń waqım mülkerin ekspropiaciya cılıw isleri. diniv ulamaları sovet hákimiyatınıń dushpanı retinde qaralaw hâwii aldırılǵan edi. Bunnan tisqari, musulman xalqınıń bawramları esaplangan Oraz hâm Qurban havıtların ótkeriw sheklendi.

Sovet hûkimeti elimizdegi musulman xalqın fizikalıq tárepten ienegen bolsa da, ruwxıy tárepten iene almadı. Mámleketimiz éárezsizlikti qolǵa kiritkennen kevin. İslam dinine. diniv shólkemlerge. meshitler shólkemlestiriwge erkinlik berildi. Musulmanlarǵa haj saparına barıw ushın iol ashıp berildi. Oraz. Qurban havıt kúnleri dem alıs kúni sıpatında belgilenip, bul bawram kúnleri xalqımız tárepinen keńnen nıshanlanıp kelmekte [14].

Адебиетлар

1. К.Маркс. К критике Гегелевской философии права. Электронный пещурс url: <http://www.civisbook.ru/files/file/marks.k.kriike> -C.2.
2. Советская Каракалпакия, 1937 г. 9 мая № 101 (1299).
3. Советская Каракалпакия, 1938 г. 6 февраля № 30 (1818).
4. Qaraqalpaqstan Respublikası Oraylıq Arxivi. fond-12, dizim-1, jumis-88, 50-b. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1132900>.
6. Qaraqalpaqstan Respublikası Oraylıq Arxivi. fond-551, dizim-1, jumis-4917, 220-b.
7. Qaraqalpaqstan Respublikası Oraylıq Arxivi. fond-551, dizim-1, jumis-4940, 1-8. Qaraqalpaqstan Respublikası Oraylıq Arxivi. fond-551, dizim-1, jumis-4940, 17-b.
9. Salmonov A. O'zbekistonda Sovet hokimiyatining diniy siyosati: uydırma va tarix haqiqati (1917-1960 yıllar). –Toshkent: 2015, 64-b.
10. Кошанов Б.А., Изимбетова Г.Т., Зинатдинов Н.К. Политика советской власти в отношении мусульманского духовенства в Каракалпакстане. (1917 - 1941 гг.) –Нукус: “ILIMPAZ” 2021. –С. 83.
11. Qaraqalpaqstan Respublikası Oraylıq Arxivi. Fond-P-551, dizim-1, jumis-4682, 18,19, 20-b.
12. Qaraqalpaqstan Respublikası Oraylıq Arxivi. Fond-P-551, dizim-1, jumis-4463, 69-b.
13. Qizil Qaraqalpaqstan, 1955 г. 10-may № 92 (6571).
14. <https://lex.uz/docs/-102288?otherlang=1>.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada XX asrning 20-30-yillarida Sovet hukumatining Islom diniga nisbatan siyosati doirasida Qoraqalpog'istonda "Kurashchan xudosislar ittifoqi"ning yuritgan faoliyati, uning musulmonlarga nisbatan qilgan qattiq bosimi tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется деятельность "Союза воинствующих безбожников" в Каракалпакстане в рамках политики советской власти в отношении Ислама в 20-30-е годы XX века. его агрессия в отношении мусульман.

SUMMARY. This article analyzes the activities of the "League of Militant Atheists" in Karakalpakstan within the framework of the Soviet government's policy towards Islam in the 20-30s of the 20th century, its aggression against Muslims.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

QARAQALPAQ HÁM INGLIS TILLERINDEGI ATLIQTÍŇ KÓPLIK SAN KÓRSETKISHLERININ SEMANTIKALIQ ÓZGESHELİKLERI

H.U.Bekbergenov – tayanish doktorant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: koʻplik affiksalar, maʼnolar, atoqli otlar, modda otlari, mavhum otlar, abstrakt otlar.

Ключевые слова: аффиксы множественного числа, значения, имена собственные, имена вещественные, абстрактные существительные.

Key words: plural affixes, meanings, proper nouns, material nouns, abstract nouns.

Qaraqalpaq hám inglis tillerindegi atlıqlardıń kóplik san qosımtaları daralıq atlıqlarǵa jalǵanganda ózleriniń tiykarǵı mánisi bolǵan belgisiz hám jámlewshi kóplik mánilerin bildiredi. Qalǵan barlıq máni boyawları daralıq atlıqlardan basqa atlıqlarǵa tán bolıp esaplanadı. Bul qaraqalpaq hám inglis tillerindegi kóplik san kórsetkishleriniń uqsas tárepleriniń biri bolıp tabıladı. D.Nasırov óziniń miynetinde keltirip ótkenindey –lar kóplik affiksiniń qaraqalpaq tilindegi tiykarǵı mánisi onıń esaplawǵa bolatuǵın predmetlerdiń kóplik sanın jasawı boladı. Usı funkciyada –lar belgisiz kóplikti bildiredi [3:24].

Mıs: *Qulpirǵan jemisli baǵlarda shaqaların mayıstırıp, túrli reńlerge dónip turǵan qırmızı almalar, uwılǵan almurtlar, shiyrin qáreliler, solqım-solqım júzimler kózdiń jawın aladı* (A.Qarlıbaev).

Ing: *Bought things. Houses, vehicles, animals, paintings* (H.Diaz).

Demek belgisiz kóplik mánisi atlıqlarda san kategoriyasınıń birlik mánisine qarsı qoyılatuǵın oppoziciyalıq mánisi bolıp qalǵan mánileriniń barlıǵı –lar affiksiniń kategoriyalıq emes yaqı periferiyalıq mánileri bolıp esaplanadı. Tómenдеgi bólimlerde –lar affiksiniń qaraqalpaq hám inglis tillerindegi menshikli, zatlıq hám abstrakt atlıqlar menen qollanıwındaǵı mánilik ózgesheliklerin kórip shıǵamız.

1) Kóplik jalǵawlarınıń menshikli atlıqlar menen qollanıwındaǵı ózgeshelikler.

a) familiya atlarına jalǵanıp pütün bir shańaraq mánisin ańlatadı. Tiykarınan kópke belgili adamlardıń familiyalarına jalǵanadı: *Sen- ataqlı Kamalovlar diyarı, Bári bir qosıqqa qalay sıyaadı* (A. Ajiniyazov). *The Forsytes were resentful of something, not individually, but as a family...* (J.Galsworsı).

b) Qaraqalpaq tilinde –lar/-ler affiksi menshikli atlıqlarǵa jalǵanganda, sol zatlardıń óziniń kópliǵın bildirmeydi, al sol adam hám janındaǵılar mánisin beredi. Bunda sóylewshi sol topardaǵı adamlar arasınan ózine eń tanıs bolǵan adam atına kóplik jalǵawın jalǵaydı: *Bilmedim, ol da Temirbekler menen ketkenbe, qalay*. (T.Qayıpbergenov). Bul misaldaǵı Temirbekler degen sóz Temirbektiń janında basqa da adamlardıń barın bildiredi. Sóylewshi ushın usı kontekstte basqalarına qaraǵanda eń jaqını yaqı eń tanımalısı Temirbek. Házirgi zaman til biliminde bul qubılıs alımlar tárepiнен associativ kóplik termini astında izertlenbekte (Moravcsik 1994; Daniel 2000). Associativ sózi «baylanısı bar, birgeliktegi» sıyaqlı mánilerge iye bolıp, kóplik jalǵawındaǵı menshikli atlıq belgili bir topardı, kollektivti, semyanı, óz ara jaqın baylanısı bar adamlardı yamasa uqsas qásiyetke iye adamlardıń belgili bir toparın bildiredi [3:25]. Associativ kóplik tiykarınan túrkiy tillerine tán. Inglis tilinde associativ kópliktiń qollanıwı órisi sheklengen bolıp tek ǵana familiya atlarına kóplik jalǵawı jalǵanıwı arqalı shańaraq mánisinde qollanıladı. Al túrkiy tillerde sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde associativ kóplik mánisi adamlardıń atları menen de familiyaları menen de sonday-aq tuwısqanlıq qatnastı bildiriwshi ǵalabalıq atlıqlar, ruw, qawım, millet hám jámiyetlik toparlardı bildiriwshi atlar arqalı da bildiriliwı múmkin: *Biýkesh aw, kúyewler kelip tur, tósek salıp qoy* [3:25].

v) Qaraqalpaq tilindegi –lar jalǵawı belgili adamlardıń yamasa ádebiy qaharmanlardıń atlarına familiyalarına jalǵanıp kúshli obrazlılıqtı payda etedi, sol adamǵa tán bolǵan qásiyetlerge iye barlıq adamlardı jámlep kórsetedi: *Alpamıs lar uran etip urısta; Berdaq seni qural etip saplaǵan* (I.Yusupov). *Minvodxozdıń jaqsı kóretuǵın ertegindegeidey, dúnyanıń barlıq Farxadları jıynalıp alıp, Shiyrini ushın jan qurban desip, Belomor-Baltik yamasa mına qaptalıımızdan aǵıp turǵan Qızketkendi qazbaǵan*. (O. Abdraxmanov).

g) –lar affiksi geografiyalıq atamalarǵa (qalalardıń, rayonlardıń, awıllardıń t.b. atlarına) jalǵanıp bir saparǵa iye, hámmege birdey belgili sol geografiyalıq atamalarǵa bir gruppǵa biriktirip kórsetedi: *Tashkentlerge barıp oqısam ba degen kópten oyımda bar* [6:41].

Inglis tilinde menshikli atlıqlar ózleriniń tiykarǵı xızmetinde kelse hám birlik hám kóplik formalarǵa qollanıladı. Biraq usı tiykarǵı menshiklik mánisinde olar birlik hám kóplik oppoziciyasına iye bolmaydı: *England~Englands; the West Indies~a West Indy*. Taw, ataw dizbekleri hám atawlardan quralǵan mámleket atları mánilik jaqtan kóplik uǵımlardı bildirgeni ushın olar inglis tilinde kóplik sanda qollanıladı: *the Bahamas; the Philippines; the Andes*, etc. Adam atları, mámleket atları hám taǵı basqa. bir predmetti bildiretuǵın menshikli atlıqlardıń barlıǵı kóplik formasına iye bolmaydı hám anıq emes artiklin qabıl etpeydi. *Shakespeare; Smith; London*. Biraq ayırım jaǵdaylarda menshikli atlıqlar birlik-kóplik formalarına iye bolıp bir referentlikten kóp referentlik mánige ótip, ǵalabalıq atlıqqa aylanadı. Eger birneshe adamlardıń atları birdey bolıp kelse, onda sol menshikli atlıq kóplik jalǵawın aladı: *three Marys; two Germanys; two Koreas*.

d) Qandayda bir adam, orın yamasa zattıń qásiyetlerin tanımalı adam, orın yamasa nárselerdiń qásiyetlerine salıstırıw hám teńewde (uqsasǵan, sıyaqlı mánilerinde) menshikli atlıqlar birlik-kóplik formalarına iye boladı: *Geologlar – dala robinzonları* (I.Yusupov). Ing: *a Shakespeare~Shakespeares* (Shekspir sıyaqlı avtor/avtorlar); *Londons* (Londonga uqsas qalalar). *Newsweek asked 10 of the most esteemed biologists where they think the revolution is taking us, Which among them will turn out to be the Einsteins of the 21st century. You decide* (<https://www.newsweek.com/einsteins-21st-century>).

e) Inglis tilinde ataqlı jazıwshı-shayırlardıń, súwretshilerdiń hám basqa da dóretiwshilerdiń miynetleri sol dóretpelerdiń avtorlarınıń atı arqalı beriledi hám ǵalabalıq atlıqlar sıyaqlı birlik hám kóplik formalarına iye boladı: *There was a rack of books and among them he saw a Hemingway* [1:251]. *We sat opposite one another like two geat art connoisseurs at Agnew's haggling, say, over a trio of Rembrandts* (Dj. Darrel). Qaraqalpaq tili bunday qollanıwı ózgesheligine iye emes. Biraq Berdaq babamızdıń *Maqtımqulını oqıǵanda, Aytar edim hár zamanda hám Nawayıdan sawat ashtım, Fizuliden dúrler shashtım* degen qosıq qatarlarında Maqtımqulı, Nawayı hám Fizuliy isimleri arqalı olardıń shıǵarmaları názerde tutıladı.

2) Kóplik san affiksleriniń zatlıq atlıqlar menen qollanılgandaǵı mánileri.

Qaraqalpaq tilindegi –lar affiksi birimlep sanawğa bolmaytuǵın zatları (suw, hawa, may, h.b) bildiretuǵın atlıq sózlerge jalǵanda sol zatların túrlerin, sortların, taypaların bildiredi: *Sol vinolardıń islew texnologiyaların bilmeyseń be (M. Nizanov)*. Inglis tilinde zatlıq atlıqlar túr/sort mánisinde birlik hám kóplik formalarında qollanıladi. Birlik formada daralıq atlıqlar sıyaqlı anıq emes artikl menen isletiledi: *You can't get a wine like our Heidsieck under twenty shillin' a bottle anywhere in London.... (Dj. Galswors)*. A: What **cheeses** have you got today? B: Well, we have Cheddar, Gorgonzola, and Danish Blue [7:248].

Hár qanday nárseniń túri hám sortı onıń sapa qásiyetlerinen kelip shıǵadı. Sonlıqtan da zatlıq atlıqlar túrleri kelbetlikler arqalı ayqınlasadı: *Multicultural musics offer a wealth of rich musical works for students to explore [8:117]. Sebebi hár túrli yadrolıq jarıp kóriwlerde, sınaqlarda, sonday-aq záhárli gazlar menen uwlaniwda eresek adamlar kóbirek nabıt boldı (S. Ismaylov)*.

Zatlıq atlıqlardıń hár qıylı túrleri názerde tutılǵanda olar óz ózinen san mánisin beriwshi morfologiyalıq kórsetkishlerdi hám anıq emes artikldi erkin qabıl etedi. Biraq zatlıq atlıqlar túr/sort mánisinde sanlıqlar menen dizbeklesip kele almaydı. Sebebi, onday jaǵdayda sol nárselerdiń túrleri emes, al porciyaları uǵımın ańlatadı. Peyne óziniń miynetinde Britaniya Milliy Korpusında *four musics* sıyaqlı zatlıq atlıqlardıń túr mánisinde sanlıq penen kelgen misallarıńı tabılmaǵanlıǵı haqqında jazadı [8:117].

Inglis tilinde de qaraqalpaq tilinde de *water (suw), sand (qum), snow (qar), salt (duz)* sıyaqlı zatlıq atlıqlar kóplik sanda qollanılǵanda, sol nárselerdiń oǵada úlken keńislikte kóp muǵdarda toplanǵan massasın ańlatadı: *the waters of the Atlantic, the snows of Kilimanjaro, the sands of the Sahara, the blue skies of Italy, the frosts of the Arctic, Ámiwdárya suwları, kollektor-drenaj suwları, jer astı suwları, Taǵjaptıń ılay suwları, espe qumlar, sáwir samallar, duzlar, qarlar*.

Mıs: A great ship asks deep waters (inglis naqıl-maqalı). At sleepy intervals the surf flung its foam across the sands to the grass...(J.London). Átirap espe qumlar menen qaplangan (M.Nizanov). Eń keyingi misalda Aral ultanındaǵı duzlar massası názerde tutilmaqta. Joqarıdaǵı misallar birlik formada (*the water of the Atlantic, the snow of Kilimanjaro*) qollanılǵanda olar ózleriniń birlenshi zatlıq mánilerinde kelip, keń geografiyalıq maydanlarda jayılıp jatqan massa uǵımların payda etpeydi. *Mıs: Bizler úyge qum/qumlar túsirttik (awızkei sóylew tilinen)*.

Kóplik affiksi predmettegi intensivlikti, predmettiń háreketindegi dawamlılıqtı, qaytalanıwshılıqtı da bildiredi: *Jazǵı issılarda paxtada júrsen (I. Yusupov)*. Inglis tilindegi **suns** sózi quyashlı kúnler, **rains** – jawın-shashın máwsimi mánislerine saykes kelip hárekettegi dawamlılıq mánisi ańlatıladi: *His hair was grey, his face, his eyes; he looked as though the tropical suns had washed the colour out of him....(Moem)*.

Qaraqalpaq tilinde geyde *suw, may, hawa* sıyaqlı zatlıq mánidegi atlıqlarǵa kóplik affiksi jalǵanıp túr, sort mánisinde emes al kórkemlikti arttırıp kórsetiw ushın da paydalanıladi [6:42].

Topıraǵı totıya, suwları sherbet (I.Yusupov).

Qasımdaǵı qırq qızdı, Pallar menen toydırdı (Qq.f.).

Zatlıq atlıqlarǵa –lar affiksi jalǵanıp kóplik uǵım ótkirlesedi, konkretlesedi. Eger zatlıq mánidegi predmetlerdiń konteynerleri (ıdısları) kóplikte qollanılsa onda sol zatlıq predmetlerdiń ózleride óz ózinen kóplikke aylanadı: *Eki kishkene tarelka ústine qoyılǵan chashkalarıda kofelerden iyrenlegen puwlar joqarı kóterilip, soń jayılıp kózge kórinbey ketip atır (M. Nizanov)*. Bul kontekstte chashkalar bir neshe dara chashkalar bolǵanlıǵı ushın da kofe ishimpligi daralıq predmetler uǵımında (porciyalar sıyaqlı) qollanılp tur.

Koncepciylardıń ózgeriwi nátiyjesinde zatlıq atlıqlar daralıq atlıqlarǵa, al daralıq atlıqlar bolsa zatlıq atlıqlarǵa aylanadı. Zatlıq atlıqlar daralıq atlıqlarǵa aylanǵanda olar endi daralıq atlıqlardıń morfologiyalıq belgilerin ózlerine menshiklestiriw múmkinshiligine iye boladı. Zatlıq atlıqlardıń dara atlıqlarǵa aylanıwı muǵdar hám sapa kategoriyaları arqalı anıqlanadı. Máselen inglis tilindegi *water, coffee, tea, beer* sıyaqlı sózler xızmet kórsetiw orınlarında sol nárselerdiń konteynerlerdegi porciyası mánisinde qollanılgan waqıtta jay atlıqlar sıyaqlı birlik/kóplik paradigmasında qollanıladı: *Can I have a coffee, please (a cup of coffee). Two coffees, please (two cups of coffee)*.

Qaraqalpaq tilinde de shay, kofe, kola hám t.b. ishimplikler inglis tilindegi sıyaqlı sanalatuǵın atlıqlarǵa aylanıp sanlıqlar menen kele aladı. Inglis tilinen tek bir ayırmashılıǵı sanlıqtan keyin kelgen atlıqlar kóplik jalǵawların qabıl etpewi bolıp esaplanadı: *Bizlerge eki kofe. (eki chashka kofe)*.

3) Kóplik jalǵawlarınń abstrakt atlıqlardaǵı mánileri
Abstrakt atlıqlar qaraqalpaq hám inglis tilleriniń ekewinde de atlıq sóz shaqabınıń semantikalıq toparlarınń biri bolıp esaplanadı. Abstrakt atlıqlardıń kópshiligi óziniń tuwra leksikalıq mánisinde kóplik sanda qollanılmaydı hám sanaq sanlıqlar menen dizbeklespeydi [4:112].

Qaraqalpaq tilindegi *ar, ashlıq, baxıt, doslıq, kek, maqtanish, quwanish, sabır, shıdamlılıq, tınıshlıq, toqshılıq* sıyaqlı abstrakt mánidegi sózlerdi *arlar, baxıtlar, doslıqlar, tınıshlıqlar* sıyaqlı kóplik túrinde qollanıwın derlik ushıratpaymız. Biraq bunıń menen barlıq abstrakt mánidegi sózler kóplik formada jumsalmaydı degen qatań pikirge kelip bolmaydı. Öytkeni, qaraqalpaq tilinde ayırım abstrakt atlıqlar kóplik formada ózleriniń tiykarǵı mánilerinen basqa máni boyawların beriwde, obrazlılıq hám kórkemlikti kúsheytiwde, sonday-aq abstrakt túsiniqlerdi konkretlestiriwde qollanıladı: *Sen meniń ómirimniń móldir jaynawı, Sen dep sırlas boldım gózzallıqlarǵa (Sh.Paxratdinova). Kewiller xosh, álle qanday quwanishqa bólenip turǵandayman (J. Aymurzaev)*.

Kóplik affiksi predmettegi intensivlikti, predmettiń háreketindegi dawamlılıqtı, qaytalanıwshılıqtı da bildiredi. Máselen, *shadıqlar, azaplar, awırıwlar, qıynshılıqlar, táshwishler* sıyaqlı kópliktegi abstrakt atlıqlar is háreketiń dawamlı júz berip atırǵanlıǵın bildiredi: *Sonshelli qıynshılıqlar menen tosqunlıqlar ayra almaǵan eki jastı tosınnan hám biymezgil kelgen ólim ajratqan edi (T. Qayıpbergenov)*.

Inglis tilinde abstrakt atlıqlar ulıwmalıq mánilerinde qollanılganda kóplik formalarına iye bolmaydı. Ulıwmalıq máni dep qandayda bir abstrakt túsiniktiń jeke shaxslarǵa emes al hámme adamlarǵa qarata qollanıwına aytıladı. Bul qubılıs til biliminde ulıwmalıq referenciya dep júritiledi. Inglis tilinde abstrakt hám zatlıq atlıqlar ulıwmalıq mánilerinde qollanılganda artikler qollanılmaydı. Ulıwmalıq abstrakt belgilerdiń anıq instanciyları yamasa konkret situaciyalarda júzege shıǵıwı abstrakt uǵımlardıń konkretlesiwine alıp keledi. Bul qubılıs ulıwmalıqtan jekelikke ajralıp shıǵıw procesi dep ataladı. Sonı da esletip ótiw kerek abstrakt atlıqlar anıq emes artikl hám kóplikte ulıwmalıq jaǵdaylar ushın emes al jeke halatlar ushın qollanıladı. Bul jaǵdaylar til biliminde ayırıqsha referenciya dep júritiledi:

Anxiety is one of the hardest conditions to treat (ulıwmalıq referenciya).

I feel a very intense anxiety (jeke referenciya).

Abstrakt atlıqlar ulıwmalıq mánisinen sheginip jekelik mániske ótse, yaǵnıy qanday da shaxstıń jeke ómirine baylanıslı konkret waqıya–hádiyse sıpatında qaralsa, onda bunday abstrakt atlıqlar jay birlik hám kóplik paradigmasına iye boladı hám sanalatuǵın atlıq túrine aylanadı. Bunday qubılıstı individuallasıw qubılısı dep atawımız múmkin [2:111].

We would lay bare our *feelings* and *fears* and I was quite sure start planning our separate *futures* (Dj. Grisham). It might be that their *lives* were hard and that not all of their *hopes* had been fulfilled....(Dj. Oruel). Bul misallardaǵı an *anxiety*, *feelings*, *fears*, *futures*, *lives*, *hopes* hám a *friendship* abstrakt sózleriniń barlıǵı jeke adamlar ómirlerine baylanıslı abstrakt túsiniklerdiń ayırıqsha instanciyaları bolǵanlıǵı ushın birlik hám kóplik formalarında qollanılıp tur. Abstrakt atlıqlar anıqlawshılar menen kelse yamasa sintaktikalıq qurılmalar arqalı anıqlastırılса sanalatıǵın atlıqlarǵa aylanadı.

Kelbetlik penen: *Is it because this land of ours is so poor that it can not afford a decent life to those who dwell upon it* (Dj. Oruel).

And even *the miserable lives* we lead are not allowed to reach their natural span. (Dj. Oruel).

Predloglı konstrukciya: *Also, the history of sculpture includes some account of the abortive plans for sculpture, just as the history of architecture is incomplete as a history of ideas without a knowledge of rejected proposals* [2].

Бағınıńıqlı ǵáp: *The friendships forged on the Continent served Mrs. Brevoort well.* (H. Diaz)

Qaraqalpaq hám inglis tillerindegi atlıqtıń –lar/-ler hám –s/-es kóplik san kórsetkishleriniń semantikalıq ózgesheliklerine tómendegi salıstırma juwmaq jasasaq boladı. Kóplik san kórsetkishleri mánileri atlıqlardıń birlik formasına da tiyisli bolıp tek asociativ, intensivlik, abstrakt hám massalıq zatlar mánileri ǵana birlik formadaǵı mánilerine saykes kelmeydi.

Ádebiyatlar

1. Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка. Учебник для ин-тов фак. иностр. яз. -М.: «Высшая школа», 1974. –С. 336.
2. Карамеева М.И. Нестандартное числовое поведение имен существительных в английском языке. Дисс. канд. филол. - Горно-Алтайск: 2006.
3. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде көплік категориясы. –Нөкіс: 1961.
4. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыуы хәм морфология. –Нөкіс: «Билим», 1994. 451-б.
5. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. –Nókis: «Bilim», 2010. 251-b.
6. Orazimbetov A.Q. Házirgi qaraqalpaq tilinde san mánisiniń anlatılıwı. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2010.
7. Quirk Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, and Jan Svartvik. 1985. A Comprehensive Grammar of the English Language. London and New York: Longman.
8. Thomas, Payne E. 2011. Understanding English Grammar: A Linguistic introduction. Cambridge University Press.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ ва инглиз тиларидеги отларның көптік шакллариниң семантик хусусийатлари көрб чигиледи. Ушбу мавзуга оид материаллар асосида атоқли, модда ва мавхум отларның көптік шаклдаги турли ма’нolari тahlil қилindi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются семантические особенности существительных во множественном числе в каракалпакском и английском языках. На основе материалов по данной тематике проанализированы различные значения собственных, вещественных и отвлеченных существительных во множественном числе.

SUMMARY. This article deals with the semantic peculiarities of plural forms of nouns in the English and Karakalpak languages. Different meanings of proper, material and abstract nouns in plural forms have been analysed based on the related materials on this subject.

ТЕРМИНЛЕРДИ ТИЛЛИК АСПЕКТТЕ ИЗЕРТЛЕУ МӘСЕЛЕСИ

А.У.Карибаева – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Қазақстан

Таянч сўзлар: термин, термин ясаилиши, калама, ярим калама, ўзлаштириш, атама ясаилиш усуллари, атама-сўз бирликлари.

Ключевые слова: термин, терминообразование, калька, полукалька, заимствования, способы терминообразования, термины-словосочетания.

Key words: term, term formation, tracing paper, half tracing paper, borrowings, methods of term formation, term-word combinations.

Терминлерди тиллик аспектке изертлеу, хәзирги қазақ тил билиминде системаластыруу, терминлерди кәлиплестириудің нәтийжели усыллары менен методларынан пайдаланыу арқалы, олардың жасалыу жолларын анықлау менен тилдеги терминлердің кәлиплесиуи менен раўажланыуын изертлеу мәселеси – хәзирги күнде елимиздеги хәм тилдеги ең актуаль мәселелердің бири. Сонлықтан, термин жасауда тилимизде кететуғын кемшиликлер менен кәтеликлерге жол қоймау керек.

Қазақ тил билиминиң алдында: термин менен аударма мәселесиниң изертлениуи, терминнің когнитивлик характерин анықлау мәселеси тур. Ол мәмлекетлик тилди раўажландыруу илажлары менен тутасып атыр.

Хәзирги күнде қазақ тилинің мәмлекетлик дәреже алыуы менен байланыслы мәмлекетлик тилдің жәмийетлик орны менен хызметин жетилистириу максети күн сайын артып бармақта. Бул максетти жүзеге асыруу ушын, мәмлекетлик тилди жақсы билиу хәм қазақ тилин мәмлекетти басқаруу тилине айландыруу мәселеси хәзирги күннің актуаль мәселелериниң бири.

Усы максеттен келип шығып, қазақ тилиндеги терминлердің норматив базасын ислеу хәм оны раўажландыруу, терминлердің кәлиплесиуи менен бирге мәмлекетлик тилге көшируу, барлық мәмлекетлик шөлкемлерде хәм басқаруу орындарында, мәмлекетлик тилде ис жүргизиудеги

негизги тил ретинде қолланыу ўазыйпалары белгиленди. Мысалы, орыс тилиндеги *неустойчивый, непостоянный* сөзлерин қазақ тилине «әлпейім» деп аударған. Бирақ бул сөз дурыс емес. Өйткени, «неустойчивые пеня» - «тұрақсыз баха» мәнисин берсе, қазақ тилиндеги «әлпейім» сөзин дурыс қолланбаған.

Терминлерди қазақ тилине аударыудағы хызмет ететуғын усыллардың бири - аналитикалық усыл, ол сөз дизбеклери арқалы аударылады. Қазақ тилиндеги терминлердің басым бөлеги сөз дизбеги арқалы жасалған терминлер. Бул терминлер тилде ғәрезсизлик жылларында пайда болып, бүгинги күнде олардың көпшилиги терминологияның төринен кең орын алған.

Мәселен, телеочерк, телестудия, телевизор, телевидение, телебаслаушы Евровидение, интервьюение, т.б. Мысалы, 1961-жылы дәслепки телеочерклер менен туңғыш фильм-концерттер «Алмата бәхари» атлы бағдарламада берилди. 1967-жылы 1-ноябрьде қазақ телевизорының комментаторы орайлық телевидениенің «Ўатанымыздың бир сааты» атлы топلامының дәслепки хабарында Алмата түбиндеги атом реакторының иске қосылғаны хаққында репортаж бенен Евровидение хәм Интервидение системасында эфирге шықты.

Усы мысалларда келтирилген терминлердің көпшилиги орыс тилинен аударма арқалы пайда болған. Қазақ тилинде «телевизор комментаторы», «орайлық телевидение», «атом реакторы», «эфирге

шығыу» сыяқлы терминологиялық дизбеклер ярым калька ұсылы менен жасалған терминлер. Олардың өзгешелігі термин компоненттерінің бір бири менен тығыз байланыста болып, семантикалық жақтан бір пүтін термин болып қәлиплескенінде.

Қазақ тилинде сөз дизбегі аркалы аўдарылған терминлер еки,үш, оннан да көп сыңарлы терминлер болып келеди. Мәселен, *источник* - тарийхый-илимий дерек, *изобретение* - өнер шығармалары, руўхый байлықлар, *воспитание* - тәлим-тәрбия беріу, *научная организация* – илимий мәкеме, *молодежь* - ас әўлад, *памятники* -мәдений естеликлер, *финансовый фонд*-казна хоры, мәдений-сиясий идея, *исторический музей* –тарийхый музей, *искусствоведческий музей* - үлкетануы музей, *реставрация* - қайта қәлиппе келтириу, *наследство* – мийрас т.б.

Мысалы: Музей (музей, грекше муза сарайы) – тарийхый-илимий дерек ретиндеги естеликлерди, көркем өнер шығармаларын, мәдений байлықларды т.б. мийрасларды сақтап, жыйнақтап, илимий-ағартушылық хызмет көрсететугын мәкеме. Музей руўхый, бахалы байлықларды танытыуда, илимий жақтан изертлеп, оның нәтийжелерин нәсиятлауда, усы негизде тәлим-тәрбия беріуде зәрүрлі роль атқарады. Музей – илимнің, билимнің, мәдениеттің қәлиплесіуіне тәсир ететугын илимий мәкеме ретинде жас әўладтың тәрбиясына, тарийхый сананың қәлиплесіуіне тәсир етеди.

Жоқарыда келтирилген мысаллар ғәрезсизлик дәуиринде тилимизде аўдарма аркалы қәлиплескен терминлер менен терминологиялық дизбеклер. Олар орыс тилинен қазақ тилине аўдарылғанда, бир ямаса бирнеше сөзлерден қуралып, терминлик мәниге ийе болған терминологиялық дизбеклер.

Ал, тилші кәниге, С.Исакова терминлердің «ана тилдің ишкі мүмкиншиликлеринен жасалатуғынлығын айтып, сөзбе сөз аўдарма жолы менен жасалған терминлерди, өзлескен терминлердің қатарына жатқарыу үлкен қәтелик» - деп көрсетеди [1,6].

Ол терминлерди қазақ тилине аўдарыуды аўдармаға, ал сөз жасалыу жолы менен усыл көз қарасынан сөз жасалыу ұсылына жатқарады. Мәселен: Музей – «мұражай» болып қазақ тилине аўдарылғаны менен, «μυσεῖον» деген грек сөзинен аўдарғанда «муза сарайы» деген мәнисти береді екен. Ал, «муза» әлемде «музыка» деген көркем өнер терминнің қысқарған түри. Сонда мәниси жағынан «музей» сөзинің аўдармасы бола алмайды. Себеби, қазақ тилиндегі тийкарғы түбири «мийрас» сөзи орыс тилинде «наследство» деген мәнини берсе, ал «жай» сөзинің тийкары түркий тиллериндегі, соның ишинде қазақ тилиндегі «садақ» сөзинің ескише атамасы. Сонлықтан, «мұражай» термини «музей» сөзинің эквиваленти бола алмайды. Мәселен, *археологиялық, антропологиялық, этнографиялық, геологиялық, биологиялық, техникалық, палентологиялық* деген терминлер тилимизге кирген илим тараўына сәйкес, өзлестирме терминлер қурамынан шығып, сөз жасалыу ұсыллары аркалы қазақ тилинде пайда болған терминлер қатарын толықтырды. Мысалы: «Мұражай» - Музей – тийкарғы бағдары бойынша бир неше топарға бөлинеди.

Тарийхый музей антропологиялық, этнографиялық, археологиялық т.б. Бундағы «тарийхый музей» тарийх терминине –ый қосымтасының жалғаныуы аркалы жасалса, ал қалғанлары -лық қосымтасының жалғаныуы аркалы *антропологиялық, этнографиялық, археологиялық* болып, термин жасалыу жолы менен қәлиплескен терминлер.

Лексикологияда бекемликте көбирек талап ететугын терминлер. Термин дегенимиз - өндиристін, илимнің, техниканың, көркем өнердің, мәдениеттің

раўажланыу нәтийжесинде пайда болған түсиниклерди билдиретугын арнаўлы сөзлер.

Мәселен, илимге байланыслы: *илимий изертлеу, билим, илим, билимлендириу мәкемеси*; Техникаға байланыслы: *компьютер, интернет, процессор, монитор*, Көркем өнерге байланыслы: *сүүретлеу өнери, көркем сүүретлеу, мүсинишилик, графика, әмелий санаат, көркем өнер, қол өнери, профессионал өнермент, өнер шеберлери, графика, сүүретши, кәсиплик шеберлик*. Мәдениетқа байланыслы: *президент - мәмлекет басшысы, указ – қарар, резиденция – ақ сарай, экспозиция - көргизбе, независимость - ғәрезсизлик, демократия- әшкаралылық, заманағөй, түсиник, концепция, модернизация, мәдений орталық* т.б.

Қазақ тилине негизинде, терминлер орыс тилинен хәм орыс тили аркалы басқа тиллерден киреди. Соның нәтийжесинде қазақ тилинде бұрын болмаған «прикладное искусство» - «әмелий өнер», «выставка» - «көргизбе», «реставрация» – «қайта қәлиппе келтириу», «лекция» – «сабақ», «комплекс - қурамалы», «состав-курам», «издание» – «басылым» т.б.сыяқлы сөзлер пайда болды. Мысалы: Әбилхан Қастеев – қазақтың атақлы *художниги, график-сүүретши*, қазақ *сүүретлеу өнериниң* тийкарын салыушылардың бири. Ол Москвадағы *көркем өнер* студияларында сабақ алды. Оның дәретпелери характер болмысын ашыуға деген талпынысы менен өзгешеленеди. Ол ел өмиринің әлұан тараўлы тиришилигине нәзер аўдарып, тарийхый-социаллық өзгерислерге художник интеллекті менен қарай баслайды. Оның дәретпелери талантлы художниктің өткен менен бүгинди шынлық пенен нағыслаган көркем шежиреси сыяқлы.

Бұл сүүретлеу өнери тараўында да бирқанша терминлердің қазақ тилине аўдарылғаны белгили болды. Мәселен, *сүүрет салыу, сүүрет салыушы, график-сүүретши, қазақ көркем өнери, көркем сүүрет студиясы, дана сүүретши, талантлы сүүретши* т.б. терминлер қазақ терминологиясының термин қорынан орын алды.

Ал, тилде бар сөзлер негизинде «өнер», «өндирис», «өнер кәсипі», «өнер тапқыш», «сөз өнери», «көркем өнер галереясы», «илимий излениу», «илим жолы», «билимлендириу мәкемеси», «спорт комплекси», «баслық», «баслық», «мәжилис», «мәжилис залы» т.б. усы тәриздегі терминлер аўдарма аркалы қазақ тилинде пайда болды. Усы сыяқлы терминлер рәсмий түрде қабылланғанлықтан, халық оларды бирдей, булжытпай қолланыуы керек.

Ертеректе, география – жағрапия, совет – кеңес, помещик – үй ийеси, философия – пәлсапа, партизан – аламан болып айтылатугын, ямаса бир терминди хәрким хәр түрлі қоллана беретугын болған. Сондай әдет елге шекем жоқ емес, әсиресе терминлик мәни бар сөзлердің орысша-қазақша көрсетпелерин араластыра беретугынлар да көп. Мысалы: «Алтын адам» - Қазақстанның бренди. Ұялаят көлеминдегі бир мырза сәти түсип шет елге барады. Ұақыт тауып супермаркетке киреди. Шымкентлиер баяғыдай қымбат маркетлердің есигин сығалай бермейди. Елге келип, шет ел костюмын кийип жүриппен деп мақтанбай ма? Мырзаның шет елге бардым, қымбат костюм сатып алдым деп жүргени экспортқа шыққан Шымкент костюмы болып шығады [2,6].

Бұл мысаллардағы келтирилген бренд, чиновник, супермаркет, қымбат маркет, экспорт, импорт т.б. шет тилден кирген терминлерди қазақшаға аўдарыуға болатуғыны да, болмаытуғыны да бар. Соңғыларды есапка алып, алымлардың пикирлерине де кулақ асыу керек сыяқлы.

Аўдарма тек оның мәнисин бузады. Оны түсиндириудің орнына адамды шатастырады.

Мәселен, гейбир алымлар былай дейди: «Керекли шет ел сөзлери, көбинесе улыўма бирдей илимий-техникалық терминлер аўдарыўға келетуғын болса, шет тилинен кирген сөзлер керексиз де болар еди. Сондай сөзлерге *философия, институт, университет, академия, колледж, лицей, телеграф, телеком, шахта, интернет, компьютер, аудит, аудитор, офис*, т.б. сол сыяқлыларды мысал етиўге болады. Қазақ тилинде бурын ондай түсиниклер болмаса, оларға альтернатива болатуғын сөзлер қайдан болсын, - дейди. Сонлықтан, орыс тилинен алынған бундай атамалардың бизге хешқандай жатлығы жоқ екенін өмир көрсетип отыр. Өйткени, терминология қандай тараўда болса да, тек жаңа түсиниктиң пайда болыўы менен байланыслы раўажланып отырады [3:3].

Мысалы, «жазыўшы», «сўўретши» сөзлери қәнигелик ямаса кәсип болмағанда, бундай атама да болған жоқ. Кейин ондай жаңа түсиник пайда болған соң жаз, сўўрет т.б. сөзлерине –шы, –ши қосымтасын жалғаў арқалы жаңа сөзлер пайда болды. Мәселен: жазыўшы, сўўретши, үгит-нәсиятшы, тәрбияшы. Бул сөзлер Кеңес дәўиринде журналист – жазыўшы, художник – сўўретши, агитатор – үгит-нәсиятшы, воспитатель – тәрбияшы болып аўдарылғаны менен, хәзирги күнде де қазақша эквиваленти бола тура, оны елге шекем орыс сөзлери менен атайтуғынлар ушырасып турады.

Усындай тилде бар жергиликли сөзлерге қазақ тилинің қосымталарын жалғап, гейде гөнерген сөздің өзін жаңа мәниске айналдырып, сөз бенен сөзди бириктирип, аўдарма жасаған жаңа атамалар да көп. Мәселен, сўўретши, график-сўўретши, басқарма баслығы, көркем сўўрет, түп нуска, минез қулық, автопортрет, көркем шежире, сўўретши, диктор т.б. хәзирги дәўирде аўдарма арқалы жаңа мазмундағы сөзге айналды. Бирақ Кеңес дәўиринде пайда болғаны менен, қазақ тилинде бурын қолланылмаған сөзлер. Олар хәзирги дәўирде де аўдармасыз қолланылыўда. Ал, гейбир сөзлер аўдарма арқалы жаңа мазмундағы сөзге айналды. Мысалы, қазақта не бир санаат тараўлары, даўсыз талантлылар, классик жазыўшылар баршылық. Бирақ, барлығында бирдей ақыллылық, шексиз энциклопедиялық даналық, ең баслысы әўлийедей минез жетисе бермейди. Қарап отырсақ, көркем шығармалардан бөлек, тәбийий пән,

раўажланыў, мәмлекет иси, сиясат, демография, экономика, жәмийет хәм мәнәўият жәзийраларында Өбекең ишкериге кирмеген бирде-бир қалта қалмапты-аў! [4:8].

Бул мысаллардағы «санаат тараўлары», «классик жазыўшы», «ақыллылық», «энциклопедия», «даналық», «раўажланыў», «демография», «мәнәўият» т.б. Бундай жаңа атамалар да баспасөз бетинде сыналып, мәмлекетлик терминология комиссияның уйғарыўы менен әдебий тилдің нормасына айналып отыр. Терминлердің жасалыў жолларын хәм терминлердің хабар қуралларындағы қолланылыўының илимий-теориялық тийкарын жасаў бүгінги күнги гезек күттірмейтуғын актуаль мәселердің бири.

Қазақ тилиндеги терминлердің ғалаба хабар қуралларындағы қолланылыўын қарап шығыў. Мәселен, Екеўиниң де салмағы аўыр, екеўинде де ел намысы сынға түседі. Астана қаласы ҳәкимлигиниң Мәдениет, архив хәм хўжеттер басқармасы менен Қазақ миллий өнер университетиниң биргеликте шөлкемлестирген бул фестивальға 388 талабан қатнасса, алыс-жақын шет елдерден, түпकिри-түпкиринен келген талантлы жаслар қатнасты. Жыл сайын өтеуғын «Шабыт фестивалы» бәрхәма өзгерип туратуғын бирнеше атаманы жәрия етеди. Ал, ең көп қатнасыўшы жарысқа қатнасқан атама ретинде «сўўретлеў өнерин» атаўға болады. «Мүсин» хәм «Гөззаллық қолланбалы өнер» атлы еки блокқа бөлінген бул атамада 150 өнерпаз өз ара сынға түскен. Соның менен, бес күнге созылған таңлаўдың жуўмағына келетуғын болсақ, Қайрат Байбұсынов қазылық еткен. Айтқалий Жайымов басшылық еткен, Қанат Омарбаев төрешилик еткен [5:15].

Бул мысаллардағы «аўыр салмақ», «сынға түсиў», «хәкмлик», «архив», «хўжет», «басқарма», «миллий өнер», «талабан», «атама», «конкурс», «сўўретлеў өнери», мүсин», «Гөззаллық – қолланбалы өнер», «өнерпаз», «жарыс», «қазылық», «басшылық», «төрешилик» т.б. терминлери ғәрезсизлик жылларында тилимизде аўдарма арқалы пайда болған терминлер.

Жуўмақлап айтқанда, аўдармашылық бойынша тийкаргы еки мәселе шеңберинде талай терминлер аўдарылды. Қазақ алымларының алдындағы бул мәселе терминди қазақ тилинде елге аўдарма арқалы танытыў деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Исакова С. Ұлттық терминлердің қалыптасуы менен дамуы. – Алматы: «Ғылым», 2019.

2. Егемененді Қазақстан газеті. – Алматы: 2017, № 15.

3. Айтбаев Ө.А., Кәрібаева А.Ө. Сейдахмет Бердіқұлов және қазақ спорт терминологиясы. -Тараз: ТИГУ 2010, 160-б.

4. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы менен қалыптасуы. – Алматы: «Ғылым», 1988.

5. Арай газеті. –Тараз: 2017, № 25.

РЕЗЮМЕ. Мақалада терминларни лингвистик жиҳатан ўрганиш, шаклланиши тизимлаштириш ва таҳлил қилиш, замонавий қозоқ тилида атама яшашнинг самарали таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется исследование терминов в лингвистическом аспекте, систематизация и анализ формирования, эффективные методы и способы образования терминов в современном казахском языке.

SUMMARY. The article analyzes the study of terms in the linguistic aspect, systematization and analysis of formation, effective methods and methods of forming terms in the modern Kazakh language.

УДК 81'06

ИНТЕРНЕТ-ЛИНГВИСТИКА И ЯЗЫКИ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ ЭЛЕКТРОННЫЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ

Е.Т.Кененбаев – доктор философии по филологическим наукам

Чирчикский государственный педагогический университет

Таянч сўзлар: интернет, тилшунослик, алоқа, электрон оммавий ахборот воситалари, тиллар.

Ключевые слова: интернет, лингвистика, коммуникация, электронные средства, языки.

Key words: Internet, linguistics, communication, electronic media, languages.

Исследования в современном информационно-коммуникативном поле в настоящий момент включают в себя не только естественный язык и язык жестов, но и такие аудиовизуальные средства общения, как музыка, фотография и видео, ранее не имевшие возможности использования в письменных текстах. Учитывая

данный фактор, лингвисты в своих работах по данной теме смещают центр внимания в сторону языка как системы звуков и лексики. Эта система представлена в виде грамматических средств, отражающих смысл, получаемый в процессе коммуникации и, таким образом, служащих практическим инструментом общения в области человеческого взаимодействия.

С другой стороны, в ходе исследования необходимо рассматривать и языки изобразительных, музыкальных и хореографических искусств, широко используемых в контексте электронных текстовых сообщений.

Для обозначения подобного соединения различных видов отражения реальности в электронной информации был использован термин "компьютерно-опосредованная коммуникация". Этот термин включал в свое понятие такие электронные приспособления, предназначенные для передачи информации, как различные гаджеты, компьютеры, навигаторы и другие.

На современном этапе электронной коммуникации становится очевидным, что Интернет-лингвистика не исчерпала свой коммуникативный потенциал и находится в стадии динамичного развития. Многовекторность исследований в этой области определяет такие его направления, как синтаксис, семантика и морфология Интернета, электронный дискурс, речевые жанры и средства их создания, а также другие проекции и аналогии с традиционной лингвистикой.

По мнению Данета описать и оценить влияние Интернета на языки, которые он обслуживает, и, как следствие, на теорию коммуникации и лингвистику в XXI веке - задача, стоящая перед современным поколением исследователей [1]. Его несомненное воздействие на язык и коммуникацию отдельные лингвисты сравнивают с созданием первого печатного станка [8]. В зарубежной научной парадигме в терминологическом описании этого электронного языка используются такие термины как: e-language, netlingo, e-talk, geekspeak, netspeak, weblish [3] и т.д., а коммуникативное поле, в котором он функционирует, определяют как КОК (компьютерно-опосредованная коммуникация) (СМС в англоязычном варианте) Нужно отметить, что термин СМС используется неоднозначно, выражая как функциональную разновидность языка, так и уникальную коммуникативную среду. В постсоветской научной сфере чаще принято использовать термины язык Интернета [10], а СМС понимается как электронная коммуникация, виртуальная, Интернет-коммуникация [6] или же как компьютерный или электронный дискурс [5]. Практическое применение этих терминов, в целом, зависит от конкретной дисциплины (например, социология рассматривает интернет-коммуникации, а теория коммуникации и лингвистика более подробно обсуждают КОК) или контекста (например, электронная коммуникация охватывает общение через Интернет, а также общение через другие коммуникационные платформы, такие как мобильные телефоны) [7]. Некоторые исследователи КОК различают понятия электронной коммуникации и электронного дискурса, рассматривая последний как более узкое понятие, описывающее лингвистические и фонетические особенности компьютерной "текстовой" коммуникации, изучаемой методами дискурс-анализа. Из этого следует, что электронный дискурс является частью более широкого понятия "электронная коммуникация" [2].

Что касается соответствующей терминологии интернет-лингвистики, то она представляет собой уже сформированную терминологическую систему, используемую в различных сферах лингвистики. К таким областям лингвистики можно отнести семантические поля, семантические признаки, словообразовательные модели, аффиксы, коллокации, образующие ее функциональную составляющую; коммуникативно-прагматическую часть включающую в себя речевые акты, речевые события; когнитивную и лингвистически антропоцентрическую модели исследований.

Одно из обозначений этому понятию дал профессор Д.Кристал, предложивший данное направление исследований называть "прикладной интернет-лингвистикой" с добавлением сюда отдельных аспектов, обычно присутствующих в прикладной автолингвистике и анализе автотекстов.

Значимой проблемой в работах лингвистов, исследующих сферу Интернет-лингвистики, становится постоянно увеличивающийся и сохраняющийся в Сети объем информации в текстовом формате. Рост объема информации создает ее дополнительную насыщенность, так как в виртуальное пространство входят новые страны и субкультуры, расширяя количество пользователей, увеличивающих текстовые материалы в Интернете.

Многие авторитетные лингвисты склоняются к мнению о появлении специальных функциональных языков, созданных на основе высоких технологий и предназначенных для обслуживания электронных средств коммуникации, в перечень которых входят языки Интернета «а также язык текстовых сообщений, передаваемых посредством других коммуникационных платформ: службы сообщений мобильных телефонов, язык сообщений по телексу, системам межбанковских коммуникаций и сообщений на базе некоторых других технических систем специального применения» [7]. Также они называют ряд причин, представляющих язык средств электронной коммуникации с точки зрения его функциональной разновидности.

В число этих причин входит функциональная область этого подязыка, отделяющаяся от других коммуникативных областей, своей опосредованностью, образуемой путем использования технических электронных средств. Функционирование такого языка служит для выполнения определенной коммуникативной цели, например, общению ради общения (фатическая цель).

Во многом функционирование этого языка способствовало созданию новых жанров и форматов мультимедийного направления, дополнивших традиционные теории жанров - виртуального жанроведения [6].

Такое функциональное разнообразие языковых средств выделяется определенными, присущими только им лексическими и грамматическими особенностями, легко различимыми и формализуемыми в процессе анализа, а также способными образовывать единый прагматический комплекс. Так, например, А.А.Атабекова использует понятие лингвистический дизайн веб-страницы, представляя под этим «материально воплощенные фрагменты языковой картины мира социума» [4]. Как считает ученая, взаимодействие языковых средств на пространстве веб-страницы – это отражение универсальных, идиоэтнических традиций и индивидуальных особенностей речевого общения [4].

Говоря о «электронном языке» надо принимать во внимание мнение многих ученых, считающих, что он представляет собой функциональную разновидность языка, а не функциональный стиль, и в подтверждение своих слов, приводящих множество свойств, отделяющих понятие «стиль» от понятия «подязык» или «разновидность языка». Объединение в этом языке как периферийных, так и центральных нейтральных средств литературного языка, а также ненормативных языковых средств приближает его к языку средств массовой информации. Подобная разновидность языка стилистически не очерчена, что лишает возможность соотносить его с функциональным стилем или другим функциональным видом языка. Ее нельзя отнести только лишь к одной, особой области общения или отдельному типу дискурса, так как она "обслуживает"

нормальную человеческую коммуникацию вместе с определенными сферами и функциями.

Резюмируя вышесказанное по данному вопросу, можно прийти к выводу о то, что в сфере лингвистики появилась новая область научных изысканий, которую представляют языки, обеспечивающие электронные средства коммуникации. Подобные языки, в первую очередь, отличаются от традиционно используемых в обычной коммуникации тем, что появившись благодаря современным технологиям, они могут быть использованы только в электронном информационном поле. Электронный формат изложения информации

позволяет представлять ее в самых различных формах, ранее недоступных для обычных письменных сообщений. Использование различных электронных средств передачи информации, включающей в себя аудио, видеоматериалы и анимированную графику позволяют значительно разнообразить сообщения, но вместе с тем создают и определенные сложности как передающей, так и принимающей стороне.

Все это определяет актуальность лингвистических исследований в этой области коммуникации и обозначает дальнейший вектор их развития.

Литература

1. Danet B., Herring S. The Multilingual Internet: Language, Culture, and Communication Online (Eds.) – New York: Oxford University Press, 2007.
2. Herring, S. Slouching toward the ordinary: Current trends in Computermediated communication // New Media and Society. – London: Sage Publications, 2004.
3. Thurlow C. The Internet and Language // Concise Encyclopedia of Sociolinguistics, Elsevier, 2001.
4. Атабекова А.А. Лингвистический дизайн WEB-страниц (сопоставит. анализ языкового оформления англо- и русскоязычных WEB-страниц). – М.: Изд-во РУДН, 2003. – С.202.
5. Галичкина Е.Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках. Дис. ... канд. филол. наук. – Астрахань: 2001.
6. Горошко Е.И. Интернет-коммуникации в гендерном измерении. // Вестник пермского университета. Вып. 3. «Язык – культура – цивилизация». – Пермь: 2006.
7. Иванов Л.Ю. Язык в электронных средствах коммуникации. Культура русской речи. -М.: «Флинта», 2003.
8. Леонтович О.А. Компьютерный дискурс: языковая личность в виртуальном мире. В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград: Перемена, 2000.
9. Макаров М.Л. Жанры в электронной коммуникации: quo vadis? Жанры речи. Вып. 4. – Саратов: Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 2005.
10. Трофимова Г.Н. Языковой вкус интернет-эпохи в России: Функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты. – М.: Изд-во РУДН, 2004.

РЕЗЮМЕ. Ушбу тадқиқот мавзуси турли хил электрон маълумотларни узатиш воситалари бўлиб, улар биргаликда Интернет ахборот майдонининг алоқасига хизмат қилувчи махсус тилни ташкил қилади.

РЕЗЮМЕ. Предметом данного исследования стали различные электронные средств передачи информации, образующие в своей сумме особый язык, обслуживающий коммуникацию информационного поля Интернета.

SUMMARY. The subject of this study was various electronic means of information transmission, which together form a special language that serves the communication of the Internet information field.

ФОНАЦИЯЛЫҚ ПАРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚУРАЛЛАРДЫҢ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ ӘХМИЙЕТИ

У.Кдырбаева – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалтақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: паралингвистика, фонация, кинетика, графика, лингвопоэтика, паралингвистик воситалар, экстралингвистика, нутқ тембри, товуш кучи, нутқ темпи, мелодика.

Ключевые слова: паралингвистика, фонация, кинетика, графика, лингвопоэтика, паралингвистические инструменты, экстралингвистика, тембр речи, сила звука, темп речи, мелодика.

Key words: paralinguistics, phonation, kinetics, graphics, linguopoetics, paralinguistic tools, extralinguistics, timbre of speech, sound intensity, rate of speech, melody.

Паралингвистика өз алдына илим тарауы сыпатында ХХ ғасырдың 50-жылларында қалыптасып келеді. Бұл дәуірге шекем паралингвистиканың айырым бөлімдері Н.В.Юнчан тәрепинен «экстронормал фонетика» атамасы менен үйренілген. Илимге паралингвистика атамасы 1940-жылдардың ақырында Америкалы тилши илимпаз А.Хилл тәрепинен киргизилди.

Лингвистикалық әдебиеттерде паралингвистика атамасына хәр қыйлы түсиниклер берилген. Мәселен, Д.Э.Розенталь хәм М.А.Теленкованың авторлығындағы сөзликте «паралингвистика (грекше *para* – жақын *linguistique* + тил билими) – тил билиминің белгилі бір тилге тән болған аўызекі сөйлеу тилинің қасиетлерин: даўыстың жоқарылық дәрежеси, даўыс модуляциясы диапазоны, өзіне тән эмоциональ-экспрессив бояў беріу хәм дифференциал дизимге кирмейтуғын қасиетлерди үйренетуғын тил билиминің бөліми деп көрсетеди [1:176]. Т.В.Жеребилоның сөзлигинде болса «сөйлеу тилинің лингвистикалық емес қуралларын үйренетуғын тил билиминің тарауы» деген қысқаша анықлама берилген [2:254].

Паралингвистика бағдары бойынша рус тил билиминде бирқанша илимий изертлеулер алып барылған. Атап айтқанда, Т.М.Николаеваның

«Языкознание и паралингвистика», Г.В.Колшанскийдің «Паралингвистика», И.Н.Гореловтың «Невербальные компоненты коммуникации», Е.Г.Куликованың «Норма в лингвистике и паралингвистике» мийнетлери бул бағдардағы көлемлі жұмыслар есапланады.

Қазақ тил билиминде Ә.Қайдар, А.Сейсенова, М.Мұқанов, С.Татубаев, С.Бийсебаева, М.Ешимов хәм К.Қажығалиева сыяқлы илимпазлардың изертлеулеринде паралингвистика мәселелери сөз етилген.

Өзбек тил билиминде А.Нурманов бириншилдерден болып бул бағдарда изертлеулер алып барды. Автор «Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари» деп аталған мийнетинде паралингвистикалық қураллар, олардың түрлери хәм қолланылуы өзгешеликлерин үйренип шықты. Паралингвистика бойынша мағлұматлар М.Ҳақимов, М.Саидхонов, С.Мўминов, А.Ҳайдаров хәм Ш.Искандаровлардың илимий изертлеулеринде де берилген.

Паралингвистика тарауы илимпазлар тәрепинен түрлише бөліп үйренілген. Мақалада рус тилши илимпазы Г.В.Колшанскийдің «Паралингвистика» мийнетинде берилген пикирлери басшылыққа алынып, ол 3 топарға бөліп үйренілди:

1. Фонация – даўыс жолларының артикуляр хәрекети менен сеслерди өзгертпй колланыў;

2. Кинетика – хәр түрли кыймыл-хәрекетлер, мимика хэм пантомимикадан ибарат болған байланыс кураллары системасы;

3. Графика – хәрип яки сөздиң жазыўшы ушын қолайлы болған формалар жәрдемде билдирилиўи.

Автор бул мийнетинде паралингвистикалық куралларды субъекттиң вербал (сөз аркалы) коммуникациясының шала тәреплерин толықтыратуғын коммуникатив система сыпатында түсиндиреди [3:494].

Паралингвистикалық кураллардың биринши түри фонация (грекше «phone» – «сес», «даўыс») болып, ол аўызеки сөйлеў процесинде өзгертлген сести пайда етиў ушын түрли сеслердиң артикуляр характеринен пайдаланатуғын түри есапланады. Фонациялық кураллар еки топарға бөлинеди: лингвистикалық (тил) хэм паралингвистикалық (просодия). Лингвистикалық фонацияға тил сеслери, интонация, пәт хэм пауза киреди. Паралингвистикалық фонация даўыстағы экстралингвистикалық белгилерди, сес сыпаты, сөйлеў тембри, сес күши, сөйлеў темпи хэм мелодиканы үйренеди.

1. Экстралингвистика. Экстралингвистика (инглисше «external linguistics, metalinguistics») – сыртқы тил билими деген мәни аңлатады [4:217]. Экстралингвистика сес системасына кирмейтуғын, аўызеки сөйлеў процесин толықтыратуғын хэм сөйлеўшиниң эмоционал жағдайын билдиретуғын сес қосымшалары есапланады. Ол сөйлеў барысында пайда болып, оларға тутлығыў, күлиў, жылаў, сыбырлаў, гүбирлениў сыяқлы характеристаторлар киреди. Мәселен,

Тайтсаң бойма тилинди, кет аўнаққа,
Ултан балам еситсе, **бы-бы-басың** тешей.

(«Алпамыс» дәстаны, 80-бет)

Бунда сөйлеў субъектиниң артикуляциялық имканиятлары экстралингвистика жәрдемде аңлатылған. Дәстандағы персонаж тилинде айырым орынларда тутлығыў (бы-бы-басың) жағдайлары бар болып, бул сыяқлы сөзлерди кәте қолланыў хэм сол надурис халында тыңлаўшыға жеткерий белгили поэтикалық мақсетлерде қолланылады. Бириншиден, бул усыл аркалы қахарман тилиниң индивидуаллығы ашып берилсе, екшиниң, тыңлаўшыда жеңил юмор сезимлерин де пайда етеди.

Дәстанлар аўызеки әдебият үлгиси болғанлығы ушын оның тилинде надурис жумсалған сөзлер жийи ушырасады. Бул түрли себеплерге байланыслы қолланылған болыўы мүмкин. «Айырым жағдайларда жазыўшының жеке стилине байланыслы ямаса қахарманлардың эмоционал жағдайын көрсетиў мақсетинде сеслердиң айтылыўы нормал халаттан шығарылады» [5:34]. Мәселен,

Алтын қаслы ақ мылтық **аттыяйман**,
Шықпас иске басынды **шаттыяйман**,
Тилинди **тайт**, алжыған, кет аўнаққа,
Етлейинди гүйжиге тайттыяйман.

(«Алпамыс» дәстаны, 80-бет)

Персонаждың тилинен баянланған бул қатарларды оқыў аркалы оқыўшы оның тилиндеги нуксанды («р» сесин айта алмаў, бул сестиң орнына «й» сесин қолланыўы: айқа, есей, бейгей, шешей, тайтсан, тешей) хешқандай қосымша түсиндириўлерсиз-ақ аңлай алады. Фонациялық паралингвистикалық куралларды көркем шығармаларда қолланыў аркалы қахарманлардың физиологиялық хэм психологиялық жағдайларын, сондай-ақ, олардың өзине тән қасийетлери болған жынысы, темпераменти, саламатлығы, туйғы-сезимлери хэм сөйлеў

процесиндеги ишки халаты көркем қатарларға синдириледи.

Паралингвистика бойынша ең дәслепки изертлеўлерден болған Л.Трейдлердиң мийнетинде паралингвистиканың объекти сыпатында тек сөйлеўдиң сеслик тәреплерин: сөйлеў тембри, сес күши, сөйлеў темпи хэм ритм көрсетиледи.

2. Сөйлеў тембри. Бул, тийкарынан, даўыстың жеке қасийетлерине байланыслы болып, адамлардың даўыс тембрлеринде өзине тән өзгешеликлер сезиледи. Лингвистикалық әдебиятларда илимпазлар сес тембрин төмендегише түсиндиреди: «Сес тембри – сестиң тийкаргы тон хэм жәрдемши тонлар (обертон, парсиал тонлар) қосылыўынан пайда болатуғын сыпаты» [6:24]. Бунда сес тембрине структуралық жақтан бақа берилген. Мақалада сес тембриниң мәнилик тәреплерине тийкаргы дыққат қаратылып, оның эстетикалық әхмийети хаққында сөз етиледи. Себеби, лингвопозетикалық анализде көркем текст тили системалы түрде, яғный, лингвистикалық – поэтикалық – эстетикалық бағдарда үйрениледи.

«Тембр сөйлеўдиң суперсегмент бирлиги, даўыс түрлениўи көринисинде де жүзеге шығады: ғәзеп тембри, куўнақ тембр, түскин тембр сыяқлы. Тембрдиң бул түрлери сөйлеўдиң эмоционал-экспрессивлик қасийетлерин тәмийинлейди» [6:26]. Сөйлеў тембри тийкарынан сөйлеўшиниң коммуникация процесиндеги туйғы-сезимлерин аңлатып келеди. Мәселен,

Ғәзеп тембри.

Булардай жаман туўысқан,
Өлгени тәуир болыпты,
Көмбей таслаң далаға,
Шоқытыңлар ғарғаға.

(«Қырық қыз» дәстаны, 104-бет)

Бул қатарларда елге душпан шаўып келгенде алты туўысқан ағасы елин жаўдан қорғамағаны ушын Гүлайымның өз ағаларына болған ғәзеби сүүретленген. Қахарманның бул сезимлерин тыңлаўшыға тәсирли жеткерий ушын жыраўлар бул қатарларды ғәзеп тембри менен жырлаған. Фольклор дәретпелери аўызеки атқарылғанлығы ушын лирикалық қатарлардағы тийкаргы мазмунды тыңлаўшыға жеткерийши биринши курал даўыс, даўыс тоны есапланады. Себеби, атқарыўшылардың даўыс тоны дәстандағы ўақыялардың образлы хэм тәсирли баянланыўын тәмийинлейди. Жазба әдебиятта болса бул ўазыйпаны иркилис белгилери атқарады. Аўызеки әдебият пенен жазба әдебияттың тийкаргы паркы да мине усы жерде көзге тасланады.

Куўнақ тембр.

Қутылдық залым патшадан,
Туўдырып елге шадлықты,
Халықты қылдың абадан,
Сизлердей әдил ер болса,
Бизлердей халыққа не әрман.

(«Қырық қыз» дәстаны, 175-бет)

Бул қатарларда елдиң залым патшадан қутылғанлығы сөз етилген. Бирақ, биз, буны лингвопозетика көзқарасынан талқылайтуғын болсақ, онда азатлыққа ерискен халықтың қуўаныш хэм шадлық, ғәрезсизлик ушын шүкиршилиқ хэм өз қахарманларына шексиз миннетдаршылық сыяқлы сезимлерин аңлай аламыз. Атап өтилген сезимлерди тыңлаўшы да сезинийи ушын жыраўлар куўнақ тембрде жырлаған. Сөйлеў тембринен персонажлар тилинде орынлы пайдаланыў, баянланып атырған ўақыяның еле де жанлы, көркем хэм тәсирли болыўын тәмийинлейди.

Түскин тембр.

– Мени неге бендем дедиң тәңирим,
Отқа жанып, шықты қара көмирим,

Арысландай жан ағамнан айрылып,
Өрман менен өтер болды өмірім.

(«Қырық қыз» дәстаны, 78-бет)

Дәстанда еки бирдей туысқан, ағасы хәм қарындасы душпан хийлесиниң қурбаны болады. Текст лингвопозтикалық жақтан анализленгенде тийкарғы дыққат тилдиң эстетикалық ўазыйпасына қаратылады. Яғнай, ағасынан айырылған қыздың қапашылық халаты, оның муңлы сезимлери түскин тембр жәрдемінде атқарылғанда, тыңлаўшының сезимлерине тәсир етип, хәттеки қахарманлардың эмоциялық жағдайы тыңлаўшыларға көшип, олар да дәл усы сезимлерди өзлеринде сезине алады.

Аўызлыға сөз қылып,
Мендей муңлы нашарды,
Душпаныңа қор қылып,
Қайда бир жүрдің, жан аға?

(«Алпамыс» дәстаны, 19-бет)

Алпамыстың қарындасы Қансулыў тилинен баянланған бул қатарлар терең қайғы менен атқарылған. Қансулыў өзиниң жалғыз туысқанын узақ сапарға қыймай, оны қушақлап жылайды. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының басым көпшилигинде батырлар жаўға атланғанда яки сапар шегип баратырғанда өз шаңарағы, ели менен хошласып, ишиндеги қыйналыў хәм сағыныш сезимлерин муң-шер қосықлары менен билдиретуғын болған. Бунда атқарыўшылар даўыс тембри имканиятларынан пайдаланған.

3. Сес күши (интенсивлиги). Әдетте, сес күши қаншелли жоқары болса, сес соншелли қатты айтылады деп көрсетиледи. Сес күши инсанның жынысына хәм жас өзгешелигине де байланыслы болып, ерлер менен ҳаяллардың, жас бала менен ересек адамлардың сес күшлери бир-биринен парықланады. Сондай-ақ, айырым адамлардың даўысы қатты жоқары болса, базылардың даўысы өлпең хәм әсте болады. А.Хайдаров «Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ифодаланиши» деп аталған диссертациясында фонетикалық қураллар жәрдемінде берилген коннотатив мәнилер тилдиң көркемливине хызмет етеди, бул мәни оттенкаларының суперсегмент элементлерде күшли екенлиги хәм де усы мәнилердиң пайда болыўында тил сеслериниң парадигматикалық хәм синтагматикалық байланысы әхмийетли роль ойнаўы ҳаққында өз жуўмақларын береді [7:136]. Соңғы изертлеўлерде тил билиминде еркек, ҳаял хәм бала тилине тән болған сеслик қәсийетлер социоллингвистикада өз алдына үйренилип атыр.

4. Сөйлеў темпи (ырғағы). Сөйлеў темпи, тийкарынан, инсанның физиологиялық хәм эмоциялық жағдайы хәм коммуникация процесине байланыслы болады. Айырым адамлар әсте сөйлесе, базылар жүдә тез сөйлейди. А.Нурмановтың мийнетлеринде сөйлеўдиң сыртқы тәрәпи сөйлеў жағдайына байланыслы болып, даўыстың түрли интонациялық модуляциясы, сес темпи, сес бояўы паралингвистикаға тийисли деген пикирлер берилген.

Қайларда, қайда көрген ғаррыңман,
Кешеги барған баланы,
Алдап-суўлап қолыңа ал.
Ғәхи тыңла, ғәхи тыңлама,
Ендигисин өзиң бил, – деп,
Жан тәслим егги шул заман.

(«Едиге» дәстаны, 26-бет)

«Едиге» дәстанынан келтирилген бул мысал үш жүз алпыс жас жасаған деп көрсетилетуғын Соппаслы Сыпыра жыраў тилинен баянланған. Бул қатарлар дәстан атқарыўшылары тәрәпинен персонаждың физиологиялық халатын хәм жас өзгешелигин есапқа алған ҳалда әсте темпте атқарылған.

Мелодика. Сөйлеўде даўыстың (тонның) жоқары-төмен көринисте толқынланыўы мелодиканы жүзеге келтиреді, мелодика болса гәптиң айтылыў мақсетине қарай түрлерин белгилеўде зәрүр қурал саналады. «Тербелис жийилиги сөйлеўде басқа акустикалық қураллар (пәт, интонация, тембр, темп сыяқлы) менен байланысқа түсип, қурамалы сести пайда етиўи де мүмкин, бундай қурамалы сеслерден болса түрли экспрессив-стистикалық мақсетлерде, әсиресе поэтикалық қатарлардағы сес түрлениўлерин пайда етиўде қолланылады» [6:25].

Сөйлеў процесинде гәптеги барлық сөзлер, олардағы буўынлар бирдей даўыс пенен айтылмайды. Олар гәптиң мазмунына қарай, сондай-ақ, сөйлеўшиниң эмоционал жағдайына қарап өзгерип турады.

– Зер көйлектің етегин илер ме екен, яр-яр,
Қәдиримди тексиз кул билер ме екен яр-яр,
Қор қылма бундай кулга султан басым,
Жанымды алсаң қайылман, пәрўардигар, яр-яр.

(«Алпамыс» дәстаны, 83-бет)

«Алпамыс» дәстанынан келтирилген бул қатарлар Алпамыстың яры Баршынның тилинен сөз етилип, ярынан айырылған Баршын Ултан кулга некеленбесинен алдын өз басын өзи жоқлап, зар жылап сынсыў айтады. Сынсыў қосықларында, көбинесе, өзи қәлемеген адамға турмысқа берилип атырған қызлардың қайғылы хәсиретлери сөз етилип, қызлар бул муңлы қосық қатарларын өзлери ойлап тапқан. Олардың музыкалылығы дәстандағы басқа қатарлардан өзгешеликке ийе болып, бунда қахарманның ишки дебдиўлери лирикалық қатарларға сийдиледи. Дәстан атқарыўшылары бул қатарларды өз мелодикасына салып жырлайды. ««Сынсыў» той мәресими қосықларында ана журт хәм шаңарағы менен хошласыў мотивлери оларды «жөкқлаў» – қайғылы қосық айтыў мәресими менен жақынластырады. Айырым изертлеўшилердиң көрсетиўинше, «Сынсыў» хәм «Жөкқлаў» ортасында генетикалық байланыс болып, екеўи де түскин жағдайда, марсия формасында атқарылады» [8:115].

Фонациялық паралингвистикалық қураллар сөйлеў процесиниң кемис орынларын толықтырады хәм қосымша мағлыўматлар береді. Олар дәстанлар тилинде хәр түрли поэтикалық хызметлерди атқарып келген:

– гәптиң мазмуны хәм мақсетин көркем баянлайды;
– қахарманлардың ишки сезимлерин лирикалық қатарларға көширип, оларға тән болған жеке қәсийетлерин образлы сүўретлейди;
– тыңлаўшының сезимлерине тәсир етип, оларда терең ой пайда етеди, күлдиреди, жылатады, эстетикалық ойлаўын қәлиплестиреди хәм әлемди өзгеше нәзер менен сезиниўди үйретеди.

Жуўмақлап айтқанда, паралингвистикалық қураллардың лингвопозтикалық әхмийетин үйрениў арқалы көркем дәрәтпе тилиниң эстетикалық ўазыйпасы биринши планға шығарылады.

Әдебиятлар

1. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителя. – Москва: Просвещение, 1985. –С. 176.
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Назрань: Пилигрим, 2010. –С. 254.
3. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – Москва: «Наука», 1974. –С. 494.

4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Сов. Энциклопедия, 1969. –С. 217.
5. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. –С. 172.
6. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. 271-b.
7. Ҳайдаров А. Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ифодаланиши. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2009. 136-б.
8. Бекжанова Б. Қорақалпоқ тўй маросими фольклорининг тарихий-этнографик хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дисс. – Нукус, 2020. 115-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада фонацион паралингвистик воситалар, унинг турлари ҳақида фикр юритилиб, қорақалпоқ қаҳрамонлик дostonларидан олинган мисоллар ёрдамида изоҳланган ва уларнинг лингвопоэтик аҳамияти очиқ берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются фонетические паралингвистические средства, их виды, поясняются на примерах из каракалпакского героического эпоса, раскрывается их лингвопоэтическое значение.

SUMMARY. The article discusses phonational paralinguistic tools, their types, explains them through examples taken from Karakalpak heroic epics, and reveals their linguopoetic significance.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ӨЛИМ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ЭВФЕМИЗМЛЕР

А.Ж.Матжанова – таяныш докторант

Ўзбекистан Республикасы илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: табу, эвфемизм, ўлим, этнолингвистика, тилшунослик.

Ключевые слова: табу, эвфемизм, смерть, этнолингвистика, знание языка.

Key words: taboo, euphemism, death, ethnolinguistics, language knowledge.

Хэр бир тилдиң қолланыў мүмкиншилиги кең, ал оның байлығы сөз мәнісиниң пайдаланыўынан айкын көринеди. Табу ҳәм эвфемизмлерди изертлеў тил билими, тарийх, этимология, этнолингвистика, этнография ушын әҳмийетли мәселениң бири болып табылады. Буның өзи усы мәселениң зәрүрлигин ҳәм актуаллығын айкынлайды. Табу ҳәм эвфемизмлер туўралы жәхән тил билиминде бир қанша илимий изертлеўлер жүргизилген. Л.А.Булаховский, А.А.Реформатский, Б.А.Ларин эвфемизмди тарийхый көзқарастан әйемги табу тийкарында үйренген. Рус тилинде эвфемизмлесиўдиң қурал ҳәм мақсетлери менен Л.П.Крысин, В.П.Москвин, Е.П.Сеничкина шуғылланған. А.М.Кацев, Н.Ц.Босчаева, Н.Л.Саакаян, Ю.С.Баскова ҳәм Е.О.Милоенко] диссертацияларында англис ҳәм рус тиллериндеги эвфемизмлердиң қәсийетлери, Г.А.Вильданованың диссертациясында англис тили эвфемизмлериниң гендерлик тәрәплери хәр тәрәплеме көрсетилген. Н.А.Баскаковтың изертлеўинде эвфемизмлер жеке бир миллет, жыныс ўәкиллери (алтай хаяллары сөйлеўинде) тиллериндеги өзгешелик сыпатында үйренилген [3:162].

Ўзбек тил билиминде Н.Исмагуллаев ҳәм А.Омонтурдиевтың илимий жумысларында эвфемизм ҳәдийсеси, олардың стилистикалық қәсийетлери, шарўалар тилинде қолланыўшы эвфемизмлердиң тиллик өзгешеликлери арнаўлы изертленген. А.Омонтурдиев эвфемизмди стилистиканың изертлеў объекти ретинде кең көлемде үйренип, “Ўзбек нутқининг эвфемик асослари”, “Профессионал нутқ эвфемикаси” атлы монографияларында, “Бир сўз луғати”, “Сўз қўллаш санъати”, “Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати” сыяқлы жумысларында өзбек тилиниң эвфемизм тийкарларын үйренеди. А.Маматов, З.Холманова, Х.Қодирова ҳәм Д.Рустамованың илимий жумысларында болса фразеологизмлердиң қәлиплесийине эвфемизм ҳәм дисфемизм бирликлердиң тәсири, “Бобурнома” шығармасында қолланған эвфемизмлер, авторлық эвфемизмлери ҳәм де эвфемизмлердиң метафоризациялық қәсийетлери анализ етилген.

Түркмен тилинде С.Атаев, қазақ тилинде Ә.Ахметов, тәжик тилиндеги эвфемизмлер туўралы А.Акбаров арнаўлы изертлеў жүргизген.

Ал, қарақалпақ тилинде илимпаз Е.Бердимуратов мийнетлеринде бул туўралы айтылған. Алым “Эвфемизм – заттың я қубылыстың, сондай-ақ ҳәрәкеттиң туўрыдан-туўра аталмастан, жумсартылып,

сыпайы түрде екінши сөз я сөзлер менен айтылыўы”- деп сыпатлайды [2:60].

Улыўма тил билиминде түркий тиллериндеги эвфемизм менен табуды эвфемия қубылысын алым Ә.Ахметов [4] ең дәслеп изертлеп үйренди. Алым табу менен эвфемизмди этнографиялық лексикаға жатқызады: “Хәр қандай этнографиялық лексиканың сыртында белгили бир этнографиялық түсиниклердиң туратуғыны сыяқлы табу менен эвфемизмниң сыртында да олар менен ушласып, астарласып жататуғын этнографиялық түсиниклер атап айтқанда дәстүрли исенимлер, мифлер, үрп-әдетлер салт-дәстүрлер, жәмийетте қәлиплескен тил мәдениәты менен байланыслы этикалық нормалар турады” [1:76].

Адам баласы ушын тәбийий қубылыслардың ишиндеги ең қорқынышлысы да сескендиретуғын суўығы да өлим. Сонлықтан хәр бир халықтың тилинде “өлим”, “өлди” деген сөзлердиң орнына сол түсиниклерди билдиретуғын дәслепкисинен бирқанша жумсартылған эвфемистлик синонимлер қолланылады. Қарақалпақ тилиндеги өлимге байланыслы тыйым сөзлердиң де өзине тән өзгешеликлери бар. Қарақалпақ тилинде “өлди” деген сөзди қаза тапты, келмеске кетти, қаўын егиўге кетти, дүньядан өтти, жаны ўзилди, шетнеди, көз жумды, қайтпас сапарға кетти, соңғы сапарға атланды, тақаны таўсылды, деми-күни питти, мәңги көз жумды, мәңги уйқыға кетти, айырылып қалды, жан тәслим қылды, аманатын тапсырды, қайтыс болды, қазаланды, о дүньялық болды, мәңгиге көз жумды, дүнья салды сыяқлы астарлы мәнили эвфемизмлер менен алмастырып қолланған. *Шетнеди* эвфемизми қарақалпақларда көбинесе жас нәрестелер қайтыс болған ўақытта қолланады.

Бундай эвфемизмлерди жасаў ушын хәр қандай зыялы, шешен адамның да, тилдиң де мүмкиншиликлери кең. Усының айкын дәлили ретинде қарақалпақ жазыўшылары шығармаларынан мысаллар келтиремиз. Алты ай даўамында төсек тартып жатып қалған аға султан баўыры баялып, жүреги музлап, узақ бир тыныс алды да сулыў қыздай болып доланған бул жақты дүньяның мәртебесин қыя алмастан қапталындағы перзентлерине қайта-қайта телмирип жатып, **мәңгиге көз жумды** [5:280]. Күнлердиң бир күни **деми-күни питти**, жигитлердиң ата-анасы **дүньядан қайтады** [7:65]. Жүрек аўырыўы диагнозы қойылған Нурлыбай да көп өтпей өз үйин “тәрк” етип, **келмеске кетти** [8:89]. Ақсақал,

тәғдирдің исине илаж жоқ, кудағайдан **айырылып қалдық**. Құдаңыздың тойының қызығы жаңа басланған ұақытта “мәнисим болмай тур” деп қыйсайғаны сол аұыллық дұғдыр келемен дегенше кудағай **құдайталаның аманатын тапсырған екен**, денесин алып қиятырмыз,- деди [6:108]. Бала **жақты дүнья менен хошласқан еди** [4:243]. Еситкенлер ким биймезгил **қаза етти** екен деп даұйс шыққан таманға жетиуге асықты [10:152]. Усылайынша әкемиз сол күни ме, я ертеңине ме, **соңғы сапарға атланды** [9:8]. Насыр Камалов та сол жыллары тосаттан **қайтыс болды**. Сол күни жас қыршын күн шыға **үзиледи** [6:172]. Әттең гөдек басым, қулынымның өлимин езім себепши болыппан деген өкинишке өртенип, кешикпей өзі де **дүнья салады** [6:173].

Қарақалпақтар арасында қәлиплескен салт-дәстүр бойынша қайтыс болған қазаны бірден еситтире алмаған. Суұйқ хабарды мүмкиншилиги болғанша астарлап, жумбақлап сездириуге тырысқан. Буның ушын ел арасынан төрели, шешен адамлар таңлап алынған. Әдетте аұыр қайғыны еситтириу эвфемистлик мәнилі сөзлерден басланып, кеуіл айтыу, жубатыу сөзлери менен жуумақланған. Мәселен, К.Мәмбетовтың “Посқан ел” тарийхый романында Орманбет бийдің өлимин анасына еситтириу ушын Сейтим жырау алды менен батырдың ерликлерин, оның өзгеше инсан екенлигин айтып болған соң былайынша жеткереди:

Есилеп аққан Едилің,
Еринип ақса қәйтесең,
Жайылып аққан Жайығың,
Жабығып ақса қәйтесең.
Бахтымыз болған байтерек,
Қулап қалса қәйтерсең,
Изіндеги нарт таллар,
Жылап қалса қәйтерсең.
Ақыллы шығар арадан,
Өлип туұылар анадан,
Өпиу ет мени аналық,
Айрылдық даңкы данадан [5:530] дейди.

Буның өзі қарақалпақ халқының өзине тән салт-дәстүринің бар екенлигин билдирсе, екінші тәрептен “балаң өлди” деп топа-торыстан айтпастан сыпайылап қатнас жасап аұыр қайғыны шаңарақ ағзаларына

билдириу жоллары екенлигин көрсетеди.

Өлим менен байланыссыз ямаса оның семантикалық өриси менен ушласып кететуғын бир қатар түсиниклер бар. Өлим сөзинің синоними ретінде қарақалпақ тилинде әжел сөзи де қолланылады. “*Әжел жетпей өлмек жоқ*” дейди. Әжел менен өлим – адамның жақты дүньядағы тиришилигинің соңы адамзаттың өмир сүриу кеңислиги ұақтының шегин белгилейтуғын философиялық категория.

Соның менен бирге *өлик, әулийе, гөр, көмиу, бейит, сүйек, дене, жерлеу, зыярат, қәбир* сыяқлы сөзлер де усы семантикалық топарға жатады. Бул сөзлердің бояулары менен адамға тийер тәсири бирдей емес. Әсиресе, алдыңғы төрт сөздің мәниси жүдә суұйқ. Сонлыктан да, олардан гөре адамға тәсири бирқанша жумсақлау болып, *өлик* сөзинің орнына – *дене, сүйек, әулийе орнына – зыярат, гөр орнына – қәбир, көмиу орнына – жерлеу, қойыу* сыяқлы эвфемистлик сөзлер жийи қолланылады. Ал гейде *қәбир, гөр* деген суұйқ сөзлердің орнына *орын, жай* деген эвфемизмлер алмастырылып қолланылады. Сондай-ақ “мархум” деген түсиникти келмеске кеткен, о дүньялық адам т.б. эвфемистлик сөз дизбеклери арқалы билдирсе, “табытты” – ағаш ат, “қәбирди” – кең сарай сыяқлы эвфемизмлер менен алмастырып қолланған. Мысалы,

Келмеске белин байлаған,
Кең сарайын сайлаған,
Қутлы болсын сарайың,
Сарайыңа барайын,
Кешегі кеткен дайымды,
Әлле кимнен сарайын [11:152].

Көрип өткенимиздей қарақалпақ халқы да “өлим, аұырыу, гөр” сөзлерин барынша айтпауға тырысқан. Олардың орнына “қайтыс болды, денсаулығы болыңқырамай жүр” сыяқлы эвфемизмдерди қолланған. “Жақсы сөз – жан азығы” деп барынша сыпайы сөйлеуге умтылған.

Жуумақлап айтқанда, өлим концепти адам санасында пайда болған дәуірден баслап, жәмийетлик санаға тәсири күшли, барлық адамзат мәдениатының жетекши философиялық ұғымларының бири болып табылады. Өлимге байланыссыз эвфемизмлердің өзине тән өзгешеликлери еле де хәр тәреплеме үйрениуді талап етеди.

Әдебиетлар

1. Ахметов Ә. Түркі өркениеті // Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер – Алматы: “Арыс”, 2009. 270-б.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: «Билим», 1994. 60-б.
3. Вильданова Г.А. Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект. – Москва-Берлин: “Директ-Медиа”, 2015. –С.162.
4. Мәмбетов К. Хұждан. Роман. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991. 243-б.
5. Мәмбетов К. Посқан ел. Роман. – Нөкис: “Қарақалпақстан”1988. 280-б.
6. Есемуратова Г. Шығармалары. I том. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 2013. 108-б.
7. Есемуратова Г. Шығармалары. V том. – Нөкис: “Илим”, 2018. 65-б.
8. Турекеева А. Тәғдир сынағы. Повесть. – Нөкис: “Билим”, 2017. 89-б.
9. Нызанов М. Өмирим баяны. Мемуар. – Нөкис: “Jeti iqlim”, 2022. 8-б.
10. Кәримов К. Аға бий. Роман. – Нөкис: “Билим”, 2017. 152-б.
11. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1980. 223-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тил маданиятининг муҳим масалаларидан бири ўлим билан алоқадор эвфемизмларни қилиш масалалари ўрганилади. Мақоланинг асосий мақсади қарақалпақ тилида қўлланилиши билан алоқадор эвфемизмларни аниқлашдан иборат.

РЕЗЮМЕ. В статье одним из важных вопросов языкознания является поиск эвфемизмов, связанных со смертью. Основная цель статьи – выявление эвфемизмов, связанных со смертью, используемых в каракалпакском языке.

SUMMARY. In the article, one of the important issues of linguistics is the search for euphemisms related to death. The main goal of the article is to identify euphemisms related to death used in the Karakalpak language.

СЌЗНИНГ ТУШУНЧА ИФОДАЛАШИ

Ж.А.Тузикенова – докторант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: сўз маъноси, идрок, тасаввур, тушунча, мавхум тушунчалар, ўқувчилар сўз бойлигини ошириш, тил (лисон), вербал алоқа, нуткий мулоқот.

Ключевые слова: значение слова, восприятие, воображение, понимание, абстрактные понятия, увеличение словарного запаса учащихся, язык, вербальное общение, речевое общение.

Key words: word meaning, perception, imagination, understanding, abstract concepts, increasing students' vocabulary, language, verbal communication, speech communication.

Сўз маъно – тушунча англатади. В.С.Коростелевнинг таърифлашига кўра, сўзнинг маъноси деганда, шу сўз орқали англашилган нарсабуюмнинг инсон фаолиятида тутган ўрни тушунилади [5:17]. Масалан, қалам сўзи ёзиш-чиқиш куралини англатиб, шу буюмнинг ўзи ва у билан қилинадиган ҳаракатларни ўзида мужассамлаштиради.

Маълумки, сўзларни билиш борлиқни билиш, яъни нарса-буюмлар, воқеа-ҳодисалар ҳақида тушунчага эга бўлишдир. Тушунчалар орқали нарса-буюмлар, воқеа-ҳодисалар ўзига хос умумий белгилари асосида бири-бирдан ажратилади. Одам бунга ўз кузатишлари ва тажрибалари орқали эришади. Кузатишлар ва тажрибаларнинг умумлаштирилган натижаси сифатида тушунча сўз маъносининг негизини ташкил қилади.

Л.М.Кузнецованинг фикрича, «Тушунча қотиб қолган ҳолда берилган нарса эмас, тушунча одам онгига ҳиссий тажриба жамламаси – идрок ва тасаввурларни англаш асосида шакллантирилади, яратилади» [6:9]. Бошқача айтганда, одам борлиқдаги нарса-ҳодисаларни улар англадиган маънолар – тушунчалар орқали тафаккур мулкига айлантиради. Тил ҳодисалари умумлашган сатҳлардан, конкрет нарса-буюмлар, белгилар, ҳаракатлар номларидан иборат бўлади. Тил ҳодисаларидан сатҳларга нисбатан «тушунча» термини умумлашган бир маънода қўлланади: от ҳақида тушунча, сон ҳақида тушунча, нутқ услублари ҳақида тушунча, сифатнинг услубий вазифаси ҳақида тушунча каби. Лекин тилда сўз борки, ҳаммаси – нарса-буюмлар, белгилар, ҳаракат ва бошқалар номлари тушунча англатади. Зеро, тушунча оламни билиш воситаси (ҳар бир буюм, воқеа-ҳодиса турли жиҳатдан англанади: умумлашган номи, белгилари, хатти-ҳаракати ва ҳ.к. тушунча мазмунини ташкил этади; тушунча предметнинг ана шу жиҳатларини билишга қаратилган фаолият маҳсулини ифодалайди).

Тушунчалар бирор тизимга бирлашади. Л.М.Кузнецованинг тушунтиришига кўра, «биз стилистикани эгаллаш асоси бўлмиш тушунчалар тизими ҳақида гапирганда, таянч тушунча – бирор бир услуб ичида марказлашувчи яққа аломатларни (услубий, услуб яратувчи восита), айни услуб тушунчасидаги уларнинг умумлашмасини назарда тутамиз» [6:7].

Умумлаштиришни тушунчанинг шаклланишидаги якуновчи босқич деб қараш лозим [6:8]. «Мунтазамлилик шароити асосидагина тушунча шаклланиши мумкин. Англинганлик ва мунтазамлилик тушунчага нисбатан тўлиқ даражада синонимлар ҳисобланади» [2]. Ўқувчиларда тушунча шундай шакллантирилиши керакки, у ушбу вазифани тўлақонли бажарсин.

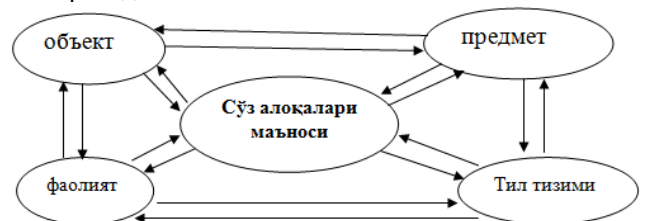
Тушунча – тафаккур шаклларида бири бўлиб, унинг ёрдамида воқеа-ҳодисалар, жараёнларнинг моҳияти англанади, уларнинг муҳим белгиси умумлаштирилади. Тафаккурнинг мазмунини унинг мавжудлик шакли бўлмиш сўзлар эмас, айни тушунчалар ташкил қилади. Тушунчалар мавхум характерга эга. Тушунчанинг мазмунини кўрсатмани тарзда тасаввур қилиш мумкин эмас, лекин унинг ёрдамида одам фикрлайди [3:80]. «Тасаввур

(представление) – бу бизнинг ўтмиш тажрибамизга асосланган предметнинг образини қайта акс эттириш... тушунчали фикрлаш ҳамиша образлик-кўрсатмани тасаввур билан боғлиқ» [3:80].

Борлиқни ўрганиш жараёнида «идрок — тасаввур – тушунча» изчиллигидаги фаолият амалга ошади. Шунга кўра ҳам тушунчани функционал маънога эга деб ҳисоблаш мумкин: тушунчалар шу йўл билан юзага келади. Киши фикр юритганда номуҳим белгилар орасидан муҳимини ажратиб олади, чунки сўзнинг маъно кўламига нисбатан айтганда, тушунча муҳим ва номуҳим белгилар жамламасини англатади. Муҳим ҳоссалар предметларни бири-бирдан фарқлаш учун хизмат қилади.

Юқорида кўрсатилган изчилликка кўра аввал тасаввур, кейин тушунча келади. Бу иш таҳлил натижасида амалга ошади, яъни ўз-ўзидан содир бўлмайди. Бизга маълумки, кузатиш жараёнида нарсабуюм, белги ёки ҳаракатнинг бир томони идрок этилади, шу томони ҳақида тасаввур пайдо бўлади, ниҳоят, мавхумлаштириш асосида тушунча юзага келади. Бундай вазиятда тушунча тўлиқ бўлмайди. Ваҳоланки, ўқувчининг сўзни нутқда қўллашида (масалан, сўз бирикмалари тузишида) тушунчанинг тўлиқ ёки тўлиқ эмаслиги, конкрет ёки мавхумлиги ўз ҳукмини ўтказди. Масалан, Р.А.Йўлдошевнинг изоҳлашича, *ташқилот* сўзи болалар учун мавхумрок тушунчани англатади, шунингдек, 2–4-синфларда ўтиладиган феъллар билан кам бирикади. Масалан, *ташқилот тузди, ташқилотга аъзо бўлди, ташқилотдан чиқди* ва бошқалар. Табиатан, бу сўз бошланғич синфларда эмас, нисбатан юқори синфларда луғат минимумига киритилгани маъқул [7:212]. Маълум бўладик, идрок ҳам, тасаввур ҳам, тушунча ҳам тўлиқ бўлмаса, тушунча доирасида фикр юритиш ҳам тўлиқ бўлмайди.

Тушунчанинг тўлиқлиги нарса-буюм, воқеа-ҳодисаларни ҳар томонлама билишга, шу орқали эса бир сўзнинг тушунча доирасидаги бошқа сўзлар билан алоқалари тўлиқлигига боғлиқ. В.С.Коростелев бу алоқаларни юзага келиш жараёнини [5:17] қуйидагича тасвирлайди:

Шу тарзда «сўзнинг предметли (предметдан), маъновий (смысловой) (субъектдан), парадигматик (фаолиятдан) ва синтактик (тил тизимидан), модал (ўзига хосликдан) алоқалари юзага келади» [5:18]. Англаш мумкинки, тушунчани тўлиқ эгаллаш орқали ушбу тушунча доирасида жамланган сўз алоқалари ҳақидаги билимлар йиғиндиси эгалланади.

Бизнингча, сўзнинг алоқалар тизими воқеликни умумлашган ҳолда акс эттириш натижасида юзага келади ва сўз маъносида ўз ифодасини топади.

Айрим тушунчалар турдош тушунчаларни умумлаштириш хусусиятига эга. Уни турдош

тушунчаларни умумлаштирувчи тушунча деб аташ мумкин. Масалан, ўсимликлар кўплаб ўсимликларни умумлаштирувчи тушунчани ифода этади. Уй ҳайвонлари, ёввойи ҳайвонлар, ўқув қуроллари каби сўз бирикмалари шундай тушунчани англатади. Бундай тушунчалар қамраб оладиган конкрет тушунчаларнинг оз-кўплигига қараб тушунчанинг ҳажми ҳақида гапирилади. Умумлаштирувчи тушунчанинг мазмуни – бу ушбу тушунчада акс этган бир қатор турдош (бир турдаги) предметларнинг муҳим белгилари йиғиндиси ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, уй ҳайвонлари, ёввойи ҳайвонлар, ўқув қуроллари каби сўз бирикмалари 1-синф учун она тили ва ўқиш саводхонлиги бўйича яратилган дарсликда кўплаб учратиш мумкин. Бу ўринда тушунчанинг ҳажми ушбу тушунча татбиқ этиш мумкин бўлган предметлар йиғиндисидир.

Мавҳум тушунчалар маъноси таърифлар орқали англатилади. Масалан, ким?, нима? сўроқларига жавоб бўлувчи сўзлар от деб аталади. Маълум бўлиб турганидек, от туркумига мансуб сўзларнинг муҳим белгилари фикран қўйиладиган сўроқлар орқали аниқланиб, ушбу сўроқлар бир тушунчани бошқаларидан ажратиш учун хизмат қилувчи таърифда акс этадиган белги вазифасини бажаради.

Таҳлиллардан маълум бўладики, мавҳум тушунчаларнинг юзага келиши онг билан, ижтимоий муносабатлар билан шартланади. Лингвистика фанининг табиати унинг ижтимоий функцияси, онг билан алоқадорлиги, тил сатҳлари (фонетик, лексик, морфологик, синтактик, сўз ясаиш, услубий ва ниҳоят, матн сатҳлари каби) шунингдек, бу сатҳларнинг махсус бўлимлари орқали намоён бўлади. Лингвистика фани сўз билан иш қўрадиган барча бошқа фанларнинг лексикасини тартибга солади, маъно кўлами, қўлланиши, талаффузи ва имлоси каби масалаларни бошқаради.

Бир тушунча доираси кенг, иккинчисиники тор бўлиши, яъни тушунча қамрови изоҳида кенгга ҳам, торга ҳам ўтиши мумкин. Бу нарса *чегаралов* деб аталади. Чегаралов, умумлаштириш, бўлиш таснифлаш учун йўл очади. Шу мақсадда амалга ошириладиган анализ ва синтез жараёни биргаликда умумлаштириш маъносини билдиради. Умумий нарса одамнинг фақат тафаккурида, тушунчасида бўлади. Белгиларнинг бўлинишлари ҳам шу тарзда кечади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, ўқувчилар таълим жараёнида ўрганадиган янги (нотаниш) сўзларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1) ўқувчининг сўз англатадиган тушунча ҳақида тасаввури йўқ;
- 2) сўз англатадиган тушунча нарса-буюм, воқеа-ҳодисанинг ташқи аломатларига кўра таниш;
- 3) сўз англатадиган тушунча ҳар томонлама таниш.

Биринчи ҳолатда ўқитувчи ўқувчиларни янги сўз

билан таништирар экан, у англатадиган тушунча ҳақида тасаввур уйғотиш чорасини ҳам кўради. Иккинчи ва учинчи ҳолатларда сўзни англаш осон кечади. Зеро, одам нарса-буюм, воқеа-ҳодиса ҳақида тушунчага эга бўлиши, лекин унинг қандай аталишини, яъни сўзни билмаслиги мумкин. Масалан, у ўша ўзи билмай турган сўзни билиш учун шундай деб сўраши мумкин: «Ўт ўрадиган асбоб – ўроқдан каттароғининг номи нима эди?». Топишмоқлар образлилиқ асосида таниш тушунчаларни ифодалаш, шунга ишора қилиш йўли билан сўзни айтишга асосланиб яратилади: ўқувчи нарса-буюм, воқеа-ҳодисанинг аломатларини англатувчи тушунчадан янги (нотаниш) сўз билан танишишга қараб боради.

Ўқувчиларнинг сўз бойлигини оширишда тушунчалар қанчалик аҳамиятга эга бўлмасин, хотирада сўз сақланади, зарур пайтда тилга олинади. Н.И.Бекниязова ўз тадқиқот ишида бу жараённинг психологик асослари сифатида рухшунос олимнинг таъкидларини келтиради: «И.П.Павлов сўзлар воқеликнинг одамга хос бўлган иккинчи, махсус сигнал системасини ташкил этишини асослади. Сўз бевосита нарса ва ҳодисалардан олинган сигналларнинг ўрнини босади, шунинг учун ҳам Павлов уни (сўзни) сигналларнинг сигнали деб атади» [1:46].

«Рухшунос Пенфильд одам мия пўстлогининг чап ярим шарида жойлашган нутқий фаолияти билан боғлиқ марказ ва зоналар ҳақида фикр юритар экан, нутқ учун зарур ҳаракатларни тартибга соладиган Брок зонасига эътиборни қаратади. Брок зонаси буюмларни аташ маркази билан боғланмас экан, бу зонада ўрганилаётган сўзларни нутқда қўллаш учун зарур динамик стереотиплар ҳосил бўлмайди» [1].

Н.И.Жинкин «Механизм речи» деган китобида шундай фикрни илгари суради: «Сўзларнинг ҳосил бўлиш ва тўпланиш жойи нутқ-ҳаракат анализаторидир деб ҳисоблаш учун барча асослар бор. Эшитув анализатори сўзларнинг ҳосил бўлиш усулини назорат қилади, лекин уларни ўзида тўпламайди. Фақат пайдо бўлиб бўлган ва нутқ-ҳаракат анализаторида ҳаракат излари сақланаётган сўзгина қабул қилиниши ва танилиши мумкин» [4:370].

Тафаккур, жумладан, тил (лисон) сўз ва тушунчалар орқали ташқи борлиқни ифодалайди. Шундай экан, ўқувчиларнинг сўз бойлигини оширишда тил билан борлиқ (олам)нинг узвий алоқадорлигидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Кишиларнинг ўзаро вербал (сўз воситасида) алоқаралашувида (нутқий мулоқотларида) сўзларнинг катта миқдордаги захираларини ишга тушириш, керакли сўзни хотирага келтириш муҳим аҳамиятга эга. Сўз захираларидан кераклисини танлаш орқали ташқи олам тушунчалари ва кишининг кўнглида туғиладиган ички кечинмалар баён этилади.

Адабиётлар

1. Бекниязова Н.И. Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг бошланғич синфларида ўқувчилар сўз бойлигини ошириш (предмет белгисини билдирувчи сўзлар мисолида). Пед.фанлари номз. ... дисс. – Тошкент: 1998. 46-б.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования. -М.: 1956. -С. 248.
3. Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Мельник С.В. Основы общей методики обучения иностранным языкам: Теоретический курс. Изд. 2, доп. и перераб. – Киев: «Вища школа», 1984. - С. 60, 80.
4. Жинкин Н.И. Механизм речи. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. –С. 138, 370.
5. Коростелев В.С. Методика функционального формирования лексических навыков говорения (на материале англ.яз.). Канд.дисс. ...пед.наук. – Липецк: 1981. –С. 17.
6. Кузнецова Л.М. Основы методики стилистической работы в средней школе. (Традиции и тенденции методических исследований). – Куйбышев: 1981.– С. 9.
7. Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гапиртириш орқали ўстириш методикаси (Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида): Монография. – Тошкент: «Fan va texnologiya», 2012. 133–134-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада гап тузишда сўзнинг тушунча англатиши, тушунчанинг тўлиқ ёки тўлиқ эмаслиги, конкрет ёки мавҳумлиги ва сўз бойлигини оширишда тушунчалар қанчалик аҳамиятга эга эканлиги, шу билан бирга сўз захирасини бойитиш ва сўзларни маъноси жиҳатдан тўғри қўллаш орқали ўқувчиларининг нутқини ўстириш масалалари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматриваются вопросы понимания слова в составлении предложения, неполного понимания, конкретного или абстрактного, и насколько важны понятия для увеличения словарного запаса, а также для обогащения словарного запаса и совершенствования речи учеников за счет правильного использования слов с точки зрения значения.

SUMMARY. This article describes the issues of understanding a word in sentence construction, incomplete understanding, concrete or abstract, and how important concepts are for increasing vocabulary, as well as for enriching vocabulary and improving pupils' speech through the correct use of words in terms of meaning.

ЛЕКСИЧЕСКИЙ МИНИМУМ КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ В СФЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

В.А.Сейтенова – преподаватель

Национальный исследовательский университет

Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства

Таянч сўзлар: мутахассислик тили, лингвистик таркиб, луғавий минимум, танлов услублари, коммуникатив компетенция, қасбий мулоқот, иқтисодий атамалар, луғавий бирлик, иқтисодий турғун сўз бирликлари, коммуникатив моҳият.

Ключевые слова: язык специальности, языковое содержание, лексический минимум, критерии отбора, коммуникативная компетенция, сфера общения, профессиональное общение, экономическая терминология, терминологические словосочетания, коммуникативная значимость.

Key words: the language for Specific Purposes, the communicative competence, business dialogue, basic word stock, the language maintenance of training, sphere of communication, criteria of the description, thematic efficiency, semantics, economic terminology, lexeme, set phrase.

Одним из главных и необходимых компонентов содержания учебного занятия в вузе при обучении иностранным языкам студентов-нефилологов является специальная лексика. Использование профессиональной лексики способствует, как известно, формированию положительной мотивации у будущих специалистов. По справедливому мнению психологов, мотивы стоят за целями и побуждают учащихся стремиться к достижению этих целей. Но, как заметил А.Н.Леонтьев, мотив не всегда может совпасть с целью и переместиться на деятельность: «генетически исходным для человеческой деятельности является несовпадение мотивов и целей, которое возникает вследствие того, что деятельность необходимо становится полимотивированной, т.е. одновременно отвечающей двум или нескольким мотивам» [1:201]. Вслед за психологами, различая ближние и дальние мотивы, мы считаем, что особенно большое внимание в организации учебного процесса следует уделять ближним мотивам, так как обучающиеся видят только непосредственно зримые задачи, успешное решение которых приносит удовлетворение, радость и, главное, побуждает у них желание ставить следующие цели и задачи.

При коммуникативно-ориентированном обучении русским учащимся профессиональному общению на русском языке основным источником поддержания мотивационной базы является содержание обучения, определение которого зависит, прежде всего, – от цели обучения, условий и этапа обучения. Следовательно, одной из главных методических проблем выдвигается проблема отбора языкового содержания обучения русскому языку как средству речевой коммуникации в сфере профессионального общения.

При отборе содержания обучения мы опирались на концептуальное положение Костомарова В.Г. и Митрофановой О.Д. о том, что «коммуникативность как основополагающая категория науки методики предполагает использование изучаемого языка с самых ранних стадий обучения в естественных для общения целях и функциях или максимально приближенных к ним, имитирующих их. Она сопрягается с идущей от лингвистики проблемой речи, языкового употребления, охватывающего все стороны общения

современных людей, ставит в центр теории и практики обучения второму языку само употребление языка, его функционирование...» [2:10].

По справедливому мнению И.А.Зимней, русский язык как учебный предмет, с одной стороны, не имеет пределов, а с другой, учащийся не может знать только «виды» или «времена», он должен знать всю грамматику, всю лексику, необходимые для общения. Однако реальные условия учебного процесса не позволяют обучить всему, в связи с этим, в методических целях «важно выяснить тот объем, которым располагает или должен располагать говорящий/слушающий при понимании и продуцировании высказываний» [3:15]. Этот «объем» и должен определять отбор языковых средств, мотивированных реальными коммуникативными потребностями обучаемых.

Проблема отбора языкового материала по специальности – лексики, грамматики, фонетики – не нова в методике преподавания русского языка, но продолжает волновать практиков, т.к. научно обоснованный отбор лексических единиц способствует интенсификации учебного процесса, а от характера отобранных единиц зависит вся последующая система работы с ними.

В качестве принципов и критериев отбора учебного языкового материала выдвигаются частотность, употребительность, образцовость, продуктивность, словообразовательная и лингвострановедческая ценность, методическая целесообразность, коммуникативная значимость и др. Однако на практике этот отбор производится стихийно и субъективно. Как пишет Н.М.Лариохина, обучение профессиональному общению часто «...сводится к анализу и синтезу содержательной стороны текста, а языковые средства, владение которыми необходимо для решения задач общения, не подвергаются обработке. Таким образом, нарушается взаимосвязь в формировании лингвистической и коммуникативной компетенции» [4:9].

В методике преподавания русского языка студентам нефилологических специальностей принято выделять в качестве исходных следующие принципы отбора языковых средств:

1. Коммуникативные принципы: 1) принципы коммуникативной необходимости и достаточности; 2) тематико-ситуативный принцип.

2. Дидактико-психологические принципы: 1) методической целесообразности;

2) адекватного представления системы изучаемого языка в учебном материале.

Общие принципы отбора языкового материала при отборе лексических единиц находят отражение в следующих критериях:

1) Тематическая продуктивность отбираемых единиц;

2) Семантическая ценность этих единиц;

3) Обусловленность лексики грамматикой.

Тематическая продуктивность позволяет установить лексический минимум, являющийся общим для наук одного профиля.

Критерии семантической ценности и тематической продуктивности являются ведущими по сравнению с критерием частотности, который не всегда является показателем коммуникативной значимости той или иной единицы. Обусловленность лексики грамматикой проявляется в первоочередном отборе тех лексических единиц, которые служат организующим центром синтаксических структур.

Общим вопросам обучения лексике посвящены работы Н.М.Шанского, В.Г.Костомарова, М.Т.Баранова, Э.В.Кузнецовой, А.Ф.Колесниковой, А.А.Брагиной, В.С.Коростелева. Имеется ряд публикаций, посвященных проблемам терминологии (А.А.Реформатский, В.П.Даниленко, Б.Н.Головин и др.) и значительное число словарей-минимумов общеупотребительной и специальной лексики. Существуют исследования, охватывающие проблемы обучения экономической лексике студентов узбекской аудитории (Л.В.Павлюк, К.А.Цой, Т.Б.Михеева). Однако вопрос, – какой минимум русской экономической терминологии необходим студенту с каракалпакским языком обучения для того, чтобы он мог после окончания курса общаться на русском языке в сфере внешнеэкономических связей и пользоваться литературой по специальности, – остается до сих пор нерешенным.

Создание лексической системы и упорядочение на ее основе процесса обучения языку специальности студентов экономического факультета в каракалпакском вузе невозможно без создания русско-каракалпакского словаря-минимума экономической терминологии. Проблема отбора языкового материала, а именно составление русско-каракалпакского лексического минимума экономической терминологии требует решения следующих вопросов:

1. Определить задачи лексического минимума, т.к. принцип отбора лексических единиц зависит от целевой установки словаря и аудитории.

2. Определить единицу отбора.

3. Установить принципы отбора.

4. Определить источники отбора.

5. Выбрать метод отбора.

Под лексическим минимумом подразумевается объем словаря, являющийся максимальным для учащихся с учетом отведенного количества времени на изучение языка и минимальным с точки зрения всей лексической системы языка, т.е. не разрушающих её функционального единства.

Как указано в Учебной типовой программе, вузовский практический курс русского языка нацелен на интенсивное развитие коммуникативной компетенции в учебно-профессиональной сфере [5:4].

Одной из задач курса русского языка является формирование навыков профессиональной деятельности на русском языке. В реализации этой задачи существенную роль должен сыграть учебный лексический минимум. Отобранный минимум языковых единиц служит для формирования у студентов в процессе обучения умений вступать в профессиональную коммуникацию, используя синтаксические структуры с конкретным лексическим наполнением.

Задачу определения единицы отбора из текста, а также установления границ термина и нетермина затрудняло отсутствие в научно-методической литературе четких критериев выделения термина из текста. Ознакомившись с обширной литературой по терминологии, мы остановились на теоретической концепции В.П.Даниленко. Следуя ей, под экономическим термином мы понимаем слово (или словосочетание) специальной сферы употребления, являющееся наименованием специального понятия и требующее дефиниции. Единица отбора – слово-понятие, закреплённое в экономической науке и соотносящееся с одним понятием в пределах этой науки. (В российской лингвистической литературе предлагаются три определения единицы отбора: слово – понятие, слово – значение, слово – учебно-лексическая единица).

Учитывая теорию и практику составления лексического минимума, т.е. весь комплекс лингвистических и дидактических принципов, при отборе лексических единиц мы придерживались следующих критериев:

1. Тематического (семантической ценности слова, употребительности).

2. Словообразовательной ценности.

3. Лексической сочетаемости.

4. Интерферирующих особенностей родного языка.

Лингвостатистическому анализу был подвергнут экономический словарь, учебные пособия по экономике, а также некоторые экономические газеты и журналы.

На следующем этапе работы все термины будут сведены в единый алфавитный список, в который должны быть включены и все встречающиеся с ними или наиболее употребительные словосочетания.

Изучение уровня владения экономической лексикой студентами-каракалпаками показало, что у них отсутствуют навыки словообразования и установления деривационных связей слов, также студенты испытывают трудности в составлении словосочетаний и предложений с терминами. В связи с этим считаем целесообразным включить в лексический минимум списки возможных наиболее употребительных в сфере экономики словосочетаний с данным термином.

Все вышеизложенное позволяет предположить, что лексический минимум послужит методической базой и будет способствовать систематизации и упорядочению процесса обучения специальной лексике учащихся экономического профиля обучения. Учебный русско-каракалпакский словарь-минимум экономической терминологии активного типа обеспечит учебный процесс лексико-грамматическим материалом, необходимым и достаточным для коммуникации в сфере практической деятельности будущих экономистов.

Литература

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. -М.: Политиздат, 1975. –С. 304.
2. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. 4-е изд., исп. -М.: Русский язык, 1988. –С. 156.
3. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. -М.: Русский язык, 1989. –С. 130.
4. Лариохина Н.М. Обучение грамматике научной речи и виды упражнений. – М.: Русский язык, 1989. –С. 159.
5. Учебная программа по русскому языку для всех направлений бакалавриата. – Т.: НУУз имени Мирзо Улугбека, 2020. – С. 22.

РЕЗЮМЕ. Мақолада иқтисодий ҳамкорлик давомида қорақалпоқ мутахассисларининг рус тилида мулоқотларининг коммуникатив талабларига мос келадиган ўқув материаллини танлаш масаласи ҳақида сўз йўритилади. Унда мутахассислик тил ўргатиш бўйича лингвистик таркибини танлаш усуллари кўриб чиқилган. Шунончи, савдо-сотиқ ишларида олиб бориладиган иш юзасидан мулоқотга лўғавий минимумни танлаш усуллари таҳлил қилинган. Шу асосда танланган ўқув ўқув материаллар ўқитиш жараёнининг рус тилини ўргатишдаги узлуксизлигини таъминлайди. Шунингдек, мақоладаги тил ашиёларини танлашдаги тамойиллар чет эллар билан иқтисодий ҳамкорлик ишларида амалий кулланма бўлиб топилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы отбора и презентации учебного материала, соответствующего коммуникативным потребностям общения специалистов на русском языке в сфере экономики и бизнеса. Постановка темы статьи вызвана необходимостью обучения устной профессиональной речи на русском языке специалистов, чья деятельность связана с осуществлением деловых контактов в странах ближнего зарубежья. Принципы отбора лингвистического содержания обусловлены критериями составления лексического минимума содержания профессионально ориентированного обучения языкам. Отобранный на этой основе материал будет способствовать систематизации и упорядочению процесса обучения языку специальности студентов экономического профиля. Критерии отбора лексического минимума могут быть взяты за основу при составлении учебного пособия для широкого круга предпринимателей, связанных деловыми отношениями с Россией и другими странами.

SUMMARY. In article consider the lexical contents of the education the Russian language student's economic professions. The choice of theme is dictated by the necessity of education to the professionally business communication in the Russian language of the specialists in the field of commercial activity. The Principles of the choosing of the linguistically contents determined the criteria of the making up lexical contents. The material researched by the author, can become a linguistic basis for working out of the methodical system of the development of skills of professional speech in the Russian language of future economists. Selected the lexical minimum will can become a linguistic basis of the scholastic allowance in the Russian language for broad circle of the businessman's, bound by business relations with Russia and other countries.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА БИЛИНГВИЗМ МӘСЕЛЕСИ

С.Ж.Шыназарова – филология илимлерининг кандидаты, доцент

Г.Ж.Мамбетова – филология илимлари бойынша философия докторы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: билингвизм, тилшунослик, давлат тили, тил бирликлари.

Ключевые слова: билингвизм, лингвистика, государственный язык, языковые единицы.

Key words: bilingualism, linguistics, official language, linguistic units.

Ўзбек тилине мамлекетлик тил бийлиги берилгенлигине шерак эсирден аслам ўақыт өтті. Бул тилге мамлекетлик тил бийлигининг берилиуи менен оның бир қанша тарийхый, сиясий хам мәдений түс алып баратырғанлығының гўўасы болып отырмыз. Дўня жүзинде бес мыңнан аслам тил болатуғын болса, солардан тек 200 жақыны мамлекетлик дәрежеде қатнас куралы ретинде айланыста. Усы тиллер қатарында өзбек хам қарақалпақ тилинің бар екенлиги де үлкен әхмийетке ийе. Бул тиллер Қарақалпақстан Республикасында екеуи де теңдей әмелий қолланыўға ийе.

Әдетте, билингвизм латын тилинен кирген сөз болып, «bilingualis» «еки тиллилик» деген мәнисти билдиреди. Яғный, билингвизм еки тилдің бирдей тең салмақлылықта бир мамлекетке хызмет етиуи, еки тиллилик мәнисин аңлатады [1:28].

Еки тиллилик екинши тилди билиў дәрежеси тилди билиў дәрежесине жақынласқанда басланады. Психолнгвистика илиминде олар ийелеў хам ийелеўди басқаша аңлатады. Тиллер тәртиби: L1 – биринши тил ямаса ана тили хам L2 – екинши тил ямаса сатып алынған. Екинши тил, егер белгили бир тилге тийисли орталықта хўкимран болса, гейде биринши тилди алмастырыўы мүмкин [2:85]. Еки тиллиликтин еки түри де ҳазирги күнде әмелиятта ушырасады. 1) тәбийий (ўй); 2) жасалма (тәрбиялық). Тәбийий еки тиллилик тийисли тилде жүзеге келеди. Спонтан сөйлеў әмелияты менен радио хам телевидениени өз ишине алған орталық болып табылады. Тил системасының айрықша қасийетлеринен хабарлылық жүзеге келмеуи мүмкин.

Жасалма еки тиллиликте екинши тил мектепте өзлестириледі.

Әлбетте, дўняда хеш бир басқа тил элементлери араласпаған, басқа тил бирликлерисиз, сап, таза түриндеги тил жоқ. Бул ҳаққында А.Дәўлетов «Дўняда қарым-қатнас процесинде басқа тил бирликлери қатнаспаған тилдің болыуы мүмкин емес» - деген өз тужырымлы пикирин усынады [3].

Қарақалпақ диарында бул еки тилдің теңдей қолланылыуы тәбийий жағдай деп бахалаўға болады. Себеби, бул аймақта узақ дәўирлерден берли қарақалпақ этносы менен биргеликте өзбек, қазақ, түркмен миллети ўәкиллери теңдей өмир сүрип, тарийхый, мәдений байланыслардың терең синдисип кетиуи, хәтеки бул халықлардың ағайын-туўысқаншылық, куда тамыр, жекжат сыпатындағы қарым-қатнаслары, үрп-әдет, миллий дәстүрлеринин, қадириятларының да бир-бирине байланысып кеткенлигининг өзи олардың тиллик қарым-қатнасларында да өз сәўлелениуин табыуына тийкар болып есапланады.

Елимиздің ғәрезсизликке ерисиуи, мамлекетлик тиллердин конституцияда ңызамлы бекитилиуи менен қарақалпақ тили де, өзбек тили де жазба хам аўызеки формада кең түрде қолланыла баслады. Тилди демек, пухта хам жетик билиў зәрүрлиги пайда болды. Сонлықтан да, усы зәрүриятты есапқа алып, Қарақалпақстан Республикасының «Мәмлекетлик тил ҳаққындағы ңызамын» да да он орында өзбек тили сөзи тилге алынады [4:18].

Атап айтқанда, бул ызамның 1-статьясында: «Қарақалпақ хам өзбек тиллери Қарақалпақстан

Республикасының мәмлекетлик тиллери болып есапланады» делінсе, 2-статьясында: «Қарақалпақ хәм өзбек тиллерине мәмлекетлик тил статусының берилиўи республика аймағында жасап атырған миллетлер хәм халықлардың өз ана тилинен пайдаланыўда конституциялық хуқықларын кемситпейди», деп көрсетиледи.

3-статьясында: «Қарақалпақстан Республикасы аймағында қарақалпақ хәм өзбек тиллериниң мәмлекетлик тил сыпатында хәрекет етиўиниң хуқықый тийкарлары усы нызам хәм Өзбекстан хәм Қарақалпақстан республикаларының басқа да нызам хужжетлери менен белгиленеди» деп айрықша атап өтиледі. Сондай-ақ, тил нызамының 7, 10, 19, 20, 21-статьяларының хан болып Хийўа тахтына отырыўында оны ийелеўде негизги күш сыпатында Араллы өзбеклерге хәм Арал этирапындағы, Жаңадәрйадағы қарақалпақларға таянғанын көрсетип өтиў жөн. Хийўа тахты ушын жүргизген аяўсыз гүреслеринде ол Абулғазы бир сапары душпанларынан жеңилип куўғынға ушырағанда, Жаңадәрйадағы қарақалпақлар ишинде жасырынып, бас саўғалаған еди [5:67-68] – дейди.

Бул пикирге қосымша Абылғазы Бахадырханның өзбек халқының халық болып, миллет болып қәлиплесиўинде төмендеги пикирлерди айтпай кетиў надурис деп есаплаймыз: «Тоқтағулдан соң он үш жасында Өзбекхан хан болды. Елди ата-бабасының дәстүри менен басқарды. Хәр кимниң мәртебесине ылайық хұрмет қылып, инамлар берди. Бәрше халық сол дәўлет сахыбының шарапатынан исламға ықлас қойды. Оннан соң Жошы елин Өзбек ели дедилер» [6:98].

Қазақ түркий таныўшы илимпазы Омар Әлий Бүрkit өзиниң «Түркийтаныў» деп аталған

мийнетинде өзбек халқының демографиясы бойынша қызықлы мағлыўматларды береді. Ол өзбек миллетииниң тутас Евразиядағы; дүнйа жүзи бойынша демографиялық статистикасына шолыў жасайды хәм төмендеги мағлыўматларды усынады. Бизинше, өзбек миллети ўәкиллери қайсы мәмлекетте жасамасын, сол сөйлеў тилинде сол этностың тиллик бирликлери әдебий тилине билингвизмлик тәсир етпей қоймайды. Илимпаз мийнетте улыўма түркий тиллес халықлардың 38 түрин атпа-ат келтирип 1.түрклер; 2.өзбеклер; 3.әзербайжанлар; 4.қазақлар; 5.уйғырлар; 6.татарлар; 7. түркменлер; 8.қырғызлар; 9.чувашлар; 10.башқуртлар; 11.қырым татарлары; 12.қашқарлар; 13. қызылбаслар; 14. қарақалпақлар; 15. якутлар; 16. апшарлар; 17.шахсыбанлар; 18.кумықлар; 19. тувалар; 20.Месхат түрклери; 21. гагаузлар; 22. қарашайлар; 23.Кипр түрклери (Анатолий түклери); 24.қарапапақлар; 25. балқарлар; 26. саларлар; 27.хакаслар; 28.ноғайлар; 29.Алтай халықлары; 30.Бухарест еврейлери; 31.хаджарлар; 32.қарадағлар; 33.шорлар; 34.донганлар; 35.сарыуйғырлар; 36.қарайымлар; 37.қырымшақлар; 38.тофалар.

Ал, Евразия аймағындағы түркий халықларымыз саны хәм орналасыў сыпатламасы бойынша 1989-жылдың мағлыўматында 17млн 900.000 мың өзбек миллети ўәкиллери Өзбекстанның өзінде 1569 мың (84,9%), Тәжикистанда 873 мың, Қырғызстанда 462 мың, Қазақстанда 263 мың, Түркменстанда 234 мың, Россияда 72 мың халық жасайды деп көрсетиледи [7:114-117].

Сондай-ақ, билингвизм процесинде лексикалық бирликлер де хәр бири өз алдына қолланылыў орнына ийе. Мысалы, «арза-арыз, домалақ-дөңгелек, арық-азыў хәм т.б» паронимлер [8:68] де еки тилде де теңдей қолланылыўға ийе болып, әсиресе бундай қолланылыў өзбек хәм қарақалпақ миллети ўәкиллери теңдей араласып, қоңсылас жасап атырған аймақларға да тән екенлигин атап өтиўге болады.

Жуўмақлап айтқанда:

1. Билингвизм процеси өзбек хәм қарақалпақ тилиниң сөзлик қорының кеңейиўине өз тәсирин тийгизеди.

2. Билингвизм процеси нәтийжесинде хәр еки тилдиң лексиканының саны артып, өзбек әдебий тилиниң де, қарақалпақ әдебий тилиниң де қурамына жаңа сөзлердиң өтиўи менен сөзлик байлығы толығады.

Әдебиятлар

1. Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казакский словарь лингвистических терминов. – Алматы: «Ғылым», 1966, 28-б.
2. Легостаева О.В. Лингвокультурологическая составляющая билингвизма. Новый взгляд. Международный научный вестник. 2015, №9, -С. 85.
3. Дәўлетов А. Тил билими тийкарлары. –Нөкис: «Билим», 2013.
4. Ибрагимова З.Ю., Шынназарова С.Ж. Қарақалпақ тилиниң тараўларда қолланылыўы. –Тошкент: «Тафаккур авлоди», 2022, 19-б.
5. Хусниддин Хамидий. Шығыс тиллериндеги жазба дәрежелер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991, 67-68-б.
6. Абылғазы. Түрклер шежиреси. –Нөкис: «Билим», 1994, 97-99-б.
7. Омар Әлі Бүрkit. Түрkitтану. -Алматы: «Арыс», 2003, 114-117-б.
8. Shinnazarova S.J., Mambetova G.J. Paronymia in the karakalpak language. //Theoretical & Applied Science. 2020. №. 3. -Р.68.

РЕЗЮМЕ. Мақолада «икки тиллилик» тушунчаси ижтимоий ҳодиса сифатида тавсифланади. Замонавий жамиятда ушбу муаммонинг долзарблиги таъкидланган. Икки тиллилик тадқиқотчиларининг қарашлари, шунингдек, ушбу муаммога замонавий муносабат кўриб чиқилады.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрывается понятие «двуязычие» как социальное явление. Подчеркивается актуальность данной проблемы в современном обществе. Рассмотрены взгляды исследователей билингвизма, а также современные подходы к этой проблеме.

SUMMARY. The article reveals the concept of «bilingualism» as a social phenomenon. The relevance of this problem in modern society is emphasized. The views of bilingualism researchers, as well as modern approaches to this problem, are considered.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫ ТИЛИНДЕ «ТОН» КИЙИМ-КЕНШЕК АТАМАСЫНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң докторы (DSc)

Әжсинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: макол-маталлар, термалар, айтишувлар, кийим-кечак номлари ва турлари.

Ключевые слова: пословицы, разные термины, народные состязания, названия и виды одежды.

Key words: proverbs, expressions, sayings, names and types of clothes

Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының тили жүдә әййемги дәўирлерден берли халық өз турмысында белгили бир зәрүрликлер менен қолланған зат, буйым, нәрсе, рең, ҳәрекет, белги, қубылыс ҳәм т.б. затлардың атамасы есапланған, ал, бүгинги дәўир көзқарасынан гөнерген сөзлерди сақлап келеди. Бул атама-бирликлер халықтың өтмишиндеги белгили бир тарийхый дәўирлердиң көринисин сүүретлейди, сол дәўирде халық тутынған, халық пайдаланған нәрселерди атайды, көрсетеди.

Қарақалпақ халқында тон миллий ер адам кийими сыпатында қәдирленеди. «Таныған жерде бой сыйлы, Танымаған жерде тон сыйлы» деп тонға баха берилген, хұрметли мийманына сый-хұрмет есабында тон жапқан.

«Ер адамлардың қысқы кийимлеринен бири – тон (постын) болған. Оны сырылған пахталы шапанның сыртынан кийген. Тонды қойдың терисинен қалың жүнин ишине қаратып тиккен. Териниң сыртқы тегис тәрәпи бийдай-сары рең менен боялып, шетлери жиңишке қызыл таўар менен жийекленген. Шапан сыяқлы, тон да алдынан шеп қапталының астына оң қапталы түсирилип, жабылған. Арқа тәрәпинде жаўырынның тусында жийектиң материалынан ушы төмен қараған үш мүйеш қылып тумарша (жаўрынша) тигилген» [6:28].

Тон ҳәм оған байланыслы халықтың көзқараслары, пикирлери, қәдирлеп берген бахасы нақыл-мақалларда айқын көринисин тапқан. Жақсы, ҳақ кеўил адамға байланыслы тон қәдри көрсетилсе, барлық ўақытта, барлық жағдайда тонды үлги менен пишиў пикир арқалы жас әўладқа жол көрсетилген, ананың – шешениң, енениң қызға өрнеги, тәрбиясы, көрсеткен жолы, өмирге, турмысқа силтеген соқпағы, бағдары тон ҳәм оны пишиў арқалы нақыл-мақалларда шебер көрсетиледи. Мысалы:

Хақ кеўилдиң аты озбас, тоны тозбас.
(96-бет)

Үлгисиз тон пишилмес.
(130-бет)

Даўыңа қарай ант ишер,
Бойыңа қарай тон пишер.
(96-бет)

Атаның салған жолы бар,
Шешениң пишкен тоны бар.
(133-бет)

Ата көрген оқ жонар,
Ене көрген тон пишер.
(42-бет)

Хайтта, тойда тойлаў, той бериў, хайтлықта хайтлаў – қарақалпақ халқының ең қәстерли мерекелериниң бири сыпатында белгили. Тойда қәдирли қонақты сыйлап тон жабыў – қарақалпақ халқының ертеден киятырған салт-дәстүри. Усы үрп-әдет, дәстүрлердиң ажыралмас бир бөлеги сыпатында тонға байланыслы мынадай нақыллар дөреген.

Той – тонлыныки,
Ас – атлыныки.
(122-бет)

Тойда тоныңды сорама.
(122-бет)

Тойға қарап тон пиш.
(131-бет)

Кийдирген тон тозбас,
Кийген тон тозар.
(115-бет)

Сыпайы сөксе тон жабар.
(71-бет)

«Әдетте, бир тон тигиўге 6-8 қой терисинен пайдаланылған. Булар қырқылмаған қозылардың териси болыўы керек еди. Тек дүньялы адамлардың тонды алыўға мүмкиншилиги болған. Халықта мынадай сөз бар екени тосыннан емес: Той тонлыныки, хайт атлыныки» [8:56], [10].

Нақыл-мақалларда тон қарақалпақлар ушын улыўма кийим мәнисин билдирип те қолланылады [5:541].

Оңарыңның белгиси – Бириңниң тонын бириң кий,
Оңбасыңның белгиси – Бириң – шаян, бириң – мий.
(82-бет)

Тон атамасы нақыл-мақалларда ҳәзил-дәлкек ретинде де пайдаланылады: Күн де жаўмады, Тонымызды кийер едик. (151-бет)

Ат та қарақалпақ халқының түсинигинде ер жигиттиң әрманы, жолдасы, қыйын жағдайда қутқарыўшы досты ҳәм арқа сүйери, қәдирли дүньясы сыпатында баҳаланады. Сонлықтан да, фольклорлық шығармалардың тилинде ат-тон сөзлери жупласып, керекли, қәстерли, баҳалы, қәдирли сыяқлы мәнилері менен улыўмаласлықты билдирип келеди:

Атлы-тонлы кисиниң,
Атаншадай күши бар.
(68-бет)

Улаў-тоны сай киси,
Уллы тойға барысар,
Улы-қызы бар киси,
Улыс күни жарысар.
(41-бет)

Ат-тоны бар кисиниң,
Алғы-бергиси бар,
Тамағы тоқ кисиниң,
Талтаң-талтаң жүриси бар.
(124-бет)

Бунда ат мәниси улаў гөнерген сөзи менен де билдирилген. «Улаў – күш-көлик, минилетуғын көлик»ти [5:542] билдиреди. Халық данышпанлығы ең қәдирли дүньяңнан айрылсаң да, адамгершиликтен айрылма деп нәсият етеди: Ат-тоныңнан айрылсаң да, Адамгершиликтен айрылма. (64-бет)

Тон – нақыл-мақаллар тилинде халық өмириниң әҳмийетли буўыны, турмыс тиришилигиниң дереги, тийкары – суў; ел, журт; көл, бир-бирине бәрқулла жарасық болатуғын қыз бенен жигит сыяқлы, олар қатарлы көрилген.

Суў сағасыз болмас,
Ел ағасыз болмас,
Көл балықсыз болмас,
Тон жағасыз болмас,
Жигит ағасыз болмас,
Қыз жеңгесіз болмас.

(36-бет)

Тонның бир неше түрлеринің болғанлығын нақыл-мақаллар тилинен де айқын көріўге болады:

Қамқа тонның қәдирин,
Жамылып жатқан қарт билер.
Ел-халықтың қәдирин,
Жекке жүрген мәрт билер.
Хәңги ешектің қәдирин,
Сабын сатқан сарт билер,
Елтири тонның қәдирин,
Жасы қайтқан қарт билер.

(123-бет)

Жипек тонның ишинде,
Жақсы-жаман танылмас.

(53-бет)

Тон жақсысы маўыты,
Ат жақсысы яўмыты.

(47-бет)

Тойға барсаң тойып бар,
Торқа тоныңды кийип бар.

(121-бет)

Сеңсең тонның қәдирин
Сексендеги қарт билер.

Бунда тонның қамқа, жипек, маўыты, елтири, торқа, сеңсен тон деп аталған түрлері қарақалпақ халқының миллий кийим-кеңшеклеринің өзинің жарасықлы көркіне, түрлеріне ийе болғанлығын дәлиллелейди. Бундай лексикалық бирликлердің қолланылыў, келип шығыў өзгешеликлері бар болып, хәзирги көз-қарастан гөнерген түрлерин айрықша изертлеў зәрүр. Усы орында халық турмысының терең изертлеўшиси Қ.Айымбетовтың тон тигиў кәсиби хәм оның менен шуғылланыўшылар хакқында жазып қалдырған мағлұматларын келтириў орынлы: «Тоншылар. Тоншылар тонды жүни өсик қойдың терисинен тигеди. Тоншы ушын тон тигиў де аңсат кәсип емес, ал терини ашыған қатыққа ийлейди, кепкеннен кейин оны сүрги деп аталатуғын темир менен сүреди, оннан кейин пор менен ағартады, оннан кейин нарпоз деген сары бояўға бояйды. Нарпоз парсыша анар мийўасының посты (териси) қабығы – деген сөзи, ол «нарпоз» болып тилге кирген. Тонның материалы сеңсең, елтири – тери деп аталады. Усыған байланысы

«Сеңсең тонның қәдирин

Сексендеги қарт билер» деген нақыл пайда болған»[1:265].

Буннан басқа да нақыл-мақаллар тилинде жабағы тон, сары тон, түлки тон түрлері айтылады.

Ел-журтыңның қәдирин,
Ис түскенде билерсең,
Сары тонның қәдирин,
Қыс түскенде билерсең.

(36-бет)

Жаман адамның сөзи ашшы,
Жабағы тонның бийти ашшы.

(51-бет)

Жаман тонның бийти ашшы,
Жаман адамның тили ашшы.

(51-бет)

Жабағы сөзи еки мәнини: 6 ай менен 1 жас аралығындағы жылқының баласы – қулынды; қой, ешки, түйениң бәхәрги, қырқылмаған жүни, түбити деген мәнилерди билдиреди. Бунда сол жабағы жүннен тигилген тон мәниси түсиниледи. Бул мақалда жабағы сөзинің жаман сөз менен алмастырылып айтылыўынан пайда болған варианттылық қубылысы бар.

Нақыл-мақаллардан басқа да жанрларда – терме-толғаўлар тилинде тон түрлері ушырасады:

Қырқа тонның ыссысын,
Жасы қайтқан қарт билер,
Шапшып келген кийикти,
Анып жатқан аң билер,
Кимнің жақсы-жаманын,
Халайық билер, халық билер.

(193-бет)

Артқы айылдың батқанын,
Ийеси билмес, ат билер.
Ағайиннің азғанын,
Ағайин билмес, жат билер,
Тери тонның ыссысын,
Жасы толған қарт билер.

(193-бет)

Байдың қызы мақтанса,...
«Ушыға менен жипекти,
Парша тон менен ишикти,
Күнлигиме кийдим» дер,...

(203-бет)

...Ийт жуўыртып қус салсаң,
Кийген тоның түлки етер.

(203-бет)

Қызлар кийген қамқа тон,
Бийлер кийген куба тон,
Байбише кийген парша гон,
Ханлар кийген қамқа тон,
Шүберек болар тозған соң.

(186-бет)

Қус жыйнасаң, бүркіт жый,
Қыс тоныңды түлки етер,...

(236-бет)

Бунда қырқа тон, парша тон, ишик, түлки тон түрлеринің болғанлығын көриўге болады. «Ишик – иши тысланған қалың тон»ды [5, 534] билдиреди.

Қарақалпақ айтыслары тилинде тонның басқа да түрлеринің атамалары ушырасады:

Жаз кийерим жалаң тон,
Қыс кийерим постын,
Отырғаннан не пайда,

Сейлеп отыр, достым? (325-бет) Бунда «жалаң тон – астарсыз, жуқа тон» [5:533].

1. Ертеде бир хийўалы жуўабый қыз айтысқа барған адамды жеңип қоя береді екен. Бир жуўабый жигит сол қызды жуўаптан жеңиў ушын үстиндеги тери тонын терисине кийип, хийўалы қыздың үйине кирип барады. Үйде отырғанлар келген адамға қараса, әбеший көринеди. Жигиттің бир мақсет пенен келгенлигин сезип, оған: – Келиң, адам жабайысы, – дейди. Сонда жигит: – Аўа, қудашалар,

Келди адам жабайысы,
Келмей атырып ийттей қапқан,
Ийтпекен буның дайысы?
Төрде отырған төрт қатынның,

Қайсысы екен хийўалысы? – деп жуўап қайтарады. Отырған усы үш қатынның ишинде бир жас нәўше қыз

да бар екен. Ол: – Өйбей, аға! Мен де қатынға есапланып кеттім бе? – деп, шыр-пыр болыпты. Сонда жигит: – «Қуы ишінде жас та жанады» деген, сиз де кеттіңіз, – дейді. Солай етип, жигит хийуалы қызды жуаптан жеңіпті [5:294].

Тон хәм оның түрлерінің атамасы қазақ қызы Меңеш пенен Әжинияз шайырдың айтысында да ушырасады:

Ә ж и н и я з:

...Өзинізден аты шуұлы мырза қыздан,
Елтири сеңсең алайын деп мен келдим.

Меңеш:

– Елтири жоқ, алсаң саған қой мут,
Елтирине қазақтың өзі де жут,
Аман барсаң, балаңа тон қыларсаң,
Берейін тери-терсек, тилесең, мут.

Ә ж и н и я з:

– Алайын мен терінди, сен берсең мут,
Бермесең, усы ұақыт болар умыт,
Тилегенде бермеген елтирінди,
Әкетер келсе орыс, ноғай, башқұрт.

(33-бет)

2. Меңеш: «Аушыдан аң, батырдан сауға» деген, Биздерге байлайтуғын атың қәне?» деп сорағанда, Әжинияз «...Еки үйрек, бир куұым бар қоржынымда, Ақ Меңеш, куұала да, биреуін ал» деп жуап береді. Меңеш «Үшеуін бер, биреуін не етейін?» дегенде, Әжинияз шайыр:

– Ақ Меңеш, мен айтайын, кулағың сал,
Үшеуін бирден берсем, болар обал,
Орамал тон болмайды, жол болады,
Екеуін қой, Ақ Меңеш, биреуін ал» дейді.

Бул мақалдың мәнісі А.Қайдардың мийнетінде былай түсіндириледі: «Орамал тон болмайды, жол болады «ауыс. қазақ сахрасында ертеден киятырған ата-баба салты бойынша сыйлы қонаққа, юбилей той ийесине, өнерин көрсеткен шеберлерге, ғамхорлық еткен жақсыға т.б. сый-хұрмет, миннет-парыз ретінде астына ат мингизип, үстине шапан жабыу әдеті бар. Ертеде бул «тоғыз беріу», «тон жабыу» деп те аталған. Дәл сондай мүмкиншилик болмай қалған жағдайда, тон болмаса да, соның орнына берилетуғын кишигирим сыйлықты берип атырып, сыпайышылық пенен айтылатуғын, бул дәстүрлі сый-сарпайдың өзі болмаса да, соның орнына жүретуғын қәде, ырым; аз болса да көптей көріп алыңыз» деген сөз [3:442].

Қарақалпақ әдебияты көрнекли ўәкиллерінің шығармалары тилинде, әсиресе, тарийхый шығармалар тилинде тон сөзи қолланылады. Бунда олардың бир неше түрлерин ушыратуға болады. Мысалы: Бели оқ жайдай бүгилген жалбыр тонлы, қопа сақал бир ғарры атлардың аяқлары арасынан «халайық, халайық», деп малақайын көтеріп шықты. (Т.Қайыпбергенов) Иштен саза болмады. Екинши рет сүренлегенде ғана басына гөне қылқа тон бүркенген Алмагүл шықты. (Т.Қайыпбергенов) Гүманланып тез барсақ, қасқыр дегенимиз қылқа тонын аударып кийген Жандос бай екен, аттың сүйреткисиндеги Елмурат болып шықты. (Т.Қайыпбергенов)

К.Султановтың «Әжинияз» шығармасының тили арқалы ат, тон, сарпайдың қарақалпақ халқының турмысында қандай хызмет атқарғанлығын айқын көриуге болады: 1. Сонда бий менен қазы, қыздың үйи менен ауыл жигитлери қәйтеді? Түсирген я келини жоқ, я қыздан алған қалыңы жоқ, аузын шамалға ашып

қала бере ме? Ат, тон, сарпай менен тақия қәде қайда? Аш арық, гедей қызы болса да, Кулымбет бийдің ауылының нашары емес пе? «Қалыңсыз қыз болса да, қәдесіз күйеу болмайды». Арық қойдан төслик алатуғын дәстүр, салт қайда? 2. – Бийдің сары жорғасы Қосыбайға мингизген сарпайы болсын! Байдың кеги гедейде кетсе, Ержанның қарындасын келин етип, өши питеди. Қосыбай менен байды бий жарастырады. Ал, бийдің жақсылығы ушын Қосыбай жесир берип, бий менен татыуласып куда болады. Еки қуданың пәтиясы үстине келген сиз, – сыйлы мийманға ат, тон, сарпай жабамыз. Не хызмет буйырсаңыз бәржай етемиз. «Досластырмақ жаушыдан, еллестирмек елшиден». Төрелигим усы, тақсыр!... [7:106,145]. Бул орында тон жауып сарпайлау дәстүрінің қарақалпақ халқы ушын оғада үлкен әхмийетке ийе болғанлығын толық көриуге болады.

«Қарақалпақ тилинде тон, постын сөзлери менен байланысly түйеден постын таслағандай, ат-тонын ал қашады, тонын терис кийиу хәм т.б. сыяқly фразеологизмлер бар. Олар көркем шығармаларда сөз шеберлери тәрепинен гейпара өзгерислер менен стильлик мақсетлерде қолланылады. Мысалы: Гейде ат-тонын терис аударып кийген бәле-мәтерге уксап кетеди (К.С.)» [8:28]. Усындай мүсийбетте азаматтың азаматы шалғай жабады. Душпанларың басын қорғанып қашатуғын досларың да бар. «Жалғыз туяқты жасауыллардан қорғап, қыпса сақлап туың?» деп, Бийбимәрьям өрден-ыққа жууырса да, биразлар ат тонын ала қашты. (К.Султанов) Бунда тонын терис кийиу – қатты ашыуға миниу, қәхәрлениу, ашыу-ызасы келиу мәнисиндеги хәм ат-тонын ала қашыу – басын алып қасыу, өзиниң басын қорғау, жоламау, хабарласпау, қашып кетиу мәнисиндеги фразеологизмлер тон сөзи пайдаланылған.

Сондай-ақ, кәпир тонын кийиу, сыртынан тон пишиу фразеологизми де қолланылады. Гүлшийра доктордан да бетер кәпир тонын кийип алған еди. (М.Нызанов) Биз өзимизше тон пишип, қайсы сабақтан көбирек, қайсы сабақтан азырақ таярланыу кереклигин режелестирип жүрсек, институт талабанлар ушын әллеқашан консультацияны баслап жиберипти. (М.Нызанов) Бунда кәпир тонын кийиу фразеологизми тонын терис кийиу фразеологизминиң мәнисине жақын келеди. Ал, сыртынан тон пишиу бир нәрсени анық билмей туып шамалап айтыу, болжау мәнилерин билдиреди.

«Халық кийими – қарақалпақлардың материаллық хәм руўхый мәдениатының бийбаха естелиги. Қарақалпақ халық кийиминиң эстетикалық шешими материалдың сулыўлығы сыяқly факторлар менен анықланады. Қарақалпақлар, тийкарынан, тәбийи материалларды пайдаланған: пахта гезлеме (мата, боз, шатраш), жипек, жүн (шал), өсимлик (торқа) талшықлары, соның менен бирге, тери(шкура), тери (кожа), жүн» [9].

Солай етип, қарақалпақ халқының миллий кийим-кеншеклериниң бир түри – тон атамасы нақыл-мақалларда әуладтан әуладқа өтип, өзиниң бахасын жойтпай сақлап келеди. Бундай нақыл-мақалларды өсип киятырған жас әуладларға үйретиу, олардың мәнилерин түсіндириу, нақыл-мақал курамында орын алған хәр бир сөзге, атап айтқанда, миллий кийим-кеншеклер, үрп-әдет, дәстүрлер, үй тутыныу

буйымлары, урыў атамалары хэм т.б. түсиник бериў әдебият, тарийх, мәденияттаныў, педагогика, оларда миллий қәдириятларға сүйиспеншилик этнография хэм т.б. тараўлардың жаңаша усыллары, сезимлерин пайда етиўге хызмет етеди. Бундай жаңа бағдарлары тийкарында изертлеў үлкен бирликлерди тил билими көзқарасынан ғана емес, теориялық хэм әмелий әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 492-б.
2. Зайрова К.М. Қарақалпоқ тилида кийим-кечак номларининг этнолингвистик таҳлили. Филол. фан. фалс. д-ри (PhD) .. дис. автореф. – Нукус: 2022. 49-б.
3. Қайдар А. Халық даналығы Қазақ мақал-мәтелдерининг түсіндірме сөздігі және зерттеу. -Алматы: «Толғанай» 2004. 560-б.
4. Қарақалпақ фольклоры Көп томлық IV Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.348-б.
5. Қарақалпақ фольклоры Т. 88-100. -Нөкис: «Илим», 2015. 544-б.
6. Карлыбаев М., Курбанова З. Каракалпакский костюм. Научно-художественное издание-фотоальбом. На каракалп. и рус. яз. -Нукус: «Илим», 2013.–С. 64. Илл.
7. Султанов К. Әжинияз роман. – Нөкис: «Билим», 2018. 336-б.
8. Юсупова Б.Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердин фоностилистикалық анализи. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2022. – 168 б.
9. <https://www.cross-kpk.ru/>. Морозова А., Есбергенов Х ., Жданко Т. и др. Эстетика каракалпакского народного костюма. 2003.№ 3.
10. <https://cyberleninka.ru/>. Курбанова З.И. Традиционный мужской костюм каракалпаков (конец XIX- конец XX вв.). // Проблем востоковедение. 2016.№ 2 (72).

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпоқ халқ мақол-маталлари тилида халқнинг миллий кийим-кечак номларидан бири – тон ва унинг турлари қўлланилиш хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Қарақалпоқлар кийган кийим-кечаклардан тон енг хурматга сазовор, енг қадирли кийим номи сифатида мақол-маталларда сақланган, уларда ушбу миллий кийимга боғлиқ мерос этиб қолдирилган донишмандликларнинг ҳулосаси жамланган. Мақолада тон номи қўлланилишининг ўзига хосликлари фольклорнинг бошқа жанрлари – терма толғовлар, айтишувлар, шунингдек, бошқа бадий асарлар тилида фойдаланилиши билан қиёсий тадқиқ қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается один из терминов национальной одежды народа – «тон» в языке каракалпакских народных пословиц и особенности его видов. Среди одежды каракалпаков «тон» сохранилась в пословицах как название самой почетной и благородной одежды, в них в наследство сохранились мудрость этой национальной одежды. В статье особенности употребления «тон» сравниваются с употреблением в языке других жанров фольклора – народных песен, поговорок, а также других художественных произведений.

SUMMARY. The article examines one of the terms of the national clothing of the people - the tone in the language of Karakalpak folk proverbs and the features of its types. Among the Karakalpak clothes, tone was preserved in proverbs as the name of the most honorable and noble clothing; they inherited the wisdom of this national clothing. In the article, the features of the use of “tone” are compared with the use in the language of other genres of folklore - folk songs, sayings, as well as other works of art.

Удк: 82(1)894.375

«ЕР ЗИЙҰАР» ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ СЮЖЕТ ТИПОЛОГИЯСЫ

А.У.Бекбергенова – киши илимий хызметкер

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: типология, фольклор, образ, мотив, достон, сюжет.

Ключевые слова: типология, фольклор, образ, мотив, эпос, сюжет.

Key words: typology, folklore, image, motive, epic, plot.

Дүнья фольклортаныў илиминде халық аўызеки дөретпелерди соның ишинде дәстанлардың да бир-бири менен сюжетлик байланысларын үйрениў, оларды типологиялық жақтан салыстырмалы изертлеў күтә әхмийетли мәселелердин бири екени нәзерде тутылады. Дәстанлар бойынша салыстырмалы изертлеў алып барған илимпаз академик В.М.Жирмунский: «Дүнья халықларының батырлық дәстанларында типологиялық уқсаслық жийи ушырасатуғынлығын, ондай уқсаслық бир теклес, тәғдирлес халықларда ғана емес, бир-биринен узак болған халықлардың эпослық мийрасларында да көп екенлигин» [1] атап өтеди. Ал, қарақалпақ эпостаныўшы илимпаз И.Сағитов: «...Шығыс хәм батыс халықларының эпослық творчествосында белгили социальлық хәм мәдений раўажланыў жағдайларынан келип шыққан тарийхый типологиялық уқсаслықлар, бир-бирине уқсас келетуғын бир қатар темалар, мотивлер, сюжетлер, ўақыялар гезлесип отырады» [2] – деп жазады. Хәкыйкатында да, «Ер Зийўар» дәстанының кириспесинен-ақ қахарманлық дәстанларға тән типологиялық сүүретлеўлер орын алған. Дәстан сюжетиндеги болып өткен урыс саўашлары, қахарманлардың хәрекетлери, ондағы мотивлерди қарақалпақ қахарманлық дәстанлары менен салыстырып үйренгенимизде «Алпамыс», «Қырық қыз», «Қоблан» хәм т.б. дәстанларда да бирқанша уқсаслықлардың бар екени анықланды. Мәселен, «Ер Зийўар» дәстанындағы қалмақтың ханы Тақтаполаттың, тыныш татыў жасап атырған Хорезм ханлығын басқа еллердей етип басып алыў ушын дүзген режеси, бул нийетин ўезири Абақан арқалы Хәсен ханға жеткерийи, усы сум хабарды еситкен ханның қапашылық халатқа түсийи, албыраўы, қасындағы бийлери менен ойласыўы, турмыслық сүүретлеўлер менен бериледи. Бирақ, дәстанда елдин азатлығы хәм еркинлиги ушын басқыншылыққа қарсы гүресийи идеясы мектепте оқып атырған, өспирим жасындағы балалар Ерзийўар менен Жанайдың образында көринеди. Халық идеалындағы эпик қахарман батыр образының күтә жас ўақытларынан-ақ сыртқы жаўларға қарсы атланысы қахарманлық дәстанларға тән дәстүрий сүүретлеўлердин көриниси. «Алпамыс» дәстанының да қонсылас халықлар (қазақ, өзбек) версияларындағы ўақыялар бир бирине уқсас болып түркий тиллес халықлардың халық аўыз еки әдебияты эпосларындағы қахарманлық дәстанларға тән кубылыслардың барлығы орын алады. Қахарманның туўылыўы, оның қалыңлық излеўдеги батырлық хәрекетлери, мухаббатына садықлық, елин сыртқы жаўлардан қорғаўдағы қахарманлықлары әхмийетли есапланады. Сондай-ақ, жоқарыдағы дәстанның сюжет мотивлеринде «Ер Зийўар» дәстанына үнлеслигин көрийимизге болады. Әсиресе, Алпамыс батырдың елин сыртқы жаўлардан қорғаўдағы қахарманлығы, Гулпаршынға садықлығы, өзге журтқа қыз излеў сапарындағы машақатлы

ўақыялардың да байланыслы екени байқалады. Мысалы, «Алпамыс» дәстанында Алпамыс Гулпаршынның хабарын еситкеннен кейин хеш тақаты болмай түринен түр қалмай тез излеп кетийди алдына мақсет етип қояды. «Ер Зийўар» дәстанында да Айнажамалдың хабарын кәлендерден еситкен Ер Зийўар тез Зернигар журтына кетийге асығады. «Алпамыс» дәстанында қыз излеў сапарында Алпамыс өзине Қаражанды таўып қыяметлик дос тутынса, «Ер Зийўар» да Ер Зийўар Зәўрияны таўып дос тутынады. Еки дәстанда қыз излеў сапарына кетип баратырып батырлар ата-аналарынан пәтия алып болып жолға шығады. Дәстан сюжетиндеги мәстан кемпир образы еки дәстанда да бирдей минез-қулыққа ийе болып адамларға жаманлық, аңсат дүнья арттырыў, қара басының ғамын ойлаўдан ибарат. «Алпамыс» дәстанында мәстан кемпир Тайшыханға хызмет етеди, бирақ адамларға жаманлығы нәтийжесинде дүнья топлайды. «Ер Зийўар» дәстанындағы мәстан кемпир образы өзине хызмет еткени менен олда адамларды жолда тонап жаманлық ислепп күн көреді. «Алпамыс» дәстанында Тайшыханның Алпамысқа ислеген жаманлығынан қызы Арзайым қутқарса, «Ер Зийўар» дәстанында Ер Зийўарға мәстан кемпирдин ислеген дузағынан қызы Зәўрия қутқарады. Еки дәстандағы той мересимине, урыс ўақыяларындағы саўашларға, ондағы қахарманлардың елди қорғаўдағы хәрекетлерине байланыслы жыраўлар жырлаған қосық қатарларында да бир қанша уқсаслықларды мысалы, «Алпамыс» дәстанында «Ели халқын жыйдырды, Мал семизин сойдырды» [3], «Алдын қырдым дегенде, Арты гүлlep толады, Артын қырдым дегенде, Алды гүлlep толады» [3] хәм «Ер Зийўар» дәстанында «Ели халқын жыйдырды, Мал семизин сойдырды» [4], «Алдын қырдым дегенде», Кейни ғаўлап толады, Кейнин қырдым дегенде, Алды ғаўлап толады» [4] – деген урысқа байланыслы усындай қосық қатарларды «Қырық қыз» [5] дәстанында да көрийимизге болады. «Ер Зийўар» хәм «Қырық қыз» дәстанларының сюжет типологиясын салыстырып үйренгенимизде мазмуны жағынан да, батырлардың идеялық мақсетлеринин де бирқанша уқсаслықлары байқалады. Әсиресе, еки дәстанның да батырларының мақсети биринши орында елди сыртқы жаўдан қорғаў деген уранды қояды. Мысалы, Тақтаполат Хорезм елин басып алыўды қысқа ўақыт ишинде хабарлайды, Суртайша хабар берместен бирден топылып барады. Хәсенханның ели урысқа таярлықсыз болыўына байланыслы душпаннан күши эззи келип кейин шегинийге мәжбүр болады. Бирақ, жеңиске ерисиўге Зийўар менен Ер Жанай ғайрат салады. Ал, Саркоплыларда болса, Суртайшаны жеңийге Гулайым менен Арыслан қахарманлық көрсетеди. Сондай-ақ, «Қырық қыз» дәстанында залым патшаға халқы қарсы шыкса, «Ер Зийўар» дәстанында патшаның ўезирлери Абақан, Арсарылар қарсы шығады. Және де еки дәстанның уқсас тәреплери Гулайым жоқ ўақытта душпан елине қарсы шабады, Ер Зийўар қыз излеў сапарында Зернигар журтында

жүргенде қалмақ ели патшасы Абакан Хорезм елине хужим жасайды. «Қырық қыз» дәстанында Арыслан Гулайымның түсінде аян берсе, «Ер Зийұар» дәстанында Айнажамалға Ер Зийұар түсінде турмысқа шығатын жигиті болып аян береді. Сондай-ақ, «Қырық қыз» дәстанында да батыр қыз Гулайымның тууылыуы хақында сөз етилмейді, тек оның он төрт жасқа толғанындағы дәуиринен баслап айтылады, бул эпизод «Ер Зийұар» да сондай етип бериледи хэм еки дәстанда да ат қойыу, эпизодлары түсирилип қалдырылғанын көриуимизге болады. «Қырық қыз» дәстанында да «Ер Зийұар» дәстанындағы батырлардың нийети алға қойған мақсети елин сыртқы жаудан қорғау, ұатан мәпи биринши орынға қойылады. Урыста жеңип болғаннан кейин қыз ізлеу сапары басланады. Улыұма алғанда еки дәстанның да идеялық, сюжетлик тәреплери, батырлардың хәрекетлери үнлес болып келеди. Сондай-ақ, «Ер Зийұар» дәстанындағы сюжетлер басқа да қарақалпақ халқының қахарманлық дәстанлары «Мәспатша», «Қоблан», «Қурбанбек» дәстанларындағы батырлардың елди қорғаудағы алып барған гүреслери, сауаш майданындағы батырлық хәрекетлери, қыз ізлеу сапарлары, қызды гүресип жеңип олжа еткендеги ўақыялары менен байланысы барлығын көриуимизге болады.

Қахарманлық дәстанларда басқыншы, жауыз күшлер тәрепиндеги әке менен баланың, ямаса әке менен қыздың биргелесип әдилсизлик урысын алып барыуы көпшилик эпослар ушын тән. Лекин, қарақалпақ дәстанларының ишинде «Ерзиұар»да ғана унамсыз қахарман Тақтаполат ханның қызы Ақтамақ әкесинің тәрепинде турып урыс алып барады. Мысалы, қалмақ елинің бийи Абакан жеңилиске ушырағаннан кейин Тақтаполаттың жалғыз қызы Ақтамаққа әкесинің жағдайының жақсы емеслигин жеңилиске ушырап атырғанын айтып, жәрдем бериуін сорайды. Себеби, Тақтаполаттың қызы Ақтамақта батыр еди. Абаканнан сууық хабарды еситкен Ақтамақ үш жүз алпыс батыр қызлары менен куралланып урысқа атланады. Бул үш жүз алпыс қыздан ибарат батыр қызлардың дәстан ўақыясына енгизилиуи, әйемги амазонкашылық дәуирин еске түсиреди. Ақтамақ қырғын сауаш пайытында Ержанайды жарадар етеди. Жараланған инисинің өшин алыу ушын Ер Зийұар Ақтамақты кууып жетип өлтирмекши болады, бирақ қыз жалынып ЕрЖанайды

жаксы көрип қалғанын билдиргени ушын, өлтирмейди. Бундай етип душпан қызының батырға ашық болып қалыу деталы көпшилик қахарманлық дәстанларға тән типологиялық сүүретлеу. «Ер Зийұар» дәстанында да Хәсен хан Жанайға Ақтамақты алып бериуге қайылшылық береді. Усылайынша урыста жеңилип, тутқын болған қызды өлтирмей аман қалыу хэм батыр менен қыздың некеси қыйылып турмыс курыуы түркий халықлардың эпосларына тән сүүретлеулер есапланады. Мысалы, гүресте жеңип алыу мотивинің излерин қарақалпақ халқының «Гөрүғлы» дәстанының «Қырмандәли» шакабында, «Қыз палұан», «Қараман», «Қоблан» дәстанында да ушырасады. Әсиресе, усы мотивтиң уксас тәреплерин «Қоблан» дәстанында Қобланның урыста «олжа болған қыз»ды, яғнай Қызпалұанды Айыллы Орақ атасына некесин қыйып берип хэм қаланы екеуине тапсырып өзи елине қайтқандағы эпизодта көриуимизге болады. Сондай-ақ, дәстанда елди сыртқы жаулардан қутқарыушы Ер Зийұар хэм Ер Жанайдың дараланған батырлық образы жасалады. Мысалы:

«Келген жауды кууайық,
Жаудың мурнын ууайық,
Жерге тамған қанларын,
Ағын суу менен жууайық,
Зийұардың мәртлик сөзлерин,
Халайық тыңлап турады,
Жүреклери шәукилдеп,
Бәри халлас урады» [4].

Тууылған елин қорғаудағы усындай дәужүреклик қахарманлықты қарақалпақ халқының қахарманлық дәстаны «Қурбанбек» теги Қурбанбек батырдың «Халық жауына шыққан бизлер таламан, Кайда жауын тезден гүзарын силте, Қорқар бала енди тууар анадан» [6] деген сөзлеринде байқауға болады. Сондай-ақ, қахарманлық дәстанларға тән әке хэм балалардың басқыншы, душпан күшлерге қарсы бирликтеги гүреси «Мәспатша» дәстанында Әбдикеримбай менен баласы Мәспатшаның, Қоблан дәстанының Карам жырау вариантында Қоблан менен оның балалары Ер Сайым, Мырза Сайымның хэм т.б. гүреслеринде көремиз.

Жуумақлап айтқанда, «Ер Зийұар» дәстаны менен қарақалпақ қахарманлық дәстанларының уксаслықлары, сюжетлик бағдарларының бирлиги олардың хәммесинің түп-тийкарының бир екенлигин көрсетеди.

Әдебиятлар

1. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. –М-Л.: 1962. –С.435.
2. Сагитов И. Вопросы сравнительного изучения эпоса. «Вестник» ККФАН УзССР. №1, 1962. – С. 64
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. I-том. «Алпамыс». (Хожамберген Ниязов варианты). –Нөкис: «Қарақалпақстан». 2007. 47,68-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 27-том. «Ер Зийұар». –Нөкис: «Илим». 2011. 23, 62-б.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 9-том. «Қырық қыз». (Қурбанбай Тәжибаев варианты). –Ташкент: «Манъавият». 2009. 120-б.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 45-том. «Қурбанбек батыр». -Нөкис: «Илим». 2012. 140-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада «Эр Зийуар» ва қарақалпақ қахрамонлик достонларининг сюжет типологияси ўрганилади. Тадқиқот асосида достонларнинг сюжет типологиясини қиёсий тадқиқ этиш достоннинг келиб чиқиши, жанр хусусиятларини аниқлаш, мазмун-моҳиятини чуқур очиб беришда муҳим аҳамият касб этади деган хулосага келинади.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуется сюжетная типология «Ер Зийуар» и каракалпакского героического эпоса. На основе исследования делается вывод в том, что сравнительное изучение сюжетной типологии былино важно для определения происхождения эпоса, жанровых особенностей, более глубокого раскрытия его содержания.

SUMMARY. The article explores the plot typology of «Er Ziyuar» and the Karakalpak heroic epic. Based on the study, it is concluded that a comparative study of the plot typology of epics is important for determining the origin of the epic, genre features, and a deeper disclosure of its content.

ХАЛЫҚ ШАЙЫРЛАРЫНЫҢ ТӘРИЙПЛИК ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АШЫҚЛЫҚ ТЕМАСЫНЫҢ ЖЫРЛАНЫҒЫ

Б.А.Давлетов – филология ылымдерінің кандидаты, доцент

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: халқ шоирлари, шеърят, әёллар, қасидалар, гүзаллик, бадийлик, вариант, ўхшатиш, портрет, лирик қахрамон.

Ключевые слова: народные поэты, поэзия, женщины, ода, прекрасная, художественность, вариант, сравнение, портрет, лирический герой.

Key words: folk poets, poetry, women, oda, beauty, artistry, variant, comparison, portrait, lyrical hero.

Тәрийплик шығармалар халық шайырларының дәретиўшилигинде белгилі орынды ийелейди. Профессор Ә.Пахратдинов: «Тәрийплик шығарма деген бул бир адамның руўхый дүньясын тәрийплейтуғын шығарма. Буның хасыллығы да сонда» деген анықламаны береді [1:125].

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында жасап, дәретиўшилиқ еткен қарақалпақ шайырларының поэзиялық шығармаларының тематикасында тәрийплик шығармалардың көплегі дәрелиўи, бул дәўир әдебияты ушын айрықша қубылыс болды. Усы дәўир ўәкиллеринен Аннакул, Қулмурат, Бекжан, Қоразбек, Қазы Мәўлик, Жаңабай, Омар хәм т.б. көркем сөз ийелериниң дәретпелериндеги тәрийплик шығармалардың тематикалық жақтан түрлениўи хәр қыйлы екенлиги көзге тасланады. Мәселен, Аннакул, Бекжан шайырлардың поэзиясында көбирек туўылған жер тәрийпи, Ұтанға деген сүйиўшилиқ сезимлери жырланса, Қоразбек, Қазы Мәўлик, Омар шайырлардың шығармаларында қызлар тәрийпи, ҳаял-қызлардың сулыўлығы, әдеп-иқрамлылығы, адамгершилиқ пазыйлетлери сыпатланады. Бул жағынан Омар менен Қазы Мәўликтің поэзиясында ҳаял-қызлардың гөззаллығы, жүрис-турысы, сыртқы хәм ишки сулыўлығы синтезленип сүүретлениўи байқалады.

Деген менен хәр бир шайырдың жеке дәретиўшилигин үйренгенимизде, хәр қайсысының өзине тән индивидуал өзгешелик сыпатларға ийе екенлигиниң де гүўасы боламыз. Мәселен, Қулмурат шайыр өз шығармаларында туўылған жер, ата Ұтанымызды жырлаўи менен бир қатарда қарақалпақ халқының миллий колоритин ашып беретугын, дәстүр, үрп-әдетлерди де сәўлелендирген бир қатар шығармаларын атап өтиў орынлы. Мысалы, «Шәхәрбай», «Жүз басы», «Бегдің көк аты» атамасындағы қосықларында тойлардағы шабандозлардың бәйгиге ат қосыўи, байрақта атының озып келиўин, атлардың бәйги жарысындағы ҳалатларын, көркем сөз бенен образлы түрде жанландырып, сүүретлеп береді. Ал, Омар хәм Қазы Мәўлик шайырлардың қосықларында қарақалпақ қызларының миллий портрети сөз бенен сызылған деп тәрийплесек арзыйды.

Омар шайырдың «Перийзат», «Қызлар», «Сәлийма», «Гүлбазар», «Гүлайым», «Бирге жүрсем қызлар билен» сықлы бир қатар шығармаларында қызлардың сыртқы пишими менен ишки гөззаллығы, ийбелилиги, улыўма инсаныйлық пазыйлетлери менен бирге лирикалық қахарманның ғайбана ашықлығы сүүретленген. Мәселен, «Перийзат» қосығында Айымгүл деген мийман қызға шайырдың ашықлығы, пинхамы сезим-туйғылары тәрийпленген. Сүйген жүрек қыздың ай жамалын, сулыўлығын, кәдди-кәўметин көркем сөзлер арқалы сыпатлап берген. Мысалы:

Жамалың айландым, сулыў перийзат,

Дүньяда мен болар саған қарыйдар,

Кеўлин болса қозғарман ықтыят,

Кәдди жамалыңа ықтыяр қылсақ. [2:129]

Қосықта хәр көргенде ақыл-хуўшын алған сулыў ярдың жамалына ашық болған қарыйдар жигиттің қыз жолында қурбанлық болыўға да таяр екенлиги, бир

аўыз сөзине мийри қанып, дийдарына интизарлықтан өлер халға келгенлиги образлы түрде сәўлеленген. Мысалы:

Қуп тыңлап, кулақ сал айтылған сөзге,

Жүзге-жүз түскенде, көзимиз көзге,

Бул күнлери көздің жасы теңіздей,

Ашықпан бул күнде жолыңа сениң. [2:130]

«Қызлар» қосығында қыздың туўылғанынан бастап, он жети жасқа шекемги кәмалға келиў дәўириниң өзгешеликлерин сөз етиў менен бирге, он жети жастағы қыздың суўдай мәўиж урып, қулпырып, зулпын таллап, зулымын өрип, жүзлери барқ урып, гүл-гүл жайнап, қызғыш дөнип, жүз мың қуылған гөззалдың сыртқы сулыўлығы менен минез-құлқының да зыяда екенлигин көркем сөзлер менен тәрийплейди. Лирикалық қахарман бундай сулыўдың, хәттеки, жанында жеңгеси сыяқлы зулпын өрип, бир жолдас болыўды әрман етиўи, соның менен бирге, хәр бир инсан қатар-қурбы, теңлеслери хәм дос-яранлары менен жүриў кереклиги де атап өтиледі. Сондай-ақ, усы гөззалды көргенде ғошшақ жигитлердің көзиниң отын алып, естен тандырғанлығы, көрискенде бир аўыз сөзине интизар еткен биймағрур қызларға өмири зая жулдыз киби дүньяның жигитлериниң жалынып, жаны пидә болып жүргенлиги тәрийпленеді. Мысалы:

Сөйлесем тарқайды кеўлимнің шери,

Бул дүньяда қыздур қызықтың бәри,

Хүр қызындай сулыў, келбетли пери,

Хәр ким сүйгени ойласақ қызлар [4:68].

Мысалда дүньяның қызығы қызлар менен мазмуны екенлиги, хәр сүйген жүрекке өзиниң ярының теңсиз, пери яңлы сулыў көринетуғынлығы, ашығын көрген ярдың қайғы-хәсиретин умытып, дәртине күш-қуўат инам ететуғынлығы тәсирли етип сүүретленген.

«Сәлийма» қосығында Сәлийма деген қыздың сыртқы сулыўлығы менен ишки, жан дүньясының гөззаллығы, сақыйлығы, улыўма жақсы әдетлери макталған. Мысалы:

Сәлийма сақыйсаң өзин,

Айдан зыят болды жүзин,

Жанымды алар еки көзин,

Қурбаның болай, Сәлийма [2:131].

Омар шайырдың «Гүлбазар», «Гүлайым» атлы еки қосығының да халық арасында еки варианты бар. «Гүлбазар» қосығының еки вариантында да Гүлбазардың сулыў келбети, дүньяға даңқы таралған гөззал көрки жырланған. Соның менен бирге, Гүлбазардың жипектей жағымлы минези, шийрин сөзлилиги, ақыллылығы да хәм де шайырдың өзиниң де ашықлығы, тәрийпи жәхәнге дәстан болған қызға «Саған ашықлар көп меннен хәм басқа», - деп, басқалардан қызғаныўи сыяқлы сезимлер-туйғылары сәўлеленген. Мысалы:

Адамға унайды сениң минезиң,

Айтпасам болмайды суңқар Гүлбазар...

Сениң даңқың бираз жерге жетипти,

Тәрийплериң хәр тәрәптен өтипти... [2:132]

Усындай еки вариантлы қосықларынан бири болған «Гүлайым» қосығының бир вариантында Гүлайымның көркем, сулыў хүсни, жамалы көркем сөз бенен тәрийпленген. Ал, екінши вариантында, ай жүзли Гүлайымға Айтанның Айтымбет атлы баласының қарыйдар болып, айттырғаны сөз етилип, лирикалық

қахарманның өзи де сол қызға ашық екенлигин айтып, қыздың Айтымбетке турмысқа шығып кетпеслигин мәсләхәт етеди:

Қолымнан кетерсең, сүйиклим гөззал,
Мен сорлыман хал сорасыў биймәлел,
Айтымбетке кеткеннен өлгениң абзал,
Жанымның жананы, жаным Гүлайым [2:135].

Қазы Мәүлик шайыр да XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиятында лирик шайыр сыпатында танылған. Оның «Ядыма тусты», «Перийзат», «Ақылым хайрандур», «Қушайды», «Хеш сөзим йокдур», «Қызлар қосығы», «Мегзеттим» т.б. қосықтарын тәрийплик шығармалар қатарына киритиўге болады. Усылардың ишинде, «Перийзат» атлы қосығы Омар шайырдың «Перийзат» қосығы менен мазмуны жағынан үнлес келеди. Қосықта он сегиз жасар Шымбай гөззалының бәршеден ағла, сулыў көрки тәрийпленип, күлимлеп сөз айтып, қасын қаққанда ақыл-хуўшын алып, бийхуш етиўи, бир аўыз сөзине қайтарған жуўабынан миннетдар болыўы сүүретленген. Мысалы:

Қайсы күни көрдим айдек йўзлериң,
Шул күни тотыа қылдым излериң,
Қылық етип қашың билен көзлериң,
Ханжар билән бағрым тилдің, перийзат [2:185].

Қосықта шайыр тәрәпинен қыздың сулыўлығы менен бирге, адамды хайран қалдырарлық әдеп-икрамлылығы, кеўлиңдегини айтпай түсине алатуғын

Әдебиятлар

1. Пахратдинов Ә. XIX әсир әсир ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. –Нөкис: «Билим», 1996.
2. Пахратдинов Ә., Өтемуратова Х. XIX әсир әсир ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы (Хрестоматия). –Нөкис: «Билим», 1995.
3. Пирназаров А. Омар шайырдың өмири хәм творчествосы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
4. Омар шайыр. Айырша. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
5. Халық шайырлары. Қосықлар. (Баспаға таярлаған: Ә.Пахратдинов). –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.

РЕЗЮМЕ. Мақолада халқ шоирлари ижодидаги қасидалар талкин қилинган. Хусусан, шоирлар Умар ва Қози Мавликларнинг қасидаларида тараннум этилган ишқ мавзуси мисоллар орқали ўрганилган. Шеърларда қизларнинг ташки ва ички гўзаллиги, гўзал хулқ-атвори, одоб-ахлоки, ақл-заковати, хушмуомалалиги, ахлокий фазилатлари очиб берилган, унга ошиқ бўлган лирик қаҳрамон туйғулари тимсоли талкин қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье интерпретируются оды народных поэтов. В частности, на примерах исследуется тема любви, воспетая в одах поэтов Умара и Казии Мавлика. В стихах раскрываются внешняя и внутренняя красота девушек, хорошие манеры, ум, вежливость, нравственные качества, символически осмысливаются чувства влюбленного в нее лирического героя.

SUMMARY. The article interprets the odes of folk poets. In particular, the theme of love, glorified in the odes of the poets Umar and Kazi Maulik, is explored through examples. The songs reveal the girl's external and internal beauty, good manners, manners, intelligence, politeness, moral qualities, and symbolically comprehend the feelings of the lyrical hero who is in love with her.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА КӨРКЕМ-ХҲЖЖЕТЛИ ОЧЕРКТИҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Т.Қ.Жәрімбетова – таяныш докторант

Өзбекстан Республикасы илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: очерк, бадий-хужжатли очерк, реал қаҳрамон, портрет, образ.

Ключевые слова: очерк, художественно-документальный очерк, реальный персонаж, портрет, образ.

Key words: essay, artistic-documentary essay, real character, portrait, image.

Қарақалпақ прозасында мемуарлардың, көркем-хужжетли дөретпелердің дәслепки көринислери очерклерде сәўленди. «Қарақалпақ прозасының тууылыўында очерк хәм гүрриң дәслепки басқыш болды» [1]. Очерклер анық фактлерге тийкарланып, өмирде бар болған инсанларға арналып жазылады. XX әсирдің 30-жыллары қарақалпақ әдебиятында дөрелген дәслепки очерклердің идеялық-тематикалық бағдары жаңа жәмиётлик өзгерислерди сөз етиў, тарийхий бурылысларға авторлардың өз көзқарасын билдириўи, өткен заман менен өзлери жасап турған дәўирди салыстырып қараўшылық хәм тарийхқа қызығыўшылық бағдарында болды.

Очерк – турмыста жасаған хәм ҳәзирде жасап атырған қаҳарманлар өмиринен алып жазылған хужжетли гүрриңнің бир түри, деп атасақ та болады. Гүрриң турмыста болыўы мүмкин болған ҳәдийселерди жыйнақлап жазса, очеркте жазыўшы сол қаҳарманды өз көзи менен көрип, оның ис-хәрекет

пазыйлетли гөззалды, несип қылса бир күни яр ететуғынлығын аңсаў сезимлери сөз етилген.

«Мегзеттим» қосығында да гөззалдың қадди бойларын Зулейха менен Шахсәнемге уқсатып, бойына питкен сулыўлығын көркем тенеўлер арқалы эмоциональ тәризде, тәсирли етип сүүретлеген. Мысалы:

Тырнадек йўришли, тоты турышлы,
Қаршыға куш яңлы, бойны бурышлы,
Бүлбилдек хош хаўаз билән күлиши,
Лағлы-ләбин зарафшана мегзеттим [5:56]

Мысалдағы қосық қатарларында фольклорлық дәстүрий сүүретлеўлер арқалы қыздың гөззал келбетин сөз бенен сызып көрсеткен. Сондай-ақ, ғұмша яңлы, ашылған гүз жүзли дилбардың жылға менен сөйлегендеги дилўарлығы мисли бүлбил екенлиги тәрийпленген.

Жуўмақлап айтқанда, халық шайырларының поэзиялық шығармаларының тематикасы оғада бай. Әсиресе, тәрийплик шығармаларының идеялық - мазмунын ашып бериўдеги қолланған көркем сүүретлеўлер, қосықлардың тематикасының еле де рәңбәрең түрлениўине белгили дәрежеде тәсир жасайды. Халық шайырлары дөреткен хәр бир шығарма, соның ишинде, тәрийплик шығармалар, оларда жырланған идеялар поэзия ықласбентлерине өзгеше тәсир жасап, айрықша эстетикалық заўық бағышлайды.

менен портретин анық сүүретлейди. Очерк өз

характерине қарай қаҳарманның үлгили тәрәплерин алғыслайтуғын жанр. Қарақалпақ очерклери 30-жылларда пайда бола бастады. Оның баслаўшылары А.Бегимов, Н.Дәўқараев, М.Дәрибаев, Д.Назбергенов хәм Р.Мәжитовлар болып есапланады. Кейинирек С.Салиев, А.Әлиев, И.Қурбанбаев, К.Назбергенов хәм А. Халмуратовлар бирнеше очерклер жазды [2:195].

«Очерк – бул турмыс поэзиясы, дәўир жылнамасы, үлкен хәм киши ислердің жыршысы» дейди қазақ изертлеўшиси Төлеубай Ыдырысов [3:152]. Илимпаз айтқанындай, очерк бир тәрәптен дәўир шынлығын жаратады. Сол айтқандай, қарақалпақ әдебиятында очерклердің жазылыў барысы нәтийжесинде көплеген әдебий жанрлардың жүзеге шығыўына жол ашты.

«Әдебияттың салмағы оның өз уақтынан шынлығын, сол күннің темасын қаншелли терең хәм жетерли көркемлик пенен сүүретлеп бериўи, уақыттың унамлы белгилерин сәўлендириўши

эжайып образлары менен өлшенетуғыны анық. Хэзирги күннің темасы бет бурыу менен оқыушының мийрин қандыарлық шығарма дөретиу, яғный, оның узақ жыллар жолдасы боларлық жетилискен образ жасау – бир-бири менен тығыз байланыслы болғаны менен булар еки түрли мәселе екенлиги даусыз. Жазыушы жақсы нийет пенен халқымыздың алға қойып отырған ийгиликли талаптарын орынлау ушын өз тэжирийбеси менен талантына сүйенип көрген билген фактлери, өзине таныс болған адамлары тууралы шығарма дөретиуге кириседи. Бүгинги турмыстың мәселесине белсенди араласып, адамлар жөнинде кең үгит-нэсият жүргизиуши очерк пенен гүрринлер өз алдына бир төбе» [4:235]. Демек, илимпаз И.Сағыйтовтың айтқан пикирлеринен жуумаққа келсек, очерклерде көбирек қахарманлардың хэрекетлеринен үгит-нэсият, үлги алыу тэрэплери көрсетилсе, ал, көркем-хүжжетли очерклерде жазыушы турмыста жасаған қахарманның халық ушын ислеген хызметлери хақында хүжжетлерге тийкарланған халда көркемлеп бериледи.

Академик М.Нурмухамедов өз изертлеуинде очерк яки гүррин жанрындағы шығармалардың улыумалық сыпатын нэзерде тутып, олардың пайда болған уақтың белгилеген еди. Илимпаз тэрэпинен «Қарақалпақ прозасында көрсетилгеніндей, «дэслепки қарақалпақ очерклери» газета хабарларынан аз парық қылатуғын еди. Авторлардың өзлери де оларды «очерк» деп атамайтуғын еди [5:15]. Дэуирдин актуал мәселелерине курылған фельетон, очерк, гүрринлер сыяқлы майда формалар хэзирги қарақалпақ прозасының басламасы болды, өз гезегинде олар буннан кейинги дәуірлерде көлемли повесть хэм романлардың жаратылыуы ушын шараят жаратты.

Реал инсанларды хақықый түрде типиклестирип сүүретлеуши, турмыслық фактлерге курылған эпикалық прозаның публицистикалық жанры – очерк миллий әдебиятта 1920-жыллардың ақыры 1930-жыллардың басында пайда болып, әдебий процесс барысында хэр тэрэплеме жетилсип барды. Қөлем ийелеринин дөретиушилик изленислери көркем прозаның тарийхый, сатиралық очерклер, очерк-гүрринлер, очерк-хат, очерк-мақалалар, күнделик жазыулары түриндеги очерк, юморлық, лирикалық, суд очерки, илимий, илимий-биографиялық очерк сыяқлы бағдардағы жанрлық түрлер менен толысып барыуын тэмийинледи. Буннан тысқары, тарийхый гүррин менен очерк жанры түриндеги аралас форманы да есапқа алсақ, бул жағдай очерк жанрының миллий прозада кеңнен орын алғанлығынан дәрек береді [6:185].

Жазыушылардың очерклер жазыуы кең кулаш ашып рауажланған сайын, олар жанрлық түрлерге бөлине баслады. Портрет очерки – басқа түрлерине салыстырғанда әдеуір илгерилеп кеткен. Белгили сыншы И.Венниченконың жазғанындай: «портрет очеркинде тийкаргы дыққат тэбийий түрде оның бас қахарманы – инсанға қаратылады. Бирақ инсанның характери, образы, әдетте мийнетте, курамалы сиясий әхмийеттеги мәселени шешиу барысында ашып бериледи. Очерк - қахарман гүресинин сүүретли пафослы шежиреси. Оның ең баслы ўазыйпасы инсанды оның мийнет ўлгиси менен мораллық пэк қэсийети менен жэмийеттин басқа ағзаларына таныстыруу, оның жэмийетлик мийнет пенен жэмийетлик мөңгөйликлерине көзқарасын барынша хақықатлық пенен көрсетиу. Очерктин өзине тэнлиги оның дүзилсинде де өз көринисин тапқан. Басқа көркем жанрларда жазыушы өз мақсетин баян етиу ушын қолай мүмкиншиликлерге ийе. Мәселен, ўақыялар тэртибин өз қөлегининдей, бирақ тарийхый шынлыққа дақ түсирмей орын алмастырууы,

өзгертиуи мүмкин. Бирақ очеркте илимпазларымыз жазғанындай, жазыушы таңлап алған фактлерди өз қөлегининше өзгертиуге, орын алмастырууи яки очерк қахарманына қызыкқанынан келип шығып, онда ушыраспайтуғын сыпат, характерлерди таңлап қойыуына хақысы жоқ. Демек, очерк хүжжетли, ўақыялы көркем гүррин. Онда фактлерди көркемлеп жаза билиу арқалы жазыушы қахарман портретин дөретип, орынлы пикир, шешим қоя билиуи мүмкин [7:12-13].

Очерктин өзине тэнлиги сонда оның дүзилсинде де өз көринисин табады. Илимпазларымыз жазғанындай, очеркте жазыушы таңлап алған фактлерди өз қөлегининше өзгертиуге, орын алмастырууға, очерк қахарманында ушыраспайтуғын сыпат, характерлерди таңлап қойыуына хақысы жоқ. Очерклердин заманагөйлиги олардың хүжжетлилигинде көзге тасланады, жазыушыларымыз қахарман портретин дөретип, орынлы пикир, шешим қоя билди.

Очерклерде бириншиден, тек факт хэм цифрларды дизип, анкета кууыушылық болмайды. Екиншиден, очерклердин көркемлик дәрежеси өсип, қахарманлардың пикир хэм сезимлеринен куралған эстетикалық тэсиршеңлик болады. Үшиншиден, жазыушылардың еркин пикирлеуи турмыслық машқалаларды ортаға қойыу мүмкиншилигин береді. Академик М.Нурмухамедов пикиринше, «Жақсы факт, эпийайы информациялау көркем очерк бола алмайтуғыны мәлим, алған темам – факт, деп өзинди арқайынлыққа салмай, турмыстан фактлерди сайлап ала билиу, оған көркем мәни бере алыу керек. Хэр қандай факт, әсиресе, көркем етип бере алмаған ўақытта турмыстың характерли белгилерин ишине ала алмайтуғынын ядта сақлау керек» [8].

Қарақалпақ әдебиятында көркем очерк 1980-90-жылларда жазылған очерклерде көркем очерк дәстүрлерин дауам еттирди хэм турмыслық ўақыялар, хэр түрли ўлгидеги мийнет ислери олардың тийкаргы темасы болды. Көркем очерк жанрының шеберлиги сыпатында Т.Қайыпбергенов, С.Салиев, А.Халмуратов, А.Алиев, О.Сэтбаев, О.Абдирахманов, Я.Муратов, К.Назбергенов хэм басқалар жетилисти. Көркем очерктин рауажланыу тарийхына нэзер аударатуғын болсақ, 1980-90-жыллар портрет очерклери турмыс талаптары, оның машқалалары хэм заманласлар портретин өз ўақтында оператив хэм заман талабына сай ўақтында сәулелендириу ўазыйпасын атқарды. Оларда көркемлик биринши планға шығарылып, қахарманлар тэбият көринислеринде хэм лирикалық шегинислеринде өз сәулелениуин тапты.

Портрет очерклеринин көлеми өсип атыр. Халық турмысының барлық тэрэплерин көрсететуғын кешеги хэм бүгинги күннің нэпесин бериуде жетискенлиги де, кемшилиги де бар. 80-жыллардағы портрет очерклерине исленген конкрет анализ соны көрсетеди: очерклердин тийкарында мийнет адамы, Ұатанға, тууылған жерге болған мухаббат хэм авторлардың еркин пикирлеулери бар. Очерклерде тек факт хэм цифрларды дизип, анкета кууыушылық азайған. Екиншиден, очерклердин көркемлик дәрежеси өсип, қахарманлардың пикир хэм сезимлеринен куралған эстетикалық тэсиршеңлик бар. Үшиншиден, жазыушылардың еркин пикирлеуи турмыслық машқалаларды ортаға қойыу мүмкиншилигин берди. «Басқа очерклер сыяқлы жол-сапарнама да урыс жылларында қарақалпақ әдебиятында кең таралған, актив хэм оператив жанр болды. Бул дәуирде расгөйлик, анықлық, актуаллық хэм хэзир жууапшылық очерклердин характерли белгилери болды» [9:165].

Қарақалпақ әдебиятында жол сапарнама очерклері урыс дәуіріне шекем аз жарық көрді. Бул дәуірдегі очерклердің мазмұны колхоз қурылысын бекемлеу, мийнетке саналы хэм белсенди қатнасықты қәлиплестириу, алдыңғылар тәжирийбелерин мактау сыяклы темаларға қурылды. Ол дәуірде М.Дәрибаевтың «Азербайжан аұылында», «Бахытлы саяхат» атлы жол очерклерин дәслепки қәдемлер деп бахалауға болады. Жол-сапарнама очерклері 60-жылларға келип жаңа көриниске ийе болды. И.Юсуповтың «Жаңарып жайна, Қоңырат» (Нөкис, 1962), С.Салиевтың «Үстиртке адам келди» (Әмиўдәрйя ж. №2.1962.), «Дәуір дәстаны» (Әмиўдәрйя ж. №3.1973.), К.Жуманиязовтың «Қызыл кумға атланыс» (Әмиўдәрйя ж. №2.1985). 80-жылларда машқалалы очерклерде сиясий-жәмийетлик, әдеп-икрамлылық, тәбият, жер, суу, азық-ауқат хэм т.б машқалалар ҳаққында сөз етиледі. Белгили жазыушы хэм журналист О.Әбдирахмановтың «Үстирт дәстаны» (Әмиўдәрйя, 1980ж, №1-2-3), «Аралым – дәртим менин» (Әмиўдәрйя, 1987ж, №6-7-8) очерклеринде Үстирт тегислигинде жоқ болып баратырған өсимликлер, хайуанатлар түрлері, Арал теңизиниң қурыу себеплері, экологиялық жағдай, улымаҳалықлық апатшылық болған Аралды сақлап қалыу мәселелері бойынша мағлыұматлар айтылады. 90-жыллары қарақалпақ әдебиятында сырт ел темасы ҳаққында М.Сейтниязовтың «Жети журтқа саяхат» (1990), К.Мәмбетовтың «Саяхатнама» (1993), Ә.Қошанов, Т.Ниетуллаев, Ж.Хошаниязов, О.Сайымбетовлардың «Өтмиштен дәрек излеп...» (Әмиўдәрйя ж. №7.1990), Г.Есемуратованың «Америка тәсирлері» (Арал қызлары ж. №1-2.1994.) жол сапарнама очерклер болып есапланады.

1980-90-жыллар жәмийетимиз тарийхында айтарлықтай өзгерислер дәуірі болды. Солай етип, очерклердің жанрлық характери, тематикасы, сүүретлеу усылына қарай төмендегі түрлерге бөлинеди: портрет очерки, жол-сапарнама очерки, машқалалы очерклер.

Очерк гүрринге жақын, бирақ бир айырмашлығы онда публицистика басым болып келеди. Көркемлеу кураллары екеуінде де теңдей хызмет атқарады. Сонлықтан, олар арасында артықмаш шек жоқ. Очерк – өмир шежиреси. Заман ағымына илесип, өмир менен бир нәпесте болып, бирге соғатуғын, елимизде болып атырған сан мың уақыялар менен қызық жаңалықларды изин сууытпай оқыушыларына таныстыратуғын, өзимиз бенен бирге тынбай мийнет етип атырған заманласларымыздың келбетин жасайтуғын жанрлардың бири. Көркем очерктің ең баслы уазыйпаларының бири – оқыушыда тәрбиялық

әхмийетке ийе болыуы. Өйткени, очеркте конкрет турмыслық материал хэм оның жәмийетлик турмыстағы орны ҳаққында сөз етиледі, конкрет қахарманлар мысалында турмыс машқалалары сәуелленеди.

Илимпаз К.Е.Гурсканың: «Әдебият сөз өнери сыпатында еки тенденцияның өз ара байланысына тийкарланған. Хүжжетли – ҳақыйқый турмыстағы болған уақыялардың сол халатында сүүретлениуі, ал, екиншиси, шынлықты көркем образлы жаңғыртуу. Нәтийжеде, әдебияттың көп бағытлы миннетлері қәлиплеседи: шынлықты сол халатында көрсетиу ямаса оны көркем шәртлиликте түрлендириу. Бул еки миннет баянлаудың еки түринде жүзеге асады, көркем әдебият хэм хүжжетлиликте» [10].

Әдебий шығармаларда ушырасатуғын хүжжетли элементлердің көркемлик функциясы да өз алдына үлкен мазмунға ийе. Авторлар өз шығармасында хүжжетлерден көширмелер, статистикалық, архивлик мағлыұматлар, газета, бюллетень хэм топламлардан алынған материаллардан силтемелер бериу арқалы оқыушының исенимин оятыуға, сүүретленип атырған уақыяларға реал характер бериуге ҳәрекет етеди. Көркем-хүжжетли очерктің баслы белгиси тек қахарманды жаратыу емес, бүгинги күн талабы яки машқала фактлерин изертлеу, ашып бериу болып есапланады. Жазыушы болып атырған уақыяларды гүзетип, жәмийетти тәшиуишке салып атырған жағдайларды жазады. Көркем хүжжетли очерклерде халыққа белгили адамларды хэм олардың хызметлерин тууры бағдарда жеткерип береді. Және де автордың уақыяға жантасыуында, изертлеуінде халық ҳауазы, дәрти белгили болып турады. Бүгинги күнниң көркем-хүжжетли очерклериниң поэтикасына келсек, ол кеңлиги, терең мәнилилиги, психологиялық образлылық қәсийетлері тәрәпинен сезилерли дәрежеде парық етеди [11].

Жуумақлап айтқанымызда, жазыушыларымыз очерк жанрында шығармалар жазыуы нәтийжесинде жаңа әдебий жанрлардың пайда болыуына имкан жаратқан. Белгили илимпазлардың пикирлерин анализлегенимизде, очеркте уақыялар дизбегиндегі қахарманларда көркем образдан гөре көбирек тәрбиялық максетте жаратылады. Ал, көркем-хүжжетли очерклерде болса, қахарманлардың мәңгилик ислеринен реал баянлау көрсетилип, образлар көркемленеди. Көркем-хүжжетли шығармаларда дәретіушиниң жетекши көркем-мазмунлы концепциясы, эстетикалық идеялары менен бир қатарда миллий көзқарасы, ақыл-ойы да көринеди.

Әдебиятлар

1. Нурмухамедов Н. Современная каракалпакская проза. -Нукус: «Каракалпакстан». 1968.
2. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. -Нөкис: «Билим» 1995.
3. Ыдырысов Т. Шеберлик бастауы. -Алматы: «Мектеп».1984.
4. Ахметов С. Әдебият хэм критика. -Нөкис: «Билим» 1998.
5. Нурмухамедов М. Каракалпакская проза. – Ташкент: «Фан».1968.
6. Нурмухамедов М. Шығармалары. Том II. -Нөкис: «Қаракалпакстан» 1985.
7. Қожықбаева З. Хәзирги қарақалпақ әдебиятында көркем очерк. (1980-1990-жыллар) Автореферат. – Нөкис:1998.
8. Нурмухамедов М. Хәзирги қарақалпақ очерклері. // «Әмиўдәрйя». №9, 1985.
9. Нурмухаммедов М.К. Шығармаларының еки томлығы. 2-том. -Н.: «Қаракалпакстан».1986.
10. Нурабуллаев Б. «Гәрезсизлик жылларында қарақалпақ әдебиятында мемуар жанрының рауажланыуы». (PhD)...дисс. – Нөкис:2022.
11. Боизиева Н. Художественно-документальная проза в кабардинской литературе. (PhD)...дисс. – Нальчик: 2005.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ адабиётида олимларнинг бадиий-хужжатли очерклар хақида билдирган фикрлари таҳлил қилинди. Унинг жанрлик хусусиятлари, назарий тушунчаларининг шаклланиши, бадиий-хужжатли очеркдаги сюжет, образ ёритишда ёзувчининг воқеа, қахрамон образини этказиб бериши орқали ўрганиб чиқилди. Ҳақиқатни шу ҳолатида кўрсатиш ёки уни бадиий шаклга олиб келиш орқали ёзилган асарлари солиштирилган ва ҳулосаларга келинган.

РЕЗЮМЕ. В статье изложены научно-теоретические взгляды, высказанные учеными в литературных очерках каракалпакской литературы. С целью определения его жанровых особенностей, формирования его теоретических концепций и сюжетно-образного освещения в художественно-документальном очерке оно изучалось через изложение события и мастерство писателя. Масштабно выяснено, что писатель создает художественно-документальное эссе, основанное на фактах, сюжетных событиях, изображающее действительность того времени, не поддаваясь никаким иллюзиям.

SUMMARY. The article presents scientific and theoretical views expressed by scientists in literary essays of Karakalpak literature. In order to determine its genre features, the formation of its theoretical concepts and plot-shaped illumination in an artistic and documentary essay, it was studied through the presentation of the event and the skill of the writer. Having shown the truth in its state or brought it into artistic form, written works were compared and obtained the necessary results.

NAQIL-MAQALLARDIŇ TIPOLOGIYASI

S.Qazaxbaev – *filologiya ilimleriniň doktori (DSc), docent*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: Qoraqalpoq, oʻzbek, qozoq, turkman, tatar folklori, maqol-matal janri, qiyosiy, atama.

Ключевые слова: каракалпакский, узбекский, казахский, туркменский, татарский фольклор, жанр (притча (накл), сравнительный термин.

Key words: Karakalpak, Uzbek, Kazakh, Turkmen, Tatar folklor, proverb, genre, comparative, term.

Naqıl-maqal aqıldın qaymaǵı. Naqıl-maqallar xalqımızdın ásirler boyı puxtalap, kir juqtırmay, atadan-balaǵa ótip kelgen, tujırmılı, keń oydı bildiretuǵın hasıl gáziyne. Xalqımız naqıl-maqallardı miynet tájiriybeleriniń jıyınǵı, ádiwli oy-pikirleriniń túyini, danalıq sóz marjanlarınıń tat baspaytuǵın tınıǵı retinde jetistirgen. Naqıl-maqallar kóbinese poetik formaǵa iye boladı, shubalańqılıqqa, kóp sózlilikke tiykarlanbaydı. Sol sebepli naqıllardıń tili ótkir bolıp keledi. Olar talay ret tolıqtırılıp, iqshamlanıp, talay elekten eleklenip ótip, naǵız dānesi biziń dāwirimizge kelip jetken -dep aytıwǵa boladı [1:38].

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalların jıynaǵan hám de baspaǵa shıǵarǵan ilimpazlar qatarına N.P.Ostroumov, Sh.Walıyxanov, A.Divaev, N.A.Baskakov keyin ala, N.Dāwqaraev, Q.Aymbetovlardı aytıp ótsek boladı. Ásirese, Q.Aymbetov naqıl-maqallardı arnawlı túrde jıynap, úyrenip, maqalalar hám de toplamlar shıǵarǵan. Naqıl-maqalǵa dáslepki anıqlama bergen ilimpaz N.Dāwqaraev [2:156]. Folklorshı alım Q.Maqsatovtıń bashılıǵında bolsa, 1960-jılları naqıl-maqallardı toplawǵa ayırıqsha dıqqat awdarılǵan.

Naqıl-maqallar haqqında N.Dāwqaraev hám, Q.Aymbetovlar óz miynetlerinde aytıp ótken bolsa, T.Nietullaev «Qaraqalpaq xalıq naqıl- maqalları» boyınsha kandidatlıq dissertaciya jaqlap, 1978-jılı qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵınıń naqıl-maqallargá arnalǵan tórtinshi tomin baspaǵa tayarlaǵan. 2015-jılı bolsa qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵınıń 88-100-tomında naqıl-maqallargá ayırıqsha orın berilgen.

Naqıl-maqallardı xalıq ishinen shıqqan sózge sheshen, sheber tilli, oy-órisi keń, turmis tájiriypesi mol danalar dóreledi.

Naqıl-maqallardı V-VI ásirdegi Orxon-Enesey esteliklerinde, Maxmud Qashqariydıń IX ásirde dóretken «Türk sózligi» nde, Yusup-Xas-Xajibtiń XI ásirde dóregen «Baxıtqa baslawshı bilim» shıǵarmasında, sonday-aq, XVIII-XIX ásirlerdegi jıraw hám shayırlardıń miyraslarında naqıllar hám onıń tárbiyalıq áhmiyetine ayırıqsha dıqqat awdarǵan. Misalı: Kultegin shıǵarmasınan:

Juqanı sindirıw ańsat,

Jıńışkeni úziw ańsat.

Juqa qalıńlap ketse,

Tek onı alp sindirar.

Jıńışke juwanlasa,

Onı tek alp úzedi. [3:35-36]

M.Qashqariydıń «Türk sózligi» shıǵarması naqıl-maqallargá júdá bay. Shıǵarmada 262 naqıl-maqallar jámlengen bolıp, sonıń 60 naqıl-maqalları házirgi waqıtta ózgerissiz qollanımaqta. Maxmud Qashqariydıń devanında keltirilgen naqıl-maqallar shın mánisinde

xalıqlıq naqıl-maqallar bolıp, tariyxıy áhmiyetliliǵı, ideyalıq kórkemlik ózgesheligi menen túrkiy xalıqlar folklorın, sonıń ishinde qaraqalpaq folklorınıń naqıl-maqallar janrın úyreniwde úlken áhmiyetke iye [4:13]. Ondaǵı naqıl-maqallar oziniń tematikası, mazmunı boyınsha házirgi dāwirdegi naqıl-maqallargá júdá uqsas. Misalı:

Jaz ayları kelgende,

Qıs azıqtı tayarla.

Násiyatım balam,

Bilimsizlik-haram.

Sabırsız úyge sıymas.

Qus qanatı menen, er atı menen. [3:101]

Yusup Has Hajibtiń «Baxıtqa baslawshı bilim» shıǵarması folklorǵa tiyisli eń bahalı shıǵarmalardan. Bul shıǵarmada naqıl-maqallardı jiıy ushıratamız:

Kóp sóylep dana bolmassań, kóp tıńlaǵan dana bolar.

Bilim qádirin oqıǵan biler, zer qádirin toqıǵan biler.

Ónerli órge júzedi.

Adam kórki-til, tildiń kórki sóz,

Adam kórki-jüz, júzdıń kórki kóz [5:15-22]

-degen naqıl-maqallar házirgi künde de óziniń áhmiyetin joıtpaǵan.

Sonday-aq, qaraqalpaq shayırları Ajiniyaz, Berdaq, Jiyen shıǵarmalarındaǵı naqıl-maqallar xalıq arasında keńirek tarap, kópke málim bolǵan. Bul shayırlardıń ayırım qosıq qatarlarınıń naqıl-maqalǵa aylanıwı, xalıq arasında keńen belgili bolıwına olardıń shıǵarmalarındaǵı úlken poetikalıq sheberlik hám tereń filosofiyalıq oylar sebepshi bolǵan. Sol sebepten olardıń shıǵarmalarınan alınǵan naqıl-maqallar házirgi waqıtta da jazba hám awızeki sóylew tilimizde jiıy-jıy qollanıladı. Máselen:

Mal iyesin tabar, sóz tapsa júye.

(Ajiniyaz, «Ellerim bardı»)

Yaman bolsa zúryadıń,

Shıqmas dúnyada hesh atıń.

(Ajiniyaz, «Yoqtı») [6:34-121].

Ata-anańdı qádirle,

Ólgenińshe jaqsı sóyle

Mal tapsań torqaǵa bole,

Óserińe jaqsı balam.

(Berdaq, «Balam») [7:110]

Ashtan toyǵan bayımas,

Qansha baxıt qonsa da.

Kátquda bolıp jarımas,

Qansha juwirip jelse de.

(Jiyen. «Kórgende bolar kewlim xosh») [8:30].

Naqıl-maqallarda el-xalıqtıń birligi, tuwılıp ósken jerin suyiw, qadırlaw, miynet etiw, adamgershilik qásiyetleri hám t.b. pazıyetler haqqında tawsılmas gáziyne bar. Bul

naqıl-maqallar balalardı tárbıyalı, adamgershilikli etip tárbıyalawda ornı ógada joqarı.

Hárbir xalıqtıń júregine jaqınlaǵın kelse, onıń naqıl-maqalların paydalanıw zárúr. Sebebi, naqıl-maqallarda sol xalıqtıń turmısı, aqıl-oyı, júregi, namıs-arı, dástúri tereńlestirilip, kórkem etip beriledi -degen edi ilimpaz Q.Maǵsetov [4:153].

Qaraqalpaq, qazaq ádebiyatları baylanısı júdá erte dáwirlerden baslangan. Bul eki xalıqtıń da folklorınan bir bir-birine kúta jaqın, hátteki forması, motivi jaǵınan birdey turmıs salt qosıqlarınıń, naqıl-maqallarınıń, legendaların, Jiyrenshe, Aldar kóse. Asan qayǵı, Xoja Nasratdın haqqında ańız áńgimeleriniń bar ekenligin kóremiz [9:61]. Bul eki xalıqtıń mádeniyatı, tariyxı, turmıs tirishiligi, hátteki tili de eń jaqın xalıqlardan sanaladı. Ilimpaz S.Toyshıbaeva: Qazaq, qaraqalpaq xalqlarınıń naqıl-maqallarınan da jumbaqlarında da uqsaslıqlar az emes. Mısalı, mınanday maqaldar qaraqalpaq xalqında da bar eken: «Aǵası bardıń ırısı bar, inisi bardıń tınısı bar», «Jaqsılıq jerde qalmas», «Uyalmaǵan buyırmaǵan astan ishedi» t.b. dep ayıp ótedi [10:19] Bul eki xalıqtıń naqıl-maqalların alıp qaraytuǵın bolsaq, mısalı:

Az sóyle, kóp tında. (Qazaqsha)

Az sóyle, kóp tında. (Qaraqalpaqsha)

Aqıldı dushpan aqılsız dostan artıq. (Qazaqsha)

Aqıllı dushpan aqılsız dostan artıq. (Qaraqalpaqsha)

Zattıń jańası jaqsı, dostıń eskisi jaqsı. (Qazaqsha)

Zattıń jańası jaqsı, dostıń eskisi jaqsı. (Qaraqalpaqsha)

Sen maǵan dosıńdı kórset, men saǵan kim ekenińdi aytamın. (Qazaqsha) Sen maǵan dosıńdı kórset, men saǵan kim ekenligińdi aytaman. (Qaraqalpaqsha)

Qaraqalpaq hám ózbek xalıqlarınıń maqallardan júdá uqsaslıǵın kóremiz:

Bilegi kúshli birdi jıǵadı.

Bilimi kúshli mıńdı jıǵadı. (Qaraqalpaqsha)

Bilagi zo'r birni yıqar,

Bilimi zo'r mingni yıqar. (Ózbekshe)

Bul naqıl-maqallar balalardı ilimli, bilimli bolıwǵa shaqırsa, ayırım naqıl-maqallar tilge itibar, sóylew mádeniyatı hám de miynet etiwge shaqıradı: Tilge itibar, elge itibar. (Qaraqalpaqsha)

Tilga etibor, elga etibor. (Ózbekshe)

Miynet túbi-ráhát. (Qaraqalpaqsha)

Mehnat, mehnatning tagi-rohat. (Ózbekshe)

Xalıq naqıl-maqallarında jaqsılıq, hadallıq, tuwrılıq sıyaqlı pazyetler joqarı bahalanadı:

Ádebiyatlar

1. Qurbanbaev I. Qaraqalpaq balalar ádebiyatı. –Nókis: "Bilim", 1992.

2. Dáwqaraev N. Shıǵarmaların tolıq jıynaǵı. 2-tom. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1977.

3. Mámбетов M. Erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı. –Nókis: «Bilim», 1992.

4. Maǵsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. –Nókis: «Bilim», 1996.

5. Yusup Hos Hojib. Kutadgu bilig. –Toshkent: «Yulduzcha», 2007.

6. Ajiniyaz. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1975.

7. Berdaq. Tańlamalı shıǵarmaları. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1987.

8. Jiyen jıraw. Posqan el. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.

9. Maǵsetov Q. Qaraqalpaq ádebiyatınıń tuwısqan xalıqlar ádebiyatı menen baylanısı. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1987.

10. Toyshıbaeva S. Qazaq, qaraqalpaq ádebietteriniń baylanısı. -Qazaq, «Gılm», 1977.

РЕЗЮМЕ. Maqolada maqol-matallarning ijtimoiy-madaniy aspektleri va ularning xalq madaniyatini aks ettirishi jarayoni tahlil etilgan. Turli tillardagi maqol-matallarni qiyosiy tahlil etish asosida chet tilini o'rganishning samarali yo'llari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются социокультурные аспекты пословиц и их отражение в народной культуре. Описаны эффективные способы изучения иностранного языка на основе сравнительного анализа статей на разных языках.

SUMMARY. The socio-cultural aspects of proverbs and their reflection of folk culture are analyzed in the work. Effective ways of learning a foreign language are described based on the comparative analysis of articles in different languages.

ҒАФУР ҒУЛОМ НАСРИДА ТАСВИР ВА ИФОДАНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Г.Муратова – мустақил тадқиқотчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: наср, кисса, қахрамон, пейзаж, портрет, рамз, поэтик тасвир, бадият, ўзига хослик.

Ключевые слова: проза, рассказ, герой, пейзаж, портрет, символ, поэтический образ, художественность, оригинальность.

Key words: prose, short story, hero, landscape, portrait, symbol, poetic image, artistry, originality.

Бадий асарда ижодкор ғоявий бадий ниятини ёритишда, қахрамон рухий туғёнларини жонли таъсирчан ва бетакор акс эттиришда, вазият, мухит ва

Jaqsı menen jürseń jeterseń murodga.
Jaman menen jürseń qalarsań uyatqa. (Qaraqalpaqsha)
Yaxshi bilan yursang, etersang muratga,
Yomon bilan yursang, qolarsang uyatga. (Ózbekshe)
Jaqsıdan at qalar,
Jamannan daq qalar. (Qaraqalpaqsha)
Yaxshidan ot qolar,
Yomandan doǵ qolar. (Ózbekshe)

Qaraqalpaq, tatar naqıl-maqallarınıń mazmunı, forması júdá uqsas. Qaraqalpaq, tatar folklorınıń genetikalıq baylanısı, jaqınlıǵı, uqsaslıǵı, birgelikliliǵı eki xalıqtıń arasındaǵı keń taralǵan naqıl-maqallarda ayırıqsha bayqaladı -degen edi ilimpaz Q.Maǵsetov [10:78]. Bul uqsaslıqlardı tómendegi naqıl-maqallardan kóriwimizge boladı:

Tatıwlıqta bereket. (Qaraqalpaqsha)

Tatıwlıqta báreket. (Tatarsha)

Er jigit ózi ushın tuwadı, eli ushın óledi. (Qaraqalpaqsha)

Ir eget uze óchen tua, il óchen ulá. (Tatarsha)

Kóz qorqaq, qol batır. (Qaraqalpaqsha)

Kuz kurkak, qul batır. (Tatarsha)

Türkmen xalqı naqıl-maqallardı naqıllar hám atalar sózi dep ataydı. Naqıllarǵa eń bay xalıqlardıń biri de türkmenler. Qaraqalpaq-türkmen naqıl-maqalların salıstırıp qaraytuǵın bolsaq, júdá uqsas naqıl-maqallardı kóplep ushıratamız:

Adam tilinen tabar. (Qaraqalpaqsha)

Adam dilinden tapar. (Türkmenşe)

Jılamaǵan balaǵa emshek joq. (Qaraqalpaqsha)

Aǵlamaduk oglana emjek yok. (Türkmenşe)

Awzı jaman eldi bilǵaydı,

Ayaǵı jaman tórdi bilǵaydı. (Qaraqalpaqsha)

Agzı yaman il bular,

Ayaǵı yaman gol bular. (Türkmenşe)

Aqmaqqa is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi. (Qaraqalpaqsha):

Akmaga is buyursan, ol sana akyl berer. (Türkmenşe)

Atalar sózi-aqıldın kózi. (Qaraqalpaqsha)

Atalar sózi-akylyń gózi. (Türkmenşe)

Solay etip, naqıl-maqallardıń xalıqlar arasındaǵı uqsaslıǵı-bul xalıqlardıń bekkem baylanısı, qarım-qatnasınıń hám de doslıǵınıń nátiyjesi.

Ulıwma alǵanda, danalıq sózlerimiz bolǵan naqıl-maqallar xalqımızdın ásirler boyı jıynaǵan altın gáziynemiz, tawsılmas baylıǵımız.

холда ранг-баранг поэтик ифодаларга мурожаат қилади ва бу орқали ўзи тасвирлаётган характери жонли, ҳаётий тарзда чизиб беради.

Ғафур Ғулом насрида портрет, пейзаж, рамзий тасвир усули, сир сақлаш приёми, лирик чекиниш сингари поэтик ифода усулларидан кенг фойдаланилади.

Бадиий асарнинг муҳим узвларидан бири портрет бўлиб, қахрамоннинг ботиний ва зоҳирий жиҳатларини намён бўлишида ўрни каттадир. Улкан санъаткорлар қахрамон портрети тасвирига алоҳида аҳамият билан қараганлар ва уларни ўз эстетик идеалига монанд равишда чизишга ҳаракат қилганлар. Портрет қахрамон қиёфасини ёритиш билан бирга асар ғояси билан ҳам боғлиқ бўлиб, персонажнинг маънавий-руҳий олами, ўзига хос жиҳатларини аниқлашга ёрдам беради. Портрет образ яратишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб, кўпинча ёзувчиларимиз қахрамоннинг ташқи қиёфаси орқали унинг руҳий дунёсини очишни мақсад қилишади. Бадиий асарда *“... портрет ёзувчининг шахсий услуби, маҳорати ва мақсадига боғлиқ ҳолда турлича даражада берилиши мумкин”* [6].

Ғафур Ғулом насрий асарларида портрет тасвирига алоҳида эътибор берилади. Аммо муаллиф асарларида қахрамон портретини узундан-узоқ тасвирлаб ўтирмайди. У қахрамон ташқи қиёфасининг ҳар бир белгисида характерининг муҳим қирралари мужассамлашган бўлишига эътибор қилади.

Адиб яратган портретлар кўпинча қахрамон маънавий-руҳий оламини тўғри тушунишда очкич вазифасини бажаради. У қахрамоннинг руҳий дунёсидан келиб чиққан ҳолда ташқи қиёфасини тасвирлаш орқали характерининг муайян қиррасига урғу беради. Ёзувчининг *“Шум бола”* қиссаси қахрамони кўпгина саргузаштларни бошидан кечирилади. У муайян муддат бозорларда юрадиган қаландарлар пешвоси бўлган ҳаст эшон хонадонига хизмат қилади ва кўпгина воқеаларнинг гувоҳи бўлади. Ҳаст эшонни адиб китобхонга шундай таништиради. *“...узул малла тўн, оқ салла, сағри кавуш кийган, қўлларида минг донали тасбеҳ, кўзларига сурма тортган, узун мошғуруч соқолли, хушмўйлов, мош еган ҳўроздай қизил юзларидан “нур ёғилиб” турган... ҳаст эшон таманнолик билан ерни “миннатдор бўлсанг босаман”, деб чиқиб келадилар”* [5]. Бир қарашда эшон қиёфаси нуруний бир сиймо сифатида таассурот қолдиради. Бироқ тасвирга диққат қилинса, ёзувчи *“мош еган ҳўроздай қизил юзларидан “нур ёғилиб” турган”* лигини тасвирлаганда киноя қилаётгани сезилади. Бу эса зийрак китобхонга эшоннинг ташқи ва ички оламида ўзаро номувофиқлик борлигини англаб етишга ёрдам беради. Унинг сиймосидаги нурунийлик, сиполик қаърида қандайдир сохталиқ, юзакилик борлиги сезилади. Бу ўриндаги портрет тасвири бадиий-эстетик вазифа бажариб, ҳаст эшон характерини тўғри англашга ёрдам беради.

«Нетай» қиссасида «Лондон» номерида қизга қараб турадиган кампир тасвири: *«...кемиш, тишқоли суртилган тишли, бурушиқ оғизли...»*, *«ившиқ бармоқли»* тарзда келтирилади. Тасвирдаги *«тиш»*, *«оғиз»*, *«бармоқ»*, *«юз»* кабилар нопок ишларга бевосита дахлдор бўлган кампирнинг маънавий қиёфасини очишда муҳим калит вазифасини бажаради. Бу тасвир муайян даражада Қодирийнинг *«Ўткан кунлар»* романида хунукликнинг типик вакили сифатида таърифланадиган Жаннат кампир портретига монанддир. Романда Жаннат кампир портрети шундай чизилади: *«... ердан бичиб олгандек пак-пакана, бурни юзи билан барабар деярли теп-текис, кўзи қоққан қоziқ ўрнидек чуп-чуқур, оғзи қулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик*

оғриқларникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамасида бир хотин эди» [4]. Ҳар икки тасвир ҳам бизда хунуклик ҳақида муайян тасаввурлар уйғотади, қахрамоннинг маънавий тубанлигини англашимизга ёрдам беради.

Қиссадаги Нетай портрети «Лондон» номерида бу ернинг хўжайини ва «тоға»сига қарата кампир тилидан: *«Санами орастадай юзи – қизил олма, бўйи – суқсур, қошми - қалдирғоч қаноти, бекамикўст»*, деб келтирилади. Дарҳақиқат, адибнинг тенгсиз гўзал Нетай ташқи кўринишини кампир тилидан баён этиши бежиз емас. Бу тасвирда шундай гўзаллик маънавий тубан ва разил кимсалар томонидан оёқ ости қилинишига ишора бор.

Ғафур Ғулом насрида рамзий тасвир ҳам кенг қўлланилган. Адиб масжид, мадраса, хонақоҳлар тасвирига алоҳида урғу беради. Ёзувчи бундай ўринларда рамзийликни кучайтириб, уларни пейзаж билан уйғунликда тасвирлайди. «Нетай» қиссасининг иккинчи бўлимида адиб Андижоннинг катта мадрасаси, ундаги толиби илмларнинг ҳаёти ҳақида сўз юритади. Бутун мадраса аҳлининг шом намозига тараддуди келтирилган экан, муаллиф кун ботиш олдидаги тасвирни шундай чизади: *«шафақ қизиллиги билан мотамзада кўкда парча-парча булутлар ҳаракатсиз тўхтаб турарди»* [5]. Эътибор берилса, *«шафақ қизиллиги»*, *«мотамзада кўк»*, *«ҳаракатсиз булутлар»* рамзий моҳиятга эга бўлиб, жамият ҳаётида рўй бераётган жараёнлар, халқнинг оғир турмушига ишорадир. Ёзувчи тасвирни мадраса ичига кўчиради. Мадраса минораси тепасида азон айтишга тайёргарлик кўраётган сўфи: *«...юзи ўтмишининг аллақандай достонлари билан буришган, бели яшаининг малоли билан букилган, кўзи шам каби заволга юз тутган чол сўфи»*, - дея таърифланади. Бу тасвирда қахрамон портрети ташқи муҳит, теварак-атрофдаги манзаралар билан уйғунликда келтирилган.

Қиссада мадрасада таҳсил олаётган толиби илмлар қайфиятида ҳам қандайдир тушқунлик, бу ердаги турмушдан зерикаш ҳоллари мавжудлигига ишоралар қилинади. Уларни *«...чехрасидан зах тепиб, боши сукунатдан юқори кўтарилишига мажбур топмаган турли ёшдаги муллаваччалар»*, - деб тасвирлайди. Эътибор билан қаралса, сўфи ва толиби илмларнинг ташқи кўринишлари руҳий кечинмалари, ички оламини тушуниб олишимизга ёрдам беради. Асардаги бу тасвирлар қиссанинг умумий ғояси билан бевосита боғланиб, ўзига хос вазифани бажаради. Қиссанинг бош ғояси жамият ва инсон муаммоси эканлигини эътиборга олсак, юқоридаги матнда толиби илмларнинг ўз турмушларидан унчалик хурсанд эмасликлари, келажакларидан умидсиз эканликларига ишоралар бор. Бу фикрларни янада аниқлаштириш учун қиссага мурожаат қиламиз: *«Булар “келажак” замоннинг “аҳли илмлари”*. Булардан келажакда *фақихлар, муфтилар, аъламлар чиқувини кутадилар.*

Туркистоннинг турли шаҳарларидан илм излаб, ўн йиллар шу мадраса тупроғини ялаган кўп кишилар, бир муносиб маҳаллага имом бўлганлар охирида» [5]. Келтирилган кўчирмадаги келажак ва аҳли илмлар сўзлари қўштирноқ ичида берилган бўлиб, бу сўзлар моҳиятида киноявий оҳанг мужассамлашган. Мазкур фикрлар мазмунини англаш учун ўша давр шароити билан яқиндан таниш бўлмоқ лозим.

Маълумки, XIX аср охири XX аср бошларида жаҳондаги кўплаб мамлакатлар фан-техника соҳасида тараққиётга юз бурди. Туркистондаги иқтисодий ва маънавий таназзул ўлка аҳолисининг жаҳон цивилизациясидан орқада қолиб кетишига олиб келди. Бу вақтда хорижда таҳсил олиб келадиган юртдошларимиз, ўша давлатларда амалга ошириладиган ислохотлар, илғор турмуш-тарзи,

техника тараққие, маданиятга ҳавас билан қараб, бу ўзгаришлар ўз ватанларида ҳам бўлишини орзу қилишган. Жадидчилик ҳаракати ана шу ижтимоий ривожланиш ва тарихий тараққиенинг талаб ва эҳтиёжларига жавоб сифатида майдонга келган ижтимоий-сиёсий ҳаракат эди [3].

“Нетай”дан келтирилган юқоридаги фикрларга худди шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, муаллиф илм-фан тараққие, ижтимоий-маънавий ҳаётда туб ўзгаришлар амалга оширилаётган бир даврда мадраса таҳсили билан чекланиб қолиш мумкин эмаслигига урғу беради. Ҳаётимиз фаровонлиги, мамлакатимиз тараққие учун толиби илмлар диний ва дунёвий билимларни мукамал эгаллашлари лозимлигини айтади. Келажакка эзгу ниятлар билан қадам ташлаётган ёшлар юксак мақсадларни кўзлаб ҳаракат қилишлари лозимлигини уқтиради. Уларни ўз соҳаларининг етук билимдонлари бўлишларини истади.

Адабиётлар

1. Matyakubova Tozagul. Lyric Experience in Gafur Gulam's Poetry // Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT. Vol. 2. Issue 1. 2021, -P. 15-18.
2. Matyakubova Tozagul Rajapovna. A mastery of affecting a student with a lyric feeling//International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS). Vol. 5 Issue 4, April. 2021, -P. 290-292.
3. Ўзбекистоннинг янги тарихи. -Т.: «Шарқ», 2000, 262-б.
4. Қодирий А. Ўткан кунлар. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1974.
5. Ғафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. Т.5. -Т.: «Фан», 1986.
6. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изохли луғати. -Т.: “Ўқитувчи”, 1983. 252-б.
7. Yakubov Islamjon. Experimental research in the creation of a “Mini-Novel”// Asian Journal of Multidimensional Research 2022, Volume : 11, Issue : 11. P. 143-147.
8. Yakubov Islamjon. Tozagul Matyakubova. laboratory works of Gafur Gulam: poetic image and imagery // International journal of Advanced Science and Technology. № 6. 2020. -P. 28-37.
9. Yakubova Sevinchoy. Description Of The Spirit Of Call For Patriotism And Unity In The Poetry Of Fitrat // International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS). Vol. 5 Issue 4, April. 2021, -P. 83-85.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Ғ.Ғуломнинг насрий асарларидаги бадий тасвир воситалари ўрганилган. Унда адибнинг “Нетай” ва “Шум бола” киссалари таҳлилга тортилган. Ушбу киссалардаги портрет, пейзаж сингари тасвирий воситалар орқали Ғ.Ғуломнинг етук носир эканлиги ҳақида муайян хулосалар ифодаланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются средства художественной образности в прозаическом произведении Г.Ғулома. В ней анализируются рассказы автора «Нетай» и «Шум Бола». Определенные выводы о зрелости Г.Ғулама как писателя выражаются в этих рассказах посредством образительных средств, таких как портреты и пейзажи.

SUMMARY. This article examines the means of artistic imagery in the prose works of G. Ghulom. The author's stories "Netay" and "Shum Bola" are analyzed in it. Certain conclusions about G. Ghulom's maturity as a writer are expressed through pictorial means such as portraits and landscapes in these stories.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ «УЙҚЫСЫЗ ТҮНЛЕР» ПОВЕСТИНДЕ ИНСАНҲЫЛЫҚ ХАРАКТЕРИНИҢ СҮҮРЕТЛЕНИҢИ

Қ.Ж.Сарсенбаев – таяныш докторант

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ёзувчи, повесть, бадий детал, образ, психологизм, бадий характер.

Ключевые слова: писатель, повествование, художественная деталь, образ, психологизм, художественный персонаж.

Key words: writer, narration, artistic detail, image, psychologism, artistic character.

Урыс ақибетинен ләрзеге келген жүреклер, ким ата-анадан, туған-туысқаннан айрылган әрманы өмир тәшүишлери талай адамлардың таңын уйқысыз аттырды. Т.Қайыпбергеновтың «Уйқысыз түнлер» повести усындай машақатларды сәўлелендиреди. Баслы қахарман Гулзар еле нәресте гезинде-ақ уйқысыз түнлерди басынан кеширген, ата-анасының ким екенлигин билмейтуғын детдомда жасап атырған қыз. Урыстан соңғы жыллары ел басына түскен бул апатшылықтан қутылып, кими ата-анасын таўып алса, екінши биреўлери перзентлерин таўып шаңарақларын тиклеп жүрген бир дәўир еди. Детдомдағы балалар ушын бул жағдай айрықша болып, барлығы үлкен үмидлер менен өз ата-анасын, жақын-жуўықларын келип қалар деп күтип жасаған. Буған себеп ата-аналар келип балаларды баўырына басып таўып алса, екінши биреўлери бийперзентликтен бала алып саклаў ушын келип отырғаны. Олар меҳирге зар шаңарақ уядағы жыллылық, ата-ананың итибарына мүтәж.

Повестин сюжети мене усындай курамалылық пенен курылған. Бас қахарман Гулзарда усындай жетим балалардан бири. Ол эвакуация дәўиринде

бомбаның зардабынан бир көзинен айрылып қалған жасалма (гүлли) көзли қыз. Бир күни жанындағы Вераны бир хаял қыз етип алып кетеди. Көп узамай және бир хаял келип Гулзарды таңлап, ийегин көтерип, бет жүзине тигилип қарап, оның гүлли көзин көрип, алмайды. Тәрбияшысы Елена Семеновна ол хаял менен «баланың зейнине тийдиңиз, қәте қылдыңыз» деп ескертиў берип, Гулзардың тәрепин алып айтысады. Бул ўақыя Гулзарға жүдә қатты тәсир етеди. Шығармадан мысал:

«Сол күни өмиримде биринши мәртебе өрели танды кирпик қақпай атырдым. Мени қайткенде әкетер екен? Ол өз анам ба еди я басқа ма? Көзимнің не зәлели бар оған? Басқалардай көремен, сөйлеймен, жуўыраман, деймен өзимнен өзим. Хәмме қызлар уйқылап атырғанда мен кроватымда былай-былай аўдарылып түстимде жаттым» [3:159].

Еле жүдә жас қызалақ ана меҳрин кумсап, келген хаялдың ким екенинде ажырата алмай, неге мени әкетпеди, ол мениң анам ба? Яки басқа ма? деп тәғдирийн тәшүишлерин түсинбей-ақ уйқысыз таңды атқарады. Жазыўшы бул ўақыяларды реал өмир

картиналарында жүдә шеберлік пенен сәулендиреди. Кишкене қыз Гулзардың яғный бала психологиясын, ойлау шеберін терең лиризм менен ашып береді. Бул ғақыялар бир инсан өмиріндегі ақылға урғас келмейтуғын не деген сумлық! Жазыушы повестінде урыс ақыбетін ашып беріуде бир неше сюжеттерди жәмлеп, бир ғана Гулзар Қарақалпакова этирапында сәулендиреди. Гулзар усы ғақыядан соң ата-аналар келген күни олардан жасырынып бир мүйеште тығылып отырып қалады. Ер жете келе тәрбияшысы Елена Семеновнадан хақықатлықты анықтастырады. Жаслықтағы әрманшыл қыяллар жазыушы тәрәпинен Гулзар образын толықтырып турады. Оның усындай алға илгерилетиуши әрманлары келешек өмириниң фундаменти болып, хәрәкетшең, хақ кеуилли, үмитли Гулзарды оптимистлик идеядағы шығарма қахарманы етип дәрәткен. Гулзар Қарақалпақстанға келгеннен соң оған жәрдем қолын бириншилерден болып лейтенант Ембергенов созды. Гулзардың тек әкесин ізлеп қоймастан оның жұмысқа орналасуына да жәрдем берди. Жазыушы шығармада адамгершилик, инсанылық пазыйлеттерди хәр бир персонаж хәм қахарманлардың бойына жәмлеп, адамзат жәмийетиниң ең тийкарғы құралының өзегі екенлигинде сәулендире алған. Ембергенов Гулзардан:

«Лейтенант азмаз ойланып отырып, мениң не жұмыс ислегим келетуғынын емес, қандай оқыды қәлейтуғынымды сорады. Детдомда тәрбияшымыз маған «медикке қолайсан» дей беретуғын еди. Сонлықтан, медтехникумда оқыды қәлейтуғынымды айттым.

– Олай болса, Гулзар, сен бир емлеуханаға санитарка болып кирегой. Бир жағынан бизгеде жәрдемиң тийер, себеби емлеуханаға түсетуғынлардың көбиси урыстың зардабын шеккен әскерий майыплар» [3:164-165].

Лейтенант Ембергенов жас өспиримди кәсіпке бағдарлауда да жүдә тапқырлық пенен жәрдем береді. Сюжетте Ембергенов атасы киби оған ақыл нәсиятлар айтады. Үмитин арттырып, бәлким сол солдат сени өзи таныр деп те айтты. Гулзардың мақсетине жетиу жолындағы гүреслерин жазыушы жүдә шеберлік пенен баянлайды. Шығармадан мысал:

«Себеби, Қарақалпақстанға мени әкелген үмитти зүйу сыяқлы көринер еди.

– Үмитсизленген ғақтымда Айшагүл апайдың гәпин еслеймен: «..Хақықый бир азаматына хызмет етиуди ойласаң елине хызмет ет, Гулзар» деймен де әпиуайы жүргеним жоқ, елге хызмет етип атырман деп йошланаман» [3:165].

Жазыушы Гулзарды этирапындағы персонаж Айшагүл апайдың ақыл нәсияты арқалы да оның белгили бир мақсет жолында умтылыуларына қосымша рууый күш бағышлайды, жақсы инсанлардың тәсири жас өспиримниң кәмәлатқа келип, жәмийеттиң унамлы бир ағзасы болып жетилисиуіндегі орнына үлкен әхмийет береді. Шығармадан мысал:

«Қарақалпақларда, хақықый азаматқа хызмет етиуди ойласаң елине хызмет ет деген гәп бар. Сен қарақалпақтың хақықый бир азаматын ізлеп келип соның хұрметі ушын елине хызмет етип жүр екенсең, ел сыйлап келгениң ушын рахмет, сиңлим. Талаплығы нур жауады, – деди» [3:166].

Бул даналық пенен айтылған халық сөзлери Айшагүл апайдың тилинен берилген жазыушының шеберлиги.

Жазыушы шығарма идеясы арқалы пүткил адамзаттың бир-бири менен қатнасы дослығы арқалы, барлық халық өз келешегі болған перзентлериниң

мәртлик адамгершилик қәсийетлери арқалы инсан екенлигин алға сүреді.

Тәбийғый түрде әлимсактан киятырған жақсылық хәм жаманлық, қызғаншақлық хәм кең пейиллик, дослық хәм душпанлық сыяқлы инсанның туйғы хәм сезимлери, минез қулқы хәм характери туума хәм тәрбиялар негизинде қәлипсеседи. Жазыушы бул хақықатлықты да шетлеп өтпестен шығарма қахарманлары хәм персонажларының бойына шебер үйлестиріп, өмир ушын гүрес, жолындағы хадаллық хәм хақықатлықтың жеңімпаз екенлигин көрсетип бере алған. Гулзарға көплеген адамлар жәрдем қолын созса, айырым қатар-қурбылары қызғаншақлық етип, оның бахтын қызғанады. Шығармадан мысал:

«– Сен биреудің бахтына қол сукпауың керек еди, – деди бир ғақытта ол маған.

– Жаман шапандай хәр кимниң ийинине асылыу нашар адамға жараспайды.

Айтқанман саған: «Ғаз бенен ғарға жарыспас болар». Бизлер Марат екеуимиздің бурыннан байланысымыз бар, – деди» [3:178].

Бул сөзлер Айзада деген қатар қыздың Гулзарды кемситип сөйлеген сөзлери. Өзин мисли ғазға, Гулзарды ғарғаға теңейди. «Мениң жигитим Маратқа өзиң жууырып жүрсең. Хәркимниң ийинине жаман шапандай илдириле берме» – деп Гулзарды жерге урады. Бундай «ғазға жарысып ғарғаның шаты айрылады» – деген халық нақылының қолланылуы пикирди баянлауда усталық пенен пайдаланылған. «Жаман шапандай» теңеулерди қахарман тилеклеринде сөйлетилюи көркем дәрәтпенің көркемлик дәрежесиниң көтерілиуіне имкан берген. Өз гезегинде Гулзарда:

«– Айзада билип қой, мухаббат деген – хәрре усап нектар излеу емес: – деди.

– Мени хәрреге теңгердің ғой-ә? .Сени шаққаным шақан. Эстетиканы бил, – деди ол.

– Асқынлама, ғаз. Тек пердің сулыулығы еле гөззаллық емес – деди оған Пердегүл» [3:184].

Шығарма қахарманлары тиллескен образы, астарлы сөйлеулер жүдә шебер қурылған.

Повестте қарақалпақ тилиниң миллий колоритлеринде берилиуи «деди» сөзлик қатламлары фразеологизм, нақыл-мақаллар басқа да көркемлеу құраллары кең түрде пайдаланылған. «Самай шашлар», «Узақ сәббе» сыяқлы хәзирги тилимизде аз қолланылатуғын сөз қорлары тилимиздің байлығын тәмийнлеуши жазыушының шеберлиги болып есапланады.

«Жасалма жол менен болсада көздің мини дүзеледи. Енди жүрек жарасы дүзелсе екен, деймен.

Оның үстине бурын менде жүрек жарасы биреу еди, енди екеу болды. Досназаров хәм Марат!» [3:188].

Инсан өмирінде хеш қашан тәшүиш хәм машқала тауысмайды. Бири питсе екіншиси пайда бола береді. Бул реал турмыс. Жазыушы Гулзардың өмир жолында умтылыуларын әсте, избе-излик пенен сәулендире отырып турмыс хақықатлығын ашып береді.

Шығармаға өзек болған Досназаров Қосназар образы хәр бир оқыушыны толғандырады.

«– Жолдас лейтенант, тезирек айтыңызшы, ақыры, тириме өзи?! – дедим шыдамай.

– Тири, бирақ қостары Гүлбазар былтыр қайтыс болыпты. Жалғыз қалған екен. Инвалидлер үйинен таптық, – деди.

– Тири болса болғаны. Мен оны қашан көрсем болады? – дедим».

Бул көптен күткен үмити менен әрманының жүзеге шыққанын көрген Гулзардың тақатсызлық пенен ағасын көриуге асыққан интизарлығы еди. Қосназар

жүдө ғайратлы, анаў-мынаў ислерге бели бүгилип сарсылып отыратуғынлардан емес еди. Шығармадан мысал:

«— Пүткил өмириң көз алдына келеди. Өмирде қайсы кәдемиң қалай тасланғаның еслейсең... Қайтадан рузыгершиликке, талапланыўға жас өтип кетти. Бирақ, перзентсиз екенмен деген ой келген жоқ, неликтенде кеўлим бәрхә жақсылық күтер еди... — деди» [3:191].

Бул Қосназардың руўиятының байлығын опалы ярына садықлығын, мәртлигин, сезим туйғыларының тереңлиги, алға қойған нийетлериниң алғырлығын шығармадағы көрсетип турған диалогтың жүдө тапқырлық пенен қурылғанын көрсетип тұр. Урыс себепли перзентинен айрылып қалыўы, урыс себепли ата-анасынан айрылған нәрестени баўырына басыўы, перзентим деп есаплаўы, меҳир берийи шын азаматлық, әкелик ўазыйпасы болып есапланады. Әке

сыпатында ол қыздың тири екенлигин сезинеди жақсылық күтеди.

«Ол мениң бетиме қарап турды да, кең қушағын бүркіттің қанатларындай жайып бирден маған умтылды. Бийшара, жабығып қалыпты...»

Хәзир тил менен жеткерийим қыйын, мен көкиреги қуяш бул адамның перзентке деген ҳадал мийирман, сөнбес мухаббетин сездим» [3:192] Қосназар образы усы мысалларда көрип турғанымыздай кем-кем шыңланып барады.

Улыўмаластырып айтқанда, инсанның меҳир-мухаббаты, жәннетти жарататуғын күшине тағы бир мәрте шығарманы оқып гүўа боласаң. Лейтенант Ембергенов образында да, жумысқа садықлық, адамгершиликли, урыс зардабынан жараланған жүреклердиң қарар табыўына жан-тәни менен хызмет етийүлери, шығарманың сәтли тамамланыўында орны гирейүли.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Кең дүньяға кушақ ашқан жазыўшы. -Нөкис: „Қарақалпақстан“, 2019.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиятаныў атамасының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. -Нөкис: «Билим» 1994: 240-6.
3. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. - Нөкис: „Қарақалпақстан“, 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ёзувчининг асарларидаги бадий детал ва улардан маҳорат билан фойдаланиши ўрганилди. Шуниндек, ёзувчининг образ характери очиб беришда деталларнинг моҳияти кўриб чиқилди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается умелое использование писателем художественных деталей и мотивов в своих произведениях. При раскрытии характера писателя учитывалась суть подробностей.

SUMMARY. The article discusses the writer's skillful use of artistic details and motifs in his works. When revealing the character of the writer, the essence of the details was taken into account.

МИФ ҲАМ ЕРТЕК ЖАНРЛАРЫ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИНИҢ БАРЛЫҚ ТИЛ КӨРИНИСИНДЕГИ ТАЛҚЫСИ

В.Ж.Усенова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: миф, мифология, мифологик концепт, эртак, эпос, когнитив-дискурсив ёндашув.

Ключевые слова: миф, мифология, мифологический концепт, сказка, эпос, когнитивно-дискурсивный подход.

Key words: myth, mythology, mythological concept, fairy tale, epic, cognitive-discursive approach.

Ертек – қарақалпақ халық аўыз еки дәрәтпелериниң ишиндеги ең көп көлемли хәм кең тарқалған прозалық жанрлардың бири есапланады. Қарақалпақ фольклорының ертеклер бөлиминде ғәйритәбийи, сыйқырлы, қаҳарманлық, үй-рузыгершилиқ, дидактикалық, хайўанлар, юмор-сатира, символикалық хәм жумбақ ертеклерге ажыралады. Инглиз ертектери арнаўлы бир фольклордың бир бөлими сыпатында баспадан шықпағаны менен, оның тарийхы көп мың жылларға барып тақалады, ал тематикасы түрли мәселелерге бағышланған. Ертеклер қайсы тилде болыўына қарамастан халықтың ең уллы идеялары, дүньяқарасы, руўхый кеширмелери, социал-мәдени идеалларына сай толық сәўлелендирийиши бирликлер арқалы геўделенеди.

“The Oxford Companion to Fairy Tales” атлы кең көлемдеги мәлимлеме ресурсында түрли мәданиятлардың ертектери ҳаққында жүдө көп мағлыўматлар бар. Бунда ертеклердиң тарийхый, материаллық хәм тематикалық өзгешеликтери сыяқлы аспектлер қамтып алынған болып, олар сол мағлыўматларды түрлише хәм улыўмалық аңғарыў ушын қымбатлы дерек болып хызмет етеди [1].

Информациялық гипермайдан хәм глобалласыў процесси қәдириятлар әлеминдеги көрсеткишлердиң өзгерисине хәм айырым бағдарлардың жоғалыўына алып келди. И.В.Павлютенкова ертектерди үйрениўде итибарды адам хәм ертек қатнасындағы когнитив өзгешеликтерине қаратты: «Әжайып, ийбелли, ғәйритәбийи ўақыялар хәм сюжетлерге толы ертеклер әлемин үйренген адам, бир ўақыттың өзинде, ақылға сай техноген цивилизация бослықларын, ертектерден алған билимлери арқалы толтырады хәм өзін пүтин,

көп қырлы хәм уйқас жанзат ретинде қайта жаратады». Көп функцияларды жасырын тәризде өзинде жыйнаған ертекти «заманағөй кеселликлер»диң симптоматикасы хәм рецепти деп есаплаў мүмкин [4:43]. Биз ертек ҳаққындағы дәстүрий идеяны қайта көрип шығыў зәрүр екенлигин атап өтийи орынлы деп есаплаймыз. Социал мүтәжлик ертек тематикасы бойынша илимий изертлеўлерди көбирек алып барыў кереклигин дәлиллейди. Филологлар, мәданияттаныў қәнигелери хәм философлар инсан тәжирийбесиниң вербал көринислерин, оның терең семантикасын хәм басқа да өзгешеликтерин түрли механизмлер арқалы анықлаўға умтылмақта.

Бул изертлеўдиң максети миф хәм ертектердиң жәмийет мәданияты тәжирийбесин сәўлендирийиң айырықша формалары ретинде салыстырыў болып табылады. Теориялық хәм стилистикалық тийкар ретинде биз А.Ф.Лосевдың мифологиялық концепциясына сүйенемиз [2:21]. Ал, А.Ф.Лосевтың концепциясына қосымша Ш.С.Сафаров, Т.А.Ван Дейк, Г.К.Қдырбаевалардың изертлеў усылы сыпатында «когнитив-дискурсив әдис» таңланды. Мифологиялық концепт бирликтерин когнитив-дискурсив әдис жәрдеминде үйрениў концептуал анализ бенен бир қатарда текст анализин байланыстырыўды нәзерде тутады [5:443]. Бул әдис мифологиялық концепт бирликтериниң архетипикалық мазмунын изертлеўди ғана итибарға алмайды, бәлки синхрон өзгешеликтерди диахрон факторлардың бир бөлеги ретинде көрип шығыў хәм ҳақыйқатлықтың түрли тәрептерин көрийи, соның менен бирге, оның заманағөй жәмийетке тәсирин анықлаў имкәниятын бередиди.

Миф хэм ертек идеясы көбирек уксас болып келетуғынлығы хақында көп пикирлер билдирилген. Бул пикирди дәлилдеу ушын бул атамалардың этимологиясына итибар қаратсақ болады, яғный «сөз хэм аңыз» деп аудармаланыушы «миф» хэм «ертек» атамаларының мәнісінде табыу мүмкін. Бирақ, әйемги грек тилинде бул атамалар хәр қыйлы мәниге ийе, атап айтқанда «сөзлер» түсиниги менен бериледи. Греклер «сөз», «миф», «эпос», «логос»лардың ажыратып көрсеткен, олардың хәр бири айрықша пайдаланыу вариантларына ийе. Лингвистикалық өзгешеликлеринен тысқары «миф» хэм «эпос» ортасында көп айырмашылықтарды атап өтиуге болады. Миф «сөз толық семантикалық мазмунды улыұмаластырган» деген мазмунды аңлатса, «эпос» болса «сөздің дауыс формасы, және де қахарманлар қосығы жанры» менен байланысly мазмунды билдиреди [3:35].

Ж.Хошаниязов өзиниң “Мифлер хэм Дәстанлар: генезиси, спецификасы, дәуірлик қатламлары” атлы китабында, Қ.Айымбетовтың ертек хэм мифлер хақындағы пикирине тоқталады: «... қарақалпақ халық прозасының басым бөлегин ертеклер курайды. Легендалар да халық ертеклериниң бир түри. Легендаларды тарийхқа байланысly ертек әнгимелер десек те болады. “Шешенлик сөзлер” халық ертеклериниң бир түри, көп ушырасатуғын ертектің бири “Асан қайғы” сөзлери, Хожа Насриддинге байланысly гүрринлерди “анекдотлар” деп атаймыз. Ж.Хошаниязов мағлұматларды анализдеуде, “... сол дәуірдің көзқарасларына ылайық жуұмақластырылған” деп есаплайды [6:8].

Жокарыда билдирилген пикирлерге тийкарланған халда «эпос»ты «ертек» пенен байланысly деп есапласақ болады деген пикиримизди ертек жанрындағы интонация, бирдей хэм жедел қолланылатуғын тил бирликлери (Once upon a time ...; Бир-бар екен, бир жоқ екен ...; Бурынғы өткен заманда, алыс-алыс таманда ...) дәлиллейди хэм соның менен бирге бул атаманың грек тилинен кирип келген «эпос» атамасына жақын деп жуұмақ шығарамыз. Мифологиялық аң барлықты фантастикадан ажыратпайды сол себепли мифлерде хэмме нәрсе-хәдийселер реаллық сыпатында қабыл етиледі, әлбетте бул заманагөй аңда гәйри-тәбийи аңланыуы мүмкін. Инсан мифте өз басынан хақықый дүньяда кеширгенлерин өзгеше тәризде сәулендиреди.

Б.Саримсоковтың “Эпик жанрлар диффузияси” мақаласында мифологияға байланысly пикирлер кең ашып берилген. Оның айтыуына қарағанда, “... мифология алғашқы инсанның хэм илимий, хэм диний соның менен бирге әдебий көз-қарасларын өзінде жыйнаушы есапланады”. Бул пикирден келип шыққан халда, миф әдебий шығарма сыпатында да қабыл етилиуі мүмкін. Деген менен, Б. Саримсоков: “... миф фольклор жанры болуы мүмкін емес. Себеби, онда хәдийселер әдебий формада баян етилмейди. Бунда реал барлық гәйри-тәбийи фантастика жәрдемінде хәрекетлендириледі” [7:14].

В.Я.Пропп ертек жанрын белгилеуши компоненти хақында былай пикир жүритеди: “Ертек жалғанға тийкарланады. Бул фактор екилемши ямаса тосыннан болып қалыуы мүмкін емес” [8:65]. Соның менен бирге, көпшилик илимпазлар жалған ертек жанрының тийкарғы компоненти деп биледи хэм әне сол ыызамлықтан келип шыққан халда түрлише ой-пикирлерди илгери сүреді. Яғный, ертек дискурсындағы хәр бир гәйри-тәбийи хәдийсе хэм затлар жалған бола бермейди, оларды мифологиялық

концептосфера қалдықлары тийкарында дурыс түсиндириу мүмкін.

Солай етип, В.Я.Пропп изертлеулеринде ертек фольклортаныу тарауындағы тийкарғы текст екенлигин атап өтеди. Ол өз изертлеулеринде хәр бир халық ертеклериниң улыұма структуралық элементлерин анықлайды, ертеклердің универсал тәрептерин хэм олардың баянланыу структураларын түсиниу ушын тийкар жаратады. Пикиримиздің дауамы сыпатында айтып өтиуимиз керек, ертеклердің универсал элементлери мифологиялық концептлер менен байланысly болуы айқынланбақта.

Буган косымша Джозеф Кемпбелл “The Hero of a Thousand Faces/Мың жүзлердің қахраманы” атлы жумысында мономиф теориясы (Кемпбелл теориясы) сөз етиледі. Бунда қахарманның саяхатын түрли мәдениетлар мифлеринде тәкирарланатуғын ыызамлы көринис ретинде көреді. Оның салыстырмалы изертлениуі түрли жәмийетлердеги мифологиялық рәуиятлардың уксаслығын көрсетеди. Яғный, хәр бир ертек белгилі бир дәрежеде мифлерден негиз алған деген пикирге келемиз. Бул пикирге жергиликли илимпазлар да уксас мағлұмат береді. Яғный, қахарманның тәбийи емес күдирети сыйқырлы ертек тийкарында әмелге асырылған элементі сыпатында да белгиленеди. Қосымша бул тәбийи емес күдирет тийкарында қыял жатады. Әлбетте қыял етиу ертек сюжетинде тийкарғы хэм шешиуши компонент сыпатында қабыл етиледі [9:62-64]. Хақықаттан да, бул компонентлер иррационал нәрсе хэм хәдийселерди түсиниу ушын инсан тәрепинен қолланылған курал болып, сыйқырлы ертеклер фантастикалық қыялларға, турмыслық ертеклер болса реалистикалық қыялларға тийкарланады.

Мифлердің инсан өмириндеги әхмийети хэм олардың күнделикли өмир менен тығыз байланысly екенлигин Джозеф Кэмппелл хэм Билл Мойерслар “The Power of Myth” китабында изертлеген. Ертек өзиниң тарийхыйлығы хэм барлықты сәулендиреу принциплери менен ажыралып турады. Ертеклердің пайда болуы реал барлық сезимлерин қабыл етиу хэм оның баян етилиуинен басланған. Ертек негизин пайда етиуши хәр бир хәдийсе қыял ямаса жалғанға сиңип анық емес түске айланып қалады. Әлбетте, бундай ауҳал фольклордың мифология жанрында анық көринип турады. Мифологиялық концептосфера бирликлери сол ертеклердеги қыяллы-жалған нәрсе-хәдийселерди түсиндириуши тийкарғы компонентлериниң бири есапланады.

Миф хэм ертекти ажыратып туруышы нәубеттеги зәрурлі белгиси бул когнитив функция болып табылады. Мифтиң гносеологиялық тийкарларын әмелдеги мифологиялық концептлер ашып береді (мысалы, Г.Спенсер, Е.Тейлор), себеби алғашқы адамларда дүнья хақындағы жеткиликли билим хэм кураллар болмағанлығы бул пикирди дәлиллейди. Бул дәуірде алғашқы адам түрли хәдийселерди өзине ең қолай усылларда түсиндириуге хәрекет еткен. Бирақ, билим мұдамы субъект хэм объекттиң қарама-қарсы қойылуы менен алынуатуғын болғанлықтан, бул формуласыз билим алыу процеси мүмкиншиликсиз болып қалады.

Миф хэм ертеклер дәстүрий фольклор жанрларының бири болғаны менен көрип турғанымыздай бир канша уксаслық хэм өзгешеликлерге ийе. Миф хэм ертеклер байланысы хақындағы пикирлерди улыұмаластырып төмендегеше мазмундағы жуұмақты береміз (Қараң: Таблица 1):

1-таблица. Миф хэм ертек жанрларының байланысы

Миф	Ертек
Келип шығыуы хэм мәдениет ахмийети	
Мифлер мәлим бир мәдениет ямаса жәмийет тарийхы хэм исенимлерине терең түбир байлаған дәстүрий гүрринлер болып табылады. Олар көбинесе дүньяның келип шығыуы, тәбият хәдийселери, қудайлар, қахарманлар хэм ахмийетли материаллық элементлердің келип шығыуын түсиндириўши мазмунда бериледи. Мифлер мұқаддес хэм диний яки этникалық мазмундағы ахмийетке ийе болып, оларда айтылып атырған мәдениет руўхы сезиледи.	Ертеклер - аўызша хэм жазба дәстүрлер аркалы ўақыт өтиўи менен раўажланған көркем гүрринлер. Олар айырықша диний ямаса материаллық исенимлерге байланыслы емес хэм тәбияттан көбирек универсал болып табылады. Оларды дүньяның көплеген мәдениетларында ушратыў мүмкин.
Қахраманлар	
Мифлердің тийкаргы белгилери әдетде қудайлар, пирлер, қахарманлар хэм ғайрытәбийи жанзатлар болып табылады. Бул белгилер көбинесе зәрүрли материаллық хэм этникалық қадириятларды өзінде сәўлелендиреди хэм аңлатады.	Ертеклерде көбинесе әпиўайы инсан сыпатлы қахарманлар, соның менен бирге, пери, мастан кемпир хэм сөйлей алатуғын хайўанлар сыяқлы тилсимли ямаса ғайрытәбийи жанзатлар суўретленген.
Максет	
Мифлер дүньяның жаратылыўы, инсанияттың келип шығыуы ямаса тәбият күшлери сыяқлы түсиниксиз затларды түсиндириўге хызмет етеди. Олар жәмийеттиң мәдениет хэм диний исенимлерин бекемлейди хэм көбинесе этикалық нормалар ямаса турмыс ушын алдыңғы принциптерди белгилеў ушын қолланылады.	Ертеклер, биринши нәўбетте, кеўил ашыў хэм гүррин етиў ушын мөлшерленген. Олар этикалық сабақлар ямаса темаларды өз ишине алыўы мүмкин, бирак олар мифлер сыяқлы зәрүрли тематика емес. Ертеклер оқыўшы ямаса тыңлаўшыны өзине тартыў хэм қызықтырыў ушын жаратылған.
Тәрийплениў усылы	
Мифлер көбинесе ўақыт «узақ ямаса әйемги өткен заманда» жүз берген хэм хәдийсе хаққында айтылғанда «ерте танда» жүз берген деп басланады.	Ертеклер әдетде мәңги ямаса айырықша болмаған орталыққа ийе болып, олардың ўақыялары мәлим бир тарийхый ямаса диний контекстке байланыслы болмайды.
Шынлық	
Мифлер әдетте өз мәдениетларында соқрал хақыйқатлық сыпатында қаралады хэм олар талқы етилмейди яки әдебий тарийхый факт сыпатында қабыл етилмейди.	Ертеклер жалған ҳикаялар деп түсиниледи хэм олар мұқаддес яки диний хақыйқат деп есапланбайды. Олар масласыўшаң хэм ўақыт өтиўи менен масластырылыўы яки қайта көрип шығылыўы мүмкин.

Солай етип, келтирилген пикирлерди жәмлестирип ертектиң мифтен парықлы тәрәпи хронологиялық жақтан хәзирги күнге жақын, барлық мифологиялық көринис бирликлериниң заманагөй түри болып, адамлардың ой-өрисиниң кеңлиги арқалы қыйын хэм түсиниксиз нәрсе-хәдийселерди түсиндириўде архетипикалық мазмунды узақлатады.

Жуўмақлап айтқанда, миф хэм ертек ортасындағы

Әдебиятлар

1. “The Oxford Compaion to Fairy Tales”
https://books.google.co.uz/books/about/The_Oxford_Companion_to_Fairy_Tales.html?id=okEFCgAAQBAJ&redir_esc=y.
2. Лосев А.Ф. Миф. Число. Сущность. – М.: «Мысль», 1994. –С. 920.
3. Тахо-Годи, А.А. Греческая мифология. – М.: АСТ. 2002. –С. 256.
4. Богатырева Ж.В. От мифа к сказке (Сравнительный Анализ). Мир Науки, Культуры, Образования. № 6 (49) 2014. –С. 510-512.
5. Кдырбаева Г.К. Мифологик архетип архаик тафаккур реликти. // Academic research in educational sciences. 2022. №11. URL: <https://cvberleninka.ru/article/n/mifologik-arhetip-arhaik-tafakkur-relikti> (дата обращения: 19.10.2023).
6. Хошнязов Ж. “Мифлер хэм дәстанлар: генезиси, спецификасы, дәўирлик қатламлары” - Ташкент: «Anorbooks», 2022. 380-б.
7. Саримсоков Б. Ўзбек маросим фольклори. -Т.: «Фан», 1988. 140-б.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. СПб.: Изд-во СПб. 1996. –С.364.
9. Ўзбек фольклори очерклари. Т. 2. Оғзаки проза халқ театри. -Тошкент: “Фан”,1989. 280- б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада миф ва эртак жанрларининг олам лисоний манзарасидаги таҳлили баён этилган. Шунингдек, миф ва эртак ғояси қўпинча ўхшаш бўлиши ҳақида кўп фикрлар билдирилган ва ушбу фикрлар далили сифатида бу атамаларнинг этимологияси ҳам келтирилган. Бундан ташқари миф ва эртак ўртасидаги асосий фарқлар умумлаштирилиб, улар концептуал, тарихий, структуралик ва маданий ўзига хосликларни гавдалантирувчи лексик бирликларда эканлиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлен анализ жанров мифа и сказки в языковой картине мира. Также высказывается множество мнений о том, что представление о мифе и сказке зачастую схоже, и в доказательство этих мнений приводятся этимология этих терминов. Кроме того, кратко излагаются основные различия между мифом и сказкой, и показано, что они являются лексическими единицами, вербализирующими концептуальные, исторические, структурные и культурные особенности.

SUMMARY. This article presents an analysis of the genres of myth and fairy tale in the linguistic picture of the world. There are also many opinions expressed that the idea of myth and fairy tale are often similar, and the etymology of these terms is given as proof of these opinions. In addition, the main differences between myth and fairy tale are briefly outlined, and they are shown to be lexical units that verbalize conceptual, historical, structural and cultural features.

M A Z M U N Í
BAS MAQALA

Қодиров Қ. Педагог мақоми – мамлакатимиз сиёсатининг асосий йўналишига айланди	3
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER	

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Ayimbetov M.J., Kabulova L.B., Dastanova A.A. Betonniń mexanikalıq bekkemligine jergilikli vollastonit qosımshasınıń tásiiri	5
Исламов Х. Краевая задача с конормальной производной для уравнения эллиптического типа второго рода	7
Курбанов Б.Т., Каримбоев Ж.Б. Об обобщениях верхней полуплоскости в многомерном комплексном пространстве	10
Nurimov P.B. Ovozni tanib olish tizimlari	12
Orinbaev A.B., Axunbetova Z.N. Elektr energiyasini uzatish tarmoqlaridagi xarajatlarni minimallashtirishni matematik modellashirish	14
Prenov B.B. Ulug' alloma al-Beruniyning matematik meroslari haqida	17
Seitnazarov K.K., Dosimbetov A.M., Turdışov D.X. Yer osti suvlarini monitoring qilishda aerokosmik tasvirlarga raqamli ishlov berish	19
Tillyakhodjaeva Z.D., Dergacheva I.V., Quranboyeva Z.E., Mirvaliyeva N.R., Jumamuratov A., Sultashova O.G. Dynamics of changes in blood pressure diseases on the territory of Uzbekistan due to weather changes	21
Umarzoda Sh.A. Dasturlash asoslarini o'rganishda o'zaro baholash usulidan foydalanish va qo'llashning asosiy mezonlari	24
Шомирзаев Б.У. Применение нечеткой системы управления для мониторинга и управления параметрами газопровода	26

Biologiya. Zoologiya

Абдурахмонов Ш.А., Бердибаев А.С. Наўайы ўёлаяты ийт <i>Canis lupus familiaris</i> лери цестода класы гельминтлериниң заманагөй түр курамы	29
O'ktamova S.M. Shohimardonsoy daryo havza landshaftidagi meliorativ holat, geoeologik vaziyat va ularni yaxshilash masalalari	30
Темирбеков О. Қарақалпақстан Республикасының тәбийий флорасында курамалыгүлдилер- <i>Asteraceae d u m o r t.</i> туқымласы ўәкиллериниң тарқалыўы	32

Geografiya

Bayqabilov X.M. Poytaxt shaharlarning geografik joylashuvida relyefning ahamiyati	36
Жалилов М.Б. Қизилкумда содир бўлган иқлим ўзгаришлари ва унинг оқибатлари ...	38
Qurbonov Sh.B., Atabayev A.A., Uzakbaev K.K. Qoraqalpog'iston Respublikasida aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etish masalalari	39
Облақулов Х.А. Ижтимоий географик тадқиқотларда аҳоли турмуш тарзи категориясини ўрганишнинг баъзи назарий масалалари	42
Radjarov M.Ya., Eshimbetov U.X. Qoraqalpog'iston hududining geografik o'rganilish tarixi	45
Ro'zmetov D.R. To'qimachilik sanoati xom ashyosi va mahsulotlari ishlab chiqarilishi geografik jihatlari	46
Утепова Г.Б. Халықтың тәбийий хәрекетине илимий көзқарас	50

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw

Абаев С., Якубов М., Сарыбаев М. Президент Шавкат Мирзиёев – миллетлерара хэм динлерара татыўлық ҳаққында	53
Абдуллаев А. Амударё бўлимининг ташкил этилиши ва унинг кундаликли маъмурий худудий бошқарилиш тизими	55
Джумагельдиев Н.Р. Исторические этапы развития социально-экономической и экологической политики Каракалпакстана в годы независимости (1991-2021гг.)	57
Есназарова З.Б. Қарақалпақстан аймағында қалалардың генезиси хэм типологиясы (Шымбай қаласы мысалында)	60

Хужаниязов У. Қорақалпоғистон хужжатли киноси (1991-2018 йиллар)	63
Қанаатов Е.Е. Тарийхый фольклор ҳам тарийхый ҳақыйқатлық (Үстиртеги тарийхый естеликлерге байланысly аңыз-рәўиятлар ҳаққында)	65
Orinbetov N.T. Yoshlarning fuqarolik tarbiyasida fuqarolik pozitsiyaning oʻrni	67
Сарыбаев А.К. Базар экономикасына өтиў дәўиринде Қарақалпақстан санаатында экономикалық өзгерислер	69
Tilewov E. Jańa redakciyadaǵı ǒzbekstan Respublikası Konstituciyası hám onıń áhmiyeti ...	72
Zinatdinov N.K. XX ásirdeń 20-30-jıllarında sovet húkimetiniń Qaraqalpaqstandaǵı dinge qaratılǵan siyasatı hám de gúresiwshi qudaysızlar awqamı iskerligi	74

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANIW

Til bilimi

Bekbergenov H.U. Qaraqalpaq hám inglis tillerindegi atlıqtıń kóplik san kórsetkishleriniń semantikalıq ózgeshelikleri	76
Карибаева А.У. Терминлерди тиллик аспектте изертлеў мәселеси	78
Кененбаев Е.Т. Интернет-лингвистика и языки, обеспечивающие электронные средства коммуникации	80
Кдырбаева У. Фонациялық паралингвистикалық қураллардың лингвопоэтикалық әҳмийети	82
Матжанова А.Ж. Қарақалпақ тилинде өлим менен байланысly эвфемизмлер	85
Тузикенова Ж.А. Сўзнинг тушунча ифодалашы	87
Сейтенова В.А. Лексический минимум как средство обучения речевой коммуникации в сфере профессионального общения	89
Шынназарова С.Ж., Мамбетова Г.Ж. Қарақалпақстанда билингвизм мәселеси	91
Юсупова Б.Т. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинде «тон» кийим-кеншек атамасының қолланылыўы	93

Ádebiyattanıw

Бекбергенова А.У. «Ер Зийўар» ҳам қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының сюжет типологиясы	97
Давлетов Б.А. Халық шайырларының тәрийплик шығармаларында ашықлық темасының жырланыўы	99
Жәрімбетова Т.Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем-хұжетли очерктің өзгешеликleri	100
Qazaxbaev S. Naqıl-maqallardıń tipologiyası	103
Муратова Г. Ғафур Ғулом насрида тасвир ва ифоданинг ўзига хослиги	104
Сарсенбаев Қ.Ж. Т.Қайыпбергеновтың «Уйқысыз түнлер» повестинде инсаныйлық характериниң сүүретлениўи	106
Усенова В.Ж. Миф ҳам ертеқ жанрлары өзгешеликleriniң барлық тил көринисиндеги талқысы	108

QUTLIQLAYMIZ!!!

ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI 90 JASTA

*Keń dúnyaǵa kózin ashqan elimniń,
Ilhamısań sen shayırlıq tilimniń.
Qaraqalpaqqa qalıń kitap oqıtqan,
Sen teberik dárgayısań bilimniń.*

*Ozıq oydıń oshaǵısań bilgenge,
Shamshıraq tas janıp turar irgeńde.
Studentlik dáwranımdı esleymen,
Hár saparı esigińnen kirgende.*

*I.Yusupov
Ózbekstan Qaharmanı,
Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı*

QUTLIQLAYMÍZ!!!

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍ

200 JASTA

Qaraqalpaq xalqınıń ullı shayı, «Bul dúnyanıń kórki adam balası, sol adamnıń kókke jeter nalası» degen gumanistlik ideyanıń tiykarın salıwshı Ájiniyaz Qosıbay ulı (1824-1878) óz zamanınıń eń bilimli adamı, muǵallımshilik kásip penen shuǵıllanǵan ziyalıların ishindegi eń kórneklisi bolıp sanaladı. Ol qay jerde bolsa da, qay jerde júrsede xalıq balaları ushın mektep ashıp, jas áwladqa tálim hám tárbiya beriw isleri menen shuǵıllanǵan, jetik bilim hám tájiriyebege iye bolǵan, el-xalqı húrmetlegen ádiwli ustaz. Ol Qaraqalpaqstan hám Qazaqstan jerlerinde mektep mollası, anıǵıraǵı, óziniń pedagogikalıq xızmetiniń barısında jaslarǵa bilim beriwdiń, olardı tez sawatlandırıwdıń jolların, usılların sheberlik penen ózlestirgen.

Ájiniyaz Qosıbay ulı óziniń mektep mollası bolıp islep júrgen dáwirinde oqıtıwdıń eń qolaylı jolların izlestiredi hám tabadı. Ájiniyazdıń pikiri boyınsha balanı ańsat hám tez sawatlandırıwdıń jolı — bul qurı yadlatıw emes, al shákirtlerdiń óz betinshe oylawın, pikir júrgiziwin rawajlandırıw. Onıń shákirtlerdi oqıtıw isinde qollanǵan oqıtıw metodları házirgi awız-eki oqıtıw hám mashqalalı oqıtıw metodlarına tuwra keledi. Al oqıtıw barısında qollanǵan oqıtıw usılları házirgi zaman oqıtıw usıllarınıń gúrriń, túsindiriw, áńgime, mashqalalı sawallardı ortaǵa taslap onıń juwapların shákirtlerine taptırıw yamasa bir mashqaladan ekinshi, onnan ushinshi mashqalalardı keltirip shıǵarıw usıllarına tuwra keledi. Sonıń ushın ol qanday temada sabaq ótilse de, sol temaǵa baylanıslı bir neshe mısal-máselelerdiń bolıwın talap etken.

Bul kórinisler arqalı biz, Ájiniyazdıń mektep mollası bolıp islep júrgen waqıtlarında-aq oqıtıw sistemasına jańadan-jańa usıllardı engiziw, anıǵıraǵı jadidshilik háreketleri Qaraqalpaqstan jerlerinde Ájiniyazdan baslanǵan dep isenimli túrde aytıw múmkinshiligine iyemiz.

Dıqqat, jazılıw - 2024!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózıńızdıń usı tarawdaǵı jetiskenliklerıńız hám oy-pikirlerıńız benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2024-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Bızın jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 360.000 (úsh júz alpıs mıń) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 200 357 981</i>
	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 9 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruqsat etildi: 27.02.2024 Buyırtpa: №0026 Format: 60x84 1/8. Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 6 márte shıǵadı. Nusqası : 50 dana. Reestr № 089632</i>